

Neretva

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠEZDESET DEVETA

POSEBNO IZDANJE

KNJIGA TRIDESET TREĆA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Ahmet ĐONLAGIĆ, Boško ĐURICKOVIĆ, Veliko KOVACEVIĆ, Viktor KUCAN, Nikola LJUBIČIĆ, Branko PEROVIĆ, Franc SOTLER, Svetislav SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

NERETVA

Proleterske i udarne divizije
u bici na Neretvi

REDAKTORI:

Ivan GLIGORIJEVIC, Zivojin LJUBINKOVIC, Radomir PETKOVIC.
Radovan PANIC, Ivan RESETIC, Abdulah SARAJLIC

TEHNIČKI UREDNIK

Andro STRUGAR

KORICE

Miroslav VAJIC

VINJETE

Đorđe ANDREJEVIĆ KUN, Antun AUGUSTINCIC, Pivo KARAMATIJEVIĆ,
Ismet MUJEZINOVIC

PIŠU UČESNICI

NERETVA

ZBORNIK RADOVA
KNJIGA TREĆA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD
BEOGRAD 1965.

OD PETROVOG POLJA DO BORAČKOG JEZERA

Naš 3 (Kragujevački) bataljon 1. proleterske brigade je početkom IV ofanzive, kad je 1. proleterska divizija iz centralne Bosne usiljenim maršem otišla ka Ivan-planini i Konjicu, ostao u Petrovom polju više Sipraga kao zaštita divizijske bolnice koja je tada imala oko 20 teških ranjenika. Zao nam je bilo što se odvajamo od svoje brigade i nekako se nismo osećali baš najsigurnije sami na ovom terenu. Selo je planinsko, siromašno, u jednom od najzaostalijih krajeva Bosne. Narod nas je primao neobično dobro. Vreme je bilo sunčano i vedro, iako je bio veliki sneg. Izdaleka, iz doline Vrbasa i Bosne, čulo se potmulo brujanje »štuka« i kanonada artiljerije.

Dva-tri dana smo se privikavali na novi zadatak i novu teritoriju. Sa hranom smo stajali slabo. Morali smo da je štedimo jer nismo znali koliko ćemo ovde ostati. Držali smo sastanke, išli u patrole i posedali položaje. Sa bolnicom je bio i divizijski sanitet. Dobijali smo redovno vesti i znali za borbe oko Livna i u dolini Neretve.

Uskoro nam komandant bataljona Moma Stanojlović saopšti da je dobio naređenje od štaba divizije da ranjenike evakuišemo i predamo ih Centralnoj bolnici, a mi da uđemo u sastav svoje divizije. A gde su 1. divizija i Centralna bolnica, to niko od nas nije znao.

Tako je otpočela naša odiseja sa ranjenicima. Nosili smo ih pet dana, po snegu, zimi i bosanskom bespuću. Imali smo četiri čete (bez Prateće) od po četrdesetak ljudi. Tri su naizmenično nosile ranjenike, a jedna je obezbeđivala kolonu. Seljaka je bilo malo da bismo mogli da ih mobilišemo za nošenje ranjenika. Nije bilo ni kola, a ni puteva. Nosili smo ih od Petrovog Sela, preko Skender-Vakufa, Ugra, Vrbasa, Mrkonjića pa do Mliništa, po kozjim stazama, po strmim stranama, gde ne može nor-

maino ni jedan čovek da prođe, a kamoli nosila sa četvoricom boraca-nosača. Neprekidno stenjanje, preturanje i jauk ranjenika. Pri svakom koraku morali smo da pazimo gde ćemo stati da se ne skliznemo. Išli smo samo danju i začudo, i na našu sreću, aviona nigde nije bilo. Tako pet dana. Predosmo Vrbas na splavu i prošosmo kroz poluprazan i porušen Mrkonjić. Od sela Podražnice posmatrali smo na pet-šest kilometara udaljenja žestoke borbe na Čađavici i Sitnici. Uraganska artiljerijska vatra, »štuke«, minobacači, bliska borba mitraljezima i automatima. Krajišnici su se muški branili!

Najzad, jednog tmurnog i hladnog jutra naša kolona stiže na Mliništa. Veliki sneg, gusta četinarska šuma, bolnica i zbeg. Gomile krupno izrezanih drva i velike vatre. Predadosmo ranjenike. Odatle će ih prevoziti kamionima.

Posle kraćeg odmora i tople čorbe krenusmo u sastav brigade. Bez ranjenika bataljon kao da je dobio krila. U Glamočkom polju gotovo i nije bilo snega, samo ponegde u vrtačama. Išli smo tvrdom cestom. Nailazili smo na strašnu sliku — čitava seoba naroda. Izbeglice iz Banije i Korduna. Žene, deca, stari, volovska kola, sve to izmešano i isprepletano sa manjim i većim kolonama ranjenika i boraca. »Štuke« i »rode« bile su vrlo aktivne. Iako je nebo bilo tmurno i oblačno, avioni su po ceo dan neprekidno visili nad kolonama koje su se razmiele po Glamočkom i Livanjskom polju. Zločinački su napadali na goloruki narod i decu — bombardovali i mitraljirali. Vrisak i jauk preplašenih žena i dece. Nemoćne psovke. Srce nam se stezalo. Narod je išao stihijski u gomilama, bez reda i discipline. Valjda ih je vodio odbornik ili neki drug iz komande mesta. Mi, vojska, išli smo u redu, sa rastojanjima, legali kad naiđu avioni, izbegavali redove izbeglica, pa nas avioni i nisu napadali. A oni, izgleda, nisu znali ni dokle ni zašto idu. Verovali su da negde ima slobodne teritorije gde ne grmi i ne puca. Svi oni, i ova dečica i ove starice, krvno su vezani za našu vojsku, svaki je imao ponekog u 7. banijskoj diviziji. Odbornicima kroz čija sela smo prolazili nije bilo lako da smeste i nahrane ovoliki narod koji je navaljivao u neviđenim gomilama. Noću je bilo mirno, ali su se danju te slike stalno ponavljale.

Prolazili smo kroz polupusto i porušeno Livno, gde je pre nekoliko dana 2. divizija uništila veliki ustaški garnizon. I ovde je još bilo izbeglica. Nastavismo preko Borove glave ka Ravnom i Šćitu. Ove krajeve smo poznavali jer smo prošlog leta ovuda

prolazili oslobađajući novu teritoriju. Ovde smo bili primorani da zapalimo samostan u Sćitu iz kojeg su ustaški fratri pucali iz mitraljeza i ubili nam nekoliko drugova. Pred nama je bio Prozor odakle se čula grmljavina topova. Treća divizija je već treći dan jurišala izvršavajući Titovo naređenje: »Prozor mora pasti«. Obilazili smo ga sa severa i spuštali se u izvorni deo Vrbasa. Još nismo znali gde se nalazi naša brigada. Dugotrajni marševi su nas iscrpili. Toga jutra stiže do nas prijatna vest — Prozor je zauzet. Veliki plen, mnogo zarobljenika. Delili su nam cigarete i hranu. Velike pobeđe u Drežnici, Jablanici i Ostrošcu. Naša brigada je na Ivan-sedlu i u Konjicu. Čuli smo da je Konjic pred padom, put je otvoren.

Nastavili smo usiljeni marš ka Ivan-sedlu da što pre stig-nemo u brigadu. Desetak dana bili smo odvojeni od glavnine, a činilo nam se da je prošla čitava večnost.

Ispod Lisina, u selu Repovcima stigismo delove naše bri-gade. Ali tu smo primili i nepovoljne vesti. Jake nemačke snage od Sarajeva izbile su pred Raštelicu, a odatle nadiru prema Ivan-sedlu. Dva naša bataljona su napadala i još napadaju Konjic. Imaju dosta gubitaka, a neprijatelj uporno brani utvr-đenu varošicu. Pričaju nam da nas na Bjelašnici i sa druge strane Neretve čekaju četnici iz Srbije, Hercegovine i Crne Gore.

Dolina Neretve bila je bez snega. Danju je na suncu bilo toplo, ali su noći bile studene. Zalogorovali smo u selu Repovci. Danju, na preko metar dubokom snegu, držali smo položaje na Bitovnji i čekali Nemce. Oko Ivan-sedla je krkljalo. Nemci su navaljivali da zauzmu ovaj prevoj i prodru u Konjic. Tamo su se žestoko odupirali Crnogorci iz 1. i 2. bataljona naše 1. bri-gade. »Štuke« su neprekidno bile u vazduhu — od jutra do mrkle noći. Pravile su veliki krug od Ivan-sedla, Konjica, Ja-blanice i Prozora i neprekidno pikirale. Nas u šumi nisu tukle, jer nas nisu videle, ali smo po krugu koji su opisivale tačno raspoznavali gde je položaj naših jedinica. Stalno su bombar-dovale Crnogorce. Oni su se krili po tunelima, na čije su se ulaze okomile »štuke«. Oni koji su bili napolju krili su se obi-lazeći oko drveća. Glasno, po običaju psovali su, jer su pred »štukama« bili nemoćni. Piloti su bili toliko drski i uporni da su gonili i pojedince, kad ih na čistini otkriju. Između Bradine i Ivan-sedla gonili su na drumu kurira 1. proleterske i ubili ga.

Kad smo se uveče vratili sa položaja, našli smo naše komordžije i ojađen narod. Ovi banditi iz vazduha do temelja su spalili selo Repovac. Od siromašnih drvenih kuća ostala su samo zgarišta koja su još dogorevala. Smrad paljevine — strašan prizor!

Nemci su zauzeli Ivan sedlo. Krenusmo u protivnapad. Celu noć smo tamarali dok nas vodiči nisu doveli na mesto gde treba da napadnemo. Veliki sneg, mrak, poledica. Razvili smo se u strelce i pokušavali da niz glatku zaleđenu stranu sidemo da njihovih bunkera. Klizali smo se nekako niz brdo, a onda smo zastali na čistini, jer nismo mogli ni napred ni nazad. Nemci su nas obasjavali reflektorima i zasipali kišom čelika. Nisu nam dali ni oka otvoriti, a kamoli da ih napadnemo i zauzmemo bunkere. Sa druge strane napadali su sa istom ratnom srećom Crnogorci. Promrzli, ljuti, izmučeni vraćali smo se nazad, čuteći, sagnute glave.

Raspoloženje je bilo mučno. Iako nas niko ni o čemu nije obavestavao, situaciju smo dobro znali. Obruč oko nas sve se više stezao. Stalno smo mislili i govorili o ranjenicima i izbeglicama. Kuda će i šta će s njima biti? Umesto da otvorimo put preko Konjica, mi smo sad izgubili i Ivan sedlo, a zli jezici već su Sapatali da je neka nemačka kolona otišla Talijanima u pomoć kao pojačanje. A tamo su oni napravili betonske bunke i ogradili se bodljikavom žicom.

Jednom rano izjutra stigla je od štaba brigade vest da se, ne čekajući smenu na položajima koje treba da brane Sandžaklije, najhitnije prikupimo u selu Repovci. Komandant bataljona Moma saopštio je komandirima četa: »Nemci su se probili od Bugojna prema Prozoru gde se nalazi oko 4.000 ranjenih drugova. Upućene su naše jake snage da razbiju Nemce. Mi smo dobili zadatak lično od druga Tita da idemo usiljenim maršem bez obzira na umor, na gubitke od avijacije i da napadnemo Nemce«.

Krenula je duga kolona 1. proleterske, najpre grebenima ka Crnom vrhu kod Prozora, a onda je naglo okrenula prema severu desnom obalom Vrbasa. Dva dana i dve noći bez prekida trajao je taj marš u kome se više trčalo nego išlo običnim korakom. Avioni su neprekidno kružili i dosadno urlali pikirajući i mitraljirajući našu kolonu. Međutim, kolona je išla napred ne pomišljajući da prekida pokret. Samo kraći odmor, nabrzinu

pojedeni suvi komadić buđavog i okorelog hleba, pa trkom napred. Trebalo je što pre stići, jer se na Makljenu i Pidrišu razbuktavao boj za ranjenike. Sa svih strana, slično nama, jurile su prema toj grupaciji i druge naše jedinice.

Spuštajući se sa brda, naša kolona je ušla u selo Bistricu, u dolini Vrbasa. U večernjem sutonu kuće su buktale kao luč. Plač i jauk žena i dece, psovke i kletve starijih ljudi, blejanje ovaca i mukanje goveda dopirali su sa svih strana. Rušile su se i sa treskom padale krovne grede bacajući u nebo hiljade varnica. Pred ovakvim prizorom i naša tvrda i surova vojnička srca podrhtavala su i naterivala suze na oči. Maršovali smo dva dana i jednu noć, bili smo već pri kraju snage i ovde u ovom jadnom i popaljenom selu trebalo je da imamo kraći zastanak. Ali niko na to nije ni pomišljao. Bolničarke su trčale da previju ranjenike, borci iz zapaljenih kuća izvlačili su nastradale, iz razbuktale štale izvodili stoku, jurili od potoka koji teče kroz selo sa kofama, kantama, koritima — šta je kome dopalo do ruku — i zajedno sa narodom gasili jadne ostatke imovine.

Od svih teškoća kojih je u ovoj kao i u svakoj drugoj ofanzivi bilo napretek, nas su najviše dirnule baš ove patnje nedužnog naroda, nejači, iznemoglih staraca i starica, popaljenih sela koja su na sve strane gorela kao i neizmerne muke naših ranjenika i bolesnika.

Levo od nas, južno i zapadno od Vrbasa, ključale su neprekidne borbe praćene ehom eksplozija, podrhtavanjem zemlje i s vremena na vreme jačim i slabijim odblescima.

Još jedan dan i noć marša bez sna i odmora, marša preko bespuća, brda, usečenih kanjona. Najzad, stigismo na cilj. U svitanje tog mutnog dana, kada su nam se oči same zatvarale, kada na nogama nismo mogli ni da stojimo, začu se komanda: »Na položaje!« Bili smo zašli duboko u pozadinu nemačkih snaga koje su se ustremile ka Prozoru. Nalazili smo se između Donjeg Vakufa i Bugojna na desnoj obali Vrbasa. Najpre se u streljački stroj razvila naša omladinska četa i krenula na položaj — osrednje brdo sa proređenom šumom. Desno od nje krenula je naša 3. četa. Išli smo oprezno, ne znajući gde može da bude neprijatelj. Pred nama ga nije bilo. Međutim, na našem levom krilu, kod omladinaca, razvila se uraganska vatra. Nemci su verovatno pratili naše kretanje i uputili neku svoju jaču jedinicu da posedne ove položaje i obezbedi svoju

komunikaciju. Tako je u svitanje ovog jutra, u dubokoj pozadini neprijatelja, došlo do iznenadne susretne borbe prsa u prsa. Dva streljačka stroja hitala su jedan prema drugom — isti položaj. Došlo je do bliske borbe automatima, bombama i noževima. Gubici su bili znatni i na jednoj i na drugoj strani. Najpre su uzmakli iznenađeni omladinci, pa su Nemci uspeli da zauzmu položaj. Međutim, držali su ga samo nekoliko minuta. Kao da se od ovog neočekivanog udara trgao i probudio, razređen i umoran streljački stroj omladinaca brzo se sredio i, predvođen neustrašivim komandrom, kao orkan bacio se na Nemce. Napad je bio tako silovit da su Nemci brzo okrenuli leđa i izgubili se u dolini Vrbasa. Pored nekoliko mrtvih omladinaca izmešanih sa pobijenim Nemcima, pao je izrešetanih grudi i njihov omiljeni komandir Momir Joksović.

Pred nama, na nekoliko stotina metara preko Vrbasa koji nismo mogli videti, protezala se krivudava cesta Bugojno — Vakuf. I tek sada smo saznali gde smo došli i gde se nalazimo. Po neki kamion nailazio je sa položaja ili obratno, ali su Nemci, zasipani vatrom naših mitraljeza, bili prinuđeni da uskoro obustave ceo saobraćaj.

Predveče tog mutnog dana na nas se sručila čitava lavina neprijatelja koja je tražila i krčila prolaz prema Jajcu. Najpre je usledio silovit napad pešadije uz dejstvo »štuka«, artiljerije i minobacača koji su tukli po našim položajima. Pošto su nas odbacili od drumu u krševite gudure, odakle smo se odupirali njihovoj pešadiji, putem je potekla bujica vozila — tenkova, kamiona, topova, konjskih kola — i pešadijskih kolona. To je bio siguran znak da su borbe u rejonu Pidriša i Makljena dobijene i da su se sada prenele u dolinu Vrbasa oko Gornjeg Vakufa.

Opet najhitnije naređenje za marš. Ni sada nismo znali kuda i zašto. Krenuli smo istim putem kojim smo i došli sve do istočnih padina Crnog vrha. Odatle smo se spustili na drum između Prozora i Rame i predveče se malo zadržali kraj nekoliko vodenica pored jednog potoka. Komandant i komesar bataljona otišli su da prime zadatak od druga Tita. Iste noći produžili smo dolinom Rame ka Neretvi. Vreme je bilo prohladno, ali put suv, nigde snega. Svu noć je kolona išla. U kanjonu Rame nailazili smo na naše kamione i vozila. Šoferi, tenkisti i artiljerci bili su ljuti. Valjda su znali da, pošto nismo zauzeli Ko-

Na Prenju za vreme IV ofanzive

njić, za njihova vozila dalje puta nema. A vojniku je najteže kad se rastaje od oružja.

Pred zoru smo stigli u Jablanicu. Tu smo već saznali da treba da pređemo Neretvu i dalje preko Prenja. Rekli su nam da su na onoj strani već neke naše jedinice — 2. dalmatinska i 2. proleterska brigada — koje su te noći razbile četnike i zauzele most i prelaze.

Najzad smo u samo svitanje počeli da prelazimo preko polurazrušenog mosta. Ljudi su se nekako pentrali i prelazili, ali je sa konjima bilo teško. Stalno su nas požurivali da idemo brže, dok ne stigne neprijateljska avijacija.

Po prelasku uputili smo se, na naše opšte iznenađenje, na jug napuštenim železničkim šinama prema Mostaru i stigli do sela Glogošnice. Dalje nije bilo puta, već se pred nama kao zid uzdizao masiv krševitog Prenja. Njegovi snežni vrhovi blistali su na suncu. Poseli smo položaje okrenuti prema tim belim vrhovima. Rekli su nam da otuda očekujemo Talijane od Mostara. Iza nas, u dolini Neretve i oko Jablanice, besnele su »štuke« i neprekidno ključala borba kao u kazanu.

Na ovim položajima smo proveli dva dana i relativno se dobro odmorili, ali smo se ponova odvojili i ostali iza brigade.

Pošto su nas smenile neke dalmatinske jedinice, krenuli smo za glavninom. Bilo je očigledno da je najveći deo ranjenika i komore već prešao na ovu stranu, ali su ostale naše snage još prelazile kod Jablanice. Mi smo od Krstača pa do vrhova Prenja i dalje do sela Idbaru prestizali kolone ranjenika i komore. Nailazili smo i ovde na pojedine grupe izbeglica, uglavnom žena i dece, mada je njihov najveći deo vraćen još od Livna, Duvna i Sujice.

Kolone ranjenika koje su se pentrale po snežnom i krševitom bespuću Prenja pružale su veoma mučan prizor. Danju se još nekako išlo — bilo je toplije, videlo se kud se gazi — ali su zato »štuke« nemilosrdno urlikale i neprekidno visile nad glavama beskrajnih i isprekidanih kolona. A noću je stezao mraz, padale guste magle i duvali ledeni vetrovi. Drva se retko gde moglo naći, a ni skrovitih mesta za loženje vatri nije bilo. Teško bi se moglo reći čije su muke bile veće: jadnih konjovodaca, izmučenih ranjenika ili boraca koji su ih nosili. Pored teškog i beskrajnog umora i gladi, širio se i tifus. Sve najgore što živog čoveka može da snađe splelo se u nerazmrsivi čvor na divljim, negostoljubivim i zaleđenim padinama Prenja.

U selima Idbaru i Bijeloj već je nešto bolje. Srećni su oni ranjenici i komordžije koji su dovede stigli. A šta će sve da bude sa onima koji se, još u bunilu i polusvesti, gladni i do kraja iscrpeni, veraju besputnim liticama Prenja?

Svoj bataljon stigli smo kod Boračkog jezera. Tu su nas umesto »štuka« bombardovale italijanske »savoje«. Radovali smo se što smo opet u brigadi.

Sa prostorije kod Boračkog jezera, gde su kratko vreme predahnule pored logorskih vatri, jedinice 1. proleterske pošle su u proboj i razbijanje neprijatelja koji je branio dolinu Neretve prema Glavatičevu i Ulogu.

Naša brigada je dobila zadatak da razbije četnike Baja Stanišića na planinskim grebenima južno od Neretve, a naš 3 (Kragujevački) bataljon trebalo je da iznenadno napadne i uništi »četnički štab« u Glavatičevu, 10—15 km u pozadini neprijateljskog fronta.

Kad su u mrkloj noći 1. i 2. crnogorski bataljon desno od nas otpočeli oštru borbu bombama, kamama i automatskim oružjem, mi smo uskim puteljkom krenuli kanjonom Neretve ka Glavatičevu. U prethodnici bataljona nalazila se naša 3. četa, a sa desetinom u čeonj patroli bio je zamenik komandira čete Zuća.¹ Celu noć je četa maršovala pod zaštitom mraka, težeći da što pre stigne na određeni cilj. I sada izgleda čudnovato i nerazumljivo zašto četnici na tom prolazu nisu postavili zasedu ili patrolu, da nam spreče neopažen prodor u njihovu duboku pozadinu.

Kad je naš bataljon pred zoru izbio u Glavatičevo, patrola sa Zućom iznenadila je i ubila četničkog stražara pred školom i opkolila zgradu u kojoj se, prema podacima, nalazio »neki četnički štab«. Opkoljeni četnici iz škole davali su žestok otpor, ne pomišljajući na predaju. Tada su u akciju stupili naši bombaši predvođeni Zućom. Od eksplozija bombi popucali su prozori na školi.

Od meštana smo saznali da svuda na okolnim visovima položaje drže jake četničke snage. Komandant Moma je odmah naredio četama da kružno posednu položaje oko Glavatičeva, prema četnicima na okolnim visovima od kojih se neočekivano našao okružen. Naša četa je odmah prešla preko natrulog drvenog mosta na desnu obalu Neretve i posela visove na oko 1 km od škole, frontom prema planinskim vrhovima na severu, odakle su četnici počeli da se javljaju puščanom i mitraljeskom vatrom. Tamna noć im je onemogućavala da nas precizno tuku i bilo šta saznaju o napadu na »njihv štab« u školi.

Zuća je tražio od štaba bataljona da i dalje ostane sa bombašima kod škole. On se sa ostalima nekoliko puta, na

¹ Dragoljub Božović Žuća, učenik gimnazije, stupio u partizane u leto 1941. i bio jedan od veoma istaknutih i zapaženih boraca 3 (Kragujevačkog) bataljona.

njemu svojstven način, vesto kao mačka prikrađao i ubacivao »kragujevčanke«. Pozivao je četnike na predaju, objašnjavajući im njihovu bezizlaznu situaciju i da im nećemo ništa, ako se bez borbe predaju. Četnici na pozive nisu odgovarali ni prestajali da puščanom vatrom brane prilaze zgradi.

Nama se žurilo da što brže raščistimo situaciju u školi. Kako se već bilo prilično razdanilo, bombašima je bilo teško i opasno da se kreću preko širokog i čistog školskog dvorišta.

Uzdajući se suviše u svoju dotadašnju ratnu sreću, Žuća je ponovo pošao pod četničke prozore. Uspeo je da im se neopaženo privuče, ubaci bombu i pozove ih na predaju, preteći im da ćemo u protivnom zapaliti školu. Baš tada sa tavana škole iznenada sevnu puška i Žuća se sruši pogođen u srce.

Posle Zućine pogibije borci su još odlučnije navalili da sa opkoljenim četnicima raščiste. Doneta je odluka da se škola zapali. Pojačala se eksplozija bombi i četnici počеше da izlaze sa dignutim rukama. Bilo ih je oko dvadesetak. Na saslušanju se pokazalo da to nije nikakav štab, već grupa za agitaciju i propagandu pri »Državnoj vrhovnoj komandi«. Među njima bio je i neki major Santić, koji je pokušao da se predstavi kao stranac i na francuskom zatražio komandanta da se njemu preda. Kad je Moma stigao i pozvao ga da izađe, prekoračio je školski prag sa pištoljem u ruci. Opomenut da baci oružje, on je verovatno videći bezizlazan položaj a ne želeći da se živ preda proleterima, podigao ruku i pucnjem u slepoočnicu presudio sam sebi.

Zućina smrt izazvala je mučno i teško raspoloženje u četi i bataljonu. Iako smo na ovakve prizore bili uvek spremni i navikli, ipak nam je ovaj događaj veoma mučno pao i borci su bili vidno uzbuđeni i ožalošćeni.

Sve do podne bataljon se nalazio u neobičnom i nezavidnom položaju: branio se okružen četnicima sa svih strana. Tek negde oko podne kroz korito Neretve i njene vrbake stigle su i jedinice 2. proletherske brigade.

Teodosije PAREZANOVIC

BEZ PREDAHA

Koncem januara 1943. godine našli smo se u varošici Prnjavor u centralnoj Bosni. Odatle smo usiljenim maršem, po dubokom snijegu, na mnogim mjestima i do jedan metar, po hladnoći često i do 20 stepeni ispod nule, preko mnogih planina visine 1 preko 1.500 metara, po bespuću, slabo nahranjeni i neispavani prevalili put od preko sto pedeset kilometara, da bismo se u prvoj polovini februara našli u s. Vrsi kod Gornjeg Vakufa.

Predveče, 15. februara, u stroju bataljona nalazio se veliki broj boraca koji je ove zime prvi put doživljavao tako strašnu hladnoću i naporne marševe, bez najneophodnijeg odmora i ishrane. To su bile popune bataljona iz Dalmacije i centralne Bosne. Među njima je i sedamnaestogodišnja Janja Rak iz sela Dubrave kod Šibenika i još nekoliko desetina omladinaca i omladinki iz Dalmacije.¹

U selu Vrsi i okolini već je okopnjelo, ali nešto dalje naziru se planinski visovi pod sniježnim pokrivačem. Danas sipi hladna zimska kiša. Izvršene su sve pripreme za predstojeći marš i borbu. Po četama su održani partijski i sastanci aktiva SKOJ-a. Milan Bigović, Dragutin Lutovac, Ante Raštegovac, Mišo Purlija i drugi pripremaju puškomitraljeze, popravljene su, koliko se to moglo, odjeća i obuća. Andro Lompar intendant bataljona obezbjedio je nešto hrane. Po pripremama naslućujemo važnost predstojećeg zadatka našeg 1. bataljona i cijele 1. proleterske brigade. Treba likvidirati neprijateljsko uporište u širem rejonu Ivan-sedla, onesposobiti za saobraćaj prugu i put, sprečiti Nijemce i ustaše da intervenišu pravcem Sarajevo — Konjic, obezbijediti lijevi bok glavnih snaga Glavne operativne grupe i omogućiti prebacivanje ranjenika na lijevu obalu Neretve.

¹ Oni su stigli u bataljon poslije treće neprijateljske ofanzive, poslije dolaska bataljona u Bosansku krajinu, i u borbama pokazali primjernu hrabrost i izdržljivost.

² Neretva 3

Bataljon je krenuo i njegova kolona je ubrzo počela da propada u raskvašen snijeg iz kojeg su se borci i konji jedva izvlačili. Jakša Dragović, Dušan Saban, Dušan Vujošević i ostali u Pratećem vodu često rastovaruju konje i bacač i mitraljeze tovare na leđa. Nijesu toga pošteđeni ni Andro, Niko, Vlado i ostali u Radnom vodu. Tu na padinama Lisinske planine, visoke 1.800 metara, u mračnoj noći zahvati nas hladan vjetar sa kišom. Zasipa nas u oči, a od hladnoće tresemo se kao u groznici. No, najveća nedaća nam je mrak i bezpuće.

U toku dvije noći, 15/16. i 16/17. februara, bataljon se prebacio — preko Dobrosina, Ivanaca, Solakove Kule, Cažnja — do sela Repovci. Tu smo 17. februara predanili i izvršili posljednje pripreme za napad. U ovom muslimanskom selu razmješteni smo po kućama, gde su nas ljubazno primili. Domaćin kod koga je bio razmješten naš vod pričao nam je da su u julu prošle godine kod njega bile Sandžaklije, o kojima se izražavao najpohvalnije. Za ručak nam je spremio ječmenog hljeba, pekmeza i krompira.

Dok se mi odmaramo u toplim sobama, patrole iz svih četa su na položaju, osmatraju pokrete neprijatelja; ne osvrćući se na umor i iscrpljenost, na spavanje ne idu ni omladinci koji su iz Sarajeva došli kod nas februara 1942. godine u Foču. To su većinom muslimani i gdje god smo došli, a posebno u muslimanska sela, oni su stupali u kontakt sa narodom i objašnjavali im ciljeve naše borbe. Tako su radili Hajrudin, Ekrem, Derviš, Car, Tatar, Karamba i ostali. Stupajući u kontakt sa narodom, oni su na djelu objašnjavali bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Kad smo krenuli kiša je prestala da pada. Teško krčimo put kroz snijeg dubok do pola metra, a na nekim mjestima i više. Prava februarska zimska noć. Kolona se kreće po bespuću pored Lisine i Ivan-planine, savlađujući čas okomite uspone, čas strme padine. Već smo u neposrednoj blizini cilja. Pred nama je, većini poznato Ivan sedlo i željeznička pruga Sarajevo — Konjic koju smo rušili prije šest mjeseci i to baš na ovom sektoru, gdje je i tada dejstvovala 1. proleterska. Samo, sada treba da savladamo brojno i tehnički jačeg neprijatelja, studen koja se uvlači u kosti, glad i umor. Neprijatelj je izradio solidna uporišta sa jakom posadom, opasana bunkerima, bodljikavom žicom i rovovima. Pa ipak niko od nas ne sumnja da zadatak neće biti izvršen.

Svuda je tišina koju s vremena na vrijeme poremeti prigušen kašalj boraca. I ostali bataljoni naše brigade imaju veoma važne ciljeve, ali pred 1. se nalazi najveći i najvažniji prevoj Ivan sedlo, sa nekoliko bunkera i utvrđenih zgrada. Po sporijem i obazrivijem kretanju čela kolone i po sve češćim upozoravanjem na još veću tišinu, zaključujemo da smo sasvim blizu cilju. Već je i naša četa skrenula udesno od dotadanjeg pravca. Snijeg je i ovdje dosta dubok, pa se još sporo i teško krećemo. Bombaši su izdvojeni i upućeni napred.

Najednom, tišinu prekide zvonko:

— Stoj ko ide?!

— Proleter! — odgovori komandant bataljona Savo Burić i odmah zatim razleže se »ura . . .« Grunuše bombe, a iz stotine grla prolomi se uzvik »Ura . . . Prva proleterska«.

Zaboravljamo na mraz, umor i sve tegobe. Neprijatelj otvara uragansku vatru, ali uzalud. Naši borci su već u prvom naletu zauzeli sve spoljne objekte. Drže se još samo nekoliko bunkera i žandarmerijska stanica. Iz daljine dopire odjek eksplozija i mitraljeskih rafala, a to nas obavještava da su i ostali naši bataljoni u napadu. Još jedan juriš, još nekoliko eksplozija bombi ubačenih kroz otvore bunkera i ustaše su savladane. Prevoj Ivan-sedla je u rukama proletera. Neprijatelj se, ostavljajući preko 30 leševa i veću količinu oružja, municije, hrane i razne opreme, dao u panično bjekstvo put Sarajeva. U zauzetoj stanici, na pisaćem stolu našli smo sliku druga Tita sa raspisanom nagradom onome ko ga ubije ili živa uhvati.

Bez predaha nastavljamo gonjenje neprijatelja. Kada se, negdje poslije ponoći spustismo do željezničke stanice Raštelica, neprijatelj je odatle već bio pobjegao, te je zauzemosmo bez borbe. Odmah se dadosmo na posao — trebalo je porušiti prugu i put i uništiti stanična postrojenja. 1. i 3. četa isturiše obezbjeđenje u pravcu s. Vrbanja i s. Paratak, a svi ostali se dadoše na rušenje, tako da smo za kratko vrijeme porušili nekoliko stotina metara pruge. Založili smo velike vatre i malo se ogrijali. Bilo je i šale na račun neprijatelja i njegove »ofanzive« koja se pretvori u bježanje ka Sarajevu.

Izjutra, bataljon je pod zaštitom magle posio položaje na Ivan-sedlu. Došli smo do bogatog plijena u oružju i hrani koja nam je dobrodošla da se na ovoj cići okrijepimo. Tek što ogrija sunce, pojaviše se neprijateljski avioni. Odmah se začu komanda da se gasne vatre, a mi da se sklonimo u šumu i bunkere. Kod

»komordžija« oko kasarne još uvijek je gužva. Nepomično ležimo i posmatramo osamnaest »štuka« kako se strmoglavo obrušavaju uz zaglušujuće zvuke. Čujemo eksplozije bombi i štek-tanje mitraljeza, gledamo oblake dima. Jedna bomba pogodi betonski bunker u kojem se nalazilo mitraljesko odjeljenje. Polovina bunkera je srušena. Mitraljesci zasuti prašinom izvlače se iz ruševina. Spazih i Dušana Sabana kako sa mitraljezom na leđima bježi put šume. Porušena je i baraka kod ustaške kasarne; nekoliko konja je pobijeno, ali srećom ljudstvo se na vrijeme sklonilo te nije bilo žrtava.

Komandant Savo Burić naređuje da se bataljon skloni u stari tunel na Ivan-sedlu, a da 3. četa pošalje jače obezbjeđenje prema Tarčinu i uspostavi vezu sa 2. bataljonom. Sklonili smo se u tunel. Međutim, avioni i dalje nadlijeću i bombarduju. Čuje se i artiljerijska vatra, a i mitraljeska je sve bliže tunelu. Izgleda da su Nijemci otkrili naše skrovište i počinju tući izlaz iz tunela. Odnekud naiđe Pero Prlja, jašući na konju. Jedna »štuka« se obruši i bomba raznese u paramparčad i Pera i nje-govog zelenka. Poslije kraćeg dogovora sa ostalim članovima štaba bataljona (Gajom, Mirkom i Krstom), komandant Savo Burić naredi: »U kolonu po jedan, odstojanje 10 metara, pravac za Mirkom«. Bataljon je napustio tunel i posio nove položaje.

Neprijatelj je iz Sarajeva krenuo jakim snagama s namjerom da nas zbací sa Ivan-planine i prodre ka Konjicu. Razvile su se duge, veoma oštre borbe u kojima su se po zimi, na ovim planinama, smjenjivali juriši i protivjuriši. Neprijatelj se obilato koristio artiljerijom i avijacijom, bombardujući i mitraljirajući gotovo svaki metar našeg položaja i okolnih sela. Gledamo kako se po dvanaest »štuka« strmoglavo obrušava uz zaglušujuće zvuke sirena. Slušamo eksplozije bombi, rafale mitraljeza, gledamo oblake dima i pustoš: porušene i spaljene kuće, leševe pobijenih ne samo boraca, već mnogo više nevinih žrtava — žena, djece, staraca sela Vukovića, Mrkaljića, Trzanja, Raštelica i drugih.

Nijemci i ustaše pokušavaju svim silama, i ovog puta brojno nekoliko puta nadmoćniji da prodru iz Sarajeva prema Konjicu. Pred njima je Ivan planina koju sada drže proleterí, a na njoj čuveni prevoj Ivan sedlo, preko kojeg vodi put od nekoliko kilometara do Konjica i dalje u dolinu Neretve, gdje se nalazi nekoliko hiljada ranjenika.

Borba je dostigla kulminaciju. Neprijateljska vatra je sve jača. Smjenjuju se streljački strojevi. Puštamo ih na sasvim

bliska odstojanja, a zatim vatra, bombe, složno »ura . . .« i nezadrživi juriš. Neprijatelj je odbijen. Ginu mj.emci, padaju i naši.

Neustrašivi Spiro Vujović pade pogođen mitraljeskim snopom na čelu svoga voda. Poginuo je i puškomitraljezac iz 1. čete Mišo Purlija. Ranjeni su puškomitraljezac Penjo Šekulić i omladinci Dervić Sušić i Drago Milutinović.

Poslije višednevnih borbi, po naređenju napustismo Ivan sedlo i usiljenim maršem od preko 60 km stigismo do iznad Gornjeg Vakufa gdje odmah stupismo u borbu, zajedno sa drugim jedinicama. Neprijatelj se užurbano povlači ka Bugojnu, ostavljajući u rejonu G. Vakufa ogroman plijen. Sada ga tučemo njegovom artiljerijom, minobacačima, mitraljezima. Odbacili smo neprijatelja i otklonili neposrednu opasnost za ranjenike.

Pred zoru 6. marta komandant bataljona Savo Burić saopšti: »Zadatak je izvršen, opasnost po ranjenike otklonjena, naša brigada privremeno ide u sastav 2. divizije za forsiranje Neretve. Ostale brigade i štab divizije ostaju u zaštitnici. Znam da ste umorni, ali je situacija takva da se moraju uložiti krajnji napori.« Kolona pod zaštitom jutarnje magle, neometana od avijacije, nastavi marš. Prođosmo kraj sela Šarajvilići i Vrsi, a zatim skrenusmo na cestu koja od Gornjeg Vakufa vodi ka Prozoru i Jablanici. Usput nailazimo na spaljene kamione, slupana kola, pobijene konje, razbacanu opremu. Ovuda je odstupila čitava njemačka divizija i ustaše pred udarom proletera. Magla se postepeno poče dizati, a u vazduhu zabrujaše avioni. Čim avioni izbaciše ubitačan teret nastavismo pokret cestom koja se uspinje na Makljen. Ponovo nalet aviona i naređenje da se sklonimo. Do pred noć odmorismo se u jednom zaseoku ispod Makljena, a zatim produžismo pokret. Iz bataljona gotovo svakog dana odlazi po neki rukovodilac u druge jedinice. Njihova mjesta preuzimaju mlađi. Priličan je broj i onih koji dolaze kod nas kao popuna. To je većinom omladina. Sjećam se, kad je 1941. formiran naš bataljon, bio sam gotovo najmlađi u njemu, a danas je više od polovine mlađe od mene. Pred nama je kolona ranjenika i tek sada neposredno vidimo zašto smo se morali onako uporno petnaest dana i noći tući bez predaha na Ivan-planini, zašto smo maršovali od Raštelice do pred Bugojno. Savladali smo strme i krivudave staze Makljena i spustili se u prozorsku kotlinu, punu kao košnicu. Lijevo i desno od ceste pribijeni uz okomite stijene odmaraju se kolone ranjenika. Svuda naokolo kuće porušene od bombardovanja, a nosila po-

redana po šumarcima i pored puta. Mnogi ranjenici nijesu pre-
vijani po nekoliko dana. Među njima i izbjegli narod sa Banije,
Korduna, iz Crne Gore, Sandžaka i Bosanske krajine. Čini mi
se da sa njihovih lica čitamo da su ubijedeni da ih nećemo
ostaviti, bez obzira na žrtve i napore. Usput smo se sretali i sa
ranjenicima iz svojih jedinica. Vidio sam člana Partije od 1933.
godine, Nikolu Marinovića komesara jednog ranjeničkog eše-
lona, kako se kreće na štakama. To je jedan od onih koji su
s pjesmom pratili rad hirurga Đure Mešterovića kad im je u
fočanskoj bolnici sjekao prste na nogama poslije igmanskog
marša, sa njim je i Marko Radoman sav u zavojima. Tu
su i ranjenici sa Ivan-sedla: Penjo Sekulić, Dervić Sušić i
Drago Milutinović. Naišao sam i na Bogdana Vujoševića ko-
mandira čete u 2. bataljonu. Noga mu je slomljena i kreće se
na štakama, dok je konja dao težem ranjeniku.

Znali smo da se bije bitka za spas nekoliko hiljada ranje-
nika. Ali, kako izgleda prebacivanje ogromne bolnice sa mno-
gim teškim nepokretnim ranjenicima i bolesnicima, kada ne
postoje gotovo nikakva transportna sredstva, teško je, bar ve-
ćina nas, mogla zamisliti. Nijesmo znali da je u pitanju neko-
liko kilometara duga kolona ljudi na nosilima i onih koji ih,
posrećući pod tim dragocjenim teretom, nose korak po korak,
nemajući nikakvih drugih želja osim jedne: ne pasti neprija-
telju u ruke, ne dozvoliti mu da trijumfuje nad nemoćnim
ljudima.

U samoj kotlini, a naročito na ulazu u klisuru Rame i
dalje, ešelon za ešelonom ranjenika. Prolazimo čas pored onih
na nosilima, čas onih na konjima i zaplijenjenim mulama, pa
pored onih na štakama. Zatim pored živih kostura-tifusara sa
grčem gladi i bolesnim rumenilom na licu. Slika se ponavlja
i smjenjuje. Svuda oko nas belo-sivi zavoji sa mrljama od krvi,
pogledi iznemoglih, koji kao da nam zahvaljuju za sve što smo
učinili i činimo za njih.

Tu i tamo, neposredno uz cestu, u jarkovima, na hladnoj
i vlažnoj zemlji leže pojedinci i grupe ranjenika i bolesnika.
Kao da dalje ne nameravaju. Kao da ne mogu više pokrenuti
iznemogla tijela. Možda mnogi od njih i nijesu živi. Teško je to
konstatovati, jer je smrt čest gost ove kolone. Pa ipak, kolona se
pomiče, ide naprijed ...

U dolini Rame — ista slika. U svakoj koloni ima izbjeglog
naroda. Stotine zarobljenih Italijana nose naše ranjenike. Sve

se to sliva u zajedničku rijeku sa boračkim jedinicama. Ovo se ne može upoređivati sa Pljevljima, Ulogom, igmanskim maršom, Bugojnom, Kupresom, Livnom, Cincarom i drugim krvavim poprištima kroz koje smo prošli od dana ustanka. A čini mi se, najteži i najmučniji prizor je izbjegli narod koji je bos i iznemogao napustio svoj dom, svoj trud i muku i sad se u ovoj beskrajnoj koloni kreće sa svojom djecom u nepoznato. Koliko je jadnih majki koje su od Banije do Rame sahranile po jedno, dvoje i više djece što su ih pokosili avioni — ove čelične ptičurine, koliko ih je umrlo od gladi i umora u naručju nesrećnih majki.

Često nas nadlijeću avioni. Na dati znak sve se sklanja s puta, i čim prođu produžavamo ka Jablanici. Nikad tako nije maršovala 1. proleterska. Nigdje se ne čuje pjesma, smijeh, šala. Koračamo kao zanemeli pred ovim prizorom. Otuda odakle smo krenuli, i put Konjica, odjekuju pucnji topova i minobacača i eksplozije granata, mina i avionskih bombi. Bataljon zastade u selu Gračanici. Komandant saopšti da ćemo se ovdje odmoriti nekoliko sati. Naša četa se skloni u dve trošne kućice. Poslije punih osam dana prvi put dobismo kuvanu hranu — po parče govedine i makarone.

U Jablanici zatekosmo porušene kuće i ulice razrovane eksplozijama avionskih bombi. Na raskršću spazismo nekoliko tenkova sa upaljenim motorima, a u šljiviku kamione. To je plijen 2. i 3. divizije.

Kolona skrenu sa ceste, spusti se niz novonapravljenu stazu ka mutnoj i valovitoj Neretvi. Pored porušenog željeznikog mosta napravljen je improvizirani mostić koji se pod tereotom ljulja i ugiba. Ovdje treba da pređu sve naše kolone. Pored vode sve pećine su pune ranjenika. Sklonili su se od bombardovanja. Po prelasku preko mosta, nastavismo uz prve obronke Prenja ka selu Krstac. Duž vijugave staze kojom su prošle 2. dalmatinska i 2. proleterska brigada, leševi četnika sa dugim bradama i kosom. To su oni jurišnici s kojima smo se tukli prije godinu dana na Sinjajevini i oko Kolašina. Dat je odmor. Kako se ko spusti na zemlju odmah zaspi. Ne potraja dugo kad zabrujaše zloglasne »štuke«. Strašnije su, čini mi se, njihove sirene nego mitraljezi i bombe. Nas, izgleda, nijesu opazile, već se ustremiše na one u Jablanici i most. Obrušavaju se jedna za drugom, odjekuju eksplozije bombi, a mi sve to bespomoćno posmatramo sa ovih planinskih masiva.

Čelo naše brigade ostavilo je već daleko za sobom Neretvu kada je počelo da sviće. Stazom kojom se sada krećemo išle su prošle noći 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada. Naš cilj je Čičevo i Glavatičevo, gdje su se, prema podacima, ukopali četnici Baja Stanišića. Kao i da je raspoloženje drukčije od onog za posljednjih nekoliko dana.

Već cio dan maršujemo, a na četnike još ne nailazimo. Iako smo u toku 15. marta dobijali kraće odmore i zastanke, umor i sanjivost nas sve više savlađuju.

Negdje oko ponoći od borca do borca se prenese naređenje da se gase cigarete i kreće u potpunoj tišini. A kada smo se počeli penjati uz Čičevo, neprijateljski stražar svojim »stoj«, »ko ide«, prekide noćnu tišinu. Na to se razliježe glas našeg komandanta Save Burića: »Juriš proleter!«. Četnike smo i ovoga puta potpuno iznenadili. Juriš je bio silovit, nezadrživ... Oko dve hiljade četnika bježalo je pred oko sto pedeset proletera, ostavljajući na bojnopolju nekoliko desetina mrtvih i veliki dio gotovo neupotrebljenih minobacača, mitraljeza, puškomitraljeza i velike količine municije. Jakša Dragović komanduje minobacačima brzu paljbu. Svaka mina pogađa cilj u izbezumljenoj četničkoj rulji.

U svitanje četnici zastadoše. Prema njima je najviše isturena naša 3. četa. Najednom se otvori paklena vatra — počeše juriši i protivjuriši s jedne i druge strane. Položaji na kosama prelaze po nekoliko puta iz ruku u ruke. Treća četa je prinuđena na povlačenje, pod zaštitom »šaraca« Raštegorca i Lutovca. Pokosili su dosta četnika, ali pogibe i puškomitraljezac Dragutin Lutovac i omladinac Radoš Nenadović. Od grupe u zaštitnici ostade samo puškomitraljezac Ante Raštegovac, mada su u četi smatrali da je i on poginuo.

U borbu stupi čitav bataljon. Odjeknu paklena vatra, a zatim bombe, juriši i borba prsa u prsa. Četnici su bili brojniji — četiri, pet, i više na jednoga. U najkritičnijem trenutku u bok četnicima udariše dijelovi 2. dalmatinske. Četnici se dadoše u panično bjekstvo, ostavljajući na bojnopolju veliki broj mrtvih. U posljednjem jurišu pogibe i omladinac Radovan Popović. Ranjen je i komandir 3. čete Savo Mašković koji nije htio da napusti streljački stroj iako mu je rana bila dosta teška. Nekoliko prisilno mobilisanih četnika se predalo. Među njima i Bojović čiji je brat bio u 3. četi našeg bataljona.

Pokušaj četnika da protivnapadom povrate izgubljene položaje nije uspio. Odbačeni su ka Glavatičevu kuda smo i mi produžili. Od zarobljenih četnika saznali smo da je kod Glavatičeva i dalje, u okolini Kalinovika, glavnina četničkih snaga sa Dražom na čelu. Cio dan smo u pokretu. Zurimo bez odmora. Najednom se u noći pred nama ukazaše desetine logorskih vatri, a oko njih naoružani bradati ljudi. Izvjesno, nijesu nas očekivali, nijesu vjerovali da ih večeras možemo napasti.

Lijevo od nas je 2. bataljon, a desno takođe nastupaju naše jedinice. Naš cilj su četnici oko najbližih vatri. Pužemo već nekoliko stotina metara. Nervi su nam krajnje napeti. Ispred našeg streljačkog stroja koji puže ka neprijatelju istureni su bombaši: Božo Gardašević, Drago Nikolić, Ekrem Durić, Gojko Đukić, Mitar Dabanović, Jagoš Srdanović, Blažo Crvenko i drugi. Oni su prvi najavili naše prisustvo.

I ovoga puta naš nalet je bio snažan. Čuju se i uzvici »hvatajte ih žive«. Četnici se ogorčeno i neuobičajeno brane, iako smo ih iznenadili i nanijeli im velike gubitke. Ali, i pored najžešćeg otpora koji su u dotadašnjim borbama sa nama pružili, naterani su u bjekstvo sve do Kalinovika. Gonili smo ih zajedno sa dijelovima 2. dalmatinske bez predaha, jašući im, tako reći, na leđima. Nije nas zadržala ni neprijateljska avijacija koja nas je uporno nadlijetala, bombardovala i mitraljirala — istina bez većih gubitaka.

Kada smo se našli pred Kalinovikom i otpočeli sa napadom na utvrđene i dobro uređene položaje četnika pod neposrednom komandom Pavla Đurišića, za nama već je ostalo preko trideset časova neprekidne borbe.

Jedinice 2. divizije nastupale su u nekoliko kolona širokim frontom ka Ulogu i Kalinoviku. Jednu kolonu sačinjavali su 1, 2. i 3. bataljon 1. proleterske brigade sa kojima se kretao i štab brigade (komandant Danilo Lekić Spanac i politički komesar Mijalko Todorović Plavi). Napadi su otpočeli 20. marta, ali se četnici grčevito brane. Tri dana i tri noći vodi se borba na život i smrt. Redaju se juriši i protivjuriši, položaji po nekoliko puta prelaze iz ruku u ruke. Najžešća borba se vodila 21. marta kod 2. bataljona koji je uspješno odbijao juriše četnika. Na naš 1. bataljon nije vršen naročito jak pritisak. Najzad, 23. marta, preko stotinu leševa četnika ušli smo u Kalinovik, gdje je 2. brigada zaplijenila četničke topove.

Spiro LAGATOR

KOPNE SNEGOVI¹

Četvrtak, 18. februar 1943. Sunji. — Nalazimo se više železničkog mosta na Lukaču, na pruži Sarajevo — Konjic. Razorili smo je. Neprijatelj je neće moći koristiti. Večeras ćemo minirati i ovaj most. Očekujemo pionirski vod. Gradili su ga Austrijanci, koristili Italijani koji su danas pobjegli i ostavili: puškomitraljez, 5 pušaka, 7 sanduka municije, 4 čebeta, 2 šatorska krila i torbu sanitetskog materijala. Pod jastukom otvoreno pismo. Mika² je radoznao. Pruža nam prevod.

— U Brđanima sam pronašao čoveka koji je reči posrbio — kaže hvalisavo Mika. — Nije se bunio, izgleda naš i veli da je prispelo pre mesec dana iz Đenove.

»... Dragi moj Đakomo, dočekaj srećno Novu 1943. i igranj do zore, kao pre godinu dana u mom zagrljaju. Ništa ne sumnjam, ništa ne prekovam, želim samo da se što pre vratiš, da poručiš kćer ili sina, da nastaviš svoj omiljeni posao...

Čuvaj se zime i vatre, jer sam usnila ružan san. Budi pažljiv prema svima i sećaj se svoje »malene mačkice« koja umire za tobom. Neka ti je svaki prolaz otvoren i božja majka na pomoći!

Ljubim tvoje oči, usta, ruke.

(potpis nečitak)«.

Nićiforović³ pažljivo čita i zadovoljno se smeška, a Mika nešto smeri i vrti glavom.

— Mislio sam, Nićifore, da dotičnom gospodinu šalju neke podatke o ofanzivi ili o »četojkama«, a ono koještarija. Znaš, komandire, nije loše u ratu dobijati pisma od tako nežnih persona.

¹ Odlomci iz dnevnika političkog komesara 2. čete 6. (Beogradskog) bataljona Prve proleterske brigade.

² Milorad Pantić, rođen 1921, Ostružnica, Beograd, zemljoradnik; poginuo od groma 1951.

³ Milovan Nićiforović, rođen 1921, Zeleznik, Beograd, zemljoradnik; poginuo 18. juna 1943. u Lunju kod Renovice.

— Ostavi se, Miko, takvih razgovora, ovo me podseti na moju Zlatiju i kćerčicu Miru. Otkad ih nisam video! Sta li sada rade? Idi u desetinu!

Lete magloviti oblaci. Iz daljine dopiru odjeci topova i mitraljeza. Ispod cokula gnjeckaju sneg i blato. Snežna staza je blatnjava, gotovo crna.

Stigli smo do 1. voda. Pošumljeni vrh. Vraćaju se patrole i izvidnice — u blizini nema neprijatelja. Naziremo Brđane — seoske kuće sa debelim snežnim krovovima.

— Nema ih mnogo, izgleda, ni u Konjicu; dobro je nagariti dok je vruće — predlaže Tadija.⁴

Ostali ne komentarišu. Raspoloženi su. Delimično siti. Dogovaramo se o smeštaju i straži.

Nićiforović i ja pozvani smo u štab bataljona. Umorni smo, pa jedva koračamo.

Topla soba ispunjena poznatim licima. Članovi štaba i komandi četa. Počinje komandant bataljona Siniša.⁵ Lagano, sređeno.

— Ljudstvo je izdržalo ubrzani pokret. Bolje nego što smo očekivali... Prekjuče u 4 sata izjutra stigli smo u Solakovu Kulu i u 9 krenuli ka Repovcu, a trebalo je poći nešto ranije. "Ti si, Zičo,⁶ tražio duži odmor! Ljudi su premoreni i želeli su predah. Ali, štab brigade je insistirao na usiljenom maršu... Tz 2. čete (obratila se Nićiforoviću i meni) zaostalo je pet boraca. To se nije smelo dogoditi. Ako su iznemogli, trebalo ih je uputiti u bolnicu. I juče su ostali trojica u Repovcu. U štabu brigade su ljuti i za ona dva dezertera. Trebalo im je, možda, pokloniti više brige, osloboditi ih predrasuda, vezati ih za borbu, jer svaki pridošlica donosi svoja shvatanja. Precenili su svoj moral i snagu, vratili se u svoj kraj. Onaj stariji se uvek kleo u krsnu slavu... A sada, drugovi, nekoliko reči o protekloj noćasnoj akciji — nastavi nešto brže i glasnije Siniša. — Ljutio sam se što smo u rezervi. Tek u zoru smo došli do izražaja. Dobro je što smo upućeni na ovo uporište, jer su Italijani pošli u pomoć utvrđenom garnizonu u Bradini. Sprečili smo ih. Obavešteni smo da su oslobođeni: Raštelica, Ivan-sedlo i Bradina. Zaro-

⁴ Tadija Ivanović, rođen 1919, Marisolići, Goražde, radnik.

⁵ Siniša Nikolajević, rođen 1914, Pirot, poručnik bivše jugoslovenske vojske; poginuo kao načelnik štaba 17. divizije jula 1943.; proglašen za narodnog heroja.

⁶ Zivko Trninić, rođen 1921, Šabac, učenik gimnazije; nastradao nesrećnim slučajem 19. oktobra 1951.

bljeno je preko 60 Italijana. Greška je, po mom mišljenju, što nismo bili prodorniji i brži, verujem da bismo u tom slučaju zarobili i onih 40 Italijana i nekoliko žandarma koji su, kako kažu meštani, bili ovde. Ovako, izvukli su se . . .

I drugi su govorili. Vrpeljimo se. Zića se opravdava. Nićiforović kritikuje jutrošnje iščekivanje. Reč uzima komesar bataljona Vojkan⁶³. Posmatra nas kroz naočare i govori o sinoćnom pokretu.

Razmišljam kako smo vesela srca silazili od Repovca ka pruzi. Išli smo u susret neprijatelju, junački, podignutih glava. Duga kolona brigade. Dva bataljona odlaze Ivan-sedlu i Raštelici, a Kraljevčani i mi — Beograđani — pravac Bradina.

Korača brigada u hladnoj beloju noći. Nečujno kruži šapat:

— Teže je putovati na začelju — zašto mi nismo prvi?

— Ovako se bolje klizamo!

— Kopne snegovi po danu, a noći su mrzle, te su putevi i staze prekriveni poledicom.

— Koliko ima Talijana u Bradini? Hej, ti vodiču, što se vraćaš, jesmo li stigli?

— Čelo je već kod cilja, nečujno se raspoređuju, za malo ne udarismo, samo mene vratiše — odgovara uzbuđeno seljak iz Repovca.

Prosu se prasak pušaka. Nestade šapata. Tapkamo po snegu, skakućemo, hoćemo napred.

— Čekajte! Rezerva smo — viče Vojkan.

Kraljevčani se sjuriše u naselje. Borba se rasplamsa. Krećemo i padamo. Zrna se zabadaju kraj naših nogu, a ruke rone u sneg. Mitralske i bacači unakrsno seju. Plamen se pojavi i nestade. Čuju se glasovi Italijana — plačni i tužni.

Na Ivan-sedlu se čuje još oštiji susret između neprijateljskih i naših jedinica.

— Zašto čekamo ishod?

— Ima ko misli i o tome — odgovori Nićiforović.

Stigli smo do drumca i pruge. Već dugo smo sa odapetim puškama. Štitimo desno krilo. Raskopavamo prugu. To ne ide brzo. Hladno je. Tražim rukavice. Pruža mi Tonka⁷ svoje. Dolazi Jova⁸ kurir i javlja:

⁶³ Vojin Lukić, rođen 1919, selo Subotica, Šabac, student prava.

⁷ Tonka Čvrljak, rođena 1918, Konjevrate, Šibenik; poginula septembra 1943. u Cisti, Dalmacija.

⁸ Jovan Penčić, rođen 1920, Obrenovac, tekstilni radnik.

— Naređeno je da i dalje kontrolišete prugu i cestu ... Talijani su pobjegli u železničku zgradu koja je opasana bunke-
rima. Komandant brigade Spanac⁹ kaže da nikada nismo naišli
na ovako jako utvrđenje. Opkoljeni su i valjda se moraju pre-
dati. Stigao je naš protivkolac i top. Poginuo je Sušić.¹⁰

Jova odnese pismo od Siniše. Napisano je kraj stare kuće,
pri svetlu baterijske lampe. Nismo hteli da uznemiravamo
čeljad.

Svanulo je. Pruga još nije razorena. Dolazi voz od Konjica.
Dugačka kompozicija lagano klopara. Ubrzano kidamo šine.
Bacamo ih u snežni nanos. Znoj nas obliva, a mraz steže. Zauzi-
mamo zaklone. Iz kuće izlazi nežna devojka i moli da bežimo
dalje. »Spaliće nas«. Joksimović¹¹ stidljivo ispija rakiju iz ču-
ture. Gledamo ga, a on crveni i tvrdi da je voda. Izdaje ga miris.
Voz se približava. Devojka plače, sklapa ruke Joksimoviću oko
vrata. On se brani i otima, a ona uporno traži zaštitu baš
od njega.

— Da raspalimo? — pita Joksimović.

— Gledaj ti našeg momka, stekao poznanicu i šljivovicu
— šeretski dobacuje Mika.

— Ne pričaj koješta, moramo pomoći.

— Ne pucaj bez komande! — umeša se Siniša.

Voz stade. Udaljen je nekoliko stotina metara. Na dohvat
je oružja. Kolebamo se, a u vagone ulazi posada mosta (vija-
dukta). Voz se vraća, a mi pucamo. Razvija brzinu. Beži. Most
ostaje slobodan. Utvrđeni bunkereri su sada prazni.

Devojka se nasmeši Joksimoviću i otrča u kuću.

Vojkan se na sastanku pita otkud rakija Joksimoviću. Taj
mladić je silan borac. Nikada do sada nije hteo ni okusiti alko-
hola. Sta se zbilo?

Dolaze mineri. Naša četa kreće s njima.

Gusta magla pokrila brda i sokake. Zaklonjene su i zve-
zde. Katić¹² i još četiri druga postavljaju mine na nosače. Nešto

⁹ Danilo Lekić, rođen 1913, Andrijeвица, profesor; španski borac;
proglašen za narodnog heroja.

¹⁰ Mirko Sušić, rođen 1921, Kusače, Han Pijesak, radnik; poginuo
lebruara 1943.

¹¹ Aleksa Joksimović, rođen 1925, Žarkovo, Beograd, krojački
učenic; poginuo novembra 1943. kod Travnika.

¹² Milivoj Katić, rođen 1923, Bačevac, Beograd, trgovački pomoć-
nik.

i mi baratamo oko njih. Otkopavamo i zatrpavamo. Katić mi uzbuđeno priča o Sušiću:

— Sahranismo ga u školskom dvorištu, a tek pre nekoliko dana odosmo iz bataljona. Zeleo je da vam se vratimo. Obično je tako u borbi. Hteo je da se podvučemo što bliže talijanskim utvrđenjima, vikao ih je i pucao. Od jednom je poskočio i pao. Pomislih da se šali. Pritrčao sam mu, ali nigde rane. Nešto mi ovlaži ruku, zrno je zalutalo u srce. Ništa nije stigao da kaže, sklopio je oči. Dugo sam imao utisak da traži ostatak cigarete i da, po običaju, viče: »Bezec, bezec« ... Talijani su danas oko 16 časova istakli bele zastave i čaršave. Mahali su i vikali da se predaju. Sušić je već bio pokopan. Talijani su galamili i tražili milost. Postali su najednom snishodljivi, blagi.

— Spremno je— viknu Nićiforović.

Trgosmo se. Potrčasmo u tunel. Zaklonismo se. Snažna eksplozija. Most nije srušen. Samo se nakrivio. Povio na jednu stranu, i kao da visi u vazduhu. Minerer galame, psuju, ali i dalje rade. Stavljaju kapsle i više eksploziva. I opet zaglušni tresak.. Otišao je most — i deo tunela.

Subota, 20. februar. Zukići. — Osećamo žeđ za jurišem. Da se sručimo u najbliži garnizon, da bolnici omogućimo prolaz preko Konjica! Zašto da se ranjeni borci veru po planinskim stazama i vrletima?

U vestima stoji:

»... Nemci su još jednom poraženi na istočnom frontu. Nastavljaše pobedonosni hod Crvene armije. Staljingrad je već u zaleđu naših ratnih drugova ...

Delovi 2. i 3. divizije nanose neprijatelju nove gubitke. Fašističke horde su zaustavljene na svim frontovima. Narod Bosanske krajine je čvrsto povezan sa svojim partizanskim jedinicama ...«

Juče posle podne nam je saopšteno: »Dobili smo naređenje od štaba brigade da zajedno sa 5. brigadom i 4. (Kraljevačkim) bataljonom udarimo na Konjic. Moramo nastojati da grad oslobodimo iako je napad demonstrativan«. Rečeno je da u gradu ima Italijana, ali se ne zna tačno koliko. Dogovoreno je kada polazimo, ko odakle napada i kada počinje napad.

Pala je noć 19/20. februara. Stegao mraz. Trčimo i zastaje kujemo. Vodič korača pred nama. Vodi nas najkraćim putem. Obilazi prepreke. Zasijaše svetlosti grada. Još nigde pucnja..

a uskoro će 22 časa. Pritrčavamo jedan za drugim. Neprijatelj otvara vatru, a mi hvatamo zaklone u kamenjaru prekrivenom snegom.

— Bombaši, za mnom! — viknu Zića i potrča sa tri druga.

Pojurismo bunkerima. Prasak pušaka i zvižduk zrna. Straža se razbeža. Predaju se četiri vojnika — milicija.

— Mobilisali su nas braćo, deveramo, pokazaćemo vam sve što oćete! Prićali su da koljete, a mi mislimo da lažu, jer vi ste oslobodioci i naši i svih ljudi...

Brzo prodiremo u grad. Dojurismo do kuća. Iza nas je ostao nelikvidiran bunker. Vraća se Slavko¹³ sa svojim vodom da ućutka preostale.

— Sveca im njihovog! Sto se ne javiše, gadovi jedni — progundā i nerado otrća.

Uхватili smo vezu sa Kraljevćanima. Rudar, đak i metalac su ozbiljni. Dostojanstveni. Stari smo znanci. I njihove ćete su izvršile svoj deo zadatka. Skoro smo oslobodili grad sa desne obale Neretve. Ali se ništa ne ćuje iz pravca 5. brigade. Ćudi nas! To su junaci. Prodorni, vešti ratnici. Mora da je neki nesporazum.

Sarac¹⁴ nam daje nova uputstva. Pritrčavamo mostu. Smetaju nam ulićne svetiljke. Gasimo ih zrnima i kamenjem. Iz jedne kuće izleću dva dećaka. Za njima usplahirena starica.

— Natrag, đavolćići...

— Moj tata je s vama! Makarondžije su pobegle — govori nam uzdrhtalim glasom dvanaestogodišnjak u dronjcima.

— Vрати se, Jusufe, ne ostavljaj me bolnu — vapije starica.

Zića namrgođeno i osorno reće dećacima da nam nisu potrebni. »Zvaćemo vas kada zatrebate«. Ulicom odjekuju reći dećaka, bake i Ziće. Italijani uperiše bacaće. Odjednom desetak mina. Uzimamo zaklone i odmah zatim jurišamo ka mostu. Italijani su potisnuti, ali iz utvrđjenja daju žešći otpor. Bacaće mine nas i dalje zaglušuju.

U kući na malom trgu umukle neprijateljske puške. Ulećemo. Na spratu su Italijani. Viću. Ćujemo njihove reći:

¹³ Slavko Bašević, rođen 1910, Kusaće, Sokolac.

¹⁴ Milan Sarac, rođen 1920, Đedovci, Sarajevo, podoficir bivše jugoslovenske vojske; poginuo juna 1943. na Sutjesci; proglašen za narodnog heroja.

— Ci arrendiamo, non ammazzateci, compagni, noi ci arrendiamo, non ammazzat¹⁵...

Zića mahinalno i brzo odgovara:

— Sve macare, samo se predajte.

Ne razume Zića njihov vapaj.

Italijani se rastužiše:

— Dio mio, che dice?¹⁰

Neko objasni nesporazum.

— Mamma mia, buono comunista, buoni partigiani!¹⁷

Predalo se pet Italijana.

Pucamo kroz prozor u siluete koje odmiču. Štitimo prebacivanje naših boraca. Vešto manevruju. Trče i ležu. Bauljaju. Sišli smo sa sprata i stigli do mosta. Ranjen je Mika. I Zića. I Gligo¹⁸. I Nastić¹⁹. Ništa ne vidimo od dima. Šarac nas poziva natrag.

Pomažem Zići, a on traži da se potrbuške izvlačimo. Reka je nabujala od snegova koji kopne. Njeno hučanje se meša sa odjecima eksplozija. Zeleli bismo da mesec zađe, da nekuda odluta.

Stigli smo do zaklona. Tonka i Derviša²⁰ previjaju ranjenike. Došla je i ona baka, poznanica sa ulice. Donela mleka. Nastića je oblio znoj. Prelom leve noge. Mika je ranjen u nogu i rame. Gligo u ruku.

Dva voda su se prebacila preko mosta. Neki su pregazili Neretvu. Odsečeni su. Ne možemo za njima. Oni su u snažnom prodoru iznenadili Italijane i zarobili oko pedeset. Ali, neprijatelj je onemogućio našu dalju navalu preko mosta. Približava se zora. Neprijatelj se grupiše i prelazi u protivnapad. Zarobljenici to koriste i mnogi beže . . .

Stiglo je naređenje za povlačenje. Ostajemo u zaštitnici. Starica i dva dečaka brišu suze. Inje im prekrilo kosu. Sviće. Krećemo uz brdo. Za nama tuku topovi.

Sastali smo se sa delovima koji su bili odsečeni.

¹⁵ Predajemo se, nemojte nas ubiti, drugovi, mi se predajemo, ne ubij...

¹⁶ Bože moj, šta kaže?

¹⁷ Majko moja, dobar komunista, dobri partizani!

¹⁸ Gligo Grujić, rođen u okolini Prnjavora; poginuo juna 1943. na Sutjesci.

¹⁹ Milan Nastić, rođen 1921, Salaš Noćajski, Sabac, đak i radnik.

²⁰ Derviša Hodžić, rođena 1926, Livno, učenica; poginula maja 1944, na Mliništima.

Pregazili su Neretvu kod Bijele. Zarobljeni Italijani su preneli ranjenog Branka.²¹ Rana još krvari. Bled je, tužno se osmehuje. Hrabrimo ga. Pozdravljamo se.

— Teško će ostati živ, tiho reče Tonka pri izlasku.

Razmišljam o ranjenicima, o Branku, političkom delegatu voda. Iz torbice vadim bataljonski list. Pogled se zaustavlja na napisu: Branko Andrić: *U borbi ka pobedi*. Preskačem pasuse, rečenice. Evo kraja:

... Narod je predahnuo od grozota i užasa, kada smo mi došli. Mi smo učinili kraj tome međusobnom uništavanju, zamenili smo strah i mržnju, slavljem i slobodom, pokazivali smo ko je za sve ovo kriv. A sada u proleće pokazuju se prvi rezultati našeg rada... Orač snažno drži ručice pluga, korača slobodno, ne bojeći se pogleda dušmanskih očiju. Narodni odbori brinu se da svačije parče zemlje bude uzorano i posejano. Oni koji su na položajima mogu mirno da očekuju neprijatelja, jer znaju da njihove porodice neće ostati ove godine gladne, jer se naša pozadina brine za svoje borce ...

Branko je ovo napisao maja prošle godine. Danas je i njegova krv pokapala ovu zemlju i slila se u cementne temelje jedinstva.

Ranjenici su upućeni u brigadni sanitet, a zarobljenici u štab brigade. Dvojica su tražili da ostanu kod nas: Đovani i Bruno. Nismo im mogli ispuniti želju.

Doznajemo da su posle dvodnevne borbe naše jedinice zauzele Prozor. Na više mesta je porušena pruga od Mostara prema Konjicu. Tamo su delovi 2. divizije. Priča se da su Italijani poraženi na Jablanici. Zaplenjeno je nekoliko tenkova, topova i ostalog ratnog materijala.

Nadleću avioni. Štuke bombarduju okolinu. Čini mi se da su se okomili i na neke bataljone naše brigade.

Ponedeljak, 22. februar. Položaj prema Bradini. — Svakoga dana okršaji. Željni smo sna i toplog jela. Neprijatelj nadire od Sarajeva. Uporno. Tvrdoglavo. Snažno. Vešto. A mi odolevamo. Gubili smo i vraćali Ivan sedlo.

Juče su nešto oko podne došli blizu naših zaseda. Ležimo u snegu, na suvim bukovim granama. Nad nama avioni kruže. Obrušavaju se u niskom letu. Zavijaju »štuke«, ječe bombe, zvižde zrna. Odlaze i vraćaju se sa novim bremenom smrti. Oko nas leti kamenje. Lome se borovi. Zjape crne rupčage.

²¹ Branko Andrić, rođen 1921, Noćaj, Šabac, pekarski radnik; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

A ispod našeg stroja Nemci i ustaše čuteći se približavaju. Puštamo ih sve bliže. Novopridošli borac prekriva šalom oči. Uvlači se sve dublje u sneg. Podrhtava. Hvata i nas jeza. Valjda od zime? Tuku iz haubica brzom paljbom. Od gari i dima crni se sneg. Izvlačimo se iz zaklona — prate nas »štuke« i bombe.

— Na neprijatelja, drugovi! Muški napred! Oni iz aviona neće znati koga da biju — više Sarac.

Trojica potrčaše. Baciše bombe. A onda se ceo naš stroj pokrenu. Neprijatelj se ne miče, a mi napredujemo. Oni viču. Pucaju. Pale rakete: zelene, bele. Pokušavaju protivjuriš. Noge se ne izvlače lako iz golemog snega. Osećamo njihova kolebanja, ne ide im se.

— Divizijo beogradska, zalamaj. Stiglo nam je pojačanje, juriš momci proleter! — nadjačava sve oko sebe Nićiforović.

Neprijatelj okreće leđa. Pomislili su, izgleda, da smo divizija. Ostaju samo mrtvi u snegu. Lakše nam je.

I noćas smo napadali. Nismo oka sklopili. Drema nam se.

Jutros oko 9 časova započese sa artiljerijom. Čutimo. Mislili, valjda, da su nas oterali. Kreću u tri kolone ka Bradini. Stalo im je da se probiju do Konjica, da nas unište u dubokom snegu. Maskiramo se hrastovim grančicama, opalim lišćem, belim zastorima i snegom. Isturamo automatska oružja. Strpljivo čekamo da priđu. Na okupu je gotovo cela 1. proleterska. Tu je i komandant Spanac. Obilazi nas.

Pred nama je kolona zelenih uniformi. Stasiti, mladi, vični ljudi. Zastajkuju. Osmatraju koristeći i doglede. Gundaju. Nišanim.

— Pali! — više Siniša.

Plotuni. Neki padaju. Zauzimaju zaklone. Biju. Okreću leđa. Ostaje pet zgrčenih i ispruženih leševa. Ostavili su ih kraj obale, u snegu.

Zatišje. A zatim opet artiljerija i 9 aviona. Ubiše nam četiri puškomitraljesca.

Ćordaš²² je zaspao u račvama drveta. A na lišću i snegu još dva borca. Umor. Ljudi nisu u stanju da vladaju sobom. Naprežu se. Savlađuju nemoguće.

— U snu čujem tresak, ali nisam u stanju da dođem k sebi. Tek kad se drvo zaljulja trgoh se i spazih ogromnu rupu i onu dvojicu mrtvih. Rasanih se i sletih kao strela — priča Ćordaš.

²² Dušan Ćordaš, rođen 1922, Dravozburg, SAD.

Zauzeli su Ivan sedlo. Prodrli u Bradinu. Pomeramo se. Ne damo im Konjic, jer će ga večeras, kako čujemo, napadati 3. divizija.

Posmatram ljude u četi. Čađavi, neobrijani, neispavani, gladni. Nadjačavaju sebe, savlađuju i nemoguće. Tonka spominje majku i smokve. Joksimović — Zarkovo i mleko. Slavko hvali svoje selo i Romaniju. Gligo kritikuje svoje suse: »Neki odoše bez pozdrava, kajaće se...« Čordaš se ljuti na sekretara aktiva SKOJ-a i želi da što pre oslobodimo Beograd. Skromno, zar ne?

— Gde ćemo spavati? Ovi uništiše gotovo sve u selima kraj ceste i pruge! — zabrinu se Tadija.

— Krenućemo u nove juriše — kaže Sarac.

— E, onda ćemo izdržati, as ti gospe — prkosi Tonka.

Sreda, 24. februar. Položaj prema Bradini. — Vedro je i sunčano. Neosetno, polako, kopni sneg. A neprijatelj navaljuje, dobija pojačanje.

Prošle noći smo sa dva bataljona jurili na Ivan sedlo. Neprimetno se privukosmo njihovim logorskim vatrama. Nemci pevuše neku uspavanku. Mrak. Planina. Suma. Sneg. Raspalimo po siluetama. Iznenadiše se. Jedan se izvrnu u razbuktali oganj. Drugi se zari u snežni nanos. Neko hitro skoči i uperi »šarac«! Ostali se snadoše.

Napadoše nas sa bokova. Priskočiše ostali bataljoni, zatim delovi 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade. Borba na našem sektoru poprima šire razmere. Front se razvukao. Osvojili smo dva bunkera. Maligec²³ dovikuje Nemcima, da su opkoljeni, da se predaju. Oni urlaju i psuju.

Hladnoću ne osećamo.

Povukli smo se u zoru.

Jutros opet nadiru — sa najsavremenijom tehnikom: tenkovima, avionima, artiljerijom, automatima... Grupisali smo se i odbili ih. Pomažu nam šumovit teren, zakloni, volja.

Čuli smo da neke naše jedinice stalno napadaju Konjic.

Evo opet dolaze avioni. Brojimo ih. Ima ih 18.

— Ležite, zaklonite se — viče komandant brigade.

²³ Mirko Maligec, rođen u Zagrebu; poginuo aprila 1944. kod Mrkonjića.

»Štuke« se spuštaju nisko i u brišućem letu izručuju ubistveni tovar. Vraćaju se i mitraljiraju. Sirene zavijaju. Maligec okrete mitraljez. To učini i Slavko. Vičemo da prestanu. Ne pomaže.

— Neka vide da im bar prkosimo — ote se Maligecu. Zgusnut, a čudnog mirisa dim zahvati planinu. Postade mračno, zagušljivo.

Neko jauknu. Bulja²⁴ je ranjen i kontuzovan. Gleda, ništa ne govori. Pridržava ga brat Milutin²⁵. Vadi iz džepa kocku šećera i trpa mu u usta. Bulja ne žvaće. Masiramo ga. Trljamo snegom. Odneše ga u brigadni sanitet. Milutin škrguće zubima i psuje. Rukama zaklanja lice, uzdiše, a potom širi ruke:

— Majke nemamo, ni oca nemamo, sve smo jedan drugome, a ova njegova rana me boli, peče kao da je moja. Lakše bih podneo svoju! Neka ne ide u bolnicu. Ja ću ga nositi! Ah švabo, zakon ti tvoj . . .

— Hej, Milutine, prestani! Znaš li šta pričaš? — obrati mu se Sarac.

— Pusti me malo, sad mi je teško . . . inače, trpeću muški, poznaješ me.

Kad odleteše avioni, otpoče artiljerija . . .

Došao je kurir Jova. Doznajemo da ćemo i noćas napadati. Priča nam o sinoćnjem doživljaju:

— U podne sam išao kod Kraljevčana. Bili su u jednoj maloj brvnari. Kad sinoć Spanac upita ko zna gde se nalazi štab Kraljevačkog bataljona, ja se javim, uzmem pismo i pođem. Znam da su posle moga odlaska vodili borbu, pa idem bezbrižno i ne sanjam šta se u međuvremenu desilo. Već je pao mrak, a ja kroz jarugu, sa mašinkom preko leđa, zviždućem i penjem se uz brdo na jedan mali proplanak. Tu primetim stražara kraj kućice. Čudno mi izgleda, ali mi se učini da je naš čovek. Čuti, a ja pođoh ka kućici. Kroz otvorena vrata spazih nepoznate ljude, leže kraj vatre. Samo dvojica sede i gledaju me netremice. Stadoh kao ukopan. Ona dvojica trljaju oči i polako ustaju. Shvatih da su Nemci. Stresoh se. Polako napravih krug i pođoh kraj stražara natrag. On nešto više, pita, a ja kad zađoh nekoliko koraka, dokopah se šume i potrčah koliko me noge nose. Prašte mašinke i puške, psuju Nemci i ustaše . . .

²⁴ Milivoj Tanasijević, rođen 1922, Bačevac, Beograd, abadžijski radnik; poginuo na Sutjesci juna 1943.

²⁵ Milutin Tanasijević, rođen 1920, Bačevac, Beograd, trgovački pomoćnik; poginuo maja 1943. na Trovrhu, Foča.

— Zahvali, Jovo, nemačkoj mašinki i šinjelu koji je na tebi, inače bi obrao zelen bostan — veli mu u šali Maligec.

Subota, 27. februar. Više Trešnjevica. — Neprekidni noćni prepadi. Ne damo neprijatelju mira. Smenjuju nas drugi bataljoni, a mi odlazimo da se odmorimo. Gde? U selu ispod nas kuće su srušene, spaljene. Tužno strče ogolele zidine.

Ovde sam jula prošle godine ležao u bolnici kao ranjenik. A sada nigde te kuće — samo dvorište zakrčeno ruševinama. Presečena je i trešnja sa koje sam svako jutro dobijao punu kopicu crvenih plodova. Da li igde ima ovoliko divnih kalemljenih trešanja? Verovatno je otuda i ime sela Trešnjevica.

Leševi nesahranjeni. Ljudi razdraženi. Okupljaju se mestarli i jadikuju. Proklinju udes, Hitlera, Musolinija, Pavelića, Dražu.

Sahrane bez ceremonija, sa suzama i jaucima. Bleda i ogorčena lica prisutnih. Jedan starac ih hrabri:

— Šta ste se presamitali? Kažem vam da rat hara, brajko moj, ali se mora i dalje živeti ... A valjda će posle ovih spaljenih sela i razorenih domova nastupiti vakat mira i spokojstva, razumevanje među svim felama zemaljskog sveta . . .

Organizovana je sahrana i naših boraca koji su ovde poginuli kao ranjenici. Neko peva: »S tugom vas pratimo u taj hladni grob . . .« Sahranjujemo i poginule Italijane. A tek su počeli da se bore na našoj strani. Poginuli su kao partizani.

Cujem da je u jednoj kući bilo 15 naših ranjenika i 10 Italijana. Među njima bilo je i nepokretnih. Mika, ranjenik iz bataljona, nemirnog je duha. Vragolan. Mlekađžija iz okoline Beograda. Hrabar mitraljezac, ali voli da kritizira i da se smeje na tuđ račun. Kažu da je otvorio prozor, posmatrao avione i pravio viceve na račun Nemaca i ranjenika. U kuću je tresnula velika bomba. Detonacija ga je izbacila kroz prozor i odbacila gotovo dvadesetak metara. Trgao se i došao sebi. Oko njega grede i crepovi. Bombe su razorile kuću i sve u njoj. Bilo mu je teško, ali se u čudu prekrstio, zaplakao i nasmešio. Kažu da je dugo podrhtavao. A sada se dobro oseća.

Evo i nekih devojaka sa crnim povezačama. Tužno pretražuju dvorišta i ambare. Sta li su izgubile? Jedna nas osorno gleda. Kao da smo mi krivi. Bolje da je ništa ne pitamo. Doći će k sebi. Saznaće istinu.

— Bacali su, bezbeli, goleme bombe, pogledaj rupčage, a što smo mi krivi? — tužno priča odbornik i nervozno zama- huje rukama.

— Smiri se, zaboravi na sve ovo — teši ga Joksimović.

— Hajte, mladiću, budi mi sin, moj je poginuo, a ličiš na njega, bezbeli — reče odbornik iznenada, zagledajući se Joksimoviću u lice.

— Imam roditelje, čiko, ali ako će ti biti lakše pristajem — odgovori svečanim glasom Joksimović.

Našem razgovoru se pridružuju još neki ljudi. Dogovaraju se o prenoćištu, ishrani, o daljem životu preživelih. Čuju se i komentari:

— Ama ljudi: Sve ćemo izdržati, valja do kraja ići.

— Ipak, da nije ove naše vojske ne bi nas ovako upropa- stili neprijatelji kleti.

— Cuti beno jedna — viknu odbornik ... saže glavu i po- crvene u licu.

Čekaju da i mi nešto kažemo. Objašnjavamo suštinu borbe, revoluciju, svetliju budućnost.

Vratila se i patrola iz Repovca. I tamo slična slika.

Sećam se i tog sela, na brežuljcima, u zelenilu sa dosta proplanaka i voćnjaka. Lepo su nas dočekali prošle i ove godine. Kod njih kruži priča kako im je Tito vratio neku stoku koju su intendanti pokupili.

... Pričaju kako su se negde jula 1942. proleter i iznenada sručili sa planina i razorili prugu. Kažu da su neki ljudi pričali kako proleter i od naroda ništa ne traže, niti uzimaju; kako je neki partizan kažnjen samo što je iz košnice porciju meda izvadio, a drugi čak i streljan što je od neke bake uzeo torbu brašna i nešto šećera za svoju desetinu. I kad stigoše u njihovo selo seljaci ostaviše kose i srpove i podoše da ih vide. Divili su se njihovoj mladosti, disciplini. Bilo ih je kažu iz Srbije, Crne Gore, a i iz drugih krajeva. Devojka predade mladom komesaru pregršt trešanja. — On uze jednu, a ostale pruži borcu do sebe, ovaj uradi isto i cela se četa posluži trešnjama... Oni što se brinu o hrani, pozvaše muktara (starešinu sela) i zatražiše da im na neki način prikupi mesa za vojsku. Svaka je kuća ponešto dala, ali muktar razrezao dvojici domaćina da dadu po junca. »Možete vi, znam ja vas«. Ovi protestuju, ali ne vredi. I pođu da se žale partizanskom komandantu, jer su čuli da je on za pravdu i da njegova vojska ne sme nikoga uvrediti. Idu niz kolonu, a vojska se odmara, šali i peva.

— Imate li vi deco, komandanta i gde je on?

— Imamo, kako ne bi imali, — i pokazaše na jednog mladića.

— Jeste li, vi, najstariji, među proleterima? Nama treba vrhovni starešina.

— Nisam, to je drug Tito i mislim da je napred.

Ovoj dvojici seljana pridruži se još nekoliko radoznalih ljudi. I tako dođoše do Tita, koji se baš bio digao i spremao da pođe. Kad ih ugleda Tito zastade kraj konja, pozdravi se i zapita kako su i šta ima novo u selu.

— Sve je dobro, cenjeni gospodine vrhovni, ali vaša vojska uze od nas i dva junca. Ali nisu »intendanti« krivi, već naš muktar se na nas okomio. Nešto nas mrzi, pa dodosmo da nam pomognete...

— Nisam ja gospodin, drugovi i prijatelji. Dobro je što ste došli i izneli taj slučaj. Vratite vam se vaša stoka, jer mi smo i vaša vojska i ništa vam nećemo učiniti nažao. Istina, mi nemamo svojih magacina, ali što nam je potrebno mi zaplenimo od neprijatelja, a i narod nam sam daje šta ima.

Ljudi se zглеdaše. Zahvališe Titu i vratiše se kućama. Junci su bili na svojim mestima. Vlasnici ih odvezaše kao po dogovoru i potrčaše za kolonom proletera, koja je već krenula.

— Stanite, drugovi! Evo, uzmite sve što vam treba, samo da pobedite, da nas čuvate. Ziveli i vi i Tito...«

Legenda je stvorena u selu Repovcu. I u Trešnjevici. I u Gornjim Višnjevicama. I u svim selima kroz koja su prošle brigade i Tito.

Okupljamo se oko Sarca. Raširio mapu Jugoslavije. Posmatramo planine i položaje partizanske. Pokazuje nam prstom gde se nalazimo. Gledamo planine, reke, gradove. Maštamo o pobjedi, o svojim ukućanima, o Beogradu, Zagrebu, Skoplju...

— Voleo bih u Srbiju, da vidim majku — šapuće Joksimović.

— I ja bih želeo da je vidim! Ostaće bar neko živ da kaže kako je bilo — odgovara Maligec.

Ponedeljak, 1. mart. Više Trešnjevica. — Izviđamo. Patroliramo. Borbe se nastavljaju. Tu, na domaku Neretve, na pruži i drumu, seju smrt, ubijaju, pale. Svi su protiv nas. Nemci, ustaše, Italijani i četnici. Odoljevamo. Zaboravili smo na glad, na postelju, na toplu sobu. Srodili smo se sa ovom šumom, sa ovim ljudima. Možemo i vatru naložiti. Odgrćemo vlažan sneg.

— Sporo kopne snegovi! Dokle će ova vrazja zima? — pita Tadija.

— Zar ti i to smeta? — čudi se Ćordaš.

— Lakše je kada olista, kada dođe proleće.

Dobrivoj²⁶ zakazuje sastanak partijske ćelije. Tražimo ugodan kutak i mesta za sedenje. Dobrivoj se zamislio kao i

²⁶ Dobrivoj Pešić, rođen 1915, Pećani, Umka, metalski radnik.

obično. Predlaže dnevni red: vojno — politička situacija, odnos prema zaplenjenim stvarima i prijem u Partiju. Izlažu Dobrivoj i Nićiforović. I mi ostali iznosimo svoja mišljenja. Ukazujemo na slabosti. Prvu tačku brzo završismo, a druga se oteгла. Svi se raspričali:

— Previše se ubeđujemo, drugovi, oko ratnog plena, — započe drhtavim glasom Slavko. Znamo stav po tom pitanju, moramo ga se striktno držati i ne dozvoliti da pojedinci zadrže za sebe neprijateljsku torbu, šinjel, opasač, mašinku. A i to se na žalost desi. Nego da mi to iskorenimo! Sve se može kad se hoće.

— Slažem se, ali ne možeš uvek svakog da ubediš, a nema ni smisla da se svađamo zbog jednog opasača i to otetog od neprijatelja. Eto, na primer Mile Jojić²⁷ uzeo je jedan opasač i neka mu ostane! — predlaže Joksimović.

— Ali u pitanju je princip — upade u reč Tonka. — Ako se dopusti Jojiću, onda će svaki tražiti opravdanje za sebe. Nego da čujemo i ostale . . .

— Jedna od osnovnih osobina svakog partizana, a naročito borca 1. proleterske jeste baš u tome što ni iglu bez pitanja ne sme zadržati za sebe — poče da objašnjava Dobrivoj. — I po tome se mi razlikujemo od ostalih oružanih jedinica. Narodno čuvamo kao ženicu oka svoga, a neprijateljsko predajemo u kolektiv da se dodeljuje prema potrebi. . .

— Iluzorno je dalje ubeđivanje, jasno je svima šta želimo iskoreniti — upade Dobrivoju u reč Slavko.

— Strpljenja, drugovi, pustite me da završim svoje misli, biće za sve vremena. Nismo u bunkerima, a mislim da vrlina i lik člana Partije i proletera ne dozvoljavaju ove pojave. Ljudi smo i moramo se razumeti. Ako nekome dopustimo uprtač ili opasač, drugi će tražiti šinjel i na šta će to da liči?

Zaključeno je da još jednom upozorimo borce da svaka zaplenjena stvarčica, sve što je oteto od neprijatelja, pripada Narodnooslobodilačkoj vojsci i narodu kao celini. Znači, i čarape, i hieb, i šatorsko krilo, i opasač, i penkalo, i torbica, sve je to zajednička imovina celine, kao što su bacač i top, a ne onog koji je do tog oružja prvi dotrčao. Jojić će predati Nićiforoviću opasač, a ostali sve sitnice koje su zadržali.

Mika je primljen za člana KPJ. Dvojica su glasali protiv predloga. Zameraju mu što se ono jednom prekrstio. Pokrenuo

²⁷ Mile Jojić, rođen u Solinu; poginuo u Dalmaciji 1943.

je mahinalno desnu ruku, posle onog bombardovanja i letenja kroz prozor.

Cordaš je još ostao kandidat. Svega jedan glas je bio više za to. Zameraju mu što pecka desetara.

Došle su patrole iz Bitovnje i Bradine. I izviđači. Naročitih novosti nema na frontu, ni u selu.

Borci iz bataljona okupljaju se oko mesta prenoćišta. To su košare, lišće i seno. Razgorele se vatre. Očekujemo večeru. Kuvari pevuše. U kazanima vri škrob. Ruke se same ispružaju razbuktalim vatrama. Prestadoše uobičajeni razgovori. Neko započe »Bilećanku«. Svi prihvatiše. Ječi šuma. Glasovi, neujednačeni, neuvežbani, postepeno se usklađuju. Mali predah, a onda: »Duni vetre malo sa Neretve«. Lica vesela. Gotovo svi pevamo. Redaju se pesme narodne, partizanske. I ruske »Stjenjka Ražin« i »Kaćuša«.

Kuvari dele večeru. Oteгла se kolona. Pesma jenjava . . .

Četvrtak, 4. mart. Položaj. — Prešli smo dug put. Solakova Kula. Ljubunci. Cvrče. Mačkara. Ubrzani marš cele brigade. Jedva smo izdržali.

Doznajemo da su ranjenici u pitanju. Radi se o sudbini naših drugova: Krajišnika, Dalmatinaca, Banijaca, Crnogoraca, Srbijanaca. Treba spasti živote devojke iz Drvara, devojčice iz Drinića, dečaka iz Kolunića, Jove Živkovića,²⁸ Ljubivoja Mihailovića²⁹, Dobrivoja Mihailovića³⁰, Lepe Marković³¹, Nade Marković³², i mnogih drugih iz bataljona, iz brigade, iz zajedničkih okršaja. Ima ih, kažu, oko 4.500. Gotovo četiri brigade. Sa temperaturom i — nepokretnih, na nosilima. Neprijatelj nadire sa svih strana, a za njih, nepokretne — treba se boriti.

Jedna misao kola u glavi svakog borca. Ranjenici. Zbog njih se zaboravlja glad, umor. Za njih se mora izdržati i ono što je inače nemoguće.

Prenosili smo . . . Jeli smo hieb od ovsaa. Radovali smo se dok je mešen. Jedna žena pita:

²⁸ Jovan Živković, rođen 1917, Bukovac, Fruška Gora, Vodoinstater.

²⁹ Ljubivoje Mihailović, rođen 1915, Baćevac, Beograd, zemljoradnik.

³⁰ Dobrivoje Mihailović, rođen 1909, Baćevac, Beograd, zemljoradnik.

³¹ Leposava Marković, rođena 1926, Zabrežje, Obrenovac, seljanka.

³² Nada Marković, rođena 1914, Aleksandrovo, Niš, tekstilna radnica.

— Zašto, ljudi, prosejavate brašno? Mom detetu mesim od nesejanog.

Dobijamo po parče vrućeg ovsenog hleba. Gnjecav, a kora raspuknuta. Izgleda nepečen. Zvaćemo. Mljackamo. Ošlja se lepi na nopcima. Otužan ukus. Kao zemlju sa peskom da grizeš. Gutam i krijem lice. To čine i ostali.

Sinoć u 19 časova smo krenuli dalje.

»Nemci nadiru od Bugojna i Vakufa. Treba se probiti što dublje u njihovu pozadinu i iznenaditi ih smelošću i ubojitošću. Taj zadatak je dobila i naša 1. proleterska«. — Tako glasi saopštenje.

— Ovde ima više od devet brigada i već nekoliko dana čine čuda. Crnogorci, Krajišnici, Dalmatinci, Sandžaklije — priča nam nepoznati kurir.

Sukobili smo se s Nemcima u toku noći. Oterali smo ih iz nekih sela. Mi smo gospodari u tamnoj noći. Približavamo se sa veštım vodičima i na stotinak metara. Onda poklič i glasna komanda. Ceta dobija naziv brigade, a bataljon divizije. Grunu bombe, a onda juriš. Ponekad se izmešamo. Zadrhte nemački soldati i okrenu leđa. Onda se ponova vraćaju. Opet se izmešamo. Ponekad nadjačamo . . .

Svanulo je. Nalazimo se na sektoru sela Ričica. Borba se nastavlja. U stalnoj vezi smo sa ostalim jedinicama brigade. Nemci navaljuju i avijacijom i artiljerijom.

Siniša i Vojkan se dogovaraju da isture petorku sa automata. Polaze: Joksimović, Pekaz Blaž, Joso³³, Maligec i Janjić³⁴. Zaobilaze i privlače se. Uspeli su da se dočepaju zaklona dok mi odolevamo navali. Prašte mašinke. Odjekuju rafali. Nemci su zbunjeni. Trpe gubitke. Napuštaju položaj na jednoj kosi.

— Razmišljam nešto već dva dana i moram da ti kažem — šapuće Mile Jojić komandiru. — Predloži da sakrijemo ranjenike u neku pećinu, da im ostavimo lekove, bolničarke i hranu, pa kad neprijatelj prođe, da ih izvučemo i smestimo u slobodna sela.

— Ranjenik je svetinja, razumeš li to, detinjarijo, radije bih dao i tebe, i četu. Uostalom, o tome je već odlučeno: izbaviti svako živo biće.

³³ Joso Čvrljak, rođen 1914, Konjevrate, Šibenik; poginuo na Sutjesci juna 1943.

³⁴ Branislav Janjić, rođen 1924, Grabovac, Obrenovac, zemljoradnik.

— Ja to samo razmišljam, bilo bi nam, velim, lakše.

— Ostavi se takvih misli, jer su nakaradne.

Kod našeg mitraljesca dotrča uplakana devojčica. Nema više od trinaest godina. Briše suze. I obraća se Nićiforoviću.

— Primate me, družo, kod vas, nikoga nemam. Svi su nestali, majka je rekla da vi imate dečju četvu i ako ostanem sama — da se javim. I dođoh, evo me ...

Dolazi petorka. Maligec briše vlažne oči. Joso se odmiče da ne čuje dečju tugovanku.

— Imaš li bar neku tetu, ili susetku?

— Pobegli su od Nemaca.

— Zar svi?

— Više me ne pitajte ako ste za nas — reče curica, zagrcnu se i nastavi da jeca.

— Ništa ti se neće dogoditi, ti si mala, idi slobodno kući!

— Nemam više ni kuće!

Dogovorismo se. Šaljemo je sa kurirom u sanitet i bolnicu. Neće im valjda biti teret? Kaže da će prati zavoje i krpiti ranjenicima čarape. Pekaz joj pruži šalče da se poveže.

— Zima je, uzmi to.

— Naučila sam bez povezače, preče je vojniku, znam ja.

— Crknućeš dite, drži to, kad ti govorim.

Petak, 5. mart. Lužani. — Uvukli smo se u neprijateljsku pozadinu. Preseći ćemo im vezu sa Bugojnom, sa bazom. I ostale brigade će obuhvatiti i pojuriti neprijatelja. Da ga opkoljenog uništimo. Akcija je širih razmera.

— Poći ćemo natrag, u srednju Bosnu. I tako ćemo probiti put za ranjenike — priča kao za sebe Slavko.

— Nemci i ustaše nadiru od Konjica, Italijani od Mostara, četnici sa Prenja, ovi ispred nas od Bugojna, a ima ih i sa drugih strana. Kuda ćemo sa bolnicom? Sta raditi sa ranjenicima? — pita Tadija.

— U tome i jeste problem — odgovara Nićiforović.

— Pošli smo bili na jug, ka Neretvi, a sada kažu da će tamo porušiti most.

— Lako je za brigade i vojsku.

— Da, ali nemamo kud iznemogle i ranjene. I tifus hara, umiru ljudi u koloni.

Avioni nas i danas prate. Blizu smo njihovih, zato nas štede. Ali, ruše sela.

Napali smo i potisli neprijatelja. Posle kraćeg vremena vratili su nas na polazne položaje.

— Krenite u novi napad, — naredi Siniša.

Pregrupisavamo se. Raspoređujemo. Zalazimo neprijatelju s boka. Rastegao se streljački stroj. Rešeta ga artiljerija. Podilazimo nemačkom stroju. Slavkova grupa baca bombe. Nemci se ne miču. Vraćamo se neveseli.

Dezertirao je jedan borac, rodom od Prnjavora. Četvorica leže bolesni. Nepokretni.

— Neka ih kod nas, ne šaljemo ih . . .

Dezertir se juče žalio na Maligeca. Optužuje ga, veli, da u torbi ima hrane, a nikome ne daje. Razgovarao sam sa Maligecom. On tvrdi obratno. Sada je jasno kome treba verovati.

Subotu, 6. mart. Šuma više Bojske. — Nastavljeni su siloviti napadi. Dan i noć. Smenjuju se sneg i kopno, šume i proplanci, drum i busije. Zarobili smo Nemca. Dvadeset mu je godina. Od Frankfurta je, iz nekog sela. Suvonjav, bled. Podrhtava. Ali čuti. Čuva ga Maligec sa otkočenom puškom.

Približili smo se Bugojnu. Ležimo u zasedi. Zrna zvižde iza naših leđa. Trčim tamo.

— • Pobegao je Nemač! Zadremao sam, drugovi, mogao me ubiti — usplahireno se pravda Maligec.

— Nismo umeli ni podatke da mu uzmemo! Budale smo prave.

Nemačka kolona je otišla ka Vakufu. Dočekale su je druge brigade. Čujemo uragansku vatru.

Spuštaju se mrak i magla, ali vatra ne jenjava. Ugledasmo kolonu nemačkih kamiona i tenkova. Vraćaju se. Nisu mogli napred. Riju zemlju i obaraju drveće. Ogromna sila. Prate ih avioni. Dobijamo naređenje za povlačenje.

— Uh, bre, zar ostaviti zelene uniforme da beže? — pita Čordaš.

— Nikada nisam video ovoliko vojsku da se povlači! Šteta što nam je ponestalo municije — kao za sebe govori Nićiforović.

Gada ih naša artiljerija. Oni nastavljaju pokret.

— Gledam ih i čini mi se da su ovako ulazili, osvajali Jugoslaviju. Liče mi na onu neprekidnu kolonu po motorizaciji, ali ima i neke razlike — priča Joksimović.

— A meni liče na veliku armiju u raspadanju — dobacuje Joso.

Nemci iskaču iz kamiona i jure prema nama. Štite svoju glavninu. Sačekujemo ih. Gađamo. I povlačimo se. Više, mnogo više ih je od nas. A i dan je.

Ostavljamo trojku na mrtvoj straži, sa bombama i belim ogrtačima. Stitiće odstupnicu. Zaklonili su se u kamenjaru i ćute. Nemci nadiru. Videći nas kako uzmičemo, slobodno se kreću. Skrivena trojka ih sačekuje na pedeset metara. A zatim odjednom bombe, uzvici, rafali iz zaplenjenih nemačkih mašinki. Nemci su iznenađeni, zbunjeni. Neki padaju mrtvi. Dva, tri, deset. . .

Zastajemo radosni. Štitimo povlačenje proleterske trojke. Dotrčali su i pali potrbuške. Umor i glad su ih savladali. Živi su. Podižemo ih i krećemo.

— Mislio si da sam mrtav? — pita Maligec — A moglo se i to desiti. Išli su i sa leve strane, zamalo nas ne opkoliše. Njih nismo videli. Imaju bele pelerine i skije.

— Pa i vi ste imali bele pelerine!

— Da, to nas je sačuvalo.

Avioni kruže. Drumom jure vojnici. Šteta što ih ne gađamo. . .

Nedelja, 7. mart, 23 časa. Jablanica. — »Ubrzanim maršem ka Jablanici, naredio je Vrhovni štab. Niko ne srne zaostati. . . « preneto je tri puta noćas.

Pregrupisavamo se. Ulazimo u kolonu. I bolesnici su tu. Jelica³⁵ prihvata Tonku.

— U mom Konjevratu nema mora — bunca Tonka. — Ali, ima grojza, smokava i kamena. Pozvaću četvrticu da se odmori, okrepi, samo ako se tamo ustremimo i nekad stignemo.

Koračaju dve devojke, dve Dalmatinke, dve bolničarke 1. proleterske. Šapuću jedna drugoj uspavanku. Kao kroz san čujem reči »vizla«, »divojačka sprema«, »udaja«.

— Tonki je sad lakše. Preznojila se i bolje joj je — kaže Jelica.

— Čudim se snazi svakoga od nas, a naročito ženama — veli Janjić.

— Pretvorili smo se u čelik, u neku silu koja izdržava sve napore — odgovara Jelica.

³⁵ Jelica Rak, rođena 1924, Dubrava, Šibenik, seljanka.

Izbili smo na drum. Ovde nema snega. Vijuga reka Rama. Komentarišemo vesti. Juče je grupa bombaša 2. dalmatinske uništila četničku posadu koja je čuvala porušeni most. A onda su 2. dalmatinska i 2. proleterska gotovo neopaženo prešle na drugu obalu i razbile četnike više Jablanice. Tito je zavarao protivnike. Mislili su da nećemo preko mosta, jer smo ga sami srušili. A mi upravo tamo idemo. Partizanska taktika.

Razvukla se brigada. Po dvojica-trojica uporedo. Gledamo tragove nedavnih borbi. Naši su u ambis survali neprijateljske tankete, tenkove, kamione. Mnoge prebijene puške, parčad gvožđa i drveta, razbacani dronjci od košulja i šinjela. Dva nezakopana Italijana. Još više ih je nešto podalje od puta. Sveže humke.

Susrećemo šest zaplenjenih tenkova. Sada su naši. Na sivom gvožđu sveza crvena zvezda. Zagledamo ih. Zaustaviše se. Milujemo ih. Tenkisti izlaze i pozdravljaju nas. Osećamo se ponosnim, jačim i kao da nestade umora.

— Jedno veliko ura za tenkiste, i sa Savu Kovačevića, i za 3. diviziju — viknu Maligec.

— I za sve divizije — reče Slavko.

— Oduševiše me, slavu im njihovu — glasno izgovori Joksimović.

Susrećemo i kamione. Prevozili su ranjenike, kažu šoferi. Glomazne su bolnice. Mnogo je ranjenika i bolesnika. Po ko zna koji put konstatujemo isto.

— Ne spavam dve noći — veli jedan šofer.

— Imate li hleba? — pita neki brkajlija.

— Odakle?

— Idete iz borbi, pa možda ...

— Evo ti parče mesa, kad si navalio, pa podelite — reče Maligec i pruži mu komad kuvane govedine.

— E, živ bio, zemljače.

Motor zabruja. Ostali su već poodmakli.

Čuje se borba sa četnicima. Pričaju da ih je mnogo. Ološ crnogorski, bosanski, hercegovački, srpski. Draža je ovde sakupio čudnu gomilu. Tuku se, ginu i beže. Na pitanje zašto se bore? pijana i uhranjena rulja znala bi samo uglas da kaže: »Za kralja«. Imali smo prilike to da čujemo. Da razgovaramo sa zarobljenicima.

Uska dolina reke je ispunjena vijugavim kolonama, ljudima različitih zanimanja, doba života i nacionalne opredeljenosti. Pognuti, slabunjavi Italijani sa nosilima na ramenima, spotiču se, galame, ali ipak pažljivo odmiču korak po korak. Na nosilima tankovijasta bleđa lica, mršave ruke.

Za nama trče dva Italijana. Prepoznali su nas. Zastajkujemo. Da, zarobili smo ih u Konjicu: Đovani i Bruno. Naučili su i nekoliko naših reči. Hoće u našu jedinicu. Vraćamo ih da vrše svoj posao. Kažu da će tražiti od komande da ih rasporede u Beogradski bataljon. Pitaju za komandira Ziću. Čuli su da je izlečio ranu i vratio se u bataljon.

Opet nailazimo na kolonu ranjenika. Odmaraju se kraj puta, zaogrnuti šatorskim krilima i čebadima. Bez pušaka su i revolvera, sa praznim torbicama oko vrata, sa belim i crvenim šalovima. Sa rukom u gipsu. Sa štapom u ruci. Sa patnjom na licu. Sa osmehom na usnama. Sa očima raširenim. Poneko bez opanaka.

Ubrzano promičemo i posmatramo ih.

— Zdravo, drugovi— više neko od njih.

— Imate li nešto za nas? — pita drugi.

Tonka, Derviša, Jelica, Joksimović ... pretražuju svoje torbe. Pružaju stare čarape, peškir, pregršt kuvanog kačamaka. Žuta lica su veselija, zahvalna.

Ničiforović me povuče za rukav i pokaza na drugu grupu ranjenika. Stadoh i gledam u nepoznate, ispružene ljude.

— Eno one devojčice od Bugojna, spava, zar ne vidiš?

Prilazimo joj i budimo. Trlja oči i polako seda. Ne seća se.

— Kod nas si prvo došla — kaže joj blago i toplo Ničiforović.

Devojčica skoči i zagrlila jednog, pa drugog. Oko nas se okupi još drugova. Jelica joj pruži džemper, a Šarac parče hleba. Svaki joj nešto ostavi.

Zalazimo za okuku. Siniša zastade i pruži ruku na kuću nedaleko od drumu.

Pod tim krovom je boravio drug Tito i jedan deo Vrhovnog štaba! Možda su još tamo?

— Voleo bih ga videti — reče radoznalo i stidljivo Joksimović.

Kolona se oteгла, borci razgovaraju:

— Tu se stiču izveštaji sa bojišta i donose značajne odluke! Baš tu — pod tim krovom.

— Tito sigurno sada i ne stigne da spava, jer treba izvući ranjenike i bolesnike . . .

Nedaleko od Jablanice zaustavljena je naša četa. Očekujemo novo naređenje. Možda ćemo zanoćiti pre Jablanice? Nićiforović predlaže da u obližnjem selu potražimo ranjenike. Obilazimo kuće. Prepune su ranjenih, iznemoglih. Pitamo za Dobrivoja i Ljubivoja. Za Bulju i Miku. Za Dragu Vukovića³⁶. Niko ih ne poznaje. Ali se sećaju Nade i Lepe Marković. Obe su bolesne od pegavog tifusa. Ne možemo do njih. Udaljene su.

Sva sela, sve kuće, sve pojate — ispunjene su ranjenicima i bolesnicima. Sve je krcato. Lekari i bolničarke danonoćno rade. Kod njih je najteža borba. Jedan umesto deset. Jedan radi tamo gde bi po svim pravilima trebalo da ih ima osam. Doživaju ih iz obližnjih zaselaka. Za ranjenike ljudi ne žale sebe.

— Treba ih što pre osposobiti za jedinice, za juriše. Nije nam lako, pa ipak vidimo rezultate, ljudsku zahvalnost u pogledima i osmesima — govore nam bolničarke.

Evo nas u Jablanici. Čujemo tok Neretve. Smešteni smo u neku kafanu. Ckilji petrolejka. Svi već spavaju. Oseća se miris znoja.

Treba se malo odmoriti.

Ponedeljak, 8. mart. Krstac. — Bude nas pre svanuća. Neko donese ugarak. Razmahuje. Dimi se. Teraju ga napolje. Nestaje dremeži.

Spavali smo sa puškama. Neraspremljeni. U šinjelima, vlažnim čarapama.

Formiramo kolonu. Poskakujemo za Sinišom i Vojkanom. Čuje se vreva, žagor, naziru se stotine vojnika. Svaka jedinica za sebe. Poneko se raspituje za svoju četvu. Pristigao je u toku noći.

Siniša i Vojkan užurbano odoše dalje. A mi čekamo. Zabelela je zora. Iz sporednih sokaka naviru seljaci sa ovcama i govedima. To su izbeglice. Putuju za vojskom još sa slobodne teritorije. Seoba porodica, seoba rodoljuba. Stražari ih zaustavljaju.

— Čekajte red — upozorava čovek sa bombama oko pasa — naređeno je da se strpite dok proleteru pređu. Svi bi hteli što pre na drugu stranu.

³⁶ Drago Vuković, rođen 1921, Zvečka, Obrenovac, trgovački pomoćnik, poginuo juna 1943. na Sutjesci.

Ovce bleje, volovi riču, psi zavijaju, ljudi galame. Dogovaraju se o smeštaju. Imaju i oni neke svoje pozadinske jedinice.

Prilazi nam jedna starina. Obilazi nas, zagleda i sa nepoverenjem pita:

— Recite mi, deco, šta je sa Rusima, daju li nam oružje, priča se nešto o tome?

— E, deko, imaju oni muke sa Nemcima, navalila na njih velika sila, pa ne stižu. Biće skoro i tog veselja.

— Nadam se u vas — deco, a i u taj Sovjetski Savez — u Ruse, kad navale bežaće Švabe kao guje.

Vraćaju se Siniša i Vojkan. Kažu da uskoro prelazi i naš bataljon.

Pred nama je srušeni most. Strče napukle i pokidane gvozdene grede. A kraj porušenog mosta, pioniri su podigli pešački, viseći most. Silazimo na njega. Klati se, ali je siguran. Požuruju nas i ubrzo se nađosmo na drugoj obali hučne, mutne Neretve. Nekom je iz torbe ispao politički materijal. Možda dok je tražio municiju. Sakupljamo listiće Istorije SKP(b). Blatnjavi su. Nisu za upotrebu. Ostavljamo ih kraj staze.

— Naučih pisati i čitati, postadoh i politički delegat voda, svirao sam na violini i Titu u Foči, ali kako da savladam tog Gvozdenu, stalno me progoni teorija — vajka se sa ciganskim naglaskom Milanče.³⁷

— Koga da savladaš? — pita Nićiforović.

— Onog druga Gvozdenu iz Istorije.

— Valjda Plehanova.

— Zaboravio sam od umora! Sta se smežete? Znam da je neko gvožđe ili pleh.

— Sad smo prešli Neretvu — promeni temu Joksimović — odmaramo se. Okini, Milanče, violinu.

— Neću kad me zavitlavate — odgovori Milanče smešeći se.

Stvori se violina. Neko je donese iz komore. Milanče uze snebivajući se. Naštimova. Kliznuše akordi. Puče pesma . . .

*Pšenica je klasala,
Sumadija glasala,
Sumadija naša nana,
Puna partizana . . .*

" Milan Stanković, rođen 1923, Meljak, Beograd.

Oko Milančeta sve više boraca. Redaju se pesme. Tonka počinje:

»Marjane, Marjane,
Ča barjak ne viješ ...«

— Pokret, pokret.

Violina prestaje ali pesma još traje. Levo i desno od staze mrtvi četnici. Telesa. Brade. Bose noge. Iza nas je dolina Neretve. Drum. Prosuta sela. Jablanica. Bacamo pogled na one koji će za nama. Otkuda onaj narod? Onoliki konji?

Opet četnici netaknuti leže.

— Nemamo vremena da ih zakopamo, đavo ih odnija —> vajka se nekome do sebe Kojičić.³⁸

— To su čuveni Vasojevići, ubijali su partizane — priča nekome Slavko.

— Ima bogme i dobrih Vasojevića — odgovara Kojičić.

— Ne velim — trže se Slavko.

— Meni je bogme, najžalije, što su ovo Crnogorci. Da mogu, bi ih sakrija, da se ne zna ništa, e, otkud se riješiš da ovamo dođu, đavo ih ponija.

— Ne brini se, Kojičiću, isti su i oni iz Srbije i iz Bosne — kaže mu za utehu Slavko.

Zagora nestaje. Savlađujemo obronke Prenja. Kamenjari, litice, visina. Slavko pridržava Maligeća. Joksimović uzima sanitetsku torbu od Tonke. Šarac pomaže Gligi. Izlazimo na proplanak. Siniša daje odmor.

Vedro je. OGREJA sunce. Posmatramo okolinu. Neretva krivuda. Čuju se borbe sa svih strana. Gruvaju topovi. Avioni nadleću i bombarduju sela, ranjenike, tifusare.

Jedanaest »štuka« nadleće most, izručuje bombe i mitraljira. Sirene urlaju, detonacije paraju vazduh. Ljudi traže zaklone. »Štuke« smenjuju italijanske »savoje«. Opet vatra, detonacije, krš. Izgleda da most nije srušen ...

— Jutros prije nego što smo prešli most, svratih livo od puta i vidim grupu tifusara, lože vatru i griju se. Strašno izgledaju, prave aveti — objašnjava Tonka.

— Jedan se iz sna nije probudio, umro je — dodaje Jelica.

³⁸ Jovo Kojičić, rođen 1919, Sotonići, Crna Gora; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

Danas je osmi mart — dan borbene smotre žena čitavog sveta. Proslavićemo ga, bolje reći pomenućemo ga u pokretu — reče im Jelena. Siniša reče da imamo vremena još čitav sat, pa neka se pozovu drugarice u ovaj zaklon.

Izdvojiše se drugarice. Ne remetimo njihovo skromno slavlje. Ratničku gozbu. Udružile su oskudno sledovanje i ćaskaju. Čuje se i smeh. Jelena prednjači. Dopunjuju se. Derviša se smeši i deluje optimistički.

Siniša gleda u sat. Vreme je. Vojkan se nešto s njim dogovara. Produžen je odmor još pola sata.

Sivo kamenje. Golet. Krš.

Stigli smo u selo Krstac. Očekujemo raspored. Odmor. A ujutru ćemo na novi zadatak, u borbu. Štitićemo zmijolike kolone umornih, gladnih, bolesnih.

Saopštavaju nam da ćemo spavati u pojatama. Zadovoljni smo. Kuće su rezervisane za bolnice. Uskoro će stići neki njeni delovi.

Pošao sam u patrolu. Osmatraćemo prostor i obaveštavati štab. Sarac mi pruža dogled. Izašli smo na jedan proplanak ispred sela. Pred nama je staza kojom smo prošli. Otegla se u nedogled šarolika povorka — bataljoni i ešloni ranjenika i bolesnika. Jedni druge pretiču. Eno, stropošta se konj sa ranjenikom. Podižu ga, ranjenik psuje.

Približava se ešelon tifusara ogrnutih ćebadima. Pogureni. Iscrpeni. Polusvesni. Kao sablasti. Čujem poznat glas. Trčim u susret. Mešaju se jauci i dozivanje. Neko ih umiruje, govori o večeri. Kraj staze sedi Nada Marković. Crne upale oči. Lice se još više stanjilo, izdužilo. Desnom rukom odveza maramu. Glava bez crne duge kose. Prepoznaje me. Drugarski grli.

— Ostala sam živa, najgore je prošlo, ponestajalo je daha, padalo se, znojilo, a sada sam, kažu, neki rekonvalescent. Videla sam Lepu, i ona je tifusar, očišćana kao i ja. Brzo ćemo se oporaviti i zauzeti mesta u stroju. Jedva čekamo. Puška ti — puška mi.

Slušam je i mislim na svog komesara Posavskog partizanskog odreda — Boru Markovića³⁹. Bili su primeran bračni par u Beogradu. On je poginuo na Kadinjači. Nada ništa nije znala. Čitali smo. Sada već zna da ga nema, da nije među živima. Pitam je o zajedničkim poznanicima, o bolnici. Ona,

³⁹ Bora Marković, rođen 1907, Zabrežje, Obrenovac, bravar; poginuo 29. novembra 1941. na Kadinjači.

kao da oseća gde lutaju moje misli i brzo, na momente zbunjeno i nepovezano odgovara. Preko mosta su je preneli Italijani. Sada želi sama da korača, da se navikne na hodanje.

— Stalno su mi Rada i Ljilja pred očima — produžava nešto sređenije Nada. — Vidim ih kako uče da hodaju, mile moje devojkice — kako im je bez mame u Beogradu. Na momente kao da ih vidim odrasle i svrstane u brigade, a moja mama i tata trče za njima i vraćaju ih kući... Jedva čekam da ih zagrlim, ako su žive... Oca nemaju, kako to da im kažem ...

Odlazi ešelon tifusara u selo. I Nada s njima. I ne pozdravi se.

Sunce se bliži vrhovima planina. Iznenada Jablanicu nadleće sedam aviona. Vraćaju se i bombarduju. Naziremo srušene kuće, dim. Ustremiše se i ovamo. Baciše nekoliko bombi.

Vraćamo se u selo. Tražimo pojate. Pričamo Siniši i Vojkanu novosti. Sve su već i samo posmatrali.

Primam porciju kaše. Sređujem dnevne utiske.

Sreda, 10. mart. Kod Ostrošca. — Tek smo stigli. Na položaju smo, treba da sprečimo prodor neprijatelja. Osmatramo drum Ostrožac — Konjic. Ovde je samo naša 2. četa, dok je štab bataljona sa dve čete ostao u Javoriku.

Okupljamo se na sastanak ćelije u toploj maloj sobi. Straža je isturena, patrole krstare. Palimo lojanicu. Dobrivoj otvara sastanak. Dnevni red je: kritika i samokritika.

— Biće ribanjca — šapuće mi Nićiforović.

Dobrivoj ističe požrtvovanje članova Partije. Pojedinci su prevazišli sebe. Ali, ima sitnih nedostataka. Zamera i samom sebi što je viknuo na borca koji je zaostao, a ovaj je bio iznemogao. Jednom se oštro obrecnuo i na Nićiforovića.

Uzima reč Maligec. Zamuckuje. Pravi dug uvod o humanosti spasavanja ranjenika i bolesnika.

— ... Mi bismo jedan za drugog i život dali. Možemo se oštro ružiti i opet se ne naljutiti, ali Josu mi neki dan reče da sam egoist što sam imao uštedeno parče hleba, a svi su svoje već pojeli. Priznajem da nisam smeo u Ijutini zamahnuti na njega, ali i on mora razmišljati kada optužuje. Nego, ovde niko nije spomenuo moju nebudnost, kao da ste zaboravili da sam se uspavao i da mi je zarobljeni Nemač pobegao. Sto mu gromova,

to mi je greška. Samo shvatite, nemojte me kazniti, drugovi, jer po prirodi ne trpim kažnjavanje, a uverićete se da ću uvek biti budan ... — završi ubrzanim rečima Maligec.

— Već nekoliko dana tragam za svojim slabostima i mogu vam reći da ih nisam u stanju viditi — započe nekako uvređeno Tonka Čvrljak. Sem ako nisam kriva i što sam temperaturu imala, ili što sam odbila da priznam neistinu kao tačnost. Naime, kao što znate, optužio me onaj dezertjer da se ljubim sa drugom Šarcem. Prepričavao je to u četi iz ko zna kojih pobuda. Neki su u to povirovali i vele »priča se«. Drugovi su me zvali i ja sam se počila pravdati. Tribala sam odbiti da odgovaram, jer se onoj budali od uspravnog drveta učinio Sarac. Virovatno je htio da unese nemir u moju dušu, da baci ljagu na lik žene borca i člana Partije, drugo ne može ništa bit'. Taj naš slučajni sapatnik dezertira kada je vidio da smo došli do uverenja da kliveta onoga ko vridi, da intrigira ...

Tonka je uzbuđena. Podrhtava.

— Očigledno je koliko joj je teško što je oklevetana. Časna — dopunjuje njeno izlaganje Joksimović. — Našla se jedna rđa da je potrese. Dobro je što je otišao iz našeg bataljona. Svima je laknulo. Obična prišipetlja i smutljivac.

— Drugovi, uzima reč Nićiforović, ja bih o svakom po nešto da kažem. Pekaz se, eto, vratio pre vremena sa straže kod Bugojna. Sta će reći ostali? Cordaš je još kandidat, popravio se, uvek je hrabar, ali je na svoju ruku, potcenjuje komandu čete i suviše se stara za svoju blagoutrobiju. Mika još nije ovde, neozbiljno shvata disciplinu. Misli ako je dobrovoljno došao da može raditi šta hoće. Maligec je pravi proleter, samo da otkloni ono što je izneo.

Još je kritikovao Nićiforović. Došao je red da nešto kaže i o sebi. Znoji se, čupka kosu i prebacuje nogu preko noge. »Nisam trebao, prevario sam se, popio sam i ja u Konjicu čašu ljute, a kritikovao sam Joksimovića za istu grešku. Rekao sam i sada mi je lakše. Neće mi se slično dogoditi«.

— Volim što je Nićiforović ovo otvoreno rekao, nego ma šta drugo da sam čuo, kaže Joksimović. Hreo sam isto to izneti i kazao sam mu u lice. Za mene sve znate. Očekivao sam da čete biti oštrij...

Dva časa se razgovaralo o vrlinama i manama. Niko nije ostao netaknut. Ima preterivanja. Sitničarenja. Ali ovo oružje pogađa. Oštro je. Kleše likove kao vajar. U početku se poneko i

vređao. Ljutio. Sada je uhodano. Koristi jedinstvu čete. Svakome je drago da čuje o sebi najbolje. Zato se trudi da to doživi. Analizira sebe. Ugušuje ono što bi moglo izazvati rđav utisak.

Rasporedili smo se za spavanje. Dugo se prepričavaju događaji. Uspomene.

Četvrtak, 11. mart. Položaj kod Ostrošca — Održavamo kontakt sa 2. proleterskom brigadom. Obišla nas njihova patrola. Dva Užičanina i jedan Krajišnik nam pričaju:

— Išli smo, ono neki dan, ispred vas. Ispod sela Krstača se isprečile »četojke«, a mi im podidemo, pomlatimo ih čitav čopor, i zarobimo preko sedamdeset. Kažu da su mobilisani, najviše ih je iz okoline Durmitora, neki naši nadoše i rođake, poče grljenje među rodbinom, pa zatim oštre svađe ...

— Nego, znate li što više o neprijatelju u Konjicu? pita ih Nićiforović.

— Došla jedna devojka iz grada i kaže da ih treba napasti, nema ih mnogo.

Ova tri druga ostadoše kod nas i na ručku. Siti su i gosti i mi.

Zapraštaše puške. Iz daljine je pripucala neka grupa. Ne vidimo da li su četnici ili Nemci. Kad kretosmo prema njima, pobegoše...

Opet zatišje.

Približava se noć. Ostavljamo patrole i zakazujemo kraće sastanke vodova. Nićiforović i Pešić odlaze u 1, a ja u 2. vod. Raspravlja se o situaciji. Ljudi postavljaju mnoga pitanja. Na neka, kao na primer: zašto je Crvena armija dozvolila da Nemci prodru tako duboko na njihovu teritoriju, kada je to socijalistička vojska?, zašto Turska ne ulazi u rat?, kada ćemo krenuti sa ovog prostora? — teško je bilo dati potpuniji odgovor.

Zadržavamo se na moralnom liku proletera. Naročito je osuđena malodušnost i pesimizam dvojice boraca. Crvene i obećavaju ... Treba im verovati. Sa nekima moramo pojedinačno razgovarati. Ako im ovde sve sručimo, neće se postići ono što želimo. Biće ih stid. Neće vaspitno delovati. To se oseća na njihovim licima i očima.

Slavko priča o disciplini i »vojnizaciji«. Joksimović je zadremao. Opominjemo ga. On se pravda. Maligec predlaže da na položaju i u zasedi čitamo češće borbama vesti, a kada ima prilike i sa narodom da razgovaramo, da ne zaboravimo na svoje

osnovne zadatke. Pekaz kritikuje jednog druga što nije uspeo izvući sanduk zaplenjene municije koja nam je neophodna, već je dozvolio da je neprijatelj povрати.

Kada smo po završenom sastanku izašli napolje, stražar nam reče da se u pravcu mosta čuje bombardovanje. Znači, naši i dalje prelaze.

Sarac je stigao iz štaba bataljona. Oraspoložio se, okrepio, bolje izgleda. Sta znače samo dva dana!? Dobri smo drugovi. Bili smo zajedno u 1. četi — on komandir, a ja politički komesar. Krajem novembra 1942. godine otišao je za zamenika komandanta bataljona.

Prelistava mi dnevnik. I čudi se strpljivosti i upornosti. Pita da nešto zapiše. Dopuštam sa radošću.

»Svi smo dobrovoljno došli u partizane, u proletere i stalno smo u jednom velikom hodu, sve jači i sigurniji. I ove teškoće su prolazne, kratkotrajne. Kao i sve što je prohajalo. Smrvićemo dušmane i osloboditi šume, bregove, sela i gradove. Dočekaćemo to veliko Sutra i uređivati život kako želimo i umemo.

Proređen je bataljon u okršajima, na spisku je 270, a bilo nas je više. U bolnici su 32 druga i 2 drugarice, a na licu mesta 215 drugova i 16 drugarica. Ubeđen sam da smo snažna i krepka jedinica. Nekako smo podmlađeni i sposobni za nove juriše i poduhvate.

Za večeras dosta, najbolji družo moj, odmarajmo se.

19. časova.

Milan Šarac«

Sarac je setno rasDoložen. Priča o detinjstvu sa ovcama, životu u podoficirskoj školi, torturama, psovkama i ponižavanjima. On nije hteo pognuti glavu, predati se.

— Došlo je vreme da se sve pokrene, promeni, ulepša ...

Petrolej u lampi dogoreva. Borci su ispruženi na slami, duboko utonuli u san. Joksimović hrče. Ostavio je dva mesta do zida.

Vatra u peći se razgorela. Oči se same sklapaju.

Milosav BOJIĆ

ODLOMCI IZ DNEVNIKA

17. februar 1943. — U sumrak, bataljoni 1. proleterske brigade polaze na izvršenje zadatka: 1. i 2. crnogorski u napad na Ivan-sedlo, 4. (Kraljevački) u napad na željezničku stanicu u Bradini, a 6. (Beogradski) na Podorašac.

Noćas neprekidno pada sitna kiša. Snijeg se ovlažio pa noge upadaju do koljena.

Kolona iz malog planinskog muslimanskog sela Repovci pomiču se u pravcu Ivan-planine. Na prvim kosama 4. (Kraljevački) bataljon skrenu u desno u pravcu Bradine.

Za mojim 1. bataljonom još maršuje 2. crnogorski. Probijamo se preko strmene strane obrasle sitnom bukovom šumom. Čelo bataljona se teško probija kroz snijeg pun vode gdje noge upadaju do zemlje. Ali glavnina bataljona pozadi lakše maršuje po utabanoj prtini. Kiša nam lako probija oskudna odijela. Mokri smo do gole kože.

Na jednom proplanku, duboko dolje u dolini, udesno blijesnuše svetiljke. To je željeznička stanica Bradina. Čujemo i pištaljke željezničara.

Usiljenim maršem, u najvećoj tišini, promičemo preko strane. Prelazimo preko jednog nabujalog potoka koji se s hukom stropoštava niza stranu. Ovdje se iz naše kolone izdvoji 2. bataljon. Brzo promače niz strmen ka cesti Ivan-sedlo — Bradina. Treba da neopaženo pređe cestu i omanji potok, a zatim da podiđe ustaškim položajima na kosama koje se pružaju od Bradine ka kasarni na Ivan-sedlu, gdje napada naš 1. bataljon.

Prvi bataljon nastavi marš. Na kraju šume kolona se prikupi na mali zastanak, a zatim se čete razidoše, svaka na svoj zadatak. Prvi skrete ulijevo, 2. se brzo razvi u streljački stroj

i izgubi uz strmu, голу, snijegom pokrivenu kosu, a 3. se tek pojavljivao iz šume.

Sa začelja kolone se prenosi:

— Neka pričeka komandant Burić!...

Pošto dođe do mene, prenesoh nazad:

— »Sava nema na čelu!«

Putem prolazi i 3. četa, sa komandirrom Savom Maškovičem na čelu. Kiša neprekidno sipi.

Tamo desno, gdje napada 2. bataljon, huči šuma. Lagano se krećemo putem, ispod kose uz koju pođe 2. četa. Desno se visoko uzdiže brdo obraslo gustom šumom.

— Gdje da nađem Burića da mu prenesem naređenje — ponovo upita kurir štaba brigade.

Predložih kuriru da skrenemo uz stranu ka 2. četi, gdje sam pretpostavljao da se nalazi komandant bataljona Savo Burić.

Teško se penjemo i probijamo kroz snijeg. Tek što stigosmo ispod ivice kose, kada tišinu presiječe kratak rafal puškomitraljeza, a zatim grunuše ručne bombe. Uskoro se razliježe i vatra negdje malo dalje ulijevo preko kose. To je naša 1. četa naišla na predstraže.

Ispred nas se začu glasna komanda komandira 2. čete Spadijera:

— Druga, na lijevo u strijelce! Trkom!

I kod 3. čete na kosi udesno otpoče oštra borba. Streljački stroj 2. čete se još kreće. Iznad naših glava fijuču zrna ustaškog mitraljeza sa druge kose, gdje se otprilike nalazi drugi red ustaških rovova.

Na stotinak metara ispred nas grunuše bombe 2. čete koje propratiše dugi i reski rafali puškomitraljeza. Još nekoliko eksplozija, a zatim se začu gromko: »Ura proleter! Juriš Druga!«

Dok smo se kurir i ja još kretali ka streljačkom stroju, borba se sve više razgarala. U tom momentu nedaleko ispred nas čusmo Burićev glas: »Naprijed drugovi. ..!«

— Evo traži te kurir iz brigade, pa ne možemo da te stignemo! — doviknuh Savu dok gacamo po snijegu.

— Kojeg đavola baš sada kad se krv proljeva. Neka pričeka dok svane, pa da natenane porazgovaramo! — odgovori Burić žureći.

— Druže komandante, imam naređenje iz štaba brigade! — dovikuje u trku kurir.

— Ništa mi ne treba, dok ih ne sjurimo za Sarajevo — zadihano odgovori Savo. Iz kasarne ćemo ih telefonom izvijestiti!

Sa vatrom 1. slila se i vatra 2. bataljona sa kose desno. Ječi Ivan-planina.

Kurir saopšti Buriću naređenje štaba brigade da se poslije zauzimanja kasarni zadrži na Ivan-sedlu i uhvati vezu sa Božom Božovićem, komandantom 2. bataljona.

Za ustašama niz kosu sruči se streljački stroj. A zatim ponovo oštra borba. Čujem Janka Čirovića kako viče: »Maškoviću, neka zalomi desno krilo!« zove svog komandira 3. čete.

Okrenusmo udesno preko kose u pravcu kasarne. Čujemo neko stenjanje i kretanje uza stranu.

— Ko je to dolje? — upita Savo.

— Bosa! Bosa! — ču se ženski glas.

Pričekasmo. Dvije bolničarke nose ranjenog Laza Grbovića na šatorskom krilu.

— U šta si ranjen, junače? — upita Savo naginjući se nad ranjenikom.

— U stomak! — kroz zube izgovori ranjenik.

Borba se sve više udaljava ka Tarčinu, ali se ustaše i dalje žilavo brane. Na dnu strane sretosmo bolničarke gdje nose Mišu Purliju ranjenog u glavu.

Podoh ka kasarni u kojoj je gorjelo svjetlo. Interesuje me kako je prošla 3. četa. Sretoh Boja Abramovića koji mi smijući se ispriča:

— Telefon je ispravan. Sada sam razgovarao sa Sarajevom. Kad telefon zazvoni oni iz Sarajeva upitaše: »Ima li šta novo?« »Pa navaljuju strašno« — kažem. »Treba li pomoć?« Ja mu rekoh da ne treba, i zatvorih telefon. Poslije kraće pauze ponova zazvoni, i ponova pitanje: »Alo Ivan-sedlo. Ima li šta novo?« — »Evo upadaju!« — viknuh i spustih slušalicu. Poslije kraćeg vremena ponova podigoh i dobih vezu sa Sarajevom i viknuh: »Ovdje Ivan-sedlo. Smrt fašizmu!« kad upita ko je to — rekoh: »Glavni komandant partizana. Čekajte nas noćas u Sarajevu!« On tresnu slušalicu i zatvori telefon — završi grohotom Vojo smijući se i izgubi se u mraku niz cestu u pravcu Tarčina.

Borba se udaljavala i desno preko planine prema Igmanu. To 2. bataljon progoni ustaše. Pred zoru nasto zatišje.

Na Ivan-sedlu magacini puni municije, hrane, opreme. Svega što nam je neophodno.

Četvrti (Kraljevački) bataljon oslobodio Bradinu. Zarobio je pored ustaša i 70 Italijana.

Prvi bataljon sa komandantom Burićem vratio se. Dolje su ostale samo zasjede.

Ponedjeljak 22. februara 1943. Planinsko selo Repovci, sat hoda od Bradine. U praskozorje 1. bataljon izade iz sela i skloni se po pećinama zbog avijacije. Puškomitraljeska odjeljenja postavljena su na visoke čuke radi obezbeđivanja od eventualnog napada Nijemaca. Tek sunce izgrija, kad eto »štuka«.

Raspoređuju se u poznati poredak, nadlijeću, obrušavaju se uz jezivi pisak sirena i sručuju smrtonosne toware. Bomba pade nekoliko metara ispod brda. Strašna detonacija. Kamenje zasu čitavu dolinu. Svi legosmo potrbuške sa rančevima preko glava. Tako redom smijeni se svih devet »štuka«.

Pošto su bacile bombe »štuke« se povратиše u istom poretku i počеше da mitraljiraju dugim rafalima. Tuku po onim rupama gdje su pale bombe.

Poslije kratkog vremena otpoče da tuče njemačka artiljerija sa Ivan-sedla, ali bez uspjeha. Zatim se i »štuke« ponovo pojaviše, sručiše bombe i odletješe dalje. Stiže i kurir iz štaba "brigade sa naređenjem za napad na kose iznad Bradine.

U prvi mrak duga kolona 1. proleterske brigade krete kroz porušeno selo Repovci. Tu i tamo u koloni zasvijetle cigarete. Duvana imamo dosta. Dobili smo ga u listovima iz Imotskog. Borci ga seckaju britvama i zavijaju u letke bačene iz aviona. Prijete mi stalno da će mi popušiti i dnevnik, jer nema hartije.

U jednoj dolini zavijanoj snijegom naš bataljon pođe udesno. Eto nas ispod prvih kosa iznad Bradine. Tu su ivicom šume Nijemci iskopali rovove.

Tačno u 22 otpoče borba. Dugi rafali »šaraca« i puškomitraljeza miješali se sa gruvanjem ručnih bombi i poklicima proletera. S vremena na vrijeme odjekne i naš minobacač. Ključa kao u kotlu. Nijemci su dobro ukopani. Mi napadamo po snijegu pa se vidi svaki pokret boraca. Svijetleća zrna paraju pomrčinu i zabadaju se u položaj 2. čete na kosi ispod nas. Jaka se borba vodi duž čitavog fronta brigade.

Juriš 2. čete nije uspio. Nijemci se dobro ukopali, imaju jake snage, a naši jurišaju čistinom pokrivenom snijegom. Štab brigade naređuje da se neprijateljski položaj mora zauzeti, ali sa što manje gubitaka. A Nijemci tuku iz mitraljeza i minobacača.

Stiže i prvi ranjenik iz 2. čete vodnik Spiro Vujović. Savo Burić naređuje da ga prenesu u sanitet. Hladnoća je sve jača. Neprijatelj pojačao vatru iz svih oružja. Ranjen je i Penjo Sekulić, ali ne napušta svoj »šarac«. Ranjeni su i Drago Milutinović, Derviš Sušić i veseljak Jože Poje.

Komandant Burić naredi da se bataljon povuče sa položaja.

Trećeg marta 1. bataljon je prispio u selo Cvrče. Dobio je zadatak da napadne neprijatelja na kosama iznad sela i da ga protjera. U susednom selu je 3. sandžačka brigada, na polaznim položajima za protivnapad.

Hladno je i prilično oblačno, a njemačka avijacija vrlo aktivna. Bombarderi zasipaju selo zapaljivim bombama. U 15 časova bataljon pođe u napad iz sela Cvrče. Kuće razbacane po kosi bukve u plamenu. Stanovnici su rano izjutra pobjegli u stijenje. A komora sa kuhinjom 1. dalmatinske se razmjestila baš u ovom selu. Konji se razbježali po selu. Jedan se zapleo 0 plot, skače, vrišti. Zahvatio ga plamen. Drugom se prevatio samar, udara ga po izranjavljenim nogama. Trećem se okrenuo samar i dok skače, udara ga po trbuhu. Borci skaču kroz plamen i bježe preko sela. Konjima ne mogu pomoći. Avioni u talasima nadlijeću, bombarduju i mitraljiraju.

Moj 1. bataljon usiljenim maršem se penje uz selo. Dim guši, plamen peče, konji prekidaju kolonu.

I topovi otud od sela Zrimaca, od pravca Gornjeg Vakufa tuku brzom paljbom. Prethodnica bataljona već je u dodiru sa Nijemcima. Ubrzo cio bataljon stupa u borbu. Steću »šarci«, gruvaju topovi, trešte mine i granate. Avioni i dalje lete, bombarduju i pale sela i šumarke, zasioaiu položaje. Umalo i sam ne izgorjeh. Kada sam sa Krstom Bojićem, političkim komesarom bataljona, krenuo kroz klekov šumarak ka položaju 3. čete, nadlete naš jedan avion i sruči zapaljive bombe. Poletjeh ka nekom žbunju koje odjednom prasnu i vatra, nošena povjetarcem, poče da se širi. Zahvati mi i šinjel i jedva se izvukoh samo sa manjim opekotinama.

15. mart — Kcd Čičeva patrola 2. čete sukobila se sa četnicima. Otpoče oštra borba. Ubrzo se i cijela 2. četa razvi u strijelce. Dugi rafali »šaraca« i puškomitraljeza sliše se sa

eksplozijama ručnih bombi. »Juriš proleter!« . . . odojekuje planinom. »Hvatajte izdajnike!« — čuje se glas Spadijera komandira 2. čete.

Lijevo od 2. čete u borbu stupa i 3. četa. Desno ispod šume vidi se jedna kuća. Drugarica Kuljić javi da će tu biti previjalište.

Krećem sa puškomitraljeskim odeljenjem Radovana Popovića. Nastupamo kozjom stazom. Radovan tuče kamenjar pravo iznad naših glava odakle dejstvuje četnički mitraljez. Vidimo ga kako palaca plamenim mlazevima — ne štedi municiju. Bombe sijevaju čitavom ivicom planine. Kamenje vrca. Radovan najzad učutka mitraljez. Ispravismo se i potrčiasmo uz kamenjar. Bombe, rafali, dozivanja, psovke četnika i poklici »juriš proleter!«, odjekuju vrletima Prenja. Jedan sat je po ponoći. Približavamo se vrhu kamenjara.

— Treća, pazi na vezu! — čuje se Spadijer iz šume.

— Evo nas! Samo nagari, Spiro! — javi se sa jedne litice Mirko Novović, zamjenik političkog komesara bataljona. I grunu jedna, pa druga bomba.

— Je li to Mirko Novović? — Čuje se glas gore sa čukara.

— Glavom Mirko, proleter vasojevički! — doviknuh.

— A deste, braćo?! — Koliko vas tražim!

— Ko si ti? Odakle vičeš?

— Ja sam brat Strada Bojovića iz Andrijevice! . . . Nemojte pucati!

Počеше da se predaju. Radovan Popović mi reče da je ranjen. Pritrčah mu, uzeh puškomitraljez i pustih dugi rafal da četnici ne osjete da je prestao. Zatim puškomitraljez dadoh pomoćniku, a sam skočih do Radovana. Lijeve noga mu je slomljena ispod koljena. Digoh ga i jedva nekako povedoh do previjališta u ónoj kućici. A on bez jauka trpi teške bolove dok mu ranjena noga svaki čas zapinje za granje i kamenje. Ostavih ga sanitetu pa ponova pohitah uz kamenjar. Gore duž kose vodi se oštra borba.

Teren je vrlo težak — stijene i šuma, a uz to noć. Skoro će zora, a borba ne prestaje. I dolje u dolini Neretve čuje se borba 2. crnogorskog i 3. (Kragujevačkog) bataljona.

Stigoh u selo i stadoh iza jedne kamene ograde. Naiđe jedna grupa iz 3. čete sa Dragutinom Lutovcem. Kaže da ide sa novim borcima. Predalo se devet Vašojevića. Izjavili su da žele da se bore protiv četnika.

Iz Čičeva se čuje dovikivanje:

— Alo, 3. andrijevička; Alo, Pješivci!... Ko više?! ... Tu smo!... Odstupaj! veza!!! — To četnici bježe gore uz selo. U isto vrijeme čuju se i naši: »Naprijed proleter! — Pretjeci, utekoše...!«

U selu naidoh na Dušana Milutinovića, ranjenog u nogu. Stigoh do moje 3. čete. Vujo Zogović mi reče da je našao mrtvog Marka Račića izdajnika i italijanskog agenta.

Duž čitave planine Lipete čuje se dozivanje četnika. Povlače se frontalno. Desno od nas treba da je 10. hercegovačka brigada.

U praskozorje komandant bataljona naredi da 3. četa pođe u potjeru za četnicima. Druge dvije pretresaju šume gdje se vodila borba. Skupljaju puške i municiju. Prebrojali su 12 mrtvih četnika. Predalo ih se 17. Ima ih i zarobljenih. Mi imamo 3 ranjena.

Kolona 3. čete penje se uz strmeni Lipete. Ubrzo prasnuše puške i bombe. Odjeknuše i puškomitraljezi poznatih jurišlja: Anta Raštegorca, Dragutina Lutovca i Radoša Nenadovića, planuše i bombe Vuksana Đukića i dr. Vodnik Janko Cirović poziva četnike da se predaju. Čuju se i dugi rafali četničkih mitraljeza. Gore goleti Lipeta. Dugi rafali mitraljeza čuju se i sa susjednih kamenjara. Komandant bataljona naredi i 2. četi da hitno pođe i pojača 3-ću. Zarobljeni četnici pričaju da ih sada gore na kosama ima oko dvije hiljade.

Vidimo kako se 3. četa, jaka svega oko 50 boraca, brzo povlači. Neravna borba. Na njenom pravcu vatra jenjava, ali sada plamti kod 2. čete.

Sretih Raštegorca sa »šarcem« na ramenu. Ljut je i priča kako četnici bježe kao stado ovaca, a njegov »šarac« zbog daljine nemoćan da nešto više učini. Kad osietiše da nas je malo, njihovi oficiri narediše opšti juriš. Nijesmo mogli odoljeti toj rulji.

»Pogiboše krasni borci: Dragutin Lutovac, Radoš Nenadović, Radoš Duković i Blaž Miše« — reče ranjeni Savo Mašković komandir čete. Ima i više ranjenih — lakše: Blažo Popivoda i Milo Prlja, i teže: Momčilo Tošić, Vaso Barišina, Vujo Zogović i dr. Kod četnika 33 mrtva, 17 zarobljenih i više ranjenih; kod nas 4 mrtva i 8 ranjenih.

17. mart 1943. — Cio 1. bataljon prikupio se na kamenitu zaravan Tjemena, odakle vidimo dolinu Neretve sve do Boračkog jezera. Komandant bataljona Savo Burić upoznaje nas sa situacijom i izdaje naređenje.

— Predviđamo da su četnici na ovim kosama iznad nas. Bar sinoć su tu zanoćili. Treba da ih iznenada napadnemo i protjeramo. Treća četa krenuće ovim rbatom, 2. sredinom ove udoline, a 1. na lijevo (pokaza rukom). Krsto će sa 3. a ja i Milonja sa 2. četom — završi Savo i krete uz šumu. Ja pored njega..

Ubrzo nas stiže Jože Poje sa grupom bombaša, a zatim i cela 2. četa. Nastupa po desetinama. Gore na kosama čujemo žagor ljudi. Znači tu su. četnici. Prema nebu vidi se odsjaj vatre. Teško se provlačimo kroz granje. Snijeg je tvrd, ne upadaju noge pa se lako krećemo. Sada lijevo čujemo svađu četnika.. Izgleda da niko neće da donese drva za vatru. Hladno je. Vjetar duva odozdo iz kanjona. Sada je sat i po poslije pola noći. Lagano se privlačimo sa puškama na gotovs. Čete se sačekuju da bi složno udarile. Prva se teško penje. Lijepo se vidi kako se uz sniježnu strmen streljački stroj vere rukama i nogama, kako se klizaju. Već smo blizu četničkih vatri koje nam sa bjelinom snijega oči zaslijepljuju. Nije lako prići kroz trnovito žbunje.

Čekamo da 3. četi izvrši juriš na kosi desno od nas i da naši bombaši obave svoj posao.

Četnici se još prepiru i psuju. Čujemo kako se međusobno okrivljuju zašto nijesu jutros pošli kućama. Jedan upozorava da govore tiše, da ih oficir ne čuje.

Naš 2. bataljon napada na Kvanju lijevo od nas. Ni on nije još počeo napad.

Strašne eksplozije, blijesak ispred nas, a zatim uzvik »Juriš proleterii!«. U tu tutnjavu uklopiše se i naše mašinke.

— Opkoli!... Hvataj!... Nedaj da bježe izrodi! — čuju se glasovi duž kose i kamenjara.

Kod četnika pometnja. Počeše da zuje zrna i oko naših glava. Sa druge kose neki bradonja tuče dugim rafalima iz puškomitraljeza. Čuje se dozivanje. Stigosmo do vatri oko kojih zatekosmo više četničkih leševa. Savo pođe ka obližnjoj kolibi. Unutra na ognjištu mnogo žara, rasturenih konzervi, nekih dasaka. Na jednoj polici torba. Kad je Savo uze iz nje ispade knjiga sa kožnim koricama — »Sveto pismo, lična svojina popa Pejovića.«

— Tu smo, oče proto — reče Savo i pruži mi Sveto pismo.

— Divne korice, ovo će dobro doći za moj dnevnik — rekoh Savu.

— Sačuvaj mi to Sveto pismo. Evo i epitrahilja — reče Savo šireći prema vatri.

Čuje se samo još po koji pucanj tamo preko klisure. I dobivanje: »Alo, 1. pješivačka!«

Pričekasmo 3. četu. Cirović goni desetak zarobljenih četnika. To im je bila predstraža. Ovdje je bio Pješivački četnički bataljon oko — 400 četnika. Kod 2. bataljona još se čuje borba.

Za pola sata očistismo Tjeme. Hitamo grebenom kose. Desno dolje u klisuri čuju se dozivanja i partizana i četnika. Četnici bježe klisurom. Naša kolona se nekako ispuza na greben. Idemo hrbatom Tjemena. Hitamo prtinom kojom je prošla naša 1. četa, da nekako presiječemo odstupnicu četnika. Klizamo se i padamo po smrznutom snijegu. Opasno je da se ne sjurimo dolje kod četnika, pa da oni nas hvataju.

Tamo na Krstaču otpoče borba. To je 4. crnogorska brigada. I na sektoru 10. hercegovačke, na Lipeti, čuje se vrlo jaka vatra. Ječi kanjon Neretve.

U praskozorje 1. bataljon se u streljačkom stroju prebacuje duž strme kose iznad sela Česima.

Na kosi, nekih 300 metara ispred nas, spazih čitav mravinjak četnika. Trgoh Sava koji se bio zanio u osmatranje do gledom udaljenijih brda i pokazah mu rukom.

Pa to su četnici, jadan ne bio! Udri! Sta čekaš? podviknu Savo.

Ja opalih iz mašinke, a puškomitraljezac Milan Bigović pusti dugi rafal. To je bila komanda za opštu paljbu. Desno od nas je puškomitraljez Radovana Popovića koji je prije dvije noći teško ranjen. Sa Milanom komandant Burić uze puškomitraljez od Gulina, pomoćnika ranjenog Radovana Popovića, i počeo dugim rafalima da kosi po četnicima. Sva automatska oružja u bataljonu djeluju. Ima ih dvadeset osam. Slika dotad neviđena. Hiljade četnika bježe, niko metka da opali. Zažalimo što nemamo mitraljeza i teških bacača. Konji nijesu mogli da se u toku noći popnu uz stijenje kuda smo mi izašli.

Četnici bježe ka Nevesinju. Sa zapada ih napada 10. hercegovačka brigada.

I naš 2. bataljon primijeti četnike. I on otvori paklenu vatru. Sada ih tučemo s tri strane. Užasan metež.

Stiže i komandant brigade Danilo Lekić, uze puškomitraljez od Bigovića i pusti dugi rafal.

Po planinskom platou preko kojeg su bježali četnici odjeknuše eksplozije minobacačkih mina. Pitamo se: Otkuda sada bacači? Nastupi još veći metež. Rulja jurnu niz jednu dolinu u pravcu Mostara.

— Savo, daj kreni za njima! Vidiš da utekoše! — uzviknu komandant brigade Lekić.

Stigosmo na posljednju kosu. Četnici zamiču iza brda u pravcu Nevesinja. Stiže nas i Savo Burić. Zadržao se kod zarobljenika. Pored njega stoji zarobljeni četnik — seljak. Burić naredi da se bataljon vrati. Sada imamo drugi pravac napada.

— Zamisli, tamo u Česimu je bio Bajo Stanišić. Tačno ispred nas je utekao. Našli su u sobi njegov štap, dogled i za tebe ostavio jednu pisaću mašinu! — kaže Savo dok kroz dogled prati pokret bataljona.

Bataljon se prikupio. Odmaramo se. Borci prepričavaju doživljaje iz noćasnijih i jutrošnjih borbi. Bataljon krete. Pozadi Sava ide onaj četnik. Umorni smo, neispavani. Ide četa za četom tromim korakom. Čuju se avioni. Dve italijanske »savoje« su već nad nama. Brekću pod teretom bombi, a bataljon je na otvorenom platou. Nigdje drveta ni većeg kamena.

— Kakvi su vam znaci za avione, — pita Savo četnika koji sad ide pored njega.

— Kaput ili ćebe okrećemo oko glave — kaže četnik.

— Mašite kaputima oko glave! Brže! — glasno viče Savo.

Neki borci skinuše kapute. To učiniše i svi zarobljeni četnici koji nam za ovo dobro dođoše, jer su imali seljačke kapute, a mi njemačke uniforme. Avioni se spustili iznad same kolone. Strepimo. Ako nas otkriju?! ..

— Ne diži glavu, vidjeće petokraku! — dobacuje neko.

Vidimo pilota kako se nagnuo i gleda kolonu koja mirno maršuje.

— Spustio se pasji sin kao da hoće da se poljubimo! — dobacuje pozadi Joža Poje.

Savoje se udaljiše ka Lepeti. I uskoro zatutnja kanjon Neretve.

Svuda po platou mrtvi četnici. Zaplijenili smo više sanduka municije i jedan teški mitraljez, rastavili ga na dijelove i natovarili na leđa.

Španac priča da je na kosi našao znake platna za vezu sa avionima i raširio ih. Kaže da je naš 2. bataljon zaplijenio sedam teških bacača i zarobio šest Italijana od onih koji su njima rukovali. Tek sada saznadosmo da su ono jutros njima tukli četnike.

— Zastanak! Malo da predahnemo! — komandova Burić.

Sijedamo po granama sitnog žbunja. Kad jedan borac

iznese nekoliko ruksaka skrivenih u žbunju, i ostali se dadoše u pretresanje žbunja. Pronađene su torbe koje su jutros sakrili četnici. U njima svašta: hljeb, dvopek, duvan, čarape, vuna, pletivo, i drugo što su pokupili po kućama susjednih sela. Jedan nađe suvih šljiva, drugi oraha. Istina, sve to u malim količinama — dve-tri šake.

Pored mene Milorad Rakočević Kamera otvorio jednu konzervu. Janko Ćirović mi dade neki dvopek.

— Ova mrcina ništa nema. Kao da je našu torbu uzeo — reče Gulin, borac Karnerine čete, i ritnu nogom jedan ruksak koji se otkotrlja pored Kamere niz kamenjar.

Kamera ga pogleda i upita:

— Zašto mi to malo prnja rasturi?

— Zar je to tvoje? Ja sam mislio da je i to četničko — izvinjava se Gulin, trčeći po Karnerin ruksak i kupeći stvarčice.

Nastavimo pokret. Borba se čuje tamo ka Nevesinju. To 4. proleterska (Crnogorska) progoni četnike. Naša kolona se naglo spusti niz seoski put pravo dolje u Glavatičevo. Bataljon se razmjesti u selu.

Prema podacima od komandi četa napisah o ovoj akciji izvještaj štabu 1. proleterske brigade, i to na mašini koju su postavili Stanišičevi četnici. Tu je, pored ostalog, izneto: »... U silovitom naletu bataljon je razbio četničku jedinicu od preko 400 ljudi i natjerao je u bjekstvo. Poginulo je preko 60 četnika, zarobljeno 17, zaplijenjeno 1 teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, mnogo pušaka, municije i dr ...«

8. april 1943. *Ustikolina na Drini.* — Cijele noći tutnji i puca na Drini. Do zore je prenijeta jedva polovina splavova. Zbog toga se nije ni pokušalo sa prelaskom. Splavovi su donešeni na desetak metara od obale. Vršu se pripreme za noćasnji prelazak.

Vrijeme oblačno i jako hladno. A ništa se ne može pribaviti ni za ishranu. Na ovaj teren dođe i 3. krajiška brigada. Ona stoji još slabije sa ishranom. Narod je dao sve što je imao, više nema ni za sebe.

U bataljonima su izvršene sve pripreme za juriš na Drinu. Prvu jurišnu grupu sačinjava 36 boraca. Nose 10 »šaraca« i puškomitraljeza. Svaki splav ima vične splavare. Svako odjeljenje ima 7 boraca sa 2 »šarca« ili puškomitraljeza. Ostali u torbama nose bombe i okvire pune municije. Momci jaki i vični noćnoj borbi, spremni da se hvataju u koštac sa neprijateljem.

Vrše pripreme i artiljerci, posade teških bacača i teških mitraljeza. Određeni su i ciljevi. Samo se čeka na znak za dejstvo.

Stab brigade, štabovi bataljona, sanitet, pa i organi snabdijevanja su tu kod mlina, i čekaju da počnu prelazak i napad. Postavljene su zasjede i obezbjeđenja od Goražda i Foče.

U 19 časova otpoče prelazak. Čim pade mrak četnici krenuše sa dvije strane da zaposijedaju rovove na desnoj obali Drine, dolazeći trkom od Jošanice i od sela Cvilina.

Sva naša teška oruđa stupiše u dejstvo.

Borci 1. bataljona — Vojo Kadrijević sa bombama i municijom i Ante Raštegorec sa puškomitraljezom i bombama u nje-drima — uskočiše u sandolinu i zaveslaše preko Drine. U isto vrijeme otvorismo vatru iz svog oružja. Oči boraca oba bataljona uperene su u njih, očekujući da prije četnika iskoče na desnu obalu i zauzmu bunker pre nego što stignu četnici.

Odmah za sandolinom krenu splav sa 7 boraca, pod rukovodstvom Janka Čirovića, vodnika 3. čete 1. bataljona.

I četnici otvoriše vatru. Vidimo kako se plamičci sa cevi njihovih pušaka sijaju ivicom rovova i sve više se približuju mjestu iskrcavanja.

Sandolina prispje obali. Antin puškomitraljez zacikta iz prvog rova. I sljedeći splav je ubačen u Drinu. Poneki i nepredviđeni hoće da uskoče. Gazi do pasa onako obučen Amid Beširević, zamjenik političkog komesara 3. čete i dovikuje: »Ja znam da upravljam splavom«. Uzalud mu govore da će potonuti splav. Međutim Amid i dalje ubjeđuje kako je on na Drini splavario kao đak. Splav odmiče preko Drine.

Raštegorec dugim rafalima tuče četnike. Čuje se kako doziva izrode.

Tuku četnici iz mitraljeza. Zrna bućkaju po vodi. Na to niko ne obraća pažnju, već samo gura naprijed. I treći splav pođe. Na njemu su i studenti Spasoje Dragović, politički komesar 2. čete, i puškomitraljezac Blažo Crvenko.

Čuju se dugi rafali iz »šaraca« i puškomitraljeza. To je bombaška grupa Đurovića već zauzela bunkere i odbija četnike koji navaljuju.

Ukrcase se i komandanti 1. i 2. bataljona — Savo Burić i Božo Božović.

Obalom Drine i duž rovova rasplamsala se krvava borba. Četnici jurišaju da bi one prebačene uništili, prije nego što ostali pristignu. Ali im ne polazi za rukom.

Za jedan sat prebacilo se jedva 30 boraca. Vrlo sporo se splavovi kreću. Neki se raspadoše čim se borci u njih ukraše. Prelazak se nastavlja i pored jake vatre s druge obale. Bučne pokoja bacačka mina i topovska granata. I mi na ovoj obali izloženi smo jakoj vatri.

Do 21 sat prebacilo se oko 50 boraca iz oba bataljona. Vidimo lijepo kako se borba pomjera uz brdo i širi niz i uz desnu obalu Drine.

Naša artiljerija prenosi vatru pozadi Krčinog brda na Kapak, da ne bi tukla naše. Naši teški mitraljezi više ne djeluju, pa bolje čujemo i pratimo napredovanje bombaških odjeljenja.

Naš pionirski vod dao se u potragu za potopljenom deregljom. Da pokuša da je nekako izvuče, da i nju upotrijebimo za prebacivanje. Sada je za oko 50 prebačenih proletera biti ili ne biti. Pokleknu li biće uništeni. Prema prikupljenim informacijama, znamo da tamo ima oko 2.000 četnika, a gore na Kapku nekoliko stotina Italijana koji se mogu spustiti kada osjete da je tamo mali broj naših boraca. Tako dočekasmo ponoć 9/10. aprila.

Na Krčinom brdu vodi se oštra borba sa četnicima i Talijanima, a na Drini se borimo sa maticom. Splavovi sporo ali neprekidno mile preko rijeke. U povratku počеше vraćati ranjene, mokre i prozeble. Pričaju nam o teškim borbama na drugoj obali. Četnicima su pritekli u pomoć i Talijani.

Pred zoru naši iskusni splavari Panta Gavran i Milan Veža pronašli su potopljenu dereglju. Nasta dovikivanje i radost. Oko njenog vađenja angažovano je oko 80 boraca. Zagazili su u vodu hladnu kao led. Neki i do grla, a neki su povremeno zagnjurivali i glavu da bi dohvatili dereglju koja je potonula malo dalje od obale. Pod složnim naporom proletera dereglja poče da se izdiže, a zatim, stopu po stopu, i da klizi ka obali.

— Niko da ne popusti! — viče Veža.

Svi se obradovasmo kada je najzad vidjesmo na obali. Borci se odmah dadoše na posao da je okrpe i osposobe za prevoz. U zoru je bila opravljena. Gavran i Veža se dadoše da osposobe i uže. Bilo je različitih predloga kuda i kako razapeti žicu! Kako je zategnuti, ispraviti, zavezati, a da čvor ne smeta koturači da klizi. I to je ujutro završeno. Sada se pojavi i mala prepirka ko će prije da pređe. U tome traže prednost oni koji su radili na dereglji. Kao da se ide na gozbu, a ne da se krv

prolijeva i gine. Talijani, s druge strane tuku topovima, ali još nijesu pronašli mjesto dereglije. Granate padaju tamo gdje su splavovi u toku noći prelazili, a gdje sada nema nikoga.

Na Krčinom brdu još teške i krvave borbe. U zoru kuriri se vraćaju i pričaju da su naši pravi majstori u ubacivanju bombi u talijanske bunkere. Dolazilo je, kažu, i do borbe prsa u prsa.

Ugurah se i ja na deregliju. Drina bijesna, plahovita, mutna. Veslači zapinju da izbjegnu sudar sa nekim drvetom koje valja nabujala rijeka. Kao za nesreću mina tresnu kraj dereglije i oštetila je. Italijani sa Krčinog brda su je opazili i sada je tuku. Nema direktnih pogodaka, ali su oštetili i gornji dio. Ponovo se naši stručnjaci Gavran i Veža dadoše na posao i opravdše je.

Splavovi i dalje prevoze, samo malo uzvodnije nego noćas jer topovi tuku onaj prelaz. Tu prelazi sada i 3. krajiška. Mnogo vojske se zbilo u Ustikolini.

Potrčah po rovovima da pregledam kako izgleda. Borba na Krčinom brdu se stišava i prenosi ka Kapku.

Hitam uz brdo. Na stazi u sitnogorici zatekoh lakše ranjenog Amida Beširevića — sam sebi previja ranu. Pomogoh mu, a on priča o borbi prsa u prsa sa četnicima, o napadima na talijanske bunkere o pogibiji Blaža Crvenka i Milije Rašovića prilikom silovitog juriša na bunkere.

Nagovarao sam ga da ide u bolnicu. Rana mu je dosta teška, pozlijediće je. Ali on neće ni da čuje. Pomogoh mu da nastavimo uz brdo. Gore je borba već jenjavala. Krčino brdo je u našim rukama. Usput mi je Amid pričao o pogibiji Spasoja Dragovića, Sava Nikaljevića i jednog Dalmatinca u pokolju prilikom juriša na četvrti red bunkera. Reče da su njega ranili kada su poslije toga krenuli da obuhvate čitav front. »Mi smo mislili da smo već razbili Talijane pa smo, vidjeći ih kako bježe uz brdo u onu šumu, pojurili za njima. I ja istrčah na onu zaravan. Desno od mene Dušan Bošković uskoči iznenada u rov, stiže jednog Talijana i uhvati ga za vrat. Spazih kako jedan četnik iskoči iz rova i potrča da brani Talijana. Opalih, onako stojeći. Četnik pade i povuče Talijana i Dušana. Nedaleko od njih pojavi se i pripuca grupa Talijana i četnika. Legoh i otvorih vatru. Dva Talijana i jedan četnik padoše, ali tog momenta grunu bomba kraj mene. Neko me drmnu i kad se

pribrah spazih kraj sebe Blaža Popivodu. Reče mi da je četnik bacio bombu na mene. U to sa brda zaštekta mitraljez, rani Blaža i mene ponovo zakači. Tada su ranjeni i Blažo Lekić i neki drugovi iz 2. bataljona» — završi Amid.

Idem lagano uz kose Krčina brda. Naidoh na mrtvog komesara čete Spasoja Dragovića, pokrivenog šatorskim krilom. Naidoh i na mrtve puškomitraljesce Blaža Crvenka i Dušana Boškovića. Tu su pobijeni mnogi četnici i Talijani. Nešto dalje od kosice zatekoh borca kako sahranjuju Miliju Rašovića.

I najzad me eto na vrhu Krčina brda gdje zatekoh grupu boraca 2. čete. Tu su i Radovan Gardašević, zamjenik političkog komesara ove čete, Milan Bigović, Penjo Sekulić i drugi. Radovan mi priča kako su i komandanti bataljona Savo Burić i Božo Božović jurišali u streljačkom stroju, kako je Savo u praskozorje viknuo jednoj grupi četnika koja je bila mnogobrojnija od naših: »Kuda ste krenuli? Zašto uludo ginete? Kada se već bijete zašto to ne činite junački, već kukavički. Mrzim čovjeka mrcinu pa ko bio...« Odjednom, nastavi Radovan, četnici nagoše preko šume, a mi za njima. Joko Boreta se stušio — kako kog četnika stigne, tresne ga pesnicom, drugog kundakom. Izmiješasmo se, nastade gušanje, udaranje, bježanje i zapomaganje četnika. Kada Talijani to vidješe predoše u napad. U to stiže i jedna naša grupa puškomitraljezaca. Nastadoše juriši i protivjuriši. Zarobljeni četnici su nam rekli da je na Kapku bilo oko 600 dobro utvrđenih i naoružanih Talijana, a četnika blizu 2.000. A nas svega oko 600 i na vrhu jedva oko 100. Ko bi mogao povjerovati da se to može savladati! Međutim, bila je prava milina gledati kako uz ove šume bježe Talijani...

Preko šume lagano naiđe Mileva Sćepanović desetar 3. čete 1. bataljona, naslanjajući se na pušku. Ranjena je još jutros u početku juriša, ali nije htjela da kaže sve dok nije oslobođeno Krčino brdo. Sada su je tek previli.

Bataljoni 1. proleterske produžiše da gone Talijane uz kose Kapka, ne dozvoljavajući da se srede i organizuju novi otpor.

Milonja STIJOVIĆ

SA 1. BATALJONOM 3. KRAJIŠKE BRIGADE

Početak tzv. četvrte neprijateljske ofanzive na našu slobodnu teritoriju zatekao nas je u centralnoj Bosni, u rejonu Teslića. Drugom polovinom januara 1943. godine bili smo i zvanično obavješteni o njenom početku, a i neprijatelj je postao znatno aktivniji u napadima na naše položaje oko Teslića. Pitali smo se da li su svi napadi sastavni deo neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju. Međutim, kako smo iz dobijenih izveštaja mogli zaključiti da ovi napadi nisu ni izdaleka onakvi kakvi se izvode sa drugih pravaca prema slobodnoj teritoriji, borci su na četnim konferencijama i u međusobnim razgovorima sve češće izražavali želju da krenu tamo gde će se sukobiti sa glavnim snagama neprijatelja.

Početak februara brigada je upućena u pravcu Travnika. Marševalo se punih sedam dana, pretežno noću. I pored toga što je bio naporan, ovaj marš je bio interesantan, s jedne strane, što smo očekivali skori sudar sa neprijateljem koji nastupa na slobodnu teritoriju Bosanske krajine, a sa druge, što se borcima pružila prilika da se češće vide sa svojim drugovima i prijateljima iz drugih bataljona. U dnevnim marševima bilo je obično veselo. Primičući se Bosanskoj krajini, svi smo želeli da nešto više čujemo o situaciji oko Petrovca i Drvara, sa čije su teritorije uglavnom bili borci našeg bataljona.

Međutim, naš marševski cilj bila je leva obala Vrbasa, između Bugojna i Gornjeg Vakufa. Tako smo stigli na predviđene položaje kod sela Tihomišlja i zaoseli ih 8. februara.

Pet dana na levoj obali Vrbasa, dok još nije došlo do prve borbe, izgledalo nam je kao večnost. Međutim, dok je na položajima prema Bugojnu bilo relativno mirno, obavješteni smo da je neprijatelj posle zauzimanja Bihaća produžio prema istoku i zauzeo Bosanski Petrovac. Verovalo se da će produžiti i prema

Drvaru i zauzeti ga. Svako veče dugo u noć borci su osluškival grmljavinu topova u pravcu zapada, što je još više budilo želju da tamo krenemo i borimo se.

U prvoj borbi, 13. februara, neprijatelj koji je pokušao prodor od Bugojna prema Gornjem Vakufu, odbačen je uz znatne gubitke. Nakon tri dana bataljon je krenuo prema Prozoru da bi pomogao jedinicama 3. divizije u likvidiranju ovog neprijateljskog garnizona. Kada smo likvidirali neka preostala spoljna utvrđenja i krenuli prema gradu, susreli smo se sa jednom grupom Dalmatinaca iz 1. dalmatinske brigade koja je gotovo dva dana vodila ogorčene borbe za grad. Susret je bio srdačan, kao da smo stari znanci. Nastalo je grljenje i ljubljenje. Neki Dalmatinci koji su još od prve polovine 1942. u našim četama, bili su neizmerno radosni zbog ovog susreta. Pokazujući na poginule italijanske vojnike koji su se mogli videti na sve strane, Srećko, borac 2. čete, reče: »Pogledajte, Krajišnici, kako ratuju Dalmatinci!« Počelo je i sa šalama, a bilo je i vina zaplenjenog u italijanskim magazinima.

Od Prozora smo se ponovo prebacili prema Gornjem Vakufu, da bismo u sastavu brigade sprečili prodor neprijatelja od Bugojna preko Gornjeg Vakufa za Prozor. Sledećih osam dana proveli smo na položajima i u povremenim borbama u regionu Gornjeg Vakufa. I pored ogromnog zamora, ovo je predstavljalo relativno lak posao prema onome što nas je tek očekivalo.

Pošto su nas na ovim položajima smenile jedinice 1. dalmatinske brigade, povukli smo se nešto u pozadinu i smestili u selu severoistočno od Prozora, nadajući se da ćemo se tu malo odmoriti i nahraniti. Ovo nam je bilo potrebno, jer smo poslednjih desetak dana bili stalno u pokretu, borbama i na položajima, gde smo malo spavali i neredovno i slabo se hranili. Međutim, već sutradan dobili smo naređenje da krenemo u pravcu Vilića gumna, da bi se neprijatelju sprečio prodor u Prozorsku kotlinu i ugrožavanje evakuacije naših ranjenika.

Pre polaska skrenuta je pažnja da se moramo što brže kretati, kako bismo neprijatelja presreli što dalje od naših bolnica. Kretalo se bez zastanka, slabim seoskim putevima i stazama po vrlo teškom kraškom terenu. Borci su bili umorni. Da bi se izdržalo, snažniji su pomagali fizički slabijim. Sećam se Đurekana Pilipovića, puškomitraljesca iz 2. čete, kako je pored puškomitraljeza uprtio i svu municiju svog pomoćnika,

da bi ovaj mogao da prati tempo pokreta. Ovakvih i sličnih primera bilo je dosta. Požurivanje »brže, brže« onih najizdržljivijih, podsticalo je i ostale da ne izostanu. Sto smo se više približavali Vilica gumnu sve više se čuo prasak pušaka i artiljerijskih granata koji je odjekivao planinom Radušom. Poneka neprijateljska artiljerijska granata prebaci cilj i eksplodira u našoj neposrednoj blizini. A kada se približismo, i puščana zrna počеше da fijuču iznad naših glava. »Počelo je, biće veselo!« — dobacivali su borci. Naišli smo i na prve borce iz 7. banijske divizije. Bili su umorni i iscrpeni, ali su ležeći iza drveća odbijali napade neprijatelja.

Još u toku pokreta bataljon se razvijao po četnim kolumnama. Nemci su počeli da nas osipaju vatrom. I mi smo im ne zadržavajući se, odgovarali vatrom iz pokreta. Najzad je došlo do susretne borbe. Posle kraće puščane i mitraljeske vatre s jedne i druge strane, odjeknuše i ručne bombe. Suma se prolamala od eksplozija. Došlo je i do borbe prsa u prsa. Sevali su noževi, tupo udarali kundaci. Nemci su morali ustuknuti. Počeli su da beže nazad kroz šumu. Za njima se razleglo »Ura!« i povici »Napred, Krajišnici, pobegoše Švabe!« ... Gonili smo ih, sakupljajući oružje i opremu mrtvih i od onih koji su je u strahu pobacali. Međutim, neprijatelj se, prihvaćen od svojih rezervi, zaustavio i pružio nov ogorčen otpor, te smo i mi morali stati. Ovoga dana, 28. februara, otklonjena je neposredna opasnost od nemačkog prodora prema Prozoru.

U toku cele sledeće noći pokušala je jedna i druga strana da protivnika zbaci sa položaja, ali je situacija ostala nepromenjena. I sutradan smo pokušali da proteramo neprijatelja, ali u tome nismo uspeli. On je dobio pojačanje, utvrdio se i pokušavao da prodre preko naših položaja, ali je bio odbačen. Služio se i lukavstvima — pravio približnice prema našim položajima, postavljao snajperiste na drveće da gađaju naše borce u zaklonima i dr. Snajperiste je prvi otkrio naš hrabri puško-mitraljezac Đurekan Pilipović¹ i postao pravi majstor da ih skine sa drveća. Svaki put kad bi se čuo kratak rafal njegovog puško-mitraljeza znali smo da to Đurekan »bere kruške«, kako je on sam nazivao ovo skidanje snajperista.

U takvoj situaciji — lice u lice jedni prema drugima — za nas je bio mučniji dan, a za Nemce noć. Oni su nas, pored puščane i mitraljeske vatre, danju tukli minobacačima i mitra-

¹ Poginuo u ovim borbama.

ljirali iz aviona, dok smo, zbog međusobne blizine, bili pošteđeni od artiljerije i avionskog bombardovanja. Noću smo bili bezbedniji, a Nemci su, plašeći se da ih ne napadnemo, držali pse u rovovima i na svaki njihov lavež otvarali vatre prema nama. Međutim, noć nam je bila neprijatna zbog hladnoće, jer nismo smeli ložiti vatru, da nas neprijatelj ne bi tukao koncentričnom vatrom. To nismo mogli neometano činiti ni u nešto dubljoj pozadini, zbog neprijateljske artiljerijske i minobacačke vatre. Od hladnoće mnogima su promrzle noge. Neprijatelj je u tom pogledu bio u mnogo povoljnijem položaju — bio je srtabdeven toplom opremom (čebadima), a imao je i dovoljno snage u dubini za smenu jedinica na položaju. S druge strane, noći su za nas bile vrlo značajne i zbog donošenja i podele hrane, jer se po danu, zbog blizine neprijatelja i aktivnosti njegove avijacije, nije mogla donositi i deliti. To smo činili samo noću, jedanput u dvadeset četiri časa. U rančevima nismo imali nikakve suve hrane ni rezerve, a ona koju smo dobili noću bila je slaba — redak škrob sa malo ili nimalo mesa i hleba. No i pored svega toga, moral boraca je ostao na visini, jer je svaki bio svestan zašto se bori i konkretnog zadatka od kojeg je zavisio spas ranjenika i bolesnika.

Dolaskom 2. bataljona 4. proleterske (Crnogorske) brigade naš položaj bio je olakšan. Ovo je istovremeno bio znak da će se preći u napad i da ćemo se rešiti ovih snežnih zaklona.

Najzad je izdato naređenje da se pripremimo za napad. U stroju su i naš komandant bataljona Atlagić i zamenik komesara bataljona Mićo Brkljač.² Trubač bataljona Miloš Marjanović, zvani Miš, svirao je juriš. U isto vreme je vodnik Rade Petrović iz streljačkog stroja svoga voda, svirajući na pesnici, imitirao polazak voza, što je bio ugovoreni znak za juriš ne samo njegovom vodu i 2. četi nego i čitavom 1. bataljonu koji je već navikao na taj znak. Bataljon je krenuo. Levo od nas napadao je 2. bataljon 4. crnogorske brigade. Radovalo nas je što imamo dobre susede.

Na čitavom frontu prolamalo se gromoglasno »Ura!«. U jurišu se sa vodnikom Radom Petrovićem takmičio puškomitraljezac Ilija Krajinović,³ koga je kao senka pratio njegov verni

² Poginuo kod Livna u toku IV neprijateljske ofanzive.

³ Poginuo 1944. godine.

pomoćnik Srećko Bakotić. Neprijatelj pokušava da nas zadrži uraganskom vatrom. Dok Krajinović, Petrović i ostali nezadrživo produžuju, Srećko pada smrtno ranjen u glavu. Front je probijen i neprijatelj se dao u bekstvo. Mi nastavljamo sa gonjenjem, ali bez Rada Petrovića, miljenika 2. čete 1. bataljona i čitave brigade. Poginuo je u jurišu ispred svog voda. Bataljon goni razbijene Nemce. Prodorni glas Krajinovića: »Zalomi, zalomi!« najednom umuće. Prilazim mu. Iako teško ranjen u ruku od eksplozije granate, reče mi da pogledam da li je čitava njegova »gevera« — puškomitraljez od kojeg se nikada nije rastajao.

Naši su bez predaha gonili neprijatelja koji se u metežu povlačio u pravcu Gornjeg Vakufa i Bugojna.

Posle odbacivanja neprijatelja naša brigada je dobila zadatak da ostane u zaštitnici dok se ostale jedinice i bolnice ne prebace preko Neretve. Pošto se sredio i dobio nova pojačanja, neprijatelj je krenuo ponovo od Bugojna da bi prodro u Prozorsku kotlinu. Posle četvorodnevnih borbi sa jedinicama naše brigade neprijatelj je, 9. marta, podišao brdu Kobili. Naš bataljon je uspeo da ga čitavog ovog dana zadrži na Vilića gumnu i time stvori vreme za povlačenje ranjenika i bolesnika ka Neretvi. Sledećeg dana našli smo se, po naređenju, jugoistočno od Prozora gde smo imali da onemogućimo nastupanje neprijatelja u zahvatu drumu Prozor — Jablanica.

Sledećih pet dana bataljon je na uzastopnim položajima vodio teške borbe ne dozvoljavajući neprijatelju brz prodor prema Jablanici. Pored oštih napada sa zemlje, bili smo izloženi svakodnevnom bombardovanju avijacije. Neprijatelj je u toku dana napadao, a noću vršio pregrupisanje i pripreme za sutrašnji napad. Ovim napadima obično je izjutra prethodila solidna artiljerijska i aviopriprema. Međutim, mi smo se noću sa glavninom prebacivali na sledeće položaje, ostavljajući manje zaštitnice koje su se u zoru takođe povlačile u sastav glavnine. Tako bi se prvi nalet neprijatelja sručio u prazno. Znajući da će sledećeg dana promeniti taktiku i poći sa pešadijom pre dejstva artiljerije, mi smo mu ispred prvobitnih položaja ili na samim položajima postavljali zasede i tako nanosili osetne gubitke. Pravili smo mu i podvale sa loženjem vatri. Noću, naročito pred zoru, raspalili smo vatre na neposednutim brdima između položaja koje smo držali prvoga dana i novih na kojima ćemo dati otpor. Neprijatelj bi izjutra sručio artiljerijsku vatru

i avionske bombe na prazne položaje, smatrajući da se tamo, gde su vatre, nalaze naše glavne snage. Vodeći tako zaštitničke borbe, stigli smo, zajedno sa ostalim bataljonima naše brigade, na Neretvu kod Jablanice kada su svi naši ranjenici i bolesnici već bili prebačeni na levu obalu Neretve.

Za tih mesec i po dana — od kada je krenuo sa sektora Teslića do prebacivanja preko Neretve — bataljon je, sem nekoliko dana početkom februara na prostorijski između Gornjeg Vakufa i Bugojna, bio u svakodnevnim borbama i pokretima. Na ovom terenu, gde je bataljon vodio zaštitničke borbe, ishrana je bila veoma otežana. Bili smo više gladni nego siti. Ista situacija bila je i na levoj obali Neretve gde smo, na prostoru od Neretve do Boračkog jezera, još uvek u ulozi zaštitnice, morali ostati preko dvadeset dana, vodeći povremene borbe protiv četnika i ustaša koji su vršili ispade iz garnizona u dolini Neretve.

Ovakva situacija nalagala je intenzivan partijsko-politički rad. Mada se za to pre prelaska Neretve teško nalazilo vremena, ipak se pred svaki pokret ili borbu sa borcima kratko porazgovaralo o cilju pokreta, odnosno o značaju svake akcije. Po prelasku Neretve vremena je bilo nešto više, ali su zamor i glad već dostigli vrhunac. Sećam se kako smo tada gotovo svako pre podne organizovali branje i spremanje kopriva za jelo i kako smo trljali ožarene ruke.

Na kraju da napomenem da, i pored svih teškoća, nije bilo nijednog ozbiljnijeg prestupa niti poiave kukavičluka u bataljonu. Pobedilo je poverenje i umešno rukovođenje vrhovnog komandanta i CK KPJ u ovim operacijama, visoka svest i neizmerna odanost boraca stvari revolucije, neograničeno međusobno poverenje boraca i starešina i velika ljubav prema ranjenim i bolesnim drugovima za čiji spas smo ulagali natčovečanske napore i davali žrtve.

Milovan SAMARDŽIJA

ČETVRTI BATALJON 3. KRAJIŠKE BRIGADE

Krećući se od Teslića, 4. bataljon 3. krajiške brigade je, 7. februara 1943. godine uveče, posle osmodnevnog marša stigao u rejon sela Voljice (6 km jugozapadno od G. Vakufa). Tu na prostoriji Voljice — Sugine Bare, bataljon se zadržao do 15. februara, bez borbenog dodira sa neprijateljem, vršeći izviđanja u pravcu Bugojna, planine Škrta i sela G. Vukovska. Ovo vreme dobro mu je došlo za odmor jedinica i intenzivan partijsko-politički rad, koji se u tom momentu posebno nametao. Naime, među borcima su se pronosili glasovi da je stanje na slobodnoj teritoriji Bosanske krajine veoma teško, da neprijatelj nemilosrdno pali, pljačka i ubija stanovništvo, što je kod izvesnog broja boraca pojačalo nostalgiju za rodnim krajem i želju da se tamo nađu i pomognu narodu.

Po podne 16. februara bataljon je dobio naređenje da hitno odmaršuje u rejon Prozora i stavi se pod komandu štaba 5. crnogorske brigade, kao njena rezerva pri ponovnom napadu na ovaj italijanski garnizon. Posle usiljenog marša cestom G. Vakuf — Prozor bataljon je kasno uveče stigao u selo Gmići, nekoliko kilometara severozapadno od Prozora i tu proveo čitavu noć očekujući naređenje za uvođenje u borbu. Sa osmatračnice štaba bataljona, gde su se nalazili i komandiri četa, pratili smo po vatri žestoku borbu između jedinica 3. udarne divizije i italijanskih snaga koje su se uporno branile iz solidnih prozorskih utvrđenja. U toku iste noći u Gmiće je stigao i 1. bataljon naše brigade. Noć je bila tamna i prohladna, sa povremenim snegom, a u prozorskoj kotlini ključalo je kao u kotlu. Prema vatri i poklicima boraca mogla se jasno oceniti kako se borbena linija pomera i sve više sužava obruč oko opkoljenog italijanskog garnizona. U samo svitanje u borbu je uveden i naš bataljon, bez 3. čete koju smo ostavili u rezervi. Imali smo

da likvidiramo italijansku posadu koja je i dalje pružala jak otpor iz utvrđenih bunkera u rejonu Mejdan na severozapadnom kraju Prozora. Kada je posle jednočasovne borbe usamljena italijanska posada napustila utvrđenja i pokušala da se izvuče u jugoistočnom pravcu, dočekali smo je i zarobili. Pošto je istog dana uveče krenuo za selo Vrsi kod G. Vakufa, gde je stigao sutradan 18. februara izjutra. Tu je ostao do 21. februara.

U toku 21. i 22. februara jače neprijateljske snage od Bugojna uspele su da zauzmu G. Vakuf, pokušavajući da prodru uz reku Vrbas. Naš bataljon se 23. februara nalazio na položaju u rejonu sela Zdrimce, i to 1. i 2. četa na liniji k. 870, — k. 728 — Baba (k. 810), dok se Treća nalazila pozadi u rejonu s. Seoci, u bataljonskoj rezervi. Ovog dana pre podne nemačke snage su napadale uz jaku podršku artiljerije i minobacača. Njihova artiljerija velikog kalibra tukla je povremeno i rejon sela Seoci gde se, pored 3. čete, nalazio Radni vod i štab bataljona. U žestokoj borbi koja je nastavljena i posle podne, neprijatelj je uspeo da našu 2. četvu odbaci u rejon Surdupa (k. 909), pokušavajući da delom snaga zaobiđe njeno desno krilo. Da bi ovo osujetio štab bataljona je naredio da se 3. četa u rastresitom poretku prebaci preko otkrivenog terena severozapadno od Seoca i napadne levi bok ovih neprijateljskih snaga. Predvođena odvažnim komandrom Anđelkom Rodićem ova četa je, i pored jake neprijateljske artiljerijske vatre uspela da se bez gubitaka prebaci i bočno napadne neprijatelja. Tako su neprijateljske snage dočekane sa fronta i istovremeno napadnute s boka, prisiljene da se uz osetne gubitke povuku prema selu Zdrimcima. Nešto kasnije kada je počeo da pada mrak, neprijatelj je otpočeo iznenada da zasipa položaj 3. čete jakom minobacačkom vatrom. Zadovoljni pobedom, a sledeći primer svog komandira i komesara koji su inače imali običaj da potcenjuju neprijateljsku vatru, borci su počeli da se neoprezno kreću po položaju. To im se ovog puta teško osvetilo. Jer, dok su komandir Anđelko Rodić i komesar čete Rade Trninić sa nekoliko boraca i četnih kurira stajali na položaju i komentarisali o uspešnom napadu, među njih je tresnula minobacačka granata. Jedan borac ostao je na mestu mrtav, dok su komandir i komesar teško ranjeni. Kasnije je i komesar čete podlegao ranama. U teškoj borbi ovog dana bataljon je imao 3 mrtva i 9 ranjenih, među kojima su bili komandir i komesar čete i jedan četni

kuvar. Osmotreno je da je neprijatelj u toku dana sa borbene linije odneo oko 20 mrtvih i teže ranjenih, dok je broj lakše ranjenih verovatno bio veći.

Kada je po naređenju Vrhovnog štaba u rejonu Gornjeg Vakufa preduzet protivudar, 3. i 4. bataljon nalazili su se u sastavu levokrilne napadne kolone, na severozapadnim padinama Raduše, pod neposrednom komandom komandanta brigade Karanovića.

U toku 4. marta naš bataljon je imao zadatak da sa linije s. Pernica — Bukov grm — s. Planinica napadne neprijateljske snage na prostoriji Tihomišlje — Gračanica i spreči pokret komunikacijom Bugojno — G. Vakuf. Međutim, na pravcu Pernice neprijatelj je pružio žilav otpor i odbio naš napad, dok su ostale jedinice bataljona uspele da zauzmu rejon k. 1115 i Pelovac (k. 1152). Sutradan smo obnovili napad na neprijateljske položaje u rejonu s. Pernice i severnije od Pelovca (k. 1152). U žestokim borbama koje su vođene ceo dan, neprijatelj je odbačen prema Gračanici i Pavića-polju. U ovoj borbi bataljon je imao 2 poginula i 3 ranjena, dok je prema proceni kod neprijatelja bilo oko 40 ranjenih i poginulih. Zaplenjeno je: 1 mitraljez, 1 automat, 4 puške, više hiljada pušćanih metaka, nekoliko vojničkih ranaca i razne druge opreme.

Sledećeg dana, 6. marta, bataljon je dobio naređenje da se sa pomenutih položaja prebaci na prostoriju Sugine Bare — Serića Staje radi napada na neprijateljske snage koje brane deo ceste između Tihomišlja i Podgrađa. Bataljon je izvršio pokret bez borbenog dodira sa neprijateljem. Međutim, sutradan oko 11 časova stiglo je naređenje komandanta brigade da odmah krenemo u napad na neprijatelja u rejonu s. Han-Ploče, na komunikaciji Bugojno — G. Vakuf, i da razbijanjem ovih neprijateljskih snaga sprečimo dalji pokret pomenutom komunikacijom.

Na tok i način izvršenja ovog zadatka uticao je i jedan interesantan slučaj koji je nezaboravan. Toga dana iz Prozora je stigao intendant bataljona koji je, pored drugih namirnica, doneo i poveću količinu dobrog crnog vina. Kada je stiglo naređenje štaba brigade, u bataljonu je već bio podeljen ručak. Trebalo ga je što pre završiti i krenuti na zadatak. Intendant je predložio da se borcima podeli i vino. Ne razmišljajući o posledicama, a možda i zbog toga što se i nama u štabu bataljona pilo vino, prihvatili smo predlog komandanta. Međutim,

ispalo je da je svaki borac dobio po pola porcije odnosno oko pola litra vina i u žurbi na brzinu popio. Kada se krenulo na zadatak, kompletan Stab bataljona sa odeljenjem minobacača našao se u streljačkom stroju 2. čete, što u toj prilici nije odgovaralo. Bataljon se kretao strmim i veoma inspresecanim zemljištem, dobrim delom pokrivenim niskom šumom. Svaka četa krenula je u četnim kolonama svojim pravcem, ali su se borci i starešine zahvaćeni dotada neviđenim raspoloženjem, razvili bez naređenja u streljački stroj. Svi su, tako reći, jurnuli pravo niz strminu — niko nije hteo da izostane niti da koga pusti ispred sebe. Čete su se kretale gotovo bez isturenih patrola, kao da neprijatelj ne postoji. Ovo je bilo tim opasnije ito je teren bio veoma nepregledan.

Slučaj je hteo da se i neprijatelj u manjim kolonicama istovremeno kretao prema nama, ne primećujući naš pokret. Tako je došlo do iznenadnog susreta jedne nemačke patrole i 2. voda 2. čete na čijem se čelu nalazio njegov hrabri komandir Pepo Zarić. Ipak je neprijatelj bio oprezniji i brzo se snašao. Iznenadeni Nemač, koji je sa šmajserom preko grudi išao na čelu kolone, prvi je potegao obarač i iz neposredne blizine, svega nekoliko koraka, sasuo smrtonosni rafal u grudi vodnika Zarića. Zatim je naglo ustuknuo nazad i sa kolonom se dao u bekstvo kroz gustu šikaru. Naši borci, iako iznenadeni, brzo su odgovorili vatrom i uz povike jurnuli za Nemačima. Ovo se trenutno prenelo na ceo bataljon, i povici »juriš ... ura .. a-a«, pomešali sa puščanom i mitraljeskom paljbom, odjekivali su okolinom. Iznenadeni Nemači nisu mogli odoleti nezadrživom naletu čitavog bataljona koji je jurio niz strme kose ka cesti Bugojno — G. Vakuf. Okrenuli su se i počeli da beže ka selu Han-Ploče.

Međutim, dok je bataljon gonio neprijatelja ka selu Han-Ploče drugi nemački delovi sa kose iznad sela Podgrađe dočekali su nas s desnog boka jakim mitraljeskom vatrom. A kada su naše jedinice izbile u selo Han-Ploče, a mestimično i na samu cestu, na njih je otvorena vatra i s levog boka iz rejona sela Moščani. Tako se bataljon našao uklinjen u neprijateljski raspored, pod udarom vatre s fronta i s oba boka. Pošto je bilo očigledno da bi nas držanje dostignute linije stalo velikih žrtava, štab bataljona je doneo odluku da se jedinice postepeno povuku ka selu Osredak i Lučem polju. Ovaj napad bataljona pratio je sa svoje osmatračnice komandant brigade Karanović

i kasnije nam rekao da je bio zabrinut zbog kritične situacije, ali je zadivljen smelim jurišima celog bataljona.

Sledećeg dana, 8. marta ujutru, dok se bataljon nalazio u rejonu selo Osredak, selo Laze, Luče polje, patrole su otkrile približavanje neprijateljskih delova pravcem od sela Han-Ploče i sela Mošćani. Jedinicama je skrenuta pažnja da dobro maskiraju svoje položaje. Pošto je teren bio pošumljen i veoma nepregledan, a levo i desno od nas nije bilo naših jedinica, naređeno je 3. četi da isturi patrole u pravcu sela Pernice i obezbedi levi bok, dok je 1. četi, koja se nalazila na desnom krilu, naređeno da obezbedi desni bok.

Kad su negde oko 10 časova neprijateljski prednji delovi izbili pred naše isturene zasede, dočekani su iznenadnom puščanom i mitraljeskom vatrom i prinuđeni da se sa znatnim gubicima povuku. Međutim, ubrzo je otkriven pokret jačih neprijateljskih snaga prema našem položaju, koji je otpočela da tuče i njegova artiljerija. Oko podne neprijatelj je preduzeo organizovan napad i to glavnim snagama na pravcu sela Han-Ploče — Luče polje, gde se nalazila i glavnina našeg bataljona, a slabijim pravcem selo Mošćani — selo Laze prema našoj 3. četi. Zahvaljujući upornosti boraca, dobro pripremljenim položajima i pogodnom terenu, bataljon je uspeo da u oštroj borbi zauzavi frontalni napad brojno i tehnički jačeg neprijatelja i održi svoje položaje, koji su i dalje neprekidno zasipani jakom mitraljeskom vatrom. Međutim, komanda 3. čete nas je obavestila preko kurira da se jača neprijateljska kolona od sela Pernica kreće kosom u pravcu Nišana i da je zbog toga uputila jedan vod da posedne položaje u rejonu Parđuše (t. 1204) i omogućiti prihvrat ostalog dela čete, koji će se po delovima povlačiti u tom pravcu. U stvari, ovakva mogućnost bila je predviđena i zadatkom čete prilikom njenog upućivanja na položaje u rejon sela Laze. Ali, ovim pokretom na pravcu sela Pernica — Nišan neprijatelj je pretio ne samo levom krilu bataljona, već bi izbijanjem na Oglavak (t. 1517) zaobišao položaje bataljona i ugrozio njegovu pozadinu. S obzirom na istovremeni jak napad sa fronta, bataljon bi se našao u veoma teškom položaju, a pogotovo što bi mu, ovakvim manevrom neprijatelja, bio otkriven i ugrožen i desni bok. Zbog toga je štab bataljona naredio 2. četi da se odmah prebaci u rejon Oglavka i onemogućiti neprijatelju da preko Nišana izbije na ovaj veoma važan oslonac. U isto vreme naređeno je da se i 1. i 3. četa organizovano izvlače u tom pravcu. Naše jedinice su se povlačile pod frontalnim priti-

skom neprijatelja sa pravca Luče polje — Oglavak, i pod istovremenom bočnom vatrom sa linije Nišan — Oglavak.

U rejonu Oglavka 2. četa je dočekala neprijateljsku kolonu od Nišana i odbacila je nazad. Kada su tu pristigle i ostale dve čete, bataljon je poseo položaj i uspeo da odbije sve napade isturenih neprijateljskih delova. Predveče dobili smo naređenje komandanta brigade da se povučemo i posednemo položaj na Plandištu (plato Raduše planine) radi zatvaranja pravca od Oglavka i s. Voljice.

Iako je bio početak marta Raduša je bila pokrivena snegom debljine preko jednog metra. Kada se ima u vidu umor ljudstva bataljona posle dvodnevne borbe, a uz to slaba i neredovna ishrana, onda je jasno da nas snežni vrhovi Raduše nisu naročito privlačili. Tu se nije mogao naći ni krov nad glavom, a noć, pošto je neprijatelj pod ovim uslovima retko napadao, trebalo je iskoristiti da se ljudstvo koliko-toliko odmori. Zato je štab bataljona naredio komandama četa da na određenim pravcima postave zasede i upute patrole, a da ostalom ljudstvu omoguće odmor. Radni vod bataljona bio je prilično udaljen na jugoistočnom podnožju Raduše u planinskom selu Jaklići. Uostalom nije bilo ni predviđeno povlačenje bataljona na plato ove planine. Zbog toga borci nisu dobili večeru, a nije se moglo ni očekivati da bi kuvari, i pored najvećeg požrtvovanja i napora, bili u stanju da se noću kroz šumu i dubok sneg probiju do bataljona. Druga nezgoda bila je u tome što se prilikom probijanja kroz dubok sneg obuća boraca, a delimično i odeća, potpuno raskvasila. Naročito je bilo teško onima sa oputašima od sirove goveđe kože. Sto se više spuštala noć, borci su se sve više smrzavali na pustoj snežnoj planini. Kada je trebalo naložiti vatre, ispostavilo se da u čitavom bataljonu od preko 200 boraca nema nijedne sekire. Ova vrsta »naoružanja« nalazila se daleko u Radnom vodu. Zato smo grane četinarara za vatru i prostirku lomili golim, prozeblim rukama. Ali, i pored mnogo truda, vatre nam se nisu rasplamsale kako smo želeli. Pod njima se topio sneg, a borci se gušili od dima. Ipak je umor bio jači od gladi i zime. Borci su brzo padali u san, kome nisu odolevali ni dežurni za loženje vatre. Čim bi se spustili na prostrto granje, počeli su da hrču. Najteže je bilo onima u zasedama. Dva sata do smene činila su im se beskonačno duga. I članovi štaba bataljona i komandi četa dežurali su na smenu i obilazili jedinice.

Kada je počelo da sviće većina boraca bila je na nogama. Osvanuo je oblačan i tmuran dan. Poseli smo položaje i pripremili se za borbu.

Bilo se već sasvim razdanilo kada je zamenik intendanta bataljona Svetko Mandić sa grupom kuvara i konjovodaca (bez konja) stigao sa kazanima hrane. Kuvari, koji se inače ugodnije osećaju kad im je vod što dalje od borbene linije, ovog puta su se zbog toga našli u velikoj neprilici. Zalili su se da su im se konji zaglavili i da su toliko iscrpeni da će ih teško izvući. Bilo je i šale na račun kuvara i njihovih muka. Tako je neko od boraca dobacio:

— Ne mari imate vi dobra leđa, kao stvorena za nošenje tereta . . ., možete i bez konja donositi hranu na položaj. Drugi je dodao da im je bez konja bolje, jer su manja meta . . .

Tog jutra ni neprijatelju se nije išlo na Radušu. Nije mu bilo prijatno da se iz njenog podnožja, gde nije bilo snega, probija ka snežnim vrhovima obavijenim sumaglicom, na kojima su ga čekale naše snage. Zbog toga je dejstvovao veoma oprezno.

Bataljon je poseo položaje na Plandištu: k. 1721, k. 1694 i k. 1665. Levokrilna četa isturila je jednu desetinu radi osmatranja prema Oglavku, a desnokrilna radi izviđanja pravca od Voljice i veze sa jedinicama 3. bataljona koji se nalazio na oko 2—3 km udesno od nas. Negde pred podne naši osmatrači su primetili neprijateljske delove kako se obazrivo kreću u pravcu desnokrilne i levokrilne čete. Naše zasede su pritajeno čekale da im se što više približe, dok su oni nasumice otvarali vatru iz »šaraca«, verovatno s namerom da nas izazovu da se javimo i otkrijemo. Njihovo sporo i obazrivo kretanje već je počelo da nervira borce koji su nepomično ležali na dubokom snegu.

Tek oko dva časa posle podne zasede 1. i 2. čete otvorile su vatru sa bliskog odstojanja na neprijateljske prednje delove. Posle kraće borbe ovi delovi su se povukli do prvih čuka i odatle nastavili vatru. Nešto kasnije pristigli su i ostali neprijateljski delovi i otvorili vatru u pravcu našeg položaja. Naređeno je da se vatra ne otvara sve dok neprijatelj ne podide sasvim blizu. Ubrzo se nad vrhovima Raduše pojavila »roda« i posle nekoliko krugova odletela u pravcu Sarajeva. Neprijateljska artiljerija počela je da tuče položaje 1. i 2. čete. Kad je neprijatelj podišao našim položajima, otvorili smo mitraljesku a za-

tim i pušcanu vatru. U borbi koja se produžila do mraka naši su uspeli da odbiju sve pokušaje neprijatelja da ovlada platoom Plandište.

Ovog dana veza sa štabom brigade jedva je postojala. Kuriri koje smo ujutru uputili nisu se vratili. Znali smo samo da položaje na Raduši 2—3 km istočnije od nas drži 3. bataljon naše brigade i da levo od nas nema naših jedinica. Pošto su i neprijateljske snage iz Vukovskog polja pretile da u toku večeri prodru u Sćitsku kotlinu i ka Prozoru, to je postojala opasnost da naš bataljon na Raduši bude odsečen od glavnine. Ovo je verovatno bio glavni razlog što smo iznenada dobili naređenje za povlačenje ka Prozoru. Naređenje nam je preneo komandant 3. bataljona i to na veoma originalan način. Pretpostavljajući da bi upućeni kurir zbog oribližavanja mraka i velikog snega mogao da zakasni, on je i sam počeo da me po imenu doziva sa oko 3 km daljine. Zahvaljujući njegovom gromkom glasu nekako smo se sporazumeli o čemu se radi. Ubrzo je naređeno da se bataljon pripremi za povlačenje koje smo preduzeli u sumrak. Radnom vodu u selu Jekići takođe je naređeno da se povlači ka Prozoru i da nas na određenom mestu sačeka sa večerom.

Večeru — porciju variva sa parčetom mršave govedine — primili smo na određenom mestu, a zatim kroz tamnu noć produžili ka Prozoru gde je trebalo da nas dočeka intendant bataljona, Mirko Kecman, sa konačarima, koji je dobio zadatak da uhvati vezu sa štabom brigade i u nekom selu pripremi prenoćište.

Prekinuvši na brzinu kontakt sa neprijateljem na Raduši, naš bataljon je sada bio u neizvesnosti dokle je neprijatelj te večeri dopro. Sem toga nismo imali veze ni sa jednom našom jedinicom. Najviše nas je zabrinjavalo naglo povlačenje 3. i ostalih bataljona koji su zatvarali pravac G. Vakuf — Prozor jer, ukoliko bi neprijatelj brzo prodro preko Vilića-gumna ih od Ravnog preko Sćita, naša odstupnica bi bila presečena. Zbog toga smo preduzeli posebno obezbeđenje.

U toku pokreta zamenik komandira 2. čete, Milo Bulajić, koji se sa jednom desetinom nalazio u prethodnici, obavestio je da se na položajima oko kilometar ispred nas nalazi neka jedinica čija pripadnost nije utvrđena. On pretpostavlja da su neprijateljske snage. To je u štabu bataljona ozbiljno shvaćeno, pa smo patrolu koja nas je obavestila vratili sa naređenjem da

Bulajić utvrdi da li se zaista radi o neprijateljskim snagama i tačno nas obavesti o položajima na kojima se nalaze. Za to vreme pozvane su komande četa i na brzinu napravljen plan za eventualni proboj kroz neprijateljski raspored. U prvu liniju određene su 2. i 3. četa, zatim Radni vod, a pozadi njega 1. četa. Svi borci bili su obavješteni o situaciji, čete su izdvojile najbolje bombaše i tako krenule očekujući svakog trenutka mitraljeski rafal. I mi smo bili spremni da odgovorimo vatrom. Međutim, ubrzo nas je obavestio lično Bulajić da su pred nama delovi 7. banijske divizije koji su dobili zadatak da u toku noći zadrže te položaje.

Produžili smo do sela Lapsunj, nedaleko od Prozora, gde su nas dočekali konačari sa pripremljenim razmeštajem na prenoćište.

Milan BOSNIĆ

PÜSLEDNJA NOĆ U JABLANICI

U prvoj polovini marta dobili smo zadatak da se smestimo u selo Savići i štitimo pravac niz reku Doljanku, isturanjem borbenih delova bataljona u pravcu planine Vran. Pomagali smo izvlačenje jedinica 9. dalmatinske divizije koje su vodile žestoke borbe sa neprijateljskim snagama na pravcima Zlopolje — Trebiževo (ili Dugo polje). Poslednjih dana imali smo nekoliko kratkih, ali veoma oštrih borbi sa neprijateljem koji je nadirao jakim snagama niz samu Doljanku.

Oko 14. marta dobili smo zadatak da po svaku cenu održimo položaje do noći, a zatim da neopaženo prekinemo kontakt sa neprijateljem i povučemo se ubrzanim maršem u Jablanicu, radi prebacivanja preko Neretve. U sumrak, čim je neprijatelj prekinuo sa napadima, čete su povučene sa položaja i podeljena im je hrana. Ostavljene su samo isturene zaštitnice sa puško-mitraljeskim odeljenjem. Svi smo jedva čekali pokret. Već mesec dana borili smo se u zaštitnici Glavne operativne grupe — prvo na Raduši, u odbrani ranjenika u Prozorskoj kotlini, pa sad u slivu Doljanke. Bile su to naporene borbe i velika samoodricanja. Neprijatelja smo morali zadržavati po svaku cenu. A on, svežiji i odmorniji od nas, znatno bolje opremljen za zimsko ratovanje, potpomagan premoćnijom vatrom oružja svih rodova, navaljivao je iz dana u dan sa mnogo nadmoćnijim snagama. Naročito su nas zamarali artiljerijska vatra i napadi iz vazduha. Po ogolelim planinskim stranama, na belom pokrivaču, neprijatelj je uspevao znatno lakše da otkriva naše pokrete i položaje. Imali smo i gubitaka. Pored toga jedinice u zaštitnici su i u pogledu ishrane obično bile u najtežem položaju. Kroz ionako siromašna i retka planinska sela već su bile prošle neprijateljske snage koje smo potiskivali, zatim naše jedinice u prethodnici kao i kolone ranjenika i bolesnika. Sve što se moglo

naći od hrane bilo je uglavnom uzeto. Jedva smo uspevali da dođemo do nekog govečeta ili ovce i nešto krompira iz ranije neotkrivenih trapova. Sve je to uticalo da smo sa nervozom očekivali, pa i otvoreno izražavali želju da nas povuku iz zaštitnice i vrata u sastav naše 1. divizije. Želeli smo da krenemo u proboj ka Drini i Srbiji. Otuda je vest o napuštanju položaja i prebacivanju preko Neretve primljena kao olakšanje i nada da će nas na drugoj obali sačekati i smeniti delovi već prebačenih jedinica.

U mrkloj noći, po ugaženom, mrazom i marševima ubetoniranom snegu, kolona je tiho, bez onog noćnog varničavog paljenja cigara, bez ijedne reči, ubrzanim maršem grabila put Jablanice. Već smo je upoznali prilikom prolaska iz Rame za Doljanku, početkom marta. Očekivali smo svakog časa da ugledamo njena zgarišta i ruševine, posledice višednevnog bombardovanja štuka. Po njivama, livadama, voćnjacima i dvorištima zjapili su levkovi od eksplozije bombi. Jablanici i obalama Neretve danju se niko nije smeo približiti, dok su noću hrlile stotine i hiljade ranjenika da se što pre dočepaju druge obale i što dalje odmaknu ka istoku. Svakodnevno smo gledali kako se od Sarajeva u talasima pojavljuju »štuke« i kako se, kao zloslutne crne ptice, jasno ocrtavaju na plavetnilu neba i belini oledenelih litica i strana Prenja i okolnih planina. A zatim bi niz klisuru Doljanke odjeknule zaglušne eksplozije.

Dok smo se tako žurili ka Jablanici iznenadi nas zapovest sa čela kolone:

— Stoj! Ne nabijaj se. Da se ne pale cigarete.

Po komesarskom običaju bio sam na začelju kolone. Preko veze ubrzo mi je stigla poruka: »Komesar napred!«

Požurio sam se provlačeći se kroz iscepkanu, premorenu i polusanjivu kolonu. Na čelu bataljona zatekoh komandanta Bosnića sa ostalim članovima štaba. Razgovarali su sa kuririma štaba brigade koji su nam bili poslani u susret, sa naređenjem da bataljon zadržimo na ulasku u mesto, a da komandant i komesar bataljona odmah pođu u štab brigade, u centru Jablanice, radi prijema daljih naređenja. Sto smo se Bosnić i ja više primicali srednjem delu ove jedine ulice koja se paralelno Neretvi pružala sredinom Jablanice, do nas je dopirala sve jača graja. Poslednjih nekoliko stotina metara probijali smo se pored zgusnute, izvijugane kolone. Bilo je i natovarenih konja, kao i goveda i ovaca. Negde u tami, gde se od glavne ulice odvaja krak ka Neretvi, našli smo štab brigade. Već su bili stigli i ko-

mandanti i komesari ostala tri bataljona. Prepoznavali smo se u pomrčini i jedni drugima stiskali ruku. Nismo se vidali po petnaest i više dana.

U sredini grupe stajao je komandant brigade Karanović. Bio je vrlo ljut. Po svom običaju, u takvim trenucima nije prestajao sa psovkama. Reče da je trebalo da napustimo položaje u prvi sumrak, kao što smo i učinili, i da se odmah po dolasku u Jablanicu, kao poslednja zaštitnica prebacimo preko Neretve. Jutro je trebalo da nas zatekne na položajima s druge strane reke. Međutim, neke jedinice 9. divizije zaglavile su se na prilazu, pa se postavljalo pitanje da li će i one uspeti da se do zore prebace. U tom slučaju našli bismo se u bezizlaznom položaju.

Na nečiji predlog krenulo je nas nekoliko sa Karanovićem ka provizornom drvenom mostu gde su se jedinice prebacivale. Jedva smo se probijali kroz grupe premorenih, od gladi i nesаницe potpuno iscrpenih boraca. Što smo se više približavali mostu, put je bivao sve zakrčeniji. Ljudi su se muvali oko konja i mazgi pretovarenih oružjem, municijom, hranom pa i automobilskim gumama, ponetim za pravljenje opanaka, Drugi su gurali pred sobom goveda i ovce, koje su se, zaplašene žagorom ljudi i bukom reke, unezvereno opirale. Bilo je i prevrnutih tovara. Jedna koso usečena staza vodila je na samu reku, na mesto prelaza. Drveni improvizovani most ugibao se i lelujavao uz škripu neravnomernih koraka, izgledalo je kao da će se svakog časa raspasti. Oko njega su se muvali inžinjerci, kontrolišući da nešto ne popusti, da se neko ne sunovrati u vrtlog rečne matice. A iznad ovog krhkog i lelujavog mosta uzdizala se pravo iz talasa teška prelomljena konstrukcija železničkog mosta. Pojedini pešački delovi prebacivali su se uz nju, verući se s praga na prag između železničkih šina. U noćnoj tmini i rečnim isparenjima nismo mogli da nazremo gde se kolona gubila na drugoj strani reke.

Prebacivanje preko mosta odvijalo se vrlo sporo. Ljudi su se formalno gurali sa životinjama. Čule su se i prigušene sočne dalmatinske psovke. Vladala je opšta nervoza. Dobijao se utisak da se svako ljuti na sebe, na svakog, pa i nekog nepoznatog koji, eto, sprečava da se što pre nađe na drugoj obali. I pored gužve ljudi su se nerado rastajali od svog prtljaga i tovara. Svako bi hteo da na svojim leđima i u komori prenese što više od velikog plena otetog od Italijana u Prozoru i na obalama Neretve i Rame. Sve što se ne ponese, ostaće neprijatelju ili se mora uništiti. A sve može dragoceno poslužiti u danima punim neiz-

vesnosti na padinama i vrlletima Prenja. Izgledalo je da mnogi ipak nisu bili dovoljno svesni koliko to opterećuje usporava i otežava prelazak i koliko može biti sudbonosno ako nas sledeće jutro zatekne nagomilane oko mesta prelaza.

Pratili smo Karanovića ćutke, razmišljajući svaki za sebe o ovim teškoćama. Svako se pitao: šta će biti ako nas jutro i neprijatelj zateknu u Jablanici, na ovoj strani Neretve, u ovakvom haosu? — Bićemo uništeni bez milosti.

Karanović je razgovarao sa rukovodiocima prebacivanja preko mosta. Ubeđivao je komande jedinica da se odbace svi tovari, da se napusti stoka i prebacuju samo pešačke kolone, jer su u pitanju ljudski životi. Čini mi se da ga niko nije slušao. Svak je ćutke gledao svoj posao. On je na to gundajući psovao sve više i oštrije. Niko se nije usuđivao da mu protivreći. U suštini bio je sasvim u pravu.

Negde pred ponoć, verovatno posle konsultovanja sa nekim iz viših rukovodstava i sa ostalim članovima štaba brigade, Karanović nas je ponovo okupio i izložio ozbiljnost i težinu situacije. Koliko se sećam rekao nam je:

— Bataljoni se moraju vratiti na odbrambene položaje, na nekoliko kilometara oko Jablanice. Odmah preduzeti ukopavanje radi zaštite od napada neprijatelja sa zemlje i iz vazduha. Moramo biti spremni da odolevamo u toku celog dana silovitim napadima sa svih strana — uz Neretvu, niz Doljanku i od Rame. Neprijateljske snage i sredstva će se najverovatnije usmeriti u koncentričan, silovit i teško zadrživ napad. A protiv svih tih do juče nepovezanih snaga, kojima je odolevalo više naših jedinica, sada će se naći samo naša brigada. Borce pripremiti za borbu na život i smrt, na najveće gubitke. Braniti po svaku cenu stopu po stopu i povlačiti se samo uz krajnju nuždu. A ko izdrži i taj uragan, sledeće noći će se prebaciti preko mosta, ako on još bude u našim rukama.

Sasvim uzgred na kraju je dodao da će štab ostati kod mosta da insistira i dalje na ubrzanom prelazu. Ako u tome uspe poslaće kurire sa naređenjem za prebacivanje. Zato je potrebno da bataljoni obezbede vezu sa četama. Skrenuo je pažnju da se vodi računa da se pojedini borci ne izgube i ne zaspu, a ako se naredi povlačenje, u trku se prebacivati preko reke, sa što manje žagora i buke. Uz to je naredio da svaki bataljon po zauzimanju položaja uputi kurira u štab brigade koji će tačno znati gde se nalazimo. Na kraju je rekao da komore ostanu uz štab brigade.

Rasturili smo se ćutke. Poslednje reći kao da nismo ćuli. Nehotice se nametala misao o bezizlaznoj situaciji kojoj niko nije mogao sagledati kraja. Borićemo se, i ako treba, umreti hrabro kako dolikuje prekaljenim ratnicima-Krajišnicima i borcima 1. proleterske divizije. Neka neprijatelj upamti dobro tu žrtvu, neka je što skuplje plati. Drugog izlaza nismo videli.

Posle povratka u sastav bataljona održali smo kratak sastanak sa komandama ćeta. Bosnić je kratko, ali otvoreno — bez ikakvog ublažavanja — objasnio situaciju u kojoj se nalazimo. Svi su ćutali, ali im se ipak na slaboj mesećini ocrtavalo na licu da je sve jasno i da neće biti nikakvog kolebanja u izvršavanju zadatka. Uz prigušenu svetlost baterijske lampe, iza nekog useka ili ostatka zida, komandirima je na mapi objasnio raspored ćeta. Naš bataljon je bio krajnji na levom krilu. Trebalo je da posednemo položaj od obale Neretve ka Crnom vrhu (k 887), zahvatajući pravac drumom od Mostara.

Ubrzo se kolona gotovo trćeći uputila na nove položaje. Nekoliko kilometara išli smo drumom u koloni, a zatim se razvili po padinama. Nije se moglo ni imalo kad misliti o svemu onome što će posle svega nekoliko sati nastupiti.

Na položaju borci su preduzeli sve da se koliko-toliko utvrde. Sakupljali su kamenje i pravili zaklone. Pošto smo obišli ćete i mi iz štaba bataljona sakupili smo se na komandnom mestu. Bosnić i Puzić su pravili pretpostavke o razvoju neprijateljskog napada. Povremeno smo zagledali u sat, krijući baterijsku lampu pod šinjle i pelerine. Vreme je groznićavo odmicalo. Brzo se približavala neželjena zora.

Negde pred samo svitanje spazili smo na drumu od Jablanice jednu siluetu koja nam se u trku približavala. Bio je to kurir. Sa nestrpljenjem smo očekivali šta će nam preneti. A on zadihan, gotovo još u pokretu saopšti:

— Karan je naredio da se u trku povlačimo. Most za prelaz je slobodan. Ćetvrti bataljon treba poslednji da pređe reku. Veza sa naređenjem ćekaće kod mosta.

Možda je to bilo jedno od najželjenijih naređenja u toku dve godine rata. Nije bilo vremena ni potrebe za dogovaranje. Svakog ćasa neprijatelj je mogao da krene u napad. Dovoljno je bilo da njegovi prednji delovi otkriju da smo se povukli pa da slobodnije krene i izbije na kose koje dominiraju mostom. Mogle su se drumom pojaviti motorizovane jedinice. Tada nam ovo naređenje o povlaćenju ne bi pomoglo. Stoga je Bosnić

odmah uputio kurire komandama četa da što tiše i u trku napuste položaje i sjure se na drum, a zatim da nastave ka Jablanici. Krajnja leva četa trebalo je da obrazuje zaštitnicu. Obavestili smo ih da ćemo ih sačekati na drumu.

Brzo smo se i sami spustili na put. Dogovorili smo se da Bosnić i Čurguz, moj zamenik, krenu na čelu kolone, a da zamenik komandanta bataljona Pužić i ja ostanemo sa poslednjom četom na začelju.

Nismo dugo čekali. U tišini, jedva čujnim koracima čete su izbijale jedna za drugom na drum i odmah nastavljale prema Jablanici. Mi smo ih požurivali, želeći da i sami što pre krenemo. Činilo nam se da je svaki minut i svaki metar odlučujući. Pošto smo i poslednjoj četi preneli naređenje, uputili smo se trkom ka Jablanici. Trebalo je pretrčati četiri do pet kilometara.

Kada smo stigli do mosta, već su se prebacivali poslednji delovi bataljona ispred nas. Bosnić i Čurguz su nas upoznali sa daljim naređenjem: da se dve čete izvuku na položaje kod tunela iznad reke, jedna sa delom štaba bataljona da ostane i pomogne inženjerijskom vodu u rušenju drvenog mosta. Zadatak je trebalo da bude obavljen što pre, kako bi se onemogućilo neprijatelju da se dočepa mosta i prebaci se preko reke.

Sada je raspoloženje u bataljonu vedrije. Svitalo je a mi smo već na drugoj strani reke. Uz to je i vreme bilo oblačno pa nas ni avijacija neće uznemiravati. Postepeno smo se navikavali na novu situaciju. Inženjerci 7. banijske divizije, smešteni već danima u pećine s druge strane reke u kojima im ni »štuke« nisu mogle ništa, imali su već uhodan red. Dok su jedni dežurali na mostu, drugi su spavali uz vatre, skrivene u pećinama. Imali su i bogat magacin hrane iz ratnog plena. U jednoj ogromnoj plavoj šerpi od nekih 25 litara kuvar je pekao krofne od zaplenjenog italijanskog brašna. Sa strane je stalaja druga šerpa sa gotovim krofnama i kesa sa šećerom. Svaki se služio sam. Naši borci su se brzo snašli. Umor im nije smetao da navale na vrelo testo. Sasvim su zaboravili da im je do pre nekoliko trenutaka pretilo uništenje. Divio sam se ovoj vitalnosti naših ljudi.

Ubrzo, posle malog predaha, prihvatili smo se i mi rušenja mosta. Po uputstvima i uz pomoć inženjeraca borci su rastrzali patosnice, počevši od jablaničke strane. Odvaljene daske i grede bacali su u nabujalu reku. Posao je brzo odmicao. Već se sasvim razdanilo. Oblaci su pokrivali okolne vrhove. Neko je dobacio: »Dobro je, danas nećemo imati avione«. Sve nam je ovog puta išlo na ruku.

Uskoro je stigao kurir iz bataljona. Čete su se izvukle uz kosu do tunela i odmarale se čekajući nas u zaklonima. Izvestio sam da ćemo i mi stići čim obavimo posao oko rušenja mosta.

Negde oko sedam časova začuli su se pucnji, doduše još uvek na oko 5 kilometara. Neprijatelj je ispitivao naše prisustvo, bojeći se iznenađenja. Ubrzali smo rušenje mosta i oko osam časova počeli sa izvlačenjem poslednjih delova sa Neretve. Banijci, a i naši borci uzeli su od hrane koliko su god mogli poneti. Ostalo je uništeno da ne bi ostalo neprijatelju.

Uzanom strmom prtinom izvukli smo se do tunela. Usput smo nailazili na borce neke jedinice koji su ovde bili ostavljeni na položajima. Mi smo morali da nastavimo ubrzanim maršem kroz tunel ka Krstaču, da bismo poseli položaje na delu Neretve prema Papraskoj. Kroz tunel smo se jedva probijali između ranjenika i tifusara. Verovatno su tek prošle noći prebačeni preko Neretve. Sada su bili bezbedni. Trenutno smo zaboravili na svu težinu noćasnje situacije.

Koča JONCIC

DRUGI BATALJON 3. SANDZACKE BRIGADE

PO ZABELESKAMA IZ RATNOG DNEVNIKA

Na prostoriju između Konjica i Bradine, severno od komunikacije, 1. divizija je, u toku 21. i 22. februara, stigla sa svoje dve brigade — 1. proleterskom, 3. proleterskom sandžačkom dok je 3. krajiška ostavljena severno od Prozora. Naš 2. bataljon 3. proleterske sandžačke brigade zanoćio je u s. Ugošće — Bjelaje, a u ranu zoru 22. februara dobio je naređenje da hitno krene preko brda Javorje i Koznika za selo Vrbljane, zaposedne položaje iznad železničke stanice Podorašac (pruga Bradina — Konjic) i uspostavi vezu sa 1. proleterskom brigadom levo od nas. Bataljon se hitro spremio i krenuo po vodovima i desetinama sa većim odstojanjima zbog neprijateljskih aviona. Tek što su pojedini delovi počeli da se penju kroz retku šumu i snegom pokriveni vrh Javorja ka golom Kozniku pojavili su se izviđački avioni i počeli da kruže nad nama. Odmah za njima pojavile se »štuke« koje su po tri u grupi naizmenično nadletale i obrušavajući se bombardovale sela od Vrbljana pa redom ka Konjicu i ka Bradini. Nabrojali smo ih oko 14. Huk motora, zavijanje »štukinih« sirena i eksplozije bombi odjekivali su brdima i dubodolinama i izazivali teško psihičko osećanje. To se ponavljalo ceo dan sa većim ili manjim razmacima. Naš bataljon je većinom bio prikovan za golo brdo Koznik i izbegavao je pokrete da ne bi bio otkriven iz vazduha. U okolini položaja ispod s. Vrbljana gde smo imali da stignemo nije bilo neprijatelja u toku celog ovog dana, pa ni sledeće noći. Uputili smo dve trojke sa puškomitraljezima na kose iznad s. Vrbljana da osmatraju eventualni nailazak neprijatelja. Dok su sela stradala, mi smo na stranama kanjona imali samo neznatne gubitke.

Tog dana, 22. februara u zoru, i 1. bataljon je prešao put i prugu Bradina — Konjic, negde iznad železničke stanice Pod-

orašje, odakle se poeo uz brdo nešto levo od sela Brđani u pravcu Bradine. Zbog neodlučnosti štaba bataljona i nesporednosti sa 1. proleterskom brigadom, 1. bataljon nije toga dana na tom položaju prihvatio odsudniju borbu protiv ustaško-nemačke kolone od oko 1.000 vojnika, već joj je dozvolio da, tako reći, neometano prođe u selo Brđane, a zatim u prvim večernjim časovima produži za Konjic. Zbog toga je smenjen štab bataljona. Ova ustaško-nemačka kolona bila je od velike pomoći neprijateljskom garnizonu u Konjicu.

Naš 2. bataljon noć je zatekla na vrhovima brda Koznika. Bilo je veoma hladno. Ceo dan smo bili bez hrane i tek nešto posle 20 časova dobili smo malo kuvanog kukuruza. Ubrzo stiže naređenje štaba brigade da bataljon hitno krene i prebaci se preko železničke pruge Bradina — Konjic, negde ispod železničke stanice Podorašac, a zatim da produži uz strme strane u pravcu sela Kanjina, brda i s. Grad i da izbije na ogranke Brvačkih planina. Bio je to zaobilazni put sa ciljem da izbijemo na Crvene stene iznad s. Brđana, koje je trebalo napasti u toku sutrašnjeg dana. Računalo se da se tu zadržala ustaška kolona. Bataljon je potom trebalo da produži u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. Krenuli smo oko 22 časa i posle veoma teškog i napornog puta, nešto desno od brda (k. 1028) i sela Maslišta, izbili smo u zoru na gole ogranke Brvačkih planina. Kada smo prošli proz s. Grad (Zagrad) seljaci su nas obavestili da je oko 21 časa prošla ustaška kolona od oko 80—100 ljudi u pravcu Konjica. To je značilo da napad na s. Brđane otpada. Docnije se utvrdilo, da je ta ustaška kolona brojala blizu 1.000 ljudi. Na golim brdima, skoro bez ijednog drveta, pod prilično velikim i zamrznutim snegom, bili smo u jutarnjim časovima 23. februara izloženi velikoj hladnoći (temperatura je na suncu iznosila preko minus 20 stepeni). Pored hladnoće bataljon se našao u izuzetno teškoj situaciji i zbog toga što je bio jedina jedinica koja je tog dana prešla prugu i udaljila se od glavnine za oko 6 sati hoda. Za nas je sad nastao neshvatljiv zadatak, ali i pored toga trebalo je nastaviti pokret u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. U međuvremenu jedna naša bočna patrola nas je obavestila da se desno od nas, na nešto više od sat hoda, nalaze dve četničke brigade u s. Džepi i da se spremaju za pokret u našem pravcu. Verovatno da su već bili obavešteni o našem izlasku na ta brda.

Nismo smeli gubiti vreme, već smo odmah uputili 1. četu na jednu oštru i dosta visoku kosu prema četnicima, a jednu

desetinu smo ostavili na čukama pozadi da bi, u slučaju povlačenja, štitila odstupnicu. Jedna nepotpuna desetina 3. čete ostala je na jednoj čuki kao veza, dok je 2. četa sa delovima 3. čete (bacačko odeljenje, teški mitraljezi i ostala komora) krenula u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. Sneg je i dalje bio ogroman, dok je hladnoća nešto popustila. Tako smo se našli usamljeni i odsečeni — opasnost je pretila sa svih strana. Posle nešto više od sat hoda, ugledali smo dve-tri staje, pokrivene slamom, do kojih smo jedva uspeli da stignemo. Tu smo zatekli čobane iz sela Brđana sa stokom. Iznenadili su se našem dolasku. Kad smo ih upitali kakvi su uslovi za kretanje ovim pravcem, oni su nam iskreno rekli: »Drugovi, sve što nema krila ovih dana tuda no može proći. Vidite da je ovde снег preko 2 metra, a tamo je kroz planinu sve veći. Mi već 7 dana nemamo veze ni sa kim, pa ni sa svojim selom«. Nismo im poverovali, već smo uputili komandira čete sa 2 desetine i 2 konja, bez tovara da izvide. Čobane smo zamolili da nam daju dve-tri ovce da bismo spremili ručak za bataljon, jer nismo imali skoro ništa od rezervne hrane. Oni su pristali bez imalo ustezanja, čak su pomogli i u pripremanju ručka. Uto su se vratili i oni sa izviđanja i obavestili nas da zaista ne postoji mogućnost da prođemo određenim pravcem, čak i ako bismo išli bez konja. Oni su motkama merili снег i svuda je visok preko 2, a na nekim mestima i preko 3 metra. U to vreme, negde oko 10 časova, već je bila počela borba na sektoru 1. čete. Njen kurir nam je donio kratak izveštaj otprilike ove sadržine: »Četničke kolone su krenule od s. Džepi pravo na naše položaje. Prema našoj proceni može da ih ima preko 600, a postoji mogućnost da sa njima ima i nešto Italijana. Sačekali smo prve kolone i otvorili vatru, tako da smo im naneli nekoliko gubitaka. Izgleda da smo ih iznenadili i oni su se povukli, ali su većim delom kolone nastavili pokret zaobilazno i svakako će ubrzo izbiti sasvim levo od nas, a tim pravcem ima i manje snega«.

Odmah smo poslali izveštaj štabu bataljona, a borci su oko 11 časova poseli okolne čuke, jer smo očekivali napad sa svih strana.

Već je bilo prošlo podne kada su se pojavile četničke kolone na raznim čukama skoro sa svih strana. Naša 1. četa je još vodila borbu na svom sektoru. Povukli smo čete na jedan plato na Crvenim stenama iznad sela Brđani i zaposeli najpogodniji položaj s namerom da ga po svaku cenu branimo do noći. Četnici, raspoređeni po grupama, primicali su nam se sve bliže,

ali prilično sporo zbog snega. Nešto oko 14 časova sa Crvenih stena smo primetili da se kolskim putem od Bradine za Konjic kreću nemački tenkovi, što je još više pogoršalo i ovako tešku situaciju — prekinuta je jedina naša veza sa brigadom i uopšte sa glavninom naših snaga. Pored toga, prema obaveštenju čobana put niz Crvene stene za selo Brđane je takav da njime i po lepom vremenu može proći samo pešak i koza. A on nam je bio jedini za odstupnicu, jer su put kojim smo došli odsekli četnici, a po snegu do njega je trebalo ići skoro 2 sata. U međuvremenu borba sa četnicima se sve više pojačavala. Borci su znali da je jedini izlaz održati položaje do noći — po danu spuštanje ka cesti kojom su krstarili nemački tenkovi nije dolazilo u obzir. Nekoliko puta brojniji četnici okružavali su nas sa tri strane, a uz to su znali da ne možemo dobiti nikakvu pomoć. Dan je bio vedar, veoma hladan i nešto maglovit.

Već je skoro 18 časova a borba se nastavlja sa nesmanjenom žestinom. Četnici su nas suzili na prostoru od oko 800 metara. Bili smo prinuđeni da se spuštamo niz stene, strmom kozijom stazom. Tu je i štab bataljona sa gotovo celom 1. i 3. četom, sanitetom, komorom i kuhinjom. Svi krećemo niz liticu. Jedan deo 2. čete odlazi prvi noseći i dva ranjena druga, od kojih je teško ranjeni Momčilo Jelovac u putu podlegao ranama. On je trebalo da obezbedi prebacivanje preko ceste i pruge Bradina — Konjic, koji još od 11 sati nisu potpuno slobodni. Kao zaštitnica borbu je nastavio deo bataljona (oko 35 boraca sa 6 puškomitraljeza) sa kojim je bio i zamenik komandanta bataljona. Trebalo je u borbi izdržati gotovo jedan sat i obezbediti ne samo povlačenje glavnine bataljona, već i jedne naše trojke sa puškomitraljezom, koja se pri prebacivanju kroz duboki sneg teško probijala. Izgleda da je jedan među njima bio ranjen. No, i pored svih naših upornih nastojanja nismo uspeli da trojku spasemo. Četnici su je zarobili. Negde oko 19 časova i mi iz zaštitnice smo preduzeli postepeno povlačenje i spuštanje niz Crvene stene u pravcu s. Brđani. Dok smo se spuštali niz stene, četnici su bacali ručne bombe i gađali mitraljezima, dobacujući pogrdne reči. Slušali smo kako su govorili da smo se morali svi polomiti, ali se ipak nisu usudili da pođu za nama.

Uspeli smo da se srećno spustimo i stignemo u blizinu kolskog puta Bradina — Konjic. Iza okuke čula se huka motora i ubrzo se pojaviše svetlosni farovi tenka. Ostali smo pritajeni; u jednoj rupčagi, dok su prošli jedan tenk i dvoje bornih kola, a zatim smo se trkom prebacili preko železničke pruge i puta.

gazeći do kolena neku malu rečicu. Tu su nas sačekale naše patrole za vezu. Tako smo najzad stigli glavninu bataljona u gotovo do temelja porušenom selu Vrbljanu. Obavestili smo da je patrola (puškomitraljezac Sveto Despot i njegovi pomoćnici Branko Bošković i Kruno Kajak) zarobljena. Posle dva-tri dana saznali smo da su ih četnici streljali.

U spaljenom selu Vrbljani gde ie na zgarištima bilo još dosta vatre, zadržali smo se do zore. Tu smo zatekli samo dve starije žene sa jednim detetom. Hrane nismo imali. Slučajno u ćošku jedne porušene kuće koja je dogorevala, borci su pronašli nešto malo kukuruza, odmah ga podelili i počeli da peku na žaru. U zoru 24. februara, pošto smo postavili zasedu iznad pruge i kolskog puta, rasporedili smo se po ivici sitne šume iznad sela Vrbljana. Borba se čula oko Bradine i Konjica. Avioni su nas do podne samo dva-tri puta nadletali. Međutim, odmah po podne »štuke« su počele da se obrušavaju i na mesta gde su приметili naša automatska oruđa. Naročito su tukli položaje našeg 5. bataljona i neke delove 1. proleterske brigade koji su bili levo od nas prema Bradini. Isto tako bombardovali su i okolinu Konjica. Avioni, njih 13, nadletali su četiri puta u manjim razmacima i istovarili svoje smrtonosne toware na naše položaje i sela od Bradine do Konjica i dalje niz Neretvu ka Ostrošcu. Bilo je to užasno popodne. Nešto pre 17 časova pojavila su se 2 tenka cestom od Konjica u pravcu Bradine, ali su ih zasede našeg bataljona, na porušenoj cesti u okolini železničke stanice Podorašca, prinudile da se povuku natrag. Tek u toku noći glavnina bataljona se ponova prikupila u porušenom s. Vrbljani, radi kraćeg odmora. U toku te noći bili smo obavesteni da je naš 4. bataljon, koji je bio desno od nas, uputio jednu četvu preko ceste u zasedu kod sela Zagrada. Sutradan u zoru rasporedili smo komoru, sanitet i ostalo ljudstvo po stranama brda iznad sela. Tek što se razdanilo kad otpoče paklena borba na svim položajima od Ivan-sedla i Bradine pa do Konjica, oko kojeg se već skoro dva dana i dve noći vode najžešće borbe. Preko Ivan-sedla i Bradine navaljivali su Nemci i ustaše, dok su četnici Draže Mihailovića zaposeli levu obalu Neretve sve do Jablanice. U Jablanici su bile, takođe, jake italijanske snage. Žestoka borba trajala je skoro neprekidno sve do 14 čačova, a zatim je nešto popustila, ali su zato pojačani napadi avijacije. »Štuke« su se po 3 do 6 naizmenično smenjivale i tukle redom naše položaje i okolna sela. Od eksplozija i zavijanja njihovih sirena činilo se kao da se brda ruše. U međuvre-

menu 3 tenka od Bradine su pokušala da se probiju putem za Konjic, ali su ih dočekale zasede 5. bataljona. Jedan tenk su uništile, a ostala dva naterale da se povuku. U toku cele noći čule su se borbe oko Konjica, dok je kod nas i prema Bradini vladalo zatišje.

Rano ujutro 28. februara sedam tenkova od Bradine uspele su da savladaju otpor 5. bataljona, ali ih je dočekala zaseda našeg bataljona i žestokom vatrom protivkolca, bacača, topa »pito« i automatskog oružja prinudila na povlačenje. Pri tome su dva tenka delimično oštećena. U povratku su ih ponova napale zasede 5. bataljona, tako da su na cesti ostavili 4 mrtva, dok su 2 vojnika zarobljena. Po njihovoj izjavi to su bili domobrani, ali će pre biti da su ustaše.

Na svim položajima se razvila neprekidna borba. Naročito je bila jaka neprijateljska artiljerijska vatra. Nešto malo kasnije, negde oko 9 časova, počeli su žestoki avionski napadi. Oko 19 »štuka« smenjivalo se u talasima po 6 gotovo celog dana. Bombardovali su i mitraljirali sve naše položaje i okolna sela na celoj dužini fronta. Bio je pravi pakao. Cele noći trajala je borba sa povremenom artiljerijskom vatrom i naletima aviona. Rano ujutro 27. februara bilo je prilično oblačno. Radovali smo se da će nas bar avioni ostaviti na miru, ali za kratko. Ubrzo se počelo razvedravati, a zatim je usledila jaka artiljerijska vatra i nadletanje aviona. Naročito je tučen teren pored puta i pruge od Bradine do Konjica. Opkoljeni garnizon u Konjicu snabdeven je pomoću aviona. Doznali smo da su naše jedinice zaplenile nekoliko padobrana sa hranom i municijom.

U prvi sumrak stiglo je naređenje štabu brigade da se bataljon u toku noći popne uz brdo Koznik i tu posedne položaje, a sanitet, komoru i radni vod da prebaci za s. Ugošće. Kuriri su pričali da glavne nemačke snage napadaju od pravca Bugojna i Gornjeg Vakufa. Bataljon je u zoru 28. februara zaposeo brdo Koznik dok su dve jače patrole ostale niže na čukama iznad s. Vrbljani. Oko 7 časova neprijateljska artiljerija i avioni počeli su da tuku naše položaje oko ceste i pruge od Bradine do Konjica, a najvećim delom naše jučerašnje položaje. Nisu znali da smo se povukli. Kasno po podne 28. februara dobili smo novo naređenje da glavninu bataljona prebacimo u s. Ugošće i u zoru 1. marta krenemo pravcem s. Barmiš — s. Hasanovići — s. Višnjevica, gde se bataljon odmorio, a zatim oko 18 časova nastavio pokret preko sela Seonice i Podhuma, rečice Neretvice za s. Hrkalovići gde smo konačili. Su-

tradan, odmah posle 8 časova bataljon je krenuo preko s. Gornja Vratna — Baina Lučica i Uzdola i oko 20 časova stigao u selo Donje Kranjčiče. Tu smo zakonačili i dobili oskudnu večeru koja nam je bila jedini obrok toga dana.

Oko 21 čas dobili smo naređenje da sutra u zoru nastavimo pokret. Bataljon je u zoru 3. marta krenuo preko sela Ljubunci i Mejnik ka položaju na ograncima Crnog vrha. Brda su još bila pod snegom, samo je na sunčanim stranama nešto okopnilo. Na tom položaju trebalo je da smenimo jedan dalmatinski bataljon. Nemačka avijacija je bila vrlo aktivna, a posle 11 časova je još više pojačala bombardovanje položaja, sela i prostorija na kojima je pretpostavljala da može biti naših snaga. Bacali su i zapaljive bombe. Mi i borci Dalmatinskog bataljona, kojeg je trebalo da smenimo, bili smo prikovani za golo brdo, tako da nismo mogli da krenemo iako smo za to dobili naređenje. Tek posle 16 časova naš bataljon je krenuo u pravcu Gornjeg Vakufa, s tim da usput očisti eventualne ostatke neprijatelja u selima Voljevac, Boljkovač, Mrčaj i druga, a zatim da produži i napadne Orlišće i Babu. Tim pravcem kretao se i 5. bataljon naše brigade. Pošto u pomenutim selima nismo naišli na neprijatelja stigli smo u prvi sumrak u s. Dobrošin, a zatim posle 20 časova produžili na izvršenje osnovnog zadatka — napad na neprijatelja na Orlišću i Babi. Noć je bila suviše tamna, a o neprijatelju se znalo veoma malo. U naređenju je stajalo samo da se napadnu pomenute kote i protera neprijatelj. Bataljon je prošao nešto levo od brda Orlišće (k. 915) na kome nismo ništa приметili. Vodiči su nam rekli da su brdo i okolina veoma kameniti i da je u toku dana bilo tamo Nemaca. Da li ima Nemaca i u Babi nisu znali — juče ih je kažu bilo. Bataljon je stigao do jednog malog zaseoka, a zatim su čete krenule u napad i to: Prva na brdo Orlišće (k 915) a Druga na Babu, dok smo 3. četom (sa pratećim oruđima) zadržali u rezervi, jer se teška oruđa nisu mogla upotrebiti zbog velike pomrčine. Štab bataljona je bio sa 3. četom, dok je zamenik komandanta pošao sa Drugom. Negde između 22 i 23 časa počela je na Orlišću kod 1. čete žestoka borba, dok je prethodnica 2. čete tek izbijala na Babu, na kojoj nije bilo Nemaca. Tu je izgleda bila samo neka manja predstraža, koja je pobegla čim je čula borbu na Orlišću.

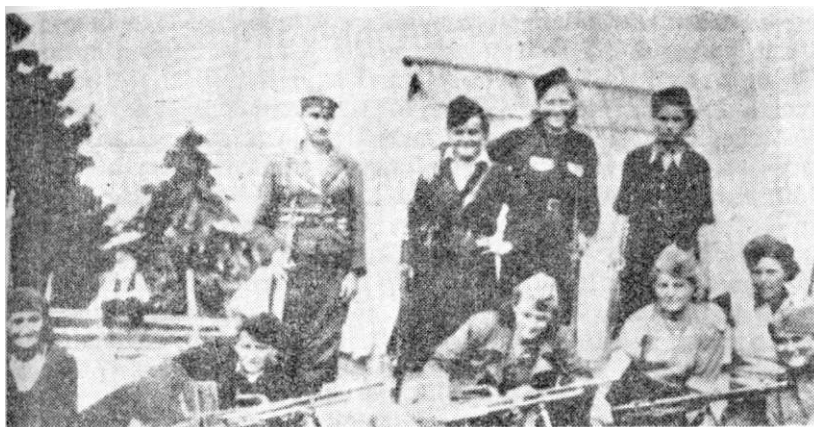
Kada sam se sa dva druga vratio u štab bataljona kod 3. čete, već su bili doneti prvi ranjenici: teško ranjeni vodnik Vlada Stijepović i borac Velimir Bajčeta. Izvestiše me da je

borac Ljubo Marković poginuo. Borci koji su doneli ranjenike rekoše da Orlišće nije moguće zauzeti, jer su se Nemci utvrdili, teren nepoznat a vođiči pobjegli. Nemci su, kažu, povezali žbunje tankom žicom koja na najmanji dodir aktivira zvonca za uzbunu tako da je nemoguće privući se neopaženo na 150—200 m. Borba za Orlišće je trajala skoro dva sata, a zatim smo se morali povući na nove položaje iznad sela Ždrimce, dok smo ranjenike transportovali za brigadni sanitet.

U zoru 4. marta pojavili su se avioni i bombardovali Babu sa okolinom, gde je u toku noći bila 2. četa. Bataljon se tada nalazio na jednom pošumljenom brdu između sela Ždrimce i Seoci. Dan je bio hladan, ali vedar. Od jutra pa sve do 13 časova avioni su nadletali, bombardovali i mitraljirali. Desno i nešto napred od nas nalazio se neki od bataljona 1. proleterske brigade.

U međuvremenu dobili smo naređenje da odmah ponova krenemo u napad na iste neprijateljske položaje. No, sada je trebalo da na Orlišće napada naš 5. bataljon od pravca sela Dobrošina, dok bi mu jedna naša četa sadejstvovala bočnim dejstvom, tukući Orlišće minobacačem, a druga bi krenula opet na Babu koju su Nemci i ustaše ponovo poseli. Oko 12,30 časova otpočela je žestoka borba. Naša 3. četa tukla je Orlišće bočnom minobacačkom i mitraljeskom vatrom, dok je Prva tada bila u rezervi. U isto vreme tučena je i Baba. Naš 5. bataljon uspeo je da delimično potisne Nemce, ali je pri tom pretrpeo osetne gubitke — oko 20 mrtvih i ranjenih. I pored toga nije se uspelo da se Orlišće zauzme. Delovi naše 2. čete uspeli su da sa Babe proteraju manje neprijateljske delove i da je ponovo posednu. Međutim, u ovoj dnevnoj borbi nije bilo mogućnosti da se brojno i tehnički nadmoćniji Nemci proteraju iz utvrđenih i kamenitih rovova na Orlišću. Zbog neuspelog napada na Orlišće prethodne noći, štab brigade je oštro zamerio štabu našeg bataljona.

Nešto oko 17 časova naređeno je da se 5. bataljon povuče na polazne položaje ka Dobrašinu, a naš Drugi ka selu Seoce, gde smo ostali do pola noći, kada smo dobili naređenje da ponovo krenemo u napad na Orlišće i Babu. Novi napad otpočeo je između 3 i 4 časa posle pola noći. Na Orlišću nismo naišli na otpor, jer su se i Nemci bili povukli. Ni na Babi nije bilo neprijatelja. Tako su u zoru 5. marta naše čete konačno zaposele Orlišće i Babu. Odmah smo prebacili glavninu i automatska oruđa i sa Babe otvorili vatru na nemačke kolone koje su se cestom povlačile od Prozora i Orlišća za Gornji Vakuf. Mada

Omladinke-borci 3. sandžacke brigade u Žuberu 1943. godine

se glavnina nemačke kolone već bila povukla, ipak smo minobacačem oštetili jedan kamion, koji je ostao na cesti. Posle dva časa zatišja ponovo su se pojavili avioni i gotovo do samog mraka bombardovali i mitraljirali ceo teren. Naročito su se bili okomili na šumarke i sela koja su pretvarali u ruševine. Mi smo srećno prošli — nijedna bomba nije pala blizu naših jedinica. U prvi sumrak naređeno je da se bataljon povuče u obližnje selo, a da na položaju ostanu samo patrole. U toku noći naređen je hitan pokret i oko 2 sata po ponoći krenuli smo preko sela Karamustafići, reke Vrbasa, raskrsnice puta Gornji Vakuf — Prozor i sela Dobrošina, za Mačkovac i Mračaj. Trebalo je da se tamo što hitnije prebacimo i povežemo sa 4. proleterskom crnogorskom brigadom.

U praskozorje 6. marta čelo bataljona je stiglo u Mačkovac gde smo sreli kolonu bataljona 4. proleterske. Njegov štab nam je preneo koje položaje treba da posednemo, pošto smo ih mi smenjivali. Tom prilikom sreo sam Josifa Malovića i Stojana Zugića kao i još nekoliko drugova i drugarica iz 4. brigade koje nisam video još od polovine 1941. godine.

Nismo se još sredili, a neprijateljska artiljerija je počela da tuče naše i okolne položaje. Znali smo samo da se na našem levom krilu nalazi neki od krajiških bataljona. Nešto kasnije počela je da dejstvuje i naša artiljerija, koja je bila negde pozadi na kolskom putu Prozor — Gornji Vakuf. Nestrpljivo smo očekivali zvižduk naših granata, koje su nas preletale. Artilje-

rijski dvoboj, sa manjini prekidima, trajao je skoro ceo dan. Posle podne dobili smo naređenje da se prebacimo na ogranke Crnog vrha i da tu posednemo položaje, s tim što će na naše mesto doći neki krajiški bataljon. Na novim položajima je bilo još teže, zbog snega i hladnoće. Artiljerija je produžila i u toku noći, ali je uglavnom prebacivala naše položaje. Razvila se borba na sve strane da se teško znalo gde je čiji položaj. Noć je bila strahovito hladna, a vatru nismo smeli ložiti. U blizini su se nalazile samo dve čobanske kolibice u kojima smo se po desetinama smenjivali u toku cele noći i kratko odmarali. Situacija je bila vrlo teška. Bili smo odvojeni i usamljeni, pa smo teško mogli znati kakvo je stanje bar na položajima nama najbližih jedinica. I sutradan, 7. marta proveli smo na ispresecanim ograncima Crnog vrha. Čujemo avione kako preleću i bombarduju nešto južnije od nas. I neprijateljska artiljerija je nastavila da tuče celu okolinu. Poneka granata pada i oko nas. Situacija je teška i neizvesna. Već više od 24 časa nemamo nikakve veze sa brigadom. Održali smo sastanke sa rukovodstvima četa, upozorili ih na budnost i izdržljivost. Oko podne stigoše Velimir Jakić i Boško Đuričković, komandant i komesar brigade. Zadržali su se kod nas skoro dva sata i upoznali nas sa situacijom. U toku noći 7/8. marta uputili smo jednu četvu da poruši kolski put i postavi prepreke. S njom je pošao i komandant bataljona Ljubo Medenica. Ujutro 8. marta bilo je nešto toplije. Čudilo nas malo zatišje, ali to nije dugo trajalo. Negde između 9 i 10 časova otpočela je borba na kolskom putu prema Gornjem Vakufu, gde je naša zaseda sa protivkolskim topom dočekala neprijateljske tenkove koji su krenuli u pravcu Prozora. Ona i zaseda 5. bataljona uspele su da jedan tenk zapale, a drugi da delimično oštete, ali je ipak uspeo da se izvuče. Tom prilikom poginulo je nekoliko nemačkih vojnika. Naši su zaplenili nešto municije i dva velika pištolja.

Na našem levom krilu čula se, takođe, jaka borba. Tamo je bio neki bataljon 9. krajiške brigade. Ubrzo su i neprijateljske haubice počele da tuku naše položaje a avioni da bombarduju ceo teren. Rušili su ogromna bukova stabla. Naređeno je da što duže zadržimo položaje. Ceo dan i noć proveli smo na položajima i u raznim zasedama. Teren je takav da su se manje kolone mogle provući neopaženo. Bili smo gladni, prozeblili i umorni.

Ujutro, 9. marta, iako je bilo prilično oblačno, avioni i artiljerija su nas pronašli i počeli da bombarduju. Prethodna dva

dana i noći neprijatelj izgleda nije imao tačnu orijentaciju o našim položajima, ali je danas prilično precizan. Oko 12 časova od artiljerijske vatre poginuo nam je borac Vukojičić, dok su Radoš Kontić, zamenik komesara čete, i borac Čaraveša teže ranjeni. Posle podne neprijatelj je uspeo da prodre levo od nas, u pravcu Pidriša na sektoru bataljona 9. krajiške. Situacija se znatno pogoršala — Nemci su nam dolazili s boka, a artiljerija i avioni nas zasipali granatama i bombama. Zbog toga smo bili prinuđeni da se, negde oko 18 časova, pomerimo u pravcu vrha brda. Pri samom vrhu, u retkoj bukovoj šumi i velikom snegu, pretrpeli smo oko 18 časova teško avionsko bombardovanje. Na sreću nismo imali žrtava. Celu noć smo proveli u snegu do pojasa. O loženju vatre nije se smelo ni misliti. Već gotovo 48 časova nemamo veze sa našom brigadom. O nekom povlačenju bez naređenja nije smelo biti govora, a nismo znali ni kuda bi. Cela noć je protekla u borbi. Vatra se čula sa svih strana — nismo znali gde su naši, a gde neprijatelj. Zora 10. marta zatekla nas je u snežnim nametima Crnog vrha skoro promrzle. Sto je najgore nismo imali nikakve veze. Oko 9 časova primećivali smo nemačke kolone kako izbijaju na naše jučerašnje položaje. Naše isturene desetine su ih dočekale vatrom i odbacile. Posle toga, a naročito oko 11 časova, artiljerija pojačava vatru i neprijatelj opreznije nastupa. Zbog velikog snega, vatra naših teških oruđa je nedovoljno precizna i efikasna. Po podne, kad su Nemci već počeli da nas zaobilaze, stiglo je naređenje štaba brigade da se hitno povučemo pravcem preko sela Dobruša do sela Duge i posednemo položaje na Troglavu i Orlovcu, izviđajući u pravcu Krmske glave. Bataljon je odmah krenuo niz padine Crnog vrha. Zurilo se, pa i trčalo, jer su nam Nemci bili za petama.

Sa povlačenjem je išlo dosta teško — veliki broj boraca bio je potpuno iscrpljen, a trebalo je izvući i komoru i teška oruđa. Najzad smo se posle velikih napora našli kod sela Duge. Dok se bataljon još prikupljao, a prethodnica žurila da zaposedne određene kote, na Krmskoj glavi su se pojavile nemačke kolone. U isto vreme nadirale su i uvalom preko sela Ljubunaca u pravcu Kranjčića, otvarajući jaku vatru iz automatskog oružja. Iako nam je pretilo opkoljavanje sa tri strane, prihvatili smo borbu koja je trajala gotovo čitav sat. Srećom ubrzo je pao mrak te smo uspeli da se izvučemo i povučemo u pravcu ceste u dolinu r. Rame. Dok su se zaštitni delovi prepucavali sa neprijateljem, bataljon se spuštao bez vodiča niz strmine i ka-

menjare obrasle sitnom trnovitom šumom. Pravo je čudo kako smo se sa konjima i komorom sručili u dolinu Rame, kod nekog zapaljenog mosta. Nije se smelo oklevati te smo trčeći prelazili preko mosta čije su patosnice gorele. Produžili smo dalje putem pored reke do mosta kod Gračanice, gde smo zatekli deo štaba naše brigade. Tu je bilo i dosta kamiona kojima su prebacivani ranjenici. Naređeno nam je da se hitno prebacimo preko mosta, i kod sela Kleka posednemo položaj. Borci su se jedva kretali. Skoro tri noći nisu spavali, a i u hrani se jako oskudevalo. Pored toga i neprekidna danonoćna borba i napetost je iscrpljivala.

Penjući se strmim kozjim stazama negde oko 4 časa po ponoći stigli smo do sela Kleka i odmah zaposeli određeni položaj. Taj teren nam je delimično bio poznat od jula 1942. godine, kada su naše proleTERSKE brigade prolazile za Bosansku krajinu. Iako je neprijatelj primećen na brdima oko sela Kranjčića i Uzdola, on nije odmah krenuo u našem pravcu. Do borbe je došlo tek pred samu noć, kada se neprijatelj pojavio na desnoj strani rečice Volujčice. Ona se uglavnom svela na manje napade njegovih prednjih delova i na proveravanje naših snaga na tom terenu. Međutim, na drugim sektorima borba se vodila ceo dan. Neprijateljska avijacija je bila izuzetno aktivna — bombardovala je položaje, nezaštićena sela i stanovništvo, a naročito teren duž desne strane Rame. I sutradan, 12. marta, bili smo na položajima kod sela Kleka, orijentišući se više prema reci Rami i selu Gračanici. Napravili smo neke rovove, utvrdili se i maskirali. Jutro je bilo prohladno i dosta oblačno. D 9 časova vladalo je prividno zatišje, a zatim su osmatračići javili da se veće neprijateljske kolone spuštaju cestom od Prozora u dolinu Rame. Čula se jaka borba oko Konjica i na drugim mestima. Neprijatelj je navaljivao sa svih strana, nalazili smo se u prilično tesnom obruču. Situacija je neizvesna i krajnje kritična. Jedino je jasno da se položaji moraju držati po svaku cenu i da se bez naređenja ne sme odstupati.

Na našem sektoru borba je počela odmah iza 14 časova. Štektanje mitraljeza i puškomitraljeza sa obe strane gotovo nije prestajalo. Usledila je i jaka neprijateljska artiljerijska vatra i bombardovanje iz vazduha. »Štuke« su se obrušavale i bombardovale gotovo svaku čuku i naseljeno mesto. Izgledalo je kao da se zemlja ruši. Ne osvrćući se na svoje mrtve i ranjene nemački streljački strojevi su navaljivali jedan za drugim. Razvila se jedna od najkrvavijih borbi koju sam do tada doživio. I pored jake vatrene podrške, neprijatelj na našem pravcu

je do večeri malo napredovao. Noć ga je zatekla na čukama ispred našeg položaja. Predveče je, negde od Jablanice i Ostrošca, počela da dejstvuje i naša artiljerija i nije prestajala cele noći.

Izjutra 13. marta borba je otpočela punom žestinom, naročito prema selu Parcanima, gde su bile jedinice krajiške brigade, i na našem pravcu. Oko 10 časova Krajišnici su se postepeno povlačili, a ubrzo je i naš bataljon dobio naređenje da se povuče na nove položaje u pravcu sela Kućani, s tim da Rajak i Klek čvrsto držimo do daljeg naređenja. Prebacivali smo se po desetinama i poseli određene kote i Eldovo brdo. Desno od nas bio je naš 5. bataljon. Borba se nastavila nesmanjenom žestinom. U toku noći ceo bataljon se prikupio oko brda Rajana i Kleka dok su komora i kuhinja smeštene u s. Lizoperci.

Ujutro oko 5 časova bataljon je dobio naređenje da sa jednom četom ojačanom teškim mitraljezom, drži položaj Rajak a sa ostatkom bataljona da se preko Tošanice i Radića što pre prebaci na Ostrožac. Ja sam sa 2. četom ostao na Rajaku, dok je ostali deo štaba ubrzo krenuo određenim pravcem.

Desno od 2. čete naš 5. bataljon je već bio otpočeo borbu. Ona se ubrzo prenela i na nas i sa manjim prekidima trajala ceo dan, najžešće između 15 i 17 časova. Pred daleko nadmoćnijim neprijateljem povlačili smo se po grupama s položaja na položaj. Neprijatelj je počeo da nas zaobilazi sa leve strane, preteći da nam preseče odstupnicu. I na položaje 5. bataljona žestoko je navaljivao. Imali smo dva lakše ranjena. Nešto pre 18 časova dobili smo naređenje da se postepeno povlačimo pravcem za glavninom bataljona.

Oko 19 časova prošli smo kroz selo Lizoperci i odmah produžili za Ostrožac, gde smo stigli nešto posle pola noći. Glavnina bataljona je već prešla na levu obalu Neretve, te smo se negde oko jedan sat po ponoći i mi prebacili preko improvizovanog mosta koji je podignut na ostacima porušenog. Odmah smo produžili uz neke stene ka selu Dobrigošće. Kada smo oko 4 sata stigli do prvih kuća Drostro smo popadali kraj ograde od umora. Tu je prema obaveštenju trebalo da se povežemo sa glavninom bataljona, ali je nismo zatekli.

Ujutro 15. marta oko 6 časova dobili smo naređenje da se naš bataljon spusti ka Neretvi, i kod sela Ribići posedne položaj na brdu Omlad, odakle će kontrolisati porušeni most na Neretvi. Četa je odmah krenula i posela određeni položaj, sa isturenim delovima i mitraljezom prema mostu. Obavestio sam štab bri-

gade da je četa posela položaj, ali da sa glavninom našeg bataljona nije uspostavljena veza, već samo sa 4. bataljonom. Više od 24 časa nismo ništa okusili, a selo Ribići je bilo isuviše siromašno i već iscrpeno, te nam, i pored najbolje želje, nije moglo ništa pružiti.

Pred samu noć stiže i glavnina bataljona. Napravili smo raspored četa i zaseda. Dok su u toku dana odjekivale eksplozije granata i avionskih bombi u toku noći je bilo mirnije. I sutradan, 16. marta, proveli smo na položajima u okolini s. Ribići radi sprečavanja eventualnog pokušaja neprijatelja da pređe preko mosta kod Ostrošca. Neprijatelj nije pokušavao da se približi mostu. Međutim, desno od nas iznad Neretve čula se jača borba. Avijacija je bila vrlo aktivna i veoma je ometala kretanje jedinica, naročito ranjenika.

Toga dana nešto hrane — kačamak od neprosejanog ovenog brašna. Jedva smo gutali, zalivajući svaki zalogaj gutljajem vode. Bilo je i šala na račun ovog oporog kačamaka. Posle podne avioni su žestoko bombardovali i mitraljirali mesta, čuke, staze, uvale i šumarke, gde god su pretpostavljali da su naše jedinice i ranjenici. Već u prvi sumrak kolone ranjenika i bolesnika su nastavile da mile strmim kozjim stazama. Pošto nas je smenio jedan bataljon 7. krajiške brigade, krenuli smo oko 22 časa ka Javoriku i Idbaru da bismo poseli nove položaje na Visu (k. 1153). Staza je bila zakrčena kolonama ranjenika i bolesnika, koje smo preticali i zaobilazili teškom mukom. Noć je bila tamna i hladna, a visovi ispred nas gotovo i po 1000 metara visine. Kada nekako izbismo na vrh nastadoše teškoće oko spuštanja kozjim stazama. Duboko u Idbarskoj kotlini ispred nas videle su se stotine vatri bolnice i raznih komora.

Na stazi kojom smo se kretali nailazili smo na veoma teške prizore: isprekidane kolone ranjenika i bolesnika na nosilima, konjima i pešace, sa premorenim nosiocima i sanitetskim osobljem. Trebalo im je pomoći, ali se mi nismo smeli zadržavati. Zurili smo na nove položaje da ih zaštitimo od daljih udara neprijatelja.

U zoru 17. marta prednji delovi bataljona su izbili na određeni položaj ispod Visa (k. 1154). Jutro je veoma hladno, a sneg prilično dubok. Sa više strana čula se borba. Odmah su upućene dve desetine pod sam vrh Visa. Neorijatejska artiljerija i avijacija su veoma aktivne. Naši položaji, upravo prevoji kuda su prelazile grupe ranjenika, izloženi su jakoj artiljerijskoj vatri.

Zbog toga veće kolone ranjenika i bolesnika čekaju da padne noć pa da se prebace preko ovog tučenog prostora. Ima ih na nosilima i konjima, a najviše pešaka sa štapovima i štakama. Prolaze cele noći. Naši borci im pomažu da se prebace preko brda i spuste na drugu stranu. Jutro 18. marta zatiče nas na istom mestu. Pokret ranjenika i bolesnika se nastavlja. Danas su avioni poranili, nadleću i bacaju smrtonosne tovore. Kad naiđu ranjenici samo posedaju i nemo čekaju šta će biti. I artiljerija je učestala ...

Celog dana kretali su se gotovo neprekidno ešloni ranjenika i bolesnika pod vatrom artiljerije i avionskih bombi i mitraljeza. Bilo je i znatnih žrtava. Brdo se prelazilo najvećom mogućom brzinom. Oko 16 časova dobismo naređenje za hitan pokret. Tek tada, posle punih 40 časova, dobismo nešto malo hrane. Komandant bataljona Ljubo bio je prilično iznemogao, pa je toga dana povučen u štab brigade. Na njegovo mesto došao je novi komandant bataljona Miloš Vučković. Naređeno je da bataljon sa lakim naoružanjem što hitnije krene preko brda, spusti se niz strmine u pravcu sela Medaškovića i Donje Bijele, zatim da produži i posedne položaje na Pakleni i Jažvi, gde ćemo zameniti jedan od bataljona 1. proleterske brigade. Delovima bataljona sa teškim naoružanjem koji nisu mogli da se spuste našim pravcem naređeno je da nastave pokret putem kojim se kreću ranjenici i ostale komore za s. Gornju Bijelu. Bataljon je krenuo u 18 časova, prešao brdo i spustio se, bolje reći skotrljao se niz njegove padine. Negde oko pola noći stigli smo na određeno mesto i smenili 6. bataljon 1. proleterske, koji je već bio spreman za pokret na nove zadatke. Bili smo umorni, gladni i prozebli. U zoru smo dobili po šaku kuvana kukuruza.

Sem artiljerije koja je povremeno tukla put preko brda kuda su prolazili ranjenici i komore neke jače borbe nisu se čule. I pozadi naših položaja stalno su prolazile kolone ranjenika i bolesnika od Gornje Bijele u pravcu sela Borci i Boračkog jezera. Sve do 23 časa 20. marta na našem položaju bilo je tiho. Ali te noći, naročito od 2 do 5 časova, razvila se žestoka borba. Neprijatelj je uspeo da uz prilično žrtava zauzme deo brda Paklene, dok smo mi i dalje zadržali ostale položaje. Najteže je bilo što je našim snagama na tom delu položaja nestalo municije, a zbog teškog terena nismo im je mogli lako doturiti. Imali smo jednog lakše ranjenog.

Rano ujutro 21. marta, neprijatelj je nastavio napad pod snažnom podrškom artiljerije. Morali smo izdržati, jer je od

toga zavisio spas dela ranjenika koji još nisu prebačeni iz Gornje Bijele. Borba se nastavila i u toku sledeće noći. Nemci su dva puta jurišali na čuku Vrabac, ali su odbijeni uz znatne gubitke. Mi smo vršili protivjuriše na Paklenu. Imali smo dva ranjena — Vojina Drobnjaka i Blagoja Vučetića. Borba je trajala cele noći i sutradan 22. marta. Najteže nam je pala artiljerijska vatra, od koje su nam predveče poginula tri borca. Sem vatre neprijatelj na Paklenu nije direktno napadao. Pred samu noć borba se stišala i prema svim izgledima neprijatelj se pripremao za povlačenje. Oko 19 časova stigao je naš 4. bataljon i smenio nas posle trodnevnih neprekidnih borbi. Bili smo jako iscrpeni i gladni, provodeći čitave dane na po šaci kuvana kukuruza. Posle smene bataljon je produžio u pravcu Vinograda i Lončara, gde je prenoćio.

I 23. i 24. mart proveli smo u tim selima bez borbe.

Rano ujutro 25. marta, bataljon je krenuo preko Boraka ka Glavatičevu. Usput smo naišli na iznemogle i mrtve, ranjenike i tifusare. Mnogi su ostali ukočeni u sedećem stavu, mnogi su legli pozadi staze i više se nisu digli.

Pošto smo prešli drveni most kod Glavatičeva nastavili smo put uz brda prema selu Odžaku. Usput smo stigli i naš 1. bataljon, dok se ostatak naše brigade kretao ispred nas ka Kalinoviku. U toku pokreta nadletali su nas avioni. Predveče smo stigli do sela Odžaka i prenoćili u njegovoj okolini. Sutradan, 26. marta ujutro bataljon je u sastavu brigade nastavio pokret za Kalinovik. Put je bio vrlo težak. Oko 18 časova prošli smo kroz Kalinovik i produžili za selo Jelašce, gde se brigada zadržala dva dana, a zatim nastavila ka Drini.

Mihailo ŽUGIĆ

GLAD I SVIJEST

NA KOPRIVAMA PORED BOGATIH SKLONIŠTA HRANE

K-oridorom između Prenja i Bjelašnice prošle su naše četiri divizije i oko 4.000 ranjenika. Neprijatelj je kao i svuda opustošio sve do čega je došao. Pa ipak narod je ovim našim jedinicama dao sve što je još mogao dati. Sada na začelju tim koridorom prolazi naša jedinica (3. krajiška brigada) kao zaštitnica. Ambari i torovi prazni. Dosta naselja je napušteno. Oni neprijateljski raspoloženi ili zavedeni pobjegli su sa neprijateljem. Neki su i silom otjerani. A oni, od naših, koji su ostali, i sami gladuju. Međutim, njihovi gladuju samo pred nama.

Održavaju se savjetovanja, izvode se ekonomske akcije; intendanti trljaju glavu, ali hrane nema, borci gladuju. Partija preuzima glavnu riječ. Postavljaju se partijski zadaci pred komuniste, pred borce — gladovati i izdržati. Izvršiti zadatak, a ne iskriviti liniju Partije, liniju revolucije.

Vrhovni komandant izdaje posebnu naredbu: »... Obzirom na ozbiljnost situacije i na pasivnost terena, formirati posebne komisije za snabdjevanje. Pojedinci ne smiju pribavljati za sebe hranu. Prekršaje strogo kažnjavati...«

Komisije izvršavaju svoje zadatke. Greške se ne prave, ali hrane nema. Borci gladuju i ratuju. Štite glavnu grupaciju, Vrhovni štab i ranjenike.

Naš intendant ne spava. Dan-noć trči, traži, smišlja šta da radi, šta da predloži štabu. Kako da se stvori hrana bar za jedan dan, bar za jedan ručak. Bar toliko da se borcima simbolično pokaže da se o njima vodi briga.

Dvojica boraca su prekršili Titovu naredbu. Sami su išli da traže hranu i da se snabdijevaju. Uzeli su nešto na svoju ruku. Seljak ih je prijavio. Ovaj slučaj pogoršava i onako tešku situaciju. Prijeti opasnost da se i ostali borci povedu za njima.

Slučaj se razr.latra. Formiran je i vojni sud. Donosi se odluka. U ime jedinice sud presuđuje najtežu kaznu. Izvršena je pred vojničkim strojem i narodom toga kraja.

Izdržati i izvršiti zadatak! Poslaće nam smjenu — odmor-niju i nahranjenu jedinicu. A mi ćemo krenuti naprijed, tući neprijatelja, oteći mu hrane i najesti se. — To je zaključak na svim konferencijama.

Trojica su već dezertirala. To je prvi slučaj u jedinici. Intendant predlaže štabu ekonomske akcije. Štab usvaja. Borci napadaju neprijatelja, potiskuju ga sa položaja, ali do hrane ne dolaze!

Održavamo danonoćno konferencije sa domaćinima koji su se zatekli kod svojih kuća. Svi sliježu ramenima. Kunu se u djecu: »Nemamo ni sami šta da jedemo. Dali bi da imamo«.

Prikupljaju se i podaci o neprijateljima, o onima čiji su sinovi u četnicima ili ustašama. Ali ni oni »nemaju ništa«. Nemaju ili ne daju.

Intendant predlaže štabu da se seljacima pomogne pri oranju. Štab usvaja... Partizanski konji oru, a gladni borci ih tjeraju. Možda oru i zemlju četnika neprijatelja. Nekome je sin u četnicima i bori se protiv ovog gladnog partizana koji ore sa njegovim ocem.

Tako jedan borac ore na njivi sina-četnika čiji otac sije i razmišlja o poštenju i pomoći partizana. Sunce se bližilo za-hodu, a i sjetva je već pri kraju. Najednom, pucanj iz šume. Jedan, dva, tri kuršuma zariše se u brazde. Seljak baci torbu sa nešto preostala kukuruza, uhvati partizana za ruku i potrčase za jednu gomilu kamenja. Pucnjava prestade. Seljak se podiže i uze torbu iz koje se kukuruz prosuo.

— Ajdemo, nećemo braniti. Nećemo, nemamo za koga. Nek ne nikne. Neka ne rodi. Nema za koga!

Partizan povede svoje konje i uputi se u jedinicu, a seljak poguren, ode svojoj kući. Pala je noć, a seljak ne spava. Zna ko je pucao — njegov sin četnik. Zašto? Zato što su mu partizani uzorali njivicu. Iz razmišljanja trže ga kucanje na prozoru.

— Ja sam . . . otvori, samo da ti nešto kažem.

Poznajе glas. To je njegov sin. Ustaje i otvara prozor.

— Slušaj ... ti si orao danas se partizanima. To sam ja vidio, a vidjeli su i drugi. Ja neću da mi kažu da mi je otac izdajnik! Oni će te ubiti. A ako te oni ne ubiju, ubiću te ja. Toliko i — laku noć!

Kada je pitanje ishrane bilo najkritičnije obaviješteni smo preko odbornika da dva bogata brata, četnički nastrojena, imaju sakrivene veće količine hrane. Do njihovih kuća i imanja dolazi se kanjonom uz samu rječicu. Prilaz je skriven, kuće se ne vide te niko nije navraćao. Partizani im nisu ništa uzeli, a neprijatelji ih čuvaju jer su im sinovi sa njima. Odmah uz kuće su dvije staje i torovi sa brstom za stoku ispod kojeg, prema obavještenju, kriju krompir. A više kuće je pećina sa skrivenim žitom. Imaju i dosta stoke.

Čim je odbornik otišao, intendant je probudio svoje ljudstvo i krenuo.

— Lako smo našli potok i klisuru na njemu — priča poslije intendant. Kad smo prošli kroz klisuru, puteljkom kojim mogu samo pješaci i tovarna stoka, pred nama se ukaza pitoma zaravan oivičena svud naokolo brdima, sa nekoliko kuća i staja. Ovdje je trava već počela da zeleni. U podnožju naselja prema potoku nalazili su se voćnjaci, a preko potoka oranice opasane livadama.

— Drugovi, ovdje nema gladi — uzviknu radosno intendant. Tu ćemo naći rješenje.

Odmah na izlasku iz klisure pojavi se kolski put, oivičen sa obje strane zelenom živicom od bagrema. A oko živice sa obje strane puta borci naše 1. čete beru koprive. Na pitanje intendanta šta rade, odgovoriše: »Eto beremo za ručak«.

Pred jednom stajom, intendant se susreo sa komesarom čete koji ga smješkajući se dočeka.

— Šta nam nosiš, spasioče?

— Došao sam, da ovdje uzmem za cijelu jedinicu. Čuli smo da se vi dobro hranite, a ostali još uvijek gladuju! — odgovori intendant.

— Pa dobro, ako uspiju moji ljudi da naberu dosta kopriva, ja nemam ništa protiv da podijelimo. Samo se bojim da ipak neće biti dosta za cijelu jedinicu. Opasli smo već za ovih sedam dana, koliko smo ovdje.

— I vi sedam dana jedete koprive? — kao začuđeno će intendant.

— Nego šta misliš! Ma nijesmo se mi odmah ni sjetili tog đavola, pa smo dva dana bili bez ičega, nego nas ovi domaćini nagovoriše. —• Berite, vele, koprive, to je dobra stvar, inače vam nemamo šta dati za jelo! I oni su ti sirotinja, sve im, vele, neprijatelj opljačkao. I oni beru koprive i kuvaju kao i mi. Dadnu nam po šaku kukuruznog brašna te pospemo po koprivama i, da vidiš, nekako se može. Pošteni su to ljudi, ali šta ćeš, nemaju ni sami.

— Danas ćeš se najesti, komesare, i ti, i tvoja četa i cijela jedinica! —• reče mu intendant, našta se ovaj nasmiješi sa nevjericom. Reče mu da pozove domaćine.

Kurir ode po domaćine, a komesar izvadi kutiju sa cigaretama i ponudi intendanta:

— De ti imaš vezu sa Talijanima, kad pušiš njihove cigarete? — pita ga intendant.

—• Ne znam, pravo da ti kažem, otkuda im; to mi je dao jedan od domaćina — veli komesar.

Kad domaćini dođoše, komesar se pozdravi s njima, kao njihov stari poznanik, a onda im predstavi intendanta.

— Drago mi je! —• reče jedan od njih. Eto, činimo što možemo. Znamo mi šta je vojska, ali i mi sami gladujemo. Neprijatelj, brate, sve opustio. Sreća, ostadoše kuće pa čovjek ima đe glavu da skloni. . .

— Da, da! . . . A velite, neprijatelj opustio. Nego, molim vas, koji je to vaš neprijatelj? — upade mu intendant u riječ.

Domaćin se očito iznenadi ovakvim pitanjem te nekako zbunjeno promuca:

— Pa . . . pa neprijatelj, zna se ko je neprijatelj.

— Ma, mi znamo ko je neprijatelj, odnosno ko je neprijatelj naroda, ali me interesuje koga vi smatrate neprijateljem?

— Pa . . . Švabe i . . . i ustaše — jedva promuca domaćin.

— A Talijane i četnike? — De njih ubrajate?

— Pa . . . i . . . oni. I oni su neprijatelji, ako prave zlo narodu!

— Vama, izgleda, nisu napravili zlo. Vas su poštjednili! A i kako će vama praviti zlo, kad su vaši sinovi s njima? — otpoče intendant otvorenih karata. Vi ste poslali sinove u četnike da zajedno s Talijanima žare i pale. Da ubijaju nevine ljude, starce i djecu. Vi zato pušite talijanske cigarete. Krijete

hranu od gladnih partizana koji na vašem pragu ginu u borbi sa tim neprijateljima i za vašu slobodu. Savjetujete im da beru koprive i vi ih sami jedete, jer se bojite da vam ne pretražimo ambare ... A znate i stav naše Partije u pogledu samovoljnog uzimanja ... prisustvovali ste teškoj osudi one dvojice partizana zbog šačice krompira ... Sigurni ste da će vam sakrivena hrana i stoka ostati. Treba samo malo izdržati. Par dana pred tim gladnim partizanima glumiti i s njima jesti koprive. Oni će otići, a vaši sinovi će i dalje nekažnjeno sa Talijanima orgijati, žariti i paliti... pljačkati nedužni narod i vući vama — svojim očevima ... No, dosta o tome, predimo na stvar. Vi imate sinove u četnicima. Je li tačno?

Braća su sve vrijeme ćutala i gledala preda se, a kad im intendant postavi ovo pitanje, pogledaše se i stariji odgovori.

— Tačno je!

— Na čijoj su oni strani i protiv koga se bore?

— Pa ... eto... otišli su sa Talijanima i bore se protiv vas. Mi smo im govorili, ali kad neće da slušaju, šta im mi možemo?

— Dobro! Jesu li oni po vašem mišljenju naši neprijatelji?

— Pa ... jesu. Čim se bore protiv vas, jesu. I oni vaši i vi njihovi neprijatelji.

— Kažnjavaju li oni partizanske familije? Kolju li i ubijaju njihove roditelje, žene, djecu?

— Mi nijesmo čuli da oni to rade, a za ostale četnike smo čuli.

— Imamo li i mi pravo da neprijatelju vratimo istom mjerom? Da palimo kuće, da ubijamo i koljemo njihove familije?

— Pa ... imate, ali ... vi kažete da ste narodna vojska i da se borite za narod. Vi kažete da se čak borite i za familije i djecu i takvih koji su protiv vas.

— A, vidite, kako vi to razumijete, kad se radi o vašoj koži! Jeste li vi već čuli neki slučaj da su partizani izvršili odmazdu nad četničkim familijama?

— Do sada nijesmo. Valja reći istinu. Što jest, jest.

— Eto vidite. Do sada nijeste čuli, a ni od sada nećete čuti. Partizani to ne rade. Ali ipak kažnjavaju neprijatelja i one koji mu pomažu. I vaše sinove ćemo kazniti. Oni su otvoreni

izdajnici i bore se na strani okupatora, protiv nas. I vas ćemo kazniti. Vi pomažete vaše sinove, a time pomažete i okupatora.

— Ja vas ne razumijem! — umiješa se onaj mlađi. Kažete da partizani ne prave odmazde, a zatim kažete da ćete i nas kazniti. Ne znam zašto bi nas kažnjavali. Kažete da smo ih mi pomagali, a ja ne znam u čemu smo ih pomagali. Mi smo im govorili da ne idu, ali kad nijesu htjeli slušati, eto im sada pa nek se obračunavaju s vama kako znaju, i vi s njima, samo vi nas pustite na miru.

— Mi ćemo se s njima već obračunati kad se sretnemo u borbi. Vi se za to ne brinite. Ako se ne predaju, ako ne polože oružje i ne vrate se sami svojim kućama. Nego, mi imamo i drugo pravo. Mi imamo zakonsko i moralno pravo da materijalno kaznimo i one koji se s puškom bore protiv nas i one koji ih pomažu. A koliko vi sami pomažete i okupatora i svoje sinove, to ćete već na kraju i vi sami kazati.

— Oni nemaju ništa i sve što vidite, to je naše i ove ne-
jake djece. Prema tome, ja ne znam kako bi ih mogli kazniti materijalno!

— A, sad se odričete svojih sinova i kažete da ih ne pomažete, a zar to nije pomoć, neprijatelju, kad krijete hranu od partizana i gledate ih kako gladuju . . .? I ne samo to. Koji je od vas bio donedavno u četnicima?

Braća se na ovo pitanje ponovo pogledaše, a zatim progovori stariji.

— Ja sam bio.

— Nije li to dovoljno da vas proglasimo narodnim neprijateljima i da vas kaznimo?

— Radite šta znate! — ljutito odgovori.

— Evo šta ćemo uraditi. Kaznićemo vas po zasluži. Prodali ste se neprijatelju, izdali svoj narod. Borili ste se protiv narodne vojske i kazna vam sleduje. Ne odmazda, nego kazna materijalno.

— Možete nas samo pobiti, uzeti nam nemate šta. Kuće i zemlju ponijeti ne možete. Kuće i ovo staja možete popaliti, a nas pobiti. Drugom nas kaznom ne možete kazniti. Mi drugo nemamo sem kopriva, a koprive smo vam dali.

— Koprive ćemo ostaviti vama pa ih vi jedite, a mi ćemo uzeti žito, krompir i volove. A kazna može biti oštija i blaža.

Zavisno od vašeg držanja i iskrenosti. Ako budete iskreni i sami kažete šta sve imate, kazna može biti blaža, inače ako sami tražimo, uzećemo sve, sem najpotrebnijeg za djecu.

— Mi nemamo ništa i ja sam već rekao. Ako ne vjerujete, vi tražite i što nađete nosite.

— Dobro, kad je tako, počinjemo da tražimo.

Čim dođoše do prve gomile granja, pored staje starijeg brata, intendant upita:

— Sta ima ovdje?

— Pa valjda vidiš, nijesi slijep! — odgovori prilično drsko stariji brat. To su grane od brsta, a stoku su nam otjerale Švabe.

— To me iznenađuje! — upade intendant. Do sada su Švabe samo nas pljačkale, a sad počeli i vas — svoje saveznike! Torovi su vam veliki, mora da ste imali i veliko blago.

— Šta ima ispod ovih grana, da nije kakav trap krompira?

— Ja za njega ne znam i moj nije. Ako je neko drugi mogao da iskopa trap u mom dvorištu, a da ja za to ne znam, slobodno uzmite što nađete.

Borci skloniše grane i počеше otkopavati. Čim skidoše zemlju. ukazaše se daske od trapa. Kad skidoše i daske braća se opet pogledaše. Onaj mlađi bi, izgleda, nešto rekao, ali mu stariji daje znak da ćuti.

— Hoćemo li dalje tražiti? — upita intendant.

— Samo vi tražite! — ja sam svoje rekao i ne poričem, opet će stariji.

— Vidim ja da si čovjek od riječi — veli mu intendant. Kad je tako, da se pogodimo: u kuće i u staje uopšte nećemo zalaziti, a za ono što je van kuće i staja sakriveno i što kažeš da nije vaše, mi ćemo uzeti. Važi li?

— Ama ljudi, stanite! — poče opet mlađi, ali ga stariji prekide i reče da ono što je rekao, ne poriče.

— A sad, komesaru, dok mi po jednu popušimo, pošalji jedan vod u onu pećinu iznad kuće, neka i tamo pogledaju. Ona dva borca što su otkopavala trap uputi da pogledaju ispod druge gomile granja kod staje. Malo zatim, oni izvijestiše da je i pod onom gomilom trap sa krompirom. Na ovo se braća opet pogledaše.

— Nešto se vodnik dugo zadržao, vjerovatno u pećini nema ništa! — primjećuje intendant.

— Džabe mučite ljude, tamo nema ništa i . . . zar vam nije dosta ovo što ste već našli . . .

U tom stiže jedan borac i predade ceduljicu od vodnika. Intendant je glasno pročitao: »U pećini skladište žita i kukuruza. Ima ga dosta. Ima i bijelog brašna u nekim platnenim džakovima. Pećina ima dva dijela. U prvom nijesmo našli ništa. I kad smo mislili da je već napustimo, jedan borac je primijetio da je jedan poveći kamen nekako neprirodno uglavljen u jednu od stijena pećine. Jedva smo ga izvadili i otvorili drugi dio pećine. Tu je skladište«.

— Pošto ovo što smo pronašli nije ničije, budite ljubazni pa sačuvajte potvrdu koju ću vam dati, ako se ipak nekada javi vlasnik, da zna ko mu je to uzeo. Ako ne bude neprijatelj ili saradnik neprijatelja, već naš čovjek, to će mu poslije rata sve biti vraćeno ili plaćeno — završi intendant.

— Ne, brate Srbije, ako znaš za boga i za vjeru! — viknu stariji brat i raširi ruke. — Ne, ne ubijaj ovu nejač, ovu djecu. Ne, sve će pomrijeti od gladi!

— Pa mi od vas ništa ne uzimamo iako bismo imali pravo. Rekoste da je sve što nađemo tuđe.

— Razumiješ ti sve, i ja sad razumijem sve, nego da se mi kao ljudi nagodimo — opet će domaćin. Daj ruku i neka bude po pola! — navaljuje domaćin.

— Kako po pola? Ja uzimam na sebe odgovornost što diram »tuđu« imovinu, imovinu za koju se ne zna čija je. I kako sad da to dijelim s tobom po pola? — »čudi« se intendant.

— Prije svega, ja ipak mislim da smo ljudi i nemoj ići do kraja. Ti sve razumiješ i znaš o čemu se radi i sad daj da ipak to na neki način uredimo — upada domaćin.

— Ako baš hoćeš, možemo napraviti i drugu pogodbu ... ali dotjeraj prvo svu stoku ovamo. Bili ste oba u četnicima. Sad su vam sinovi u četnicima. Sarađivali ste sa okupatorom i pomagali ga.

— Idem! Idem i sve ću dotjerati. Djece mi, i posljednje bravče — potrča stariji.

— Čekajte ... Dajte jedno dijete koje će pokazati našim borcima gdje je stoka, pa će oni sa vašim čobanima sve dotjerati ...

Kad stariji pozva jednog dečaćića i naredi mu da se sva stoka dotjera, intendant ga ponovo zadrža.

— Pošto ste braća, a podjednako ste krivi, i kazne će vam biti jednake. Ali mi smo narodna vojska, a ne kao vaši... Mi

vam nećemo ostaviti djecu bez hljeba. Zato, neka se ostave za svakoga po dva vola, da imate čime zemlju uzorati. Vi recite djetetu koji volovi da vama ostanu. Zatim, nastavi intendant, sve krave i sve ovce ... i po tri ovna za priplod. A sve drugo, i volovi i junad i ovnovi, neka se dotjera ... Je li u redu, domaćine?

— Kao bog u redu! — odgovori ovaj zadovoljno. A i kako ne bi bio. Bio je već »alalio« misleći da će mu intendant uzeti sve, a ovako će dati dvadeset-trideset grla, a drugo mu ostaje. — Šta je to prema čitavom maluu? — dodaje na kraju intendant.

— Donesi de, stara, onu rakiju, ali bolju! — viknu domaćin ženi. — I sira ... i šunku ... I daj odmah onaj veliki kotao od mlijeka i kuvaj puru za ove komesarove vojnike ... i dobro zamasti. Oćemo da popravimo ono što se može popraviti, jer sad vidim da su ovo ljudi i da je ovo stvarno narodna vojska ...

Koliko bi on još nabrajao i hvalio partizane, kajao se i naređivao ženi šta sve da donese, da ga intendant ne prekide:

— Polako, domaćine! Polako, još sve nije završeno. Nemoj opet prenađliti. .. Rakiju ćemo popiti i to donesi slobodno. Mislim da će nam svima prijati, a naročito komesaru poslije onih kopriva.

— Ko boga te molim, ne pominji mi više te proklete koprive! — upada opet seljak. Neće ih više jesti, ja ti garantujem. Koliko god ostanu ovdje, kao golubove ću ih hraniti, a komesar će poslije reći kako je bilo. Ja sam tek sada progledao i sad znam šta treba raditi.

— Mezeluke nikakve nećemo! — nastavi intendant. Šunku i sir vi ostavite za svoju djecu. Uostalom, možete i time, ako hoćete, častiti borce. To je vaša stvar. Ovo da se pura skuva za borce slažem se, i to da bude dobro zamašćena. Oni su to zaslužili, jer su im se sigurno koprive ogadile.

— Zaboravi te koprive ... preklinjem te.

Domaćica otrća te izdade naređenje da se kuva pura, a ona donese rakiju.

— Pijte, drugovi! Pijte, ja sam pogriješio, žaliću ali i ispraviti grešku.

Poneki borac uzme čašicu, malo popije, a poneki i odbije.

— Da završimo! — objavi intendant. — Dok ćobani dotjeraju stoku, da mi svršimo druge poslove. Treba što prije nahraniti i ostale borce.

— Koliko vi imate čeljadi, oba zajedno? Ili ne, svaki posebno. Pravilnije je. Ne računajući, naravno, onu dvojicu što su u četnicima. Njihove dijelove ćemo uzeti sve. A vama i ostaloj čeljadi ćemo ipak nešto ostaviti. Ostavićemo vam žita za sjeme koliko treba. Dalje, za svakog člana porodice po pola kilograma dnevno do nove ljetine. Krompira isto tako. Od stoke ono što smo se već dogovorili. Na sve to ću vam izdati potvrdu da vam je konfiskovano, pošto ste sarađivali sa neprijateljem. Ako vam se sinovi vrate i polože oružje još dok smo ovdje, dođite kod nas u štab, zamijeniću vam potvrde i izdati druge, da vam je sve to rekvirirano i to će vam se poslije rata ili vratiti ili platiti. Je li pravilno?

Seljak baci flašu sa ostatkom rakije, zaleti se i poljubi intendanta:

— Pravilno . . . Hvala vam i svakom ću ovo ispričati. Pravedni ste...

— Kako to misliš — pravedni? — pita ga intendat?

— Evo kako? Ja sam bio godinu dana intendat u četničkom odredu. Mi tako nijesmo radili, već smo uzimali i kad nam treba i kad nam ne treba, i što nam treba i što nam ne treba. Nijesmo pitali ni koga on ima, ni koliko njemu treba. Ono što nam nije trebalo to smo uništili. Ja, istina, nijesam palio. To su drugi radili, a ja sam uzimao hranu, stoku, odjeću. Sve do čega smo došli. Takva smo naređenja dobivali. A sada. daj da te još jednom poljubim, a četa će od sutra imati šta da jede, to budi siguran. Uostalom, tu je komesar.

BOTICA PURE

Za dan-dva brigada je nahranjena, a zatim je trebalo ponovo zavesti strogu štednju i smanjiti dnevno sljedovanje na minimum, na boticu (grudvicu) pure dnevno.

Ali nije bila u pitanju samo brigada. Odstupajući pred neprijateljem, ogromne mase naroda — ljudi, žena, nejake djece, sve što je moglo da umakne od Krupe, Bihaća, Petrovca. Drvara, Grahova, Glamoča — slilo se u prozorsku kotlinu i pomešalo sa ranjenicima i borbenim jedinicama. Ostaviti ovaj narod, ili ga vratiti na zgarišta popaljenih domova, značilo je vratiti ga u naručje fašističkih koljača, u sigurnu smrt. Zato je donijeta odluka da se formiraju zbjegovi i svaka brigada da povede sa sobom po jedan zbjeg i stara se o njemu.

I naša brigada je dobila jedan takav zbjeg od nekoliko desetina ljudi, žena i djece. Zdravi i mlađi ljudi su raspoređeni po četama, a žene, djeca i nešto staraca ostali su u zbjegu koji je bio priključen brigadnoj intendanturi. Sljedovanje je davano i njima kao i borcima.

I tada, kada smo dnevno sljedovanje sveli na boticu pure. očekujući ponovo glad, desilo se nešto što još nisam zaboravio i što se ne da zaboraviti iako bi to čovek želio.

Jedna žena je ukrala boticu pure! Samo, ja još i danas, kada se tog slučaja sjetim, razmišljam da li je ukrala . . . ?

Posljednjeg dana pre nego što će brigada krenuti za glavninom, kuvar je dijelio dnevno sljedovanje pure. Svakom po boticu. Jednako i djeci i odraslima.

Baš sam se spremao da odem u štab brigade, da vidim kakvi su izgledi za pokret, kad spazih jednu drugaricu-borca koja je tog dana pomagala kuvaru oko podjele dnevnog sljedovanja, kako vuče za ruku jodnu iscrpljenu i izbezumljenu ženu iz zbjega.

— Druže intendante, ova je ukrala boticu pure. — Evo tu joj je u njedrima.

Zena me gleda ukočenim pogledom, vilice joj podrhtavaju, a rukama zaklanja njedra.

— Ukrala boticu pure? — Jesi li ti sigurna da je kod nje u njedrima?

— Jesam, sigurna sam. Evo da joj raskopčam njedra vidjećeš . . .

Sirota žena, još jače pritiskuje rukama grudi. . .

— Pokaži! Pokaži, ne boj se — velim joj.

Ona raskopča njedra i zaista, botica pure, kao omanja jabuka, još vruća, puši se, a na grudima joj plik . . .

— Za koga si to uzela, za dijete?

— Ne, nisam za dijete, ono je dobilo.

— Pa i ti bi dobila.

— Znam. Nisam za sebe uzela. Za njega sam uzela. Za muža . . . reče sva crvena od stida, podrhtavajući od straha.

Muž joj je bio raspoređen u bataljon, a ona je sa djetetom ostala u zbjegu.

— Pa i muž će dobiti danas isto toliko. A i da ne dobije, zar si se usudila to da uradiš? Zar si zaboravila kažnjavanje one dvojice . . . ?

Ništa nije odgovarala, samo je i dalje drhtala.

— Jeli još neko vidio da je uzela puru? — pitam drugaricu koja ju je dovela.

— Nije. Mislim da nije niko drugi vidio.

— Dobro, ti sad idi, a ova žena neka ostane, i nikome ne govori o ovome, dok ja to ne raspravim sa štabom brigade.

Kad drugarica ode, ponovo pitam ženu:

— Pa zašto to uradi nesretnice? Da si rekla da si to učinila za dijete, pa i da razumijem, ali za muža . . . On je čovjek. Sada je i borac, nosi pušku. Šta misliš, šta bi ti on rekao da si mu donijela tu jadnu boticu pure. Ukradenu boticu pure da pojede krišom od svojih drugova koji su isto tako gladni kao i on . . . I to poslije suđenja onoj dvojici . . . Da li bi on to primio, interesuje me?

Žena brižnu u plač.

— Ne bi, ne bi primio. Sad tek vidim šta sam uradila . . . Mislila sam — neće izdržati glad. Uzeće negdje sam. Borci će ga osuditi, a ja imam samo njega. Njega i ovo dijete. Šta bismo ja i dijete bez njega? Bolje strijeljajte mene . . .

Nesretna žena je i dalje jecala, a izbezumljen i ukočen pogled nije skidala sa botice pure koja je stajala pred njom.

Razmišljao sam . . . Zar opet strijeljanje? Zar majku da strijeljamo pred očima djeteta i muža . . .?

— Druže intendante, pismo iz štaba brigade. — trže me glas kurira . . .

— Brigada kreće pravcem . . . glasilo je naređenje . . .

Dalje nisam čitao, krenuo sam da izdam naređenje za pokret.

Neće biti kažnjavanja, neće biti gladi, brigada kreće pravcem . . .

Đuro BAJIC

SA 7. KRAJIŠKOM KA NERETVI

Krajem 1942. godine nalazio sam se u centralnoj bolnici za Podgrmeč koja je bila u blizini Majkić-Japre. Radio sam oko ranjenika i bolesnika. Bilo ih je i dosta teških. Među njima su se nalazili Stojan Makić, Dragan Stanić i mnogi drugi. Liječio ih je dr Drago Herlinger poznati hirurg iz Siska (poginuo oko Sutjeske). Uz njega su još radili dr Izidor Levi i dr Zdenko Kraus.

Jednog dana u našu bolnicu stigao je kurir. Donio mi je naredenje iz štaba 1. bosanskog korpusa da se odmah javim štabu. Oprostio sam se od drugova i ranjenika i pošao s kurirrom.

Štab 1. bosanskog korpusa nalazio se na padinama Grmeča u novim brvnarama, sagrađenim među bukvama iznad sela Lušci-Palanke. Bile su dobro kamuflirane.

Oko štaba je vrvilo. Odmah sam osjetio da Košta Nađ opet nešto sprema. Javio sam se dr Vasi Butozanu referentu saniteta korpusa. Saopštio mi je da me je Košta odredio za referenta saniteta 7. krajiške brigade.

— Postavljen si za referenta 7. brigade, rekao mi je Vaso. Zapravo, i nisi referent cijele brigade. Za sada si referent saniteta polubrigade. To ti je nešto novo. Idi pa ćeš na licu mjesta vidjeti kako to ide. Ja mislim da ćeš uskoro imati i cijelu brigadu. Ne može postojati jedna polovina, a da nema i druge. Glavno je da dobro organizuješ sanitet. Ne moram ti mnogo o tome pričati. Ti i sam to dobro razumiješ. Bio si delegat na Kongresu partizanskih ljekara u Bosanskom Petrovcu. Tamo si čuo kako treba raditi. Ako nešto ne budeš znao pitaj. Redovno nas izvještavaj. Pomoći ćemo ti u svemu što bude moguće.

Sekretar u štabu korpusa bio je tada Albert Trinki, plavokos sitan i bistar Banjalučanin. Poznao sam ga još prije rata. Pošao sam da ga vidim. Sjedeo je za stolom i nešto radio. Obradovao se kada me je video. Odmah je odnekle izvukao duvankesu. Bila je puna puncata, nabijena i dobro stegnuta.

— Hoćeš da zapališ jednu — započeo je Trinki. Odvezao je duvankesu i smješkao se ispod plavih očiju. Znam da si poželio dobrog, pravog, žutog i mirisnog duvana.

— Hoću, kako ne . . . Bila je to fina, žuta skija. Mirisao sam je i uživao. Uzeo sam kesu. Trinki je opazio moje duvandžijsko uzbuđenje i šeretski mi se podsmejavao.

— Hoćeš da ti malo dam duvana da poneseš? Daj ovamo tu kesu — govorio mi je nastavljajući da se smješka. Odnekud je izvukao komad papira. Dugo je vadio duvan.

— Dosta, dosta Trinki. Nećeš valjda isprazniti cijelu kesu. Treba nešto i da ostane.

— Neka, Moni, neću ti dati sve. Još samo malo. Dalek ti je put. Treba da imaš malo rezerve. Neka ti se nađe pri ruci. Nećeš pušiti sam, moraćeš ponuditi i druge.

Pušili smo cigarete, uvlačili dim i razgovarali o svemu i svačemu.

— Meni reče Vaso Butozan da idem za referenta saniteta 7. krajiške polubrigade. Šta mu to znači? Još nikada nisam čuo da postoji takva jedinica.

— Pa pola brigade i ništa više. Tamo su, negdje oko Ribnika i na Manjači, dva bataljona. Tamo su Ljubo Babić i Milan Zorić. Poslije će doći i Rade Marjanac sa još dva bataljona. Onda će nastati 7. krajiška brigada. Ne boj se, sve će to ići kako treba. Samo ti organizuj brigadni sanitet.

Pošao sam na ovaj novi zadatak. Najprije sam otišao da se javim komandantu divizije Slavku Rodiću i komesaru Iliji Došenu. Slavko me je dočekaao kao starog poznanika. Smijali smo se i razgovarali što nam je palo na pamet.

— Pošao si za 7. polubrigadu, je li? Mislim i ja da idem u tom pravcu. Čekaj još koji minut. Ići ćemo zajedno.

Kuriri su nam osedlali konje. Jahali smo pi'ema Manjači. Putem smo se šalili, a na ravnicima utrivali. Slavko je bio vese-ljak. Znao je da pridobije ljude.

Konačno smo se odvojili. Ja sam pošao svojim, a Slavko svojim putem, obuzet svaki svojim mislima.

U štabu 7. krajiške našao sam se s Ljubom Babićem, komesarom brigade. On je prije bio komandant u drvarskom ustanku. Kasnije je postao komandant 1. krajiškog odreda, kome su pripadale sve jedinice Grmeča, Podgrmeča i Manjače. Docnije se odred podijelio na više manjih. Sada je Ljubo postao komesar 7. krajiške brigade. Tu je bio i Milan Zorić, zamjenik komandanta brigade.

U štabu brigade bila je velika trka. Nešto se spremalo. Tu su bila samo dva bataljona — jedan je bio oko Ribnika. Rade Marjanac, komandant brigade, još nije stigao. Očekivali smo njega sa njegovim dva bataljona. Nismo tačno znali kada će doći. Nekako nam je bilo neprijatno da se nazivamo polubrigadom. Očekivali smo i novog zamjenika komesara, Mijuška Sibalića, koga ranije nisam video ni poznao.

Zamjenik komandanta, Milan Zorić, krenuo je s jednim bataljonom prema Sanskom Mostu. Ja sam kao referent saniteta pošao s njim. Prešli smo na onu stranu Sane i konačno se smjestili u Tomini. U borbama oko Sanskog Mosta imali smo poseban zadatak. U Sasini, Škriljeviti i Ivanjskoj bilo je dosta ustaša. Spremali su ih i odgajali banjalučki popovi, agenti zloglasnog Viktora Gutića. Bila su to katolička sela. U selu Tomini, nasuprot, živjeli su seljaci pravoslavne vjere. Tu su imali uticaja Uroš Drenović i Laza Tešanović, dva poznata četnička zlikovca.

Viktor Gutić i Uroš Drenović dobro su se slagali. Zajedno su bančili u Banjaluci. Imali su i zajednički cilj. Ali seljaci iz Sasine i Škriljevite mrzeli su svoje komšije iz Tornine. Prije rata, ova sela su živjela u dobrim susjedskim odnosima, a sada su ustaški i četnički zlikovci među njima stvorili razdor. Tako su u Sasini i Škriljeviti stvorene posebne ustaške jedinice. Ustaše su žarile i palile u zaleđini Sanskog Mosta i onemogućavale potpuno oslobođenje grada.

Naš je zadatak bio da prodremo u pravcu Sasine, Škriljevite i Ivanjske, neutrališemo dejstvo ustaša u zaleđu Sanskog Mosta i omogućimo jedinicama 1. bosanskog korpusa da oslobode ovaj grad.

Borbe su bile žestoke i dugotrajne. Bilo je mnogo ranjenika. Gorjela su čitava naselja. Neprijatelj je imao dosta vre-

mena da se spremi. Bio je u velikoj nadmoćnosti i krenuo iz Banjaluke s većim snagama.

Morali smo se povući preko Vrpolja prema Manjači. Milan Zorić je pošao sa bataljonom u Ribnik. Trebalo je da ga reorganizuje i osposobi za dalju borbu.

Sada se potpuna i iskusna 7. krajiška spremala brzim tempom. Neprijatelj je započeo četvrtu ofanzivu. Naša akcija na Sanski Most — borbe u Sasini, Škriljeviti, Ivanjskoj — već je bila za nama.

Ribnički bataljon nije više mogao da se vrati u sastav svoje — 7. krajiške, već je kasnije ušao u sastav 10. krajiške brigade.

Organizovao sam brigadni sanitet, spremao bolničare i borio se da dobijem nosioce ranjenika. Formirali smo higijenske ekipe u brigadi i bataljonima i jurili po selima majstore da naprave partizansku burad. Trebalo je nešto izmisliti da se burad mogu hermetički zatvarati. To je bilo vrlo teško ali smo uspjeli. Satima sam stajao uz majstora. Skupa smo razbijali glavu. Radovao sam se kada su burad bila gotova. Pravili smo ih od benzinskih buradi. Tako smo stvorili oružje za borbu protiv pjegavog tifusa. Nadao sam se da ću na taj način očuvati borce. Dobili smo i konje i isprobavali tovarenje i rastovarivanje. Sve je bilo u redu. Brigada je krenula, a s njom i naša brigadna ambulanta.

Pošto je naša divizija, sa Slavkom Rodićem, krenula na drugu stranu, morali smo da brigadnu ambulantu 7. krajiške pretvorimo u malu brigadnu bolnicu, jer je divizijska ostala sa divizijom.

Prikupio se cio štab brigade. Došao je i Rade Marjanac. U Politodjelu brigade su Milisav Raičević, Dušanka Kovačević i Dušan Dozet, koga su zvali Dudo. Mijuško Sibalić, zamjenik komesara brigade, nosio je na glavi visoku, šiljastu bijelu šubar. Izdaleka je izgledala kao bijeli fišek od papira. Nosio je i bijeli sukneni gunj.

Brigada je prolazila kroz teške borbe. Njena bolnica se kretala prema situaciji: katkad ispred, katkad iza nje, a katkad i bez nje. Sa sobom smo nosili i nekoliko teških ranjenika. Nosioci su se menjali svakih petnaest minuta. Teren je bio vrlo težak i oni su se pod nosilima brzo zamarali.

Jednog dana komandant brigade Rade Marjanac posmatrao je kolonu naše brigade. Kad naiđe bolnica, Rade se malo trže, namršti i progunđa kroz zube:

— Kakva je to ciganska čerga? Kakva su to benzinska burad na konjima? Skloni ih malo pozadi. Kvare mi kolonu — reče mi.

Ostavio sam za kasnije da mu odgovorim. Sada je bio zlovoljan.¹

Poslije dugih marševanja, danju i noću, brigada se odmarala. Puteljak kojim su se kretale jedinice 7. banijske divizije sa ranjenicima i bolesnicima bio je otvoren i izložen dejstvu italijanske artiljerije. Nosila su bila teška. Zemlja smrznuta, a teren ispresijecan sa većim usponima. Na klizavoj stazi nosioci ranjenika su ulagali ogromne napore. Naš brigadni sanitet sa svojim nosilima prolazio je istim putem. Na sredini puteljka Talijani su mi ranili jednog bolničara. Morao sam ga previjati na otvorenom prostoru.

Odmaralo se kad god je bilo moguće. Tada su moja partizanska burad počinjala da rade. Parili smo što se moglo pariti. Neki su iznad vatre grijali rublje. Ošamućene vaške padale su u vatru. Neki su opet davali otpor parenju. Nisu shvatili ozbiljno. Tu i tamo poneki borac bi obolio od pjegavog tifusa. Nosili smo ga na nosilima sa sobom. Kasnije, kada je naša 7. brigada pripala 1. proleterskoj diviziji, ove tifusare slali smo u divizijsku bolnicu.

Između Rame i Jablanice video sam Tita. Stajao je sa Ivanom Milutinovićem. Prolazio sam sa svojim sanitetom pored njega. Vidio sam kako naše male tankete zaplijenjene od Talijana defiluju svoj posljednji defile ispred Vrhovnog štaba. Posle toga su se survale u kanjon Neretve zajedno sa drugim krupnijim oružjem.

Naše jedinice prešle su Neretvu preko improviziranog mosta. I naša brigadna bolnica se prebacila na drugu strmu stranu kanjona Neretve noseći ranjenike na leđima.

¹ Negdje u Sandžaku Rade je dobio malo temperature. Plašilo me je da se nije razbolio od pjegavog tifusa. Ne voli moju partizansku burad, ali se čuva vaški. Možda ga je ipak neka inficirala. Bila bi velika šteta ako je to pjegavi. Morao bi se odvojiti za nekoliko nedjelja od brigade. Srećom nije bio pjegavi tifus. Dao sam mu nekoliko tableta i čaja. Sve je opet bilo dobro. Plašio sam ga malo pjegavcem. Nije se više otvoren^o ljutio na moju cigansku čergu. Navikao se.

Porušeni most preko Neretve ostavili smo već davno. Brigada je polazila na položaj. Kolona se vukla puteljkom uz neko polje. Na putu smo susreli Koču Popovića i Filipa Kljajića, komandanta i komesara 1. divizije. Koča je zaustavio Radu Marjanca i nešto razgovarao s njim. Pozdravili su se. Koča se glasno smijao.

Tada su Koča i Fića prošli i pored moje brigadne bolnice. Koča nas je pozdravio mahanjem ruke. Pošao je dalje, ali se najednom zaustavi i reče:

— Čini mi se prevelika vaša brigadna bolnica. Skoro je kao naša divizijska. Sve što je teže treba slati u divizijsku bolnicu. Kod sebe zadržite samo lakše ranjenike i rekonvalescente.

Prošli smo sa našom ranjениčkom i bolničkom kolonom pored Boračkog jezera. Spuštali smo se niz strmu stranu kanjona i peli se uz drugu. Tada je Boračko jezero izgledalo tužno.

Nekoliko dana poslije susreta s Kočom i Fićom, štab naše brigade dobio je naređenje da me uputi u diviziju. Odmah sam se spremio i pošao. Oko Miljevine sreo sam hiruršku ekipu dr Đure Mešterovića. Zatekao sam samo Ivana Popovića Đanija. Đuro je negdje otišao. Tu sam ostao preko noći.

Sutradan sam dobio temperaturu. Nije bila suviše visoka. Legao sam na pod neke male sobe. Čvrsto sam bio ubijeden da to nije pjegavi tifus. Svaki tifusar je uporno odbijao da je obolio baš od pjegavca. To sam uočio kod svakog bolesnika. Sada sam i sam isto činio. Svakog sam uvjeravao, pa i samog sebe, da imam neku malu gripu. A u stvari bio je pravi pjegavac.

Još sam bio u početnom stadiju bolesti, kad mi u sobicu uđe Lah, načelnik štaba 7. krajiške. Bio je omršavio i malo pozelenio. Odbolovao je pjegavi tifus. Sada se vraćao u brigadu. Pohlepno je jeo kao i svaki preboljeli tifusar.

Govorio mi je:

— Ja ga preležah, a ti tek počinješ.

— Ne, odgovorio sam, nemam ja tifus. Kod mene je samo mala gripa. Sutra će opet biti dobro. Lah mi se smijao.

Sutradan neko mi je donio cedulju sa potpisom Filipa Kljajića Fiće u kojoj je stajalo:

— Smjesta kreni u divizijsku bolnicu. Treba da se izliječiš. Divizijska bolnica se nalazi u Miljevini.

Više se nije imalo kud. Spakovao sam ono nekoliko stvarčica i pošao u bolnicu. Tamo sam sreo Julku Mešterović. Smjestila me je u jednu od tifusarskih sobica. U upravi su mi oduzeli oružje. Mnogo sam volio svoj revolver, ali ga više nikada nisam dobio nazad. Takva je bila sudbina svakog revolveera koji bi bio oduzet od nekog tifusara. Zbog toga smo se toliko otimali da ne predamo oružje.

Dva dana iza mene stigao je i Dani Popović. I on je obolio od pjegavog tifusa. Ležali smo u istoj sobici. Ja u jednom on u drugom kutu. Liječio nas je dr Nikola Nikolić. Davao nam je kardiazol.

Bio sam u bunilu. Imao sam utisak kao da u meni postoje dvije ličnosti. Jedna je болоvala, pravila je gluposti, preskakala nemoguće visine, letjela kroz vazduh, išla u tamnicu, policijski zatvor, gdje su je mučili, tukli do nesvjesti, a zatim polijevali vodom da se opet osvijesti. Druga je болоvala na drugi način. Uvjeravala je prvu da sam zdrav, da mi nije ništa. Govorila joj je: »Ne pravi gluposti. Ne leti po vazduhu, slomićeš vrat. Ne idi u tamnicu, tamo će te uništiti«.

Dani je mučio istu muku. Cuo sam i njega kako bunca. Nestalo mu je krvi u vrhovima prstiju. Bili smo strašno gladni, a nismo imali dovoljno hrane. Zbog hrane smo se stalno svađali. Napokon je prestala temperatura. Pojeo sam odjednom pola hljeba. Opet mi nije bilo dosta. To stanje je potrajalo izvjesno vrijeme.

Kad sam ozdravio upućen sam za referenta 3. krajiške brigade. U početku mi je bilo malo krivo. Otišao sam bez ijedne riječi.

Javio sam se Nikoli Karanoviću, komandantu brigade. Tu su bili Simo Tadić i Đuro Lončarević. Prvi je bio komesar, a drugi zamjenik komesara brigade. Poslije sedam ili osam dana opet sam pozvan natrag u diviziju, gdje su mi saopštili da se odmah vratim u 7. krajišku brigadu.

Javio sam se Radu Marjancu i Ljubu Babiću.

— Napokon si opet stigao. Tražili spio te već sedam puta. Otkako si otišao ne valja nam ništa sanitet. Dobro je što si nam se vratio — rekoše mi pri ponovnom sušretu.

Nisam bio uvjeren da je baš sve tako. Možda su me tražili samo dva ili tri puta. Tifus je harao svugdje. Možda bi bilo isto i da nisam otišao iz brigade. Oni su smatrali da ne bi bilo tifusa da sam ostao.

Tu je bio i Lah, koji je izgledao već prilično zdrav, zatim Mijuško, Dudo, Milisav i drugi.

Tu mi je pristupila jedna drugarica. Rukovali smo se. Počela je da kopka po svojoj torbici. Napokon je našla i izvukla koricu proje. Bila je veličine moje ruke. Pružila mi je govoreći:

— Evo ti družo, pojedi. Poznaješ li me? Bila sam i ja bolesna. Ti si me izliječio. Znamo se još iz Drvara. Ti si tamo s nama dizao ustanak. Na, pojedi ovo kukuruze.

Ni danas ne znam ko je bila ta bolničarka. Podijelio sam koricu proje na nekoliko dijelova. Jedan sam dao Dudi, jedan Ljubi, jedan Lahu i svim ostalim po jedan. Svako je dobio po komadić.

Brigada je bila gladna . . .

Dr Moni LEVI

KRVAVA PRтина

BOLNICA U OTAŠEVCU¹

Bolnica se nalazila duboko pozadi fronta, van komunikacija, u planini. Bila je sagrađena od polubrvana u hladu bukava i jela, ispod planine Klekovače, na blagoj kosi koja se postepeno spušta prema selu i železničkoj stanici Posjak. Ispod nje je široka dolina prošarana kamenjem i žbunjem. Blizu bolnice nalazila se livada obrasla planinskom travom. Ni po dimu bolnica se nije mogla uočiti. Granje bukava i jela koje su sakrivale krov, te lepo uređene prizemne zgrade, razbijale su plavičasti dim koji je izbijao iz dimnjaka. Bila je zaklonjena i od vetra i drugih nepogoda.

Četiri svetle sobe sa velikim i čistim prozorima, lepo nameštenim krevetima i patosom koji se žuteo kao limun, delovale su prijatno. Sve ovo je krasila mala lepo uređena operaciona sala, puna svetla i svežine. Između brvana sa spoljne strane nabijena je mahovina, a sa unutrašnje strane sobe su bile obložene belim debelim kartonom. Prostorije su se zagrevale pećima od gvozdениh buradi. U odnosu na ogromno drveće bolnica je izgledala mala, ali je mogla da primi sedamdeset ranjenika.

Kuhinja je sagrađena malo dalje od bolnice. Ona se nalazila u neposrednoj blizini bunara i malog lepo uređenog planinskog izvora koji samo zimi neprekidno žubori. Uz kuhinju se nalazio magacin, stolarska radionica, praonica rublja i pekara. Malo dalje od kuhinje sagrađena je još jedna zgrada koja je služila za smeštaj osoblja, za kulturno-prosvetni rad, a, po po-

¹ Bolnica je sagrađena 1942. god. i služila je za prihvatanje i smeštaj ranjenika proleterskih brigada. Brigu oko izgradnje bolnice vodio je dr Gojko Nikoliš.

trebi, i za smeštaj ranjenika. Bolničke zgrade izgledale su kao da su uvučene pod stogodišnje borove i bukve.

Upravnik bolnice bila je dr Julka Mešterović, komesar Dobrivoje Pešić a glavna bolničarka Borka Pihler.

Bolnica je imala plan rada koji se obično remetio iznenadnim dolaskom novih ranjenika. Po njemu se posebno radilo sa bolničkim osobljem a posebno sa ranjenicima. Postojao je bolnički red, kuhinjski red i jelovnik, mašinom lepo otkucani i obavezni za sve.

Prema planu održavani su sastanci komunista, SKOJ-a, omladine, Kulturno-prosvetnog odbora, a, po potrebi, i sastanci sa svim pokretnim ranjenicima i osobljem. Teme razgovora najčešće su bile: briga za ljude, zbrinjavanje ranjenika, politički i kulturno-prosvetni rad, a kao poseban zadatak bio je opismenjavanje nepismenih drugova i stručno osposobljavanje bolničara.

U bolnici je postojala organizacija koja je krajem novembra imala 24 člana. Bilo je i sedam članova SKOJ-a i jedan kandidat. Sekretar partijske ćelije bila je Borka Pihler. Održavali smo dva sastanka nedeljno: jedan radni i jedan teoretski. Članovi Partije i SKOJ-a imali su svaki svoje zaduženje i na narednom sastanku obavestavali su o izvršenju zadataka.

Politički delegat jedanput nedeljno je održavao političke konferencije po ranjeničkim sobama. On je referisao o političkoj situaciji kod nas i u svetu, oslanjajući se na radio-vesti, koje smo redovno dobijali od Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba. Posle referata nastavljala se diskusija, postavljana su pitanja i davani odgovori. Ove konferencije i ovakav rad ranjenike je držao u kursu političkih zbivanja i u uslovima lečenja.

Prvi i najvažniji zadatak, često je to isticala doktor Julka, bio je zbrinjavanje ranjenika i njihovo osposobljavanje za povratak u jedinicu, a zatim politički i kulturno-prosvetni rad i najzad stručno osposobljavanje bolničarki za rad u bolnicama i jedinicama.

Od ranih jutarnjih časova bolnica je izgledala kao košnica. Ustajanje, umivanje, uređenje, doručak i spremanje instrumenta sve se završavalo do početka previjanja. Pregled i previjanje ranjenika trajali su čitavo pre podne. Lečenje se odvijalo kao i u normalnim uslovima, bez straha od napada neprijateljske avijacije ili neke diverzantske grupe. Ovako stvoreni uslovi lečenja doprineli su raspoloženju ranjenika, a time i bržem ozdravljenju.

Na stručnom osposobljavanju bolničarki radilo se pre podne, za vreme previjanja ranjenika, praktično, a po podne teoretski su obrađivana pitanja: dužnosti bolničara i nosilaca ranjenika, prva pomoć, vrste rana, zaustavljanje krvarenja, prelom kostiju, prvi zavoj, sterilizacija zavojnog materijala, bolesti uopšte, a posebno zarazne i higijena. Pored bolničarki ovim predavanjima često su prisustvovala omladinke susednih sela i pojedini lakši ranjenici. Predavanja iz pojedinih oblasti su, prema potrebi, ponavljana. Nastavu je organizovala i držala dr Julka Mešterović. Za pojedine teme i praktičnu obuku angažovala je glavnu bolničarku Borku Pihler i bolničarku Milešu Stanojlović. Zato je bolnica imala sposobne drugarice za rad oko lakših ranjenika, a lekari dobre pomagače za poslove oko težih ranjenika. Retke su sposobnosti bolničarke Milese Stanojlović, devojke jake konstrukcije, muškog hoda i neverovatne snalažljivosti, ili mlade i među ranjenicima omiljene Dragice Ljujić. Tu je čutljiva, ali vredna Krinka Tomanić, zatim Vida, Sava i Stoja Srdić, Marica, Smilja i Dara Rađenović, Smilja i Stana Đukić, Seka Dobrivojić i Milka Trikić, koje pored nežnog odnosa prema ranjenicima vešto barataju instrumentima. Svaka od njih imala je svoje zaduženje. Pored toga najviše posla oko održavanja higijene imale su bolničarke. Te su drugarice izvanredan primer ljubavi prema ranjenicima, bile su veoma pažljive i požrtvovane. Terale su nas uvek da jedemo. Radovale su se kada je neko tražio dodatak, jer je to i za njih bio znak da se otimamo od smrti i oporavljamo.

Zahvalnost tim drugaricama ranjenici su ispoljavali pažnjom i poštovanjem prema njima.

Kulturno-prosvetnim radom rukovodio je politički delegat bolnice. Jedan od zadataka tog rada bio je opismenjavanje nepismenih drugova i drugarica. Sa nepismenim radilo se svakodnevno. Ovaj zadatak pripadao je Uči. Svi smo ga voleli zbog njegove hrabrosti i neumorne aktivnosti u političkom radu. Bio je ranjen kroz mišicu leve ruke. Kost mu je bila potpuno slomljena, ali mu to nije smetalo da sa nepismenima radi.

Čitanje »Biltena«, »Borbe«, zidnih novina i vesti po sobama je bilo kolektivno. Starešina sobe, koga su birali ranjenici, održavao je red za vreme čitanja. Pre podne, ukoliko se u sobi nisu vršili pregledi i previjanja, ranjenici su provodili u čitanju.

,» f, Zidne novine su izlazile dva puta mesečno. Nastojali smo da svaki broj bude ogledalo života i rada bolnice. Pisale su Q podvizima pojedinih ranjenika o kratkom pregledu najnovijih događaja kod nas i u svetu, o statističkim podacima dobrovoljnih priloga okolnih sela, a naročito je za sve nas bila zanimljiva poslednja rubrika »Među nama« i »Ko šta zna«. Na pristupačan način novine su ukazivale na nedostatke ranjenika i osoblja. Sa nestrpljenjem se očekivao svaki sledeći broj. Saradnici su bili ranjenici, a glavni urednik Uča. Vlada je ovaj posao obavljao savesno i sa puno umešnosti. U doterivanju članaka i davanja pomoći početnicima imao je puno strpljenja. Uča je proširio mrežu dopisnika. Dobijali smo članke i iz drugih bolnica u okolini Petrovca i Drvara, a mi smo njima slali naše zidne novine i pojedine članke. Uča je u ime ranjenika napisao divan članak o našem radu, a posebno o organizaciji takmičenja između ranjenika pojedinačno i ranjeničkih soba, i poslao ga bolnicama u Drinić i Slatinu.

Organizovano je i takmičenje. Učešće teških ranjenika je bilo dobrovoljno, ali se nastojalo da se takmičenjem obuhvate svi, da se drugovi naviknu na red i da nepokretni ranjenici kroz rad zaborave na bolove rana.

Određena je i takmičarska komisija koja je pripremila plan i skromnu biblioteku. Sakupila je sve knjige koje su ranjenici doneli sa sobom. Biblioteka je raspolagala sa dva primerka Prve i Druge glave istorije SKP(b), otkucana na mašini. Kulturno-prosvetni odbor i takmičarska komisija organizovali su predavanja za pokretne ranjenike i osoblje bolnice. Predavanja su održavali izgrađeniji drugovi iz bolnice i partijski rukovodioci sa terena. Iako dani i godine prolaze, ne mogu se zaboraviti predavanja o razvitku društva, o nacionalnom pitanju, o pravednim i nepravednim ratovima; o ličnoj higijeni, zdravstvenoj zaštiti i zaraznim bolestima.

Na kraju meseca takmičarska komisija je proveravala ispunjenje plana takmičenja. Proveravanje je trajalo tri dana posle podne, odnosno onoliko koliko je bilo i soba, svaka soba po jedno popodne. Na pitanje komisije obično se javljao dobrovoljac, a onome koji se nije javljao, postavljena su lakša pitanja. Svi smo ponešto morali reći. Ako je dat nepotpun odgovor, komisija ga je dopunjavala. To je bila u stvari završna konferencija po temama koje su u toku meseca održavane. Komisija je proveravala i ličnu i opštu higijenu, i koliko je ko pročitao knjiga. Ona soba koja je najviše sakupila bodova,

dobijala je prelaznu zastavicu i ona se za sledeći mesec još više spremala da zastavicu i dalje zadrži.

U bolnici je formiran hor i diletantska grupa. Hor je bio sastavljen od pokretnih ranjenika i omladine susednih sela. Uvežbavanjem hora i diletantske grupe rukovodio je takođe Uča.

Mirne duše naša bolnica može se nazvati školom. Ni jedan čas vremena nije ostajao slobodan, sem za teške ranjenike. Iako smo se prijatno osećali na lečenju i radu na ovom kulturno-prosvetnom i političkom uzdizanju, uvek smo mislili i razgovarali o drugovima u jedinicama i o borbama koje oni vode.

Ishrana je bila redovna. Dobijali smo tri obroka dnevno. Za teže ranjene drugove određena je pojačana ishrana, a suviše iscrpljeni drugovi dobijali su pet obroka dnevno. Posebno se spremalo za ranjenike, a posebno za osoblje bolnice. Ranjenici su dobijali: jaja, kajmak i mleko, a jelovnik osoblja to nije obuhvatao.

Doktor Julka Mešterović je na poziv seljaka odlazila i pregledala bolesnike u susednim selima. Politički delegat odlazio je na konferencije po selima. Sa nama je ležao i jedan stari seljak koji se bio posekao sekirom. Tako je naša bolnica služila ne samo ranjenim borcima već i teže povređenim seljacima.

Narodnooslobodilački odbori i omladina okolnih sela nagrađivali su ovakav rad, prikupljanjem i donošenjem hrane i drugih potreba za ranjenike. Žene i devojke donosile su za pravljenje zavoja poslednji metar platna, poslednji peškir spremljen za udavaču. Pojedinačne posete su bile svakodnevno, a nedeljom oko 11 časova iz sela se dolazilo kolektivno. Dirljivo je bilo posmatrati kolonu staraca i omladine kako sa pesmom i natovarenim konjima kreće prema bolnici. Između sela i pojedinaca postojalo je takmičenje ko će više materijalnih sredstava prikupiti za bolnicu. Ranjenici nikad ne mogu zaboraviti brigu naroda okoline Otaševca o ovoj bolnici. Pokretni ranjenici i osoblje bolnice isto tako pevajući išli su u susret posetiocima. Pisma oduševljava nepokretne ranjenike, pa je i oni prihvataju i pevaju je.

Pri odlasku posetioci su nam govorili: »Učinićemo sve da sto pre ozdravite«. Posete su imale vrlo pozitivan uticaj na ranjene drugove, jer su videli da narod vodi brigu o njihovom ozdravljenju. Posetioci su videli da se njihovi ranjeni borci nalaze na sigurnom mestu i da se lečenje odvija uspešno.

Ni drugovi iz jedinica nisu nas zaboravili. Oni su kao predstavnici jedinica dolazili, donosili nam šećer, duvan i sanitetski materijal. Pokloni su dolazili sa svih strana i iz svih jedinica. Mi smo se radovali poklonima i posetiocima, a posebno pozdravima koje su nam upućivali drugovi iz jedinica. »Vi niste sa nama, ali ste u našim mislima i u najtežim situacijama«.

Načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba doktor Gojko Nikoliš obilazio je često našu bolnicu. Njegovi obilasci su bili naročito česti krajem 1942. i početkom 1943. godine kada je doktor Julka Mešterović primila novu dužnost a za zamenika upravnika bolnice određen je privremeno Radomir Burić, ranjenik, koji je ranije bio referent saniteta bataljona. Na tom odeljenju tada se nalazio doktor Stanko Kuček. Bolnica je posle odlaska dr Julke primala samo obrađene slučajeve i to lakše ranjenike.

I Vita Cvetković je ranije obilazio naše bolnice. On je održavao sastanke sa komunistima, osobljem i ranjenicima ove bolnice. O našem radu u jednom svom izveštaju novembra 1942. on kaže: »II. hirurško odeljenje je u Otaševcu. Smešteno je u paviljonu građenom od drveta u stilu šumske kućice, nalazi se u šumi ispod planine. U paviljonu je smešteno šezdeset šest ranjenika . . . Svi ranjenici imaju krevet i posteljinu, sem trojice . . . Bolnica je primerno uređena, rad teče organizovano, odnos ranjenika prema lekarima je na visini i obrnuto . . . Kroz odeljenje je dosad prošlo 175 ranjenika, od toga umrlo trinaest. Politički delegat je drug Dobrivoje Pešić, ranjenik. Šef odeljenja je drugarica Julka Mešterović. Na tom odeljenju se sada nalazi dr Stanko Kuček . . . Na odeljenju je formiran odeljak partijske jedinice. Grupa se sastoji od 24. člana: sedamnaest ranjenika i sedmoro osoblja. Sekretar jedinice je Borka Pihler-Demić — španski borac i bolničarka. Jedinica održava dva sastanka nedeljno, jedan radni i jedan teoretski. . . »Vita je ukazivao na nedostatke, a posebno kritikovao one drugove iz sastava osoblja koji su zahtevali da se za njih sprema hrana kao i za ranjenike.

Početkom 1943. godine upravnik bolnice je Radomir Burić, ranjenik, politički delegat Božo Ivanović, ranjenik, intendant Miloš Petrović, ranjenik, pekar Bojan Tanjga, kuvarice Mileva Bosnić i Zorka Trikić, brica Đorđe Torbica, bolničarke Krinka Tomanić, Dragica Ljujić, tri drugarice Srdić i tri drugarice Rađenović. Svima je bio glavni zadatak osposobiti ranjenike za što brži povratak u jedin; e. Tako je izgledala Otaše-

vačka bolnica. Čitav kolektiv je radio kao jedan. Nikom nije bilo teško. Bili su svesni svojih zadataka i odgovornosti.

Poslednjih dana januara 1943. godine Otaševačku bolnicu obišao je načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš i obavestio upravu bolnice da je neprijatelj vrlo jakim snagama i uz masovnu upotrebu avijacije otpočeo novu ofanzivu i da je pojačao izviđanje šumskih terena i bombardovanje bolnica. Upozorio je da treba izvršiti maskiranje bolnice.

»Osposobite bolnicu za prijem 30—40 novih ranjenika. Pripremite za smeštaj ranjenika paviljon u kome je sada smešteno osoblje bolnice. Lakše ranjenike koji ozdravljaju uputite u njihove jedinice«, — naredio je doktor Nikoliš.

Još u toku dana paviljon u kojem je bilo smešteno osoblje pripremili smo za prijem novih ranjenika. Iz bolnice smo otpustili i uputili u svoje jedinice oporavljene drugove. U bolnici je ostalo oko četrdeset starih ranjenika. Početkom februara iz Petrovca su nam počeli pristizati novi ranjenici u sve većem broju. Prema broju ranjenika koji su dolazili zaključili smo da se nedaleko od naše šumske bolnice vode teške borbe. Do osmog februara primili smo trideset novih ranjenika. Među njima bila je drugarica Cerović. Kugla ju je pogodila iznad desne slepoočnice i izbila po sredini čela. Ona je tada bila najteži ranjenik u bolnici.

Osmog februara 1943. godine planina Klekovača ječala je od eksplozija avionskih bombi. Neprijatelj je bombardovao Petrovac, Drvar i položaje naših jedinica. U toku ovog dana iz bolnice smo evakuisali osamnaest ranjenika na nosilima. Nosili su ih zarobljeni domobrani. Sa njima je pošao doktor Stanko Kuček i bolničarke Krinka, Rosa i Dragica. Teže ranjeni drugovi više nisu stizali, a lakši ranjenici, koji su u toku dana došli, pričali su nam da Nemci ubijaju svakog koga stignu, da redom pale sela i da avioni duž ceste bombarduju manje i veće grupe, pa i pojedince, izbeglice i ranjenike. Avioni su leteli tako nisko da su se piloti u njima mogli videti.

Kurir Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba već tri dana nije dolazio kod nas. Sa nestrpljenjem smo ga očekivali. Uputili smo našeg kurira da uspostavi vezu. Od kurira Sedme banijske divizije koji je došao da proveriti da li je naša bolnica evakuisana doznali smo da su Nemci zauzeli Petrovac i da zaštitničke borbe vodi Sedma divizija.

Jedanaesti februar je. Maglovit, hladan dan. Već tri dana nismo primili nijednog novog ranjenika. Svakim danom bolnici

se sve više približava grmljavina topova i minobacača. Mogli smo da čujemo zvuke aviona koji su se mešali sa detonacijama bombi i granata. Podne je prošlo, a kurir nije dolazio. Magla je počela da obavija Klekovaču. Bližila se maglovita noć, kada je kod nas stigao kurir. Obradovali smo se njegovom dolasku.

— Dolaziš li iz Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba? — pitali smo ga.

— Ne, već iz štaba Sedme banijske divizije — odgovorio je i pružio nam zapečaćen koverat.

Dobili smo naređenje za pokret. Održali smo kratak sastanak. Prema planu evakuacije, koji je ranije razrađen, podeljeni su zadaci. Teških ranjenika nije bilo mnogo. Dva smo morali nositi, jer nisu mogla da jašu. Četrdeset ranjenika moglo je da krene peške i na konjima.

Politički delegat i nekoliko pokretnih ranjenika odmah su se dali na posao da izvrše pripremu za pokret. Odjurili su u obližnja sela da prikupe konje i nosioce ranjenika. I u bolnici se užurbano radilo. Previjali su se ranjenici i pripremali za veliki marš. Bolničarke su pakovale sanitetski materijal, hranu i ostale stvari potrebne za život. Spakovali smo i partizansko bure. Ono nam je bilo jedino sredstvo za depedikulaciju. Pre pokreta razdelili smo ranjenicima suhu hranu za dva dana. Sve što nismo mogli poneti dali smo seljacima. U toku noći je zahladnelo, a posle ponoći počeo je da pada sneg. Uskoro su iz okolnih sela stigle omladinke koje su nekoliko puta već nosile naše ranjenike. Dovele su i konje. Sve je najzad bilo spremno i u osvit zore smo napustili bolnicu. Kod bolnice su ostali brica Đuro Torbica, pekar Bojan Tanjga, kuvarice Mileva, Zorka i Jela i pralje zavoja Maruška i Milka. Penjali smo se uz padine Klekovače. Zalazeći iza prvih brda, bacili smo pogled na tu lepo uređenu planinsku kuću — bolnicu i školu u kojoj se veliki broj ranjenika izlečio i oporavio.

Jutro je osvanulo tmurno. Oblaci se spustili nisko, a sneg je od ponoći neprekidno padao. Kolona nije duga. Uvijeni u ćebad, napred idu lakši ranjenici, a za njima oni na nosilima, a iza ovih konji sa ranjenicima i sa tovarima. Na začelju je nekoliko naoružanih boraca. Kolona je lagano išla planinom, između drveća čije se granje savilo pod teretom snega.

Dan je na izmaku. Prošli smo nekoliko kosa i uvala i približili se ivici šume. Sneg više ne pada. Kroz razređene oblake ugledali smo sunce. Hladan vazduh jače štipa za nos i prodire

pod odeću. Put je bolji. Krećemo se trasom šumske pruge. Zbunje je pokriveno i izgleda kao da je izraslo u sneg. Najzad je tama počela da obavlja kolonu. Daleko ispod nas ugledali smo vatre. Nismo znali ko se tamo nalazi. Kurir nas je uve-
ravao da su to drugovi iz njegove jedinice koji čekaju ranjenike. Tako je i bilo.

Uskoro smo stigli i pažljivo spustili nosila na prtinu pored vatre. Ogrijali smo se i odmorili. Banijci su nam odmah dali topao čaj, a zatim večeru. Uskoro je odjeknula i pesma: »Padaj silo i nepravdo«. Pevaju Banijci i ranjenici. Ranjenici na nosilima otkrivali su glave i smećeći se slušali ovu divnu pesmu, koja im na oči nagoni suze radosnice.

Posle večere drugovi Banijci proveli su nas do železničke stanice. Bilo je hladno. U neprozirnu maglu i tamu utonuli su potoci, kose i ćuvici. U nekoliko šumskih baraka smestili smo se sa drugovima koji su pre nekoliko dana evakuisani iz Otaševačke bolnice. Tu su Đoko, Brko, Sakan, Mija i drugarica Cerović. Sa njima je i dr Stanko Kukec. Založili smo vatru i očekivali dolazak malog voza. Noć je sporo odmicala. Grejali smo se i razgovarali uglavnom o Otaševačkoj bolnici.

Već je uveliko prošla ponoć kada je voz ušao u stanicu. Mala lokomotiva je podrhtavala izbacujući kolutove dima. Uneli smo u otvorene vagonne teške ranjenike i pokrili ih ćebadima. Lakši ranjenici ušli su i zbili se jedan do drugoga. Po patosu vagona zastrta je slama da ranjenicima bude toplije. Sve je bilo spremno i voz je krenuo.

Bližila se zora kada smo prošli železničku stanicu Potoci. Mali voz, noseći ranjenike, vijugao je oko planine Klekovače i ostavljao za sobom okuke, tunele i stanice. Bio je trinaesti februar. Dan je bio vedar, bez i jednog oblačka iako je pret hodnog dana padao sneg. Tek što je sunce granulo, vazduh je ispunilo brujanje nemačkih aviona. Nad planinom Klekovačom proletala je trojka za trojkom nemačkih »štuka«, koje su bacale smrtonosne toware. Planina je drhtala od grmljavine čeličnih Ptica. Nikoga nije bilo da ih zaustavi. Avioni su otkrili i mitraljirali voz u trenutku kada je bio ispod jednog kratkog tunela. Voz je stao i lakši ranjenici izašli su i sklonili se po šumi. Sa ranjenicima na nosilima voz je ušao u tunel. Sa njima su ostale bolničarke, među kojima je bila i Krinka. Divna drugarica, hrabra i okretna, ona je svojom staloženošću i mirnoćom na njih tako delovala da su se oni osećali kao da im ne preti nikakva opasnost. »Štuke« nisu bombardovale tunel. Mitraljirale su bes-

krajno dugim rafalima ranjenike, koji su pribijeni uz stabla slušali siktanje avionskih mitraljeza i posmatrali borbardovanje Jasikovca. Posle prvog napada zavladao je zatišje. Samo su oblaci dima bili svedoci da su »štuke« pre nekoliko sekundi prosule tone bombi nad bolnicom tifusnih bolesnika. Pitali smo se da li će ko ostati živ. Dok smo razmišljali o drugovima koje je tifus savladao, avioni su ponovo nadleteli bolnicu. Od silne eksplozije Klekovača je ječala. Posle napada na bolnicu »štuke« su oko Klekovače, bombardovale sitnim bombama kuće šćućurene po brežuljcima i voćnjacima duž pruge. Dim nad bolnicom još se nije smirio a nove eksplozije potresle su čitav kraj i šuma je potonula u talasima crnog dima. To se ponavlja nekoliko puta. Pitali smo se šta je bilo sa bolesnicima. Ukoliko smo sve saznali. Kurir nam reče da je u Jasikovcu bilo šest stotina tifusnih bolesnika. Dr Stanko Martinović bio je obavešten da će Nemci bombardovati bolnicu. Čitavu noć između dvanaestog i trinaestog februara bolničarke Milka Jauković, Marija Nikitović, Marija Dobričanin, Zora Ivanović, student medicine Mitar Piletić, lekari, stražari i čitava uprava bolnice iznosili su tifusne bolesnike i sklanjali ih po šumi. Po šumi i snegu dubokom preko pola metra, uvijeni u čebad ili šatorska krila, bez vatre i hrane, zbijeni jedan uz drugoga po grupama mrzli su se naši tifusari i čekali voz da ih preveze do Mliništa. Nije bilo lako u toku jedne noći skloniti 480 pokretnih i izneti 120 nepokretnih tifusara, ali su svi sklonjeni i sačuvani od sigurne smrti. Krov bolnice bio je maskiran a šuma oko nje gusta. Izgledalo je da se iz vazduha ne može uočiti. Ali nemački piloti nisu mnogo kružili. Spustili su se veoma nisko i bombe su pogodile i do temelja srušile našu najbolju bolnicu ispod planine Klekovače. Snažne detonacije oko nje rušile su kao od šale stogodišnja stabla bukava i jela. Poginulo je trinaest ranjenih drugova. Poginuo je i dr Orest Zunković, prvoborac i komunista. To je bio veliki gubitak za sanitet.

KOLONA DUGAČKA PREKO STO KILOMETARA

Prošlo je podne. Avioni više ne kruže. Voz je izmileo iz tunela i mi smo se popeli u vagone. Krenuli smo. Sunce se klonilo zapadu kada je pisak lokomotive najavio da ulazimo u željezničku stanicu Mlinište. I Mlinište je porušeno, a sneg je toliko napadao da se kamion za prevoz ranjenika nije mogao koristiti.

Mraz je bio sve jači, a hladan vetar tresao je inje sa drveća. Na sve strane videli su se tragovi saonica koji su se slivali u jedan jedini trag cestom prema Glamoču. Na Mliništu zgrada za smeštaj bolesnika i ranjenika nije bilo. Prihvatna sanitetska stanica za smeštaj teških ranjenika i bolesnika koristila je nekoliko zatvorenih vagona i jednu baraku, koja je istovremeno bila i kuhinja. U ruševinama zgrada na brzinu je podignuto nekoliko nadstrešnica da bi se ranjenici oko vatre na ovoj vetrometini ogrejali.

Mada je ponoć bila prošla, morali smo krenuti iz Mliništa. Očekivao se dolazak tifusnih bolesnika iz Jasikovca koji se kreću na začelju kao poseban ešelon. Nužno je bilo za njih isprazniti zatvorene vagone i nadstrešnice. Tako su ranjenici Otaševačke bolnice 14. februara 1943. godine na saonicama i peške napustili Mlinište. Volovi se po snegu sporo kreću, saonice škripe, led krčka, a ljudi cvokoću od hladnoće. Na nebu ni oblačka. Mesec je obasjao cestu pa je vidno kao da je dan. Kolona je dugačka i ide bez zadržavanja. Još ne osećam umor. Svitao je dan kad smo stigli u selo Glavicu. Tu smo zastali da se odmorimo. Glamočko polje bilo je poslednje mesto sa kojega su ranjenici morali poći organizovano. Tu razvučenu kolonu trebalo je po ešelonima osposobiti za samostalno medicinsko i intendantsko obezbeđenje.

Dr Kraus je Otaševačkoj bolnici dao precizan zadatak za pokret. Ranjenike je, prema sposobnosti za kretanje, podelio po grupama. Svakoj grupi dao je zadatak gde i kome da se javi. Dvanaest ranjenika na nosilima trebalo je prebaciti kamionima i priključiti bolnici iz Martin-Broda. Te dve bolnice sačinjavale su jedan ešelon. Doktor Stanke Kukec sada je poslednji put previo ranjenike Otaševačke bolnice. On je u toku dana pošao sa dvadeset pet konjanika i trideset pešaka-ranjenika. I bolničarke su podeljene po grupama. Sa ranjenicima na nosilima ostala je Krinka Tomanić. Tako je sedamnaestog februara Otaševačka bolnica rasformirana i podeljena po ranjeničkim ešelonima.

Ešelsoni nisu imali sopstvenih transportnih sredstava za evakuaciju. Sa terena su rekvirirani konji, kola sa konjskom i volovskom zapregom i prikupljeni starci, žene i omladinke da nose ranjenike na nosilima.

Selo Glavica. Dan je vedar. Toplo sunce ublažava februarsku hladnoću. Tišinu povremeno remete eksplozije granata i fašističkih izviđača koji krstare iznad snežnih brda. Sunce je

naginjalo zapadu i polako sakrivalo svoje zrake, kada smo se, mi iz Otaševačke bolnice, spremali za pokret. Kamion je pun teških ranjenika. Između nosila smestili smo nekoliko lakših ranjenika. Mnogo njih je pre podne pošlo peške i na konjima. Kamion juri, treska po zaleđenoj cesti i ljulja se tamo-amo. Poneki od ranjenika moli da se laganije vozi. Uskoro je kamion jurio Glamočkim poljem. Od Glamoča nismo bili mnogo odmakli, kad se spuštala noć. Put je bivao sve teži, mraz sve jači. Zubi su nam cvokotali kao da smo u groznici. Snežni nanosi ovde su manji, a poledice veće. Kamion često klizi po zaleđenoj cesti. Vozač promrzlim rukama okreće upravljač čas levo čas desno i zaobilazi stotine kola i saonica koji prevoze ranjenike. Čelo mu je naborano, usne ispucale od zime, kapci natekli, oči zakrvavljene od nesanice. Već četrdeset osam sati bez odmora prevozi ranjenike od Glamočkog do Livanjskog polja.

Bilo je veoma mračno, ali farovi kamiona osvetljavaju drum, kola, saonice sa ranjenicima i stotine nosilaca ranjenika. Kolona je razvučena po grupama. Četiri žene nose jednog ranjenika, a četiri idu za nosilima. Iza njih su kola ili saonice sa ranjenikom, pa opet grupa žena ili staraca. Stotine takvih grupa, kola, saonica i konja kreće se planinom između Glamočkog i Livanjskog polja. To nije više kolona. To su grupe žena, devojaka i starih ljudi koje planinom šiba mećava. Kolona se povija cestom. Na mahove mećava udara takvom snagom da se nosioci po klizavoj i zaleđenoj cesti zaustavljaju. Kada se kolona pojavi čistinom, mećava zaspne snežnom prašinom lice i oči i zaslepljuje. Ženske marame, šubare, ćebad na ranjenicima, ogrtači vozara pobeledi kao da je sve prekriveno injem. Kolona se pomiče, čas uspori, čas požuri. Niko se ne žali, ni oni kojima kroz dotrajalu obuću ulazi sneg. Na cesti se ponekad ispreče kola. Žene se menjaju, ali ne spuštaju nosila da se ranjenik ne bi izlagao većoj hladnoći. Ranjenici nikada neće zaboraviti rane na ramenima omladinki, žena i starijih ljudi Bosanske krajine, koji su danju i noću po srežnim i zaleđenim putevima stotine kilometara nosili ranjene drugove. Teško je reći kome je bilo teže — ranjenicima ili onima što su ih nosili. Kada posustaju nosioci, njihove uloge preuzimaju bolničarke.

Ponoć je prošla kad su farovi kamiona osvetlili prve kuće sela Priluke. Kraj puta, pored vatre, sedela je dežurna bolničarka. Ona zaustavi kamion, odbroji ranjenike za smeštaj po kućama i pozva nekoliko drugarica za prenos nosila. Soba u koju nas je smestila prazna je. Svud unaokolo zastrta je sla-

mom. Uskoro su nam bolničarke donele čaj. Čaj i topla soba su nas razgrejali i mi smo zaspali na mirisavoj slami. Čitavu noć bolničarke se nisu smirile, prihvatale su ranjenike i smeštale ih po kućama. Bolesnike su smeštale odvojeno od ranjenika.

U Priluci organizovana je prihvatna kuhinja koja neprekidno radi, danju i noću, jer svakog dana i noći stotine kola sa nosilima i stotine nosilaca ranjenika po vodovima, četama i ešelonima pristižu u selo Priluku. U Priluci se ranjenici odmire, nahrane, previju ili im se zavoji poprave i produže sa pokretom prema Duvanjskom polju.

Osamnaestog februara selo Priluka praznilo se za prijem i smeštaj tifusnih bolesnika koji se kreću od Mliništa i Glamočkog polja. Sve je bilo u pokretu. U toj velikoj koloni bilo je četiri hiljade ranjenika i bolesnika. Kolonom, dugačkom desetine kilometara razvučenom duž puta, rukovodio je sanitetski odsek Vrhovnog štaba. Naravno, nije bilo lako organizovati evakuaciju ranjenika i osigurati medicinsko zbrinjavanje i ishranu. Teškoće je povećala februarska hladnoća, pokret danju i noću, nedostatak transportnih sredstava i neprijateljska avijacija.

Devetnaestog februara ranjenici su se nalazili u selima Priluka, Pothum, Stipanici, Letke, Sarajlije, Mokronoge i Eminovo Selo. Izvestan broj je bio u pokretu iz Glamočkog ka Livanjskom polju. Sa svojih dvadeset ranjenika u Pothumu pridružio sam se bolnici iz Martin-Broda. Toga dana saopšteno mi je da sam određen za komandanta ešelona ranjenika na nosilima. Lekar je bio dr Bijelić. Imali smo pedeset pet ranjenika na nosilima, dvadeset pet konjanika i deset pešaka, koji su istovremeno služili za obezbeđenje ešelona i prikupljanje kola, konja i nosilaca ranjenika. U Eminovom Selu, Zvirnjači i Jakliču organizovane su prolazne kuhinje za ranjenike.

"U PROZORSKOJ KOTLINI

Krajem februara 1943. godine ranjenici su se prikupljali ispod planine Raduše u selima: Zvirnjači, Rumbocima, Jakličima, Proslapu i Šćitu. Sela oko ceste, od Zvirnjače do Sopota, bila su puna ranjenika i bolesnika. U svitanje tog zimskog dana i poslednji ranjenik iz mog ešelona prenesen je iz kola i smešten u selo Ripci. Bolničarke su oribale patos i prekrile ga čistom

slamom. Po njoj su smešteni ranjenici na svojim nosilima. Lekari i bolničarke jedva su se provlačili između nosila.

U uglu naše sobice veselo je pucketala vatra u maloj okrugloj peći. Bilo je prijatno u toploti, a još prijatnije pružiti se na čistoj slami koja divno miriše.

Sledeći dan je osvanuo sunčan. Rad u ešelonima tekao je kao i obično. Pokretni ranjenici su izašli na toplo sunce.

Pre podne zazvrjaše avioni. Otkrili su ranjenike oko Šćita. Hiljade ranjenika postale su meta fašističkih aviona. (Za Nemce ne važe odredbe međunarodnih ugovora kada su u pitanju partizanski ranjenici, već ih nemilosrdno ubijaju.) Obrušavaju se i bombarduju oko Šćita. Nepokretni bolesnici leže mirno, a oni koji mogu da se kreću razilaze se po voćnjacima, žbunju i čekaju da padne noć. Kad padne mrak, svi se ponovo iskupiše.

Noć, 27/28. februara, bližila se kraju. Gore, visoko na nebu, bleštale su zvezde, a dole, kroz prozorčice seoskih kuća, videla se gdekoja svetiljka. Povremeno se čuje rafal mitraljeza i ponovo se sve smiri. U svitanje tog februarskog dana silna pucnjava topova i minobacača probudila je ranjenike. Oko naših jedinica su svuda neprijateljske snage. Stalno se vode borbe. Nemci, do zuba naoružani, svom žestinom su navalili da prodru u prozorsku kotlinu i unište naše ranjenike. Napadali su u tri kolone od Vilića gumna preko Makljena do Crnog vrha, potpomognuti artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Borci Sedme banijske divizije, Treće krajiške i Prve dalmatinske brigade po veoma hladnom vremenu i snegu dubokom preko pola metra, umorni i bez sna, herojski su im se odupirali. Titovo naređenje da se neprijatelju ne sme pustiti nijedan ranjenik izvršavali su borci i rukovodioci ne štedeći sebe. Po šest juriša vršili su Nemci na položaje Treće krajiške brigade, ali ona nije popustila. Prema broju ranjenika koji pristiže videlo se da se na padinama Raduše vode krvave borbe. Položaji su prelazili iz ruku u ruke, a pucnjava kod nas postaje sve jasnija.

Ranjenici nam pričaju da Nemci raketama obeležavaju položaje, ali naši su toliko blizu neprijatelja da ih rakete prebacuju i padaju pozadi njih po šumi. Nad njihovim glavama prolama se vazduh od pištanja artiljerijskih granata. Dim se ne bi ni smirio, a po dvanaest »štuka« je dolazilo i bombardovalo, tamo gde su rakete i granate pale. Ipak gubitaka od artiljerije i avijacije nema mnogo.

Bližio se kraj poslednjeg februarskog dana. Noć je pala i dole ispod planine Raduše zaštitila ranjenike od napada nemačkih »štuka« koje danju krstare, bombarduju položaje jedinica, Prozor i ranjenike.

Rukovodioci ešelona i lekari obilaze nepokretne ranjenike i objašnjavaju situaciju.

Bitka na padinama Raduše trajala je bez prestanka danju i noću. Šuma je ispunjena zadahom baruta i smrti. Borci Sedme banijske divizije, kao zaštitnica, vodeći neprekidne borbe toliko su iscrpljeni da od umora, gladi i hladnoće umiru na položaju. Situacija je vrlo kritična. Vrhovni štab je naredio Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da krenu usiljenim maršom, bez obzira na avijaciju, u pravcu Prozora za odbranu ranjenika. Četvrta proleteraska brigada se kamionima prebacuje do Prozora. Pred noć neprijatelj je došao nadomak Vilića guvna i mitraljeska zrna su padala po dvorištima i krovovima kuća u koje su bili smešteni ranjenici. Nemci su se približili selima Jaklići, Ripci i Rumboci. Broj ranjenika se povećao, a u Jakličima i Ripcima hirurška ekipa neumorno radi.

U osvit zore drugog marta protegla se dugačka kolona boraca Drugog bataljona Četvrte proleterске brigade na putu uz padine Raduše. Zure prema frontu, a front je sa svih strana. Grmi oko operativne grupe i ranjenika. Grmi od Konjica, Prenja, Mostara, Duvna; sa svih strana napadaju Nemci, Italijani, ustaše i četnici. Udruženim snagama pokušavaju da sa preko 85.000 vojnika opkole i unište glavnu snagu Narodnooslobodilačke vojske sa Vrhovnim štabom i 4.000 ranjenika i bolesnika.

Kad su ranjenici videli da Četvrta proleteraska žuri uz padine Raduše, srca im zaigraše i u taj čas odjeknu partizanska pesma, puna vere u pobedu. Stotine ranjenika izišlo je iz kuća da posmatra pokret proletera prema vrhu planine. Oni koji nisu mogli izaći pratili su ih pesmom.

Nije dugo prošlo, a gore na planini, u dimu i krvi gušilo se Vilića gumno. Duž borbene linije razvila se strahovita borba. Prvi nemački juriši odbijeni su rafalima proletera, koji su rešili da ni po koju cenu ne dozvole neprijatelju da prodre u Prozor. Na izvesnim tačkama Nemci su odstupali, a zatim novim pojačanjima vršili protivnapad. Pucnjava nikako nije jenjavala. Granata za granatom, mina za minom rasprskavala se uz zloglasni fijuk. Artiljerijske granate ukrštale su se iznad snežnih vrhova. Naši artiljerci gađaju rede, ali sigurnije. Po najvećoj hladnoći, po snegu visokom pola metra, položaji su prelazili iz

ruku u ruke. Nemci vrše juriš za jurišom, puške plamte, bombe eksplodiraju, neprijatelj pada i vraća se na polazne položaje. Gruvanje teških haubica, olovna kiša brzih »šaraca«, besomučno zavijanje »štuka« nije pokolebalo Drugi bataljon. Mnogo je mrtvih drugova. Mnogo je krvi poteklo i obojilo sneg, ali još je više ranjenika koje treba iščupati iz gvođenog neprijateljskog obruča. Borba na život i smrt. Ginu puškomitraljesci, ginu pomoćnici, ali se vatra ne smanjuje.

Noć je dolazila da pokrije poprište velike bitke. Okršaj je trajao od devet do sedamnaest časova. Vojnici elitnih nemačkih trupa nisu mogli izdržati ovaj dvoboj na Vilića gumnu. Slomljeni hrabrošću Drugog bataljona, fašisti su, čim je pao mrak, odstupili sa Vilića gumna ostavljajući po snežnom pokrivaču stotine leševa. Poslednja nemačka granata ugasila je živote Dušana Strugara, Obrena i Ilije Vujovića i Sime Barovića. Poginula je čitava komanda čete izuzev zamenika političkog komesara. Borci su kopali po smrznutom i kamenitom zemljištu da bi iskopali poslednje sklonište za poginule drugove. Na Vilića gumnu poginulo je 38, a ranjena 42 rukovodioca i borca iz Drugog bataljona Četvrte proleterske brigade.

Dva dana posle bitke ranjenici su čitali pohvalu druga Tita Četvrtoj proleterskoj brigadi, njenom Drugom bataljonu, Niku Strugaru i Trećoj krajiškoj brigadi.

Bolnicom se tih dana orila pesma, svaki čas bi se čule reči: »Ziveo drug Tito!« »Ziveli proleter!«

Za vreme bitke nije bilo ranjenika koji je pokazao strah iako su mitraljeska zrna padala po krovovima i dvorištima zgrada u koje su bili smešteni.

Grupa ranjenika — konjanika je noću za vreme bitke organizovala priredbu za ranjenike i one mestane koji nisu napustili svoje domove.

Za vreme bitke besprekorno je teklo i sanitetsko zbrinjavanje ranjenika. To je, u stvari, bilo lečenje u pokretu, lečenje na nosilima, pri svakom odmoru. Hrane je bilo dovoljno. Lekari i bolničarke su radili neprekidno. Svi su radili za spas ljudskih života, a kada je to u pitanju odmora nema.

Dan-dva pred pokret načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba doktor Nikoliš zakazao je sastanak sa rukovodiocima bolničkih ešelona.

Iskupili smo se i sastanak je otpočeo. Dr Nikoliš je izneo glavne momente vojničke situacije, kod nas i u svetu. Govorio je o političkoj situaciji u našoj zemlji i nastavio:

»Neprijatelju je poznato kakve su naše teškoće sa ranjenicima. On zna da mi ne ostavljamo ranjenog druga. Zato fašistički zlikovci nastoje da nam baš tu nanesu udar. Čitave eskadrile traže naše bolnice i zverski ih bombarduju. Po ljubavi za ranjene drugove naša vojska je stekla besmrtnu slavu. To ranjenici znaju. Oni su shvatili da je i bolnica front.

Bitka na padinama Raduše, koja se završila porazom Nemaca, jedini je primer u istoriji, da su ranjenici uticali na trenutnu promenu odluke i da su u pravcu nastupanja glavnih snaga rušeni mostovi. Protivnapadom i rušenjem mostova na Neretvi kod neprijatelja je stvoren utisak da su naše jedinice odustale od namere da prodru prema Hercegovini. Cilj je bio: protivudarom slomiti napad neprijatelja i spasti ranjenike, ujedno stvoriti slobodan prostor i vreme za proboj preko Neretve. Mi idemo preko Neretve. Uzalud su Nemci sanjali kako će uništiti ranjenike i sanitetsko osoblje u prozorskoj kotlini«.

U toku sastanka izvestili smo dr Nikoliša o broju, smeštajnim prilikama i ishrani ranjenika, kao i o njihovom držanju za vreme bitke; o nedostacima u toku evakuacije i o pripremama za pokret.

Na kraju je dr Nikoliš ukazao na mnoge nedostatke. Neke drugove je iskritikovao, a zatim pohvalio rad pojedinih ešelona i pojedinaca. Naredio je da se navedeni nedostaci otklone i izvrše što temeljnije pripreme za pokret.

Ne sme biti teškoća kada su u pitanju ranjenici. To je posao svih, a komunisti moraju biti prvi. Oni drugovi koji su zaduženi za evakuaciju pojedinih ešelona, četa i vodova a traže da se upute u jedinicu, kreću linijom manjeg otpora: lakše je na frontu nego u ovim uslovima vršiti evakuaciju. Moraju svi ostati na svojim mestima. I ovo je zadatak kao i svaki drugi borbeni zadatak ...«

Osvanuo je šesti mart. Po planinama pada sneg. Aviona nema. Kamioni čitav dan prevoze ranjenike od sela Zvirnjače do Gračanice. Čim je neprijatelj izbio u Ravno, otpočela je evakuacija ranjenika iz Zvirnjače.

Sedmog marta u Ripolima i Sopotu bilo je 165 ranjenika. Izvršili smo pripreme za pokret. Nebo čisto kao suza. Sneg se topi, lokve vode.

Osmog marta dan je vedar, ali hladan. Rano je doručak završen. Izneli smo ranjenike pored ceste. Po 25 lakše i teže ranjenih drugova smeštamo u jedan kamion. Prevozimo ih do

Jablanice. To je deo ceste koji još možemo koristiti za prevoz ranjenika. Vozimo se dolinom Rame. Kolona je nepregledna.

Oko ceste ostaci uništene neprijateljske tehnike. Sada je sve mirno i zdrobljeno, a pre nekoliko dana to je bio sastavni deo fašističke mašine. Porušene zgrade, polomljene ograde i voćnjaci, njive i livade uzorane granatama i avionskim bombama. Sve to svedoči da su se u dolini Rame vodile krvave borbe sa italijanskim fašistima. Neoštećeni tenkovi, topovi, minobacači i mitraljezi sada su u rukama partizana koji već tim oružjem tuku svog protivnika. Pri prolasku pored zaplenjenih tenkova i topova ranjenici se detinjski raduju i žale što i sami nisu učestvovali u okršajima oko Prozora. Od radosti zaboravljaju na bolove i oni koji idu peške podstiču jedan drugog da žure i da ne usporavaju pokret jedinica koje krče put. »To je jedini naš doprinos u ovim borbama« — govorili su ranjenici.

U DOLINI NERETVE

Osmog marta je prvi ešelon teških ranjenika stigao u Jablanicu, u kojoj je ovih dana vrlo živo. Kraj drumu, među kućama u malom, lepo uređenom jablaničkom parku puno boraca, ranjenika, konja i kola čeka da pređe preko Neretve. Ranjenici i bolesnici svaki čas pristižu tako da se čini da neće više biti mesta za smeštaj tolikog broja drugova. Ranjeni borci koji mogu da se kreću prikupljaju se bliže mostu, a one na nosilima smeštamo van grada po zaseocima Baćina, Mirci, Čehari, Jelačić i po šumi dolinom Neretve i Rame do Gračanice.

Konačari su još šestog marta upućeni za Jablanicu. Oni su odredili zgrade za smeštaj ranjenika. I jablanička džamija je bila određena za njihov smeštaj. Tog dana načelnik SOVS-a lično je kontrolisao određivanje zgrada za smeštaj ranjenika.

Još su odjekivali udarci čekića i pucnji sa planine Prenja kada su ranjenici počeli prelaziti reku. Ranjenike na nosilima prenosili su Italijani-zarobljenici.

Prilaz mostu vodio je uzanom stazom koju su pioniri usekli u strmu i kamenitu obalu Neretve. Staza levom obalom Neretve je stenovita, strmija, teže prolazna, delom blatnjava, klizava. Više od 250 metara probija se pored same reke ispod strme stenovite obale. Tu, zapravo, nikada nije bilo staze, to su stene koje su mestimično virele iz vode i pored nje. Između njih nasto je kamenje i šljunak i tako je staza podešena za prelaz.

Na levoj obali Neretve nije bilo dovoljno konja da se pokrenu ranjenici-konjanici. U tom cilju, osmog marta, vrhovni komandant je naredio štabu Druge proleterske divizije da ostavi što veći broj konja iz divizije i Prve proleterske brigade kod sela Luga za evakuaciju ranjenika.

Sunce se polako spuštalo prema zapadu. Senke drveća su postajale sve duže i najzad su nestale. Kad pade večer, zapališe se vatre po Jablanici. Večera se spremala. Pokretni ranjenici jednog ešelona prikupili su se oko kazana. Još Jablanicu nije potpuno obavila noć, a neko iz daljine povika »avioni«.

Odjekivalo je gradom »Gasi vatre, sklanjaj se«.

Da bi se umaklo oku neprijateljskih pilota, brzo su gašene vatre. Ubrzo se nad gradom vazduh ispuni brujanjem motora. Mnogi ranjenici sklonili su se tamo gde su vatre već ugašene a oni koji su se zatekli u kanjonu Neretve, sklonili su se po pećinama duž obale.

»Štuke« napraviše krug-dva, a zatim jedna se izdvoji i obruši na grad. Prva se još nije ni spustila, a druga je pošla za njom, za ovom treća, četvrta i tako redom. Svaka je sa nekoliko stotina metara iznad zemlje ispustila bombe, a zatim se izvila uvis. Na sve strane pojavile su svetleće buktinje trenutne eksplozije. Posle bombardovanja nastala štepovanje mitraljezima. Jedna još nije prestala, a druga je otpočela. Najzad, kada je tama obavila Jablanicu, »štuke« se vratiše.

Od ovog bombardovanja nije bilo žrtava, izuzev što je bomba razbila kazan mog ešelona i prosula večeru.

Cim su se avioni udaljili, planule su vatre oko mosta. Borci su sa zapaljenim komadima starih automobilskih guma osvetljavali prilaz k mostu i most. Oko mosta gužva. Hiljade ljudi žurilo je da pre izlaska sunca bude s one strane Neretve. Krsto Popivoda je uspostavio red i rukovodio prelazom. Po redu, reku su prelazile borbene jedinice, a zatim ranjenici, pa komora. Kolona ranjenika, natovarenih konja i zarobljenika koji su nosili teške ranjenike počela je da se spušta krivudavom stazom ka mostu.

Po dva nosioca nosili su na rukama jednog ranjenika, s mukom se spuštali gledajući gde da stanu. Posmatrao sam nošenje ranjenika iz kanjona reke i izgledalo mi je prema svetlu buktinja kao da nosila vise nad vodom. Pešaci su se stazom desne obale polako spuštali do mosta. Preko mosta prelazilo se lako i kolona se gubila u noći puzeći pored reke. Najviše smo

se bojali da nosioci ne padnu sa ranjenikom, jer se ne bi zaustavili do reke. Prelazilo se čitavu noć.

I kamioni su čitavu noć saobraćali između Prozora i Jablanice prevozeći ranjenike i bolesnike.

Do svitanja, devetog marta, preko mosta je preneseno 180 ranjenika na nosilima. Čim je sunce granulo, prenošenje ranjenika je obustavljeno. To je naređenje Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, jer je to velika meta za avijaciju. Dan je vedar, ona će se pojaviti. Na to smo već navikli. Još prelaze pešaci-ranjenici, oni će se brzo skloniti ako naiđu avioni. Nebo je čisto, nigde oblačka. Po gradu i oko njega ima mnogo ranjenika Centralne i brigadnih bolnica. Obalom reke izdužio se sanitet Druge proleterske brigade i pešaci-ranjenici. Tek što su otpočeli prelaz, »došunja« se »roda«. Sklanjali smo se, jer smo znali da će se posle »rode« pojaviti »štuke«. Ranjenike koji su prešli most, sklanjali smo po pećinama uz obalu reke i u železnički tunel. Svaki prelaz preko mosta je obustavljen.

Vojska i narod se još nisu sklonili, a napregnuto i zamoreno uho čulo je poznati zvuk »štuka«. Preletele su iznad Jablanice u pravcu Prozora. Mislili smo da nas neće bombardovati. Bili smo radosni, ali je ta radost ubrzo prestala. Postrojene jedna za drugom »štuke« se pojavile iznad grada. Gde se ko zatekao zastao je, legao — pored stabla, žbuna, pribio se uz zid kuće, a neko legao pored nje, neki su iskoristili rupe koje su iskopale avionske bombe, a neko, kako bi se to reklo vojničkim jezikom, na brisani prostor.

Napravivši krug-dva, jedna »štuka« se izdvoji i u vertikalnom položaju jurnu prema zemlji i zaurla, pusti dve bombe pa se izvi uvis. To isto učiniše i ostale, jedna za drugom. Fijuk bombi, eksplozije i štepovanje mitraljeza potresaju vazduh. Poleteše uvis delovi ljudskog tela, delovi konjskog tela i kola, cigle, zemlja, pesak pa se to sve ponovo vraća natrag. Uskovitlaše se pečurke dima, kao da iz zemlje izbijaju. Bombe grme, krv teče, preživeli konji pokidaše ulare i sa tovarima i kolima jure duž drumu. Gusti dim pokrio je Jablanicu. Lep sunčani dan pretvorio se u noć. Levo i desno ginuli su ljudi. Mnogo ih je ranjeno. Na ulicama nije bilo nikog drugog sem ranjenika, lekara i bolničarki. Kod jedne grupe vidi se dr Saša, na drugom kraju dr Radonić, tamo prema Rami dr Bijelić, dr Jošan Bulajić i student medicine Mika Pavlović. Uz lekare nalaze se i bolničarke Krinka Tomanić, Jeka Nenezić, Olga Marković, Zuhra i još mnogo njih. U pokretu su samo lekari, bolničarke i poje-

dini ranjenici. Ranjenika je mnogo, niko ni s kim ne razgovara, bolničarke ih sakupljaju, a lekari previjaju pod vatrom avionskih mitraljeza. Mnogo drugova koje smo jedanput previli »štuke« ponovo ranjavaju ili ih ubijaju.

»Štuke« su napustile Jablanicu. Nije dugo prošlo pojaviše se »savoje«. One se nisu postrojavale kao »štuke«, već jednovremeno istresoše svoje smrtonosne toware i nestaše iza brda.

Posle bombardovanja slika grada bila je strašna. Most, jedini prelaz za ranjenike i jedinice koje štite evakuaciju, nije pogođen. Ulice su raskopane, kola polomljena, dvadeset konja leži ubijeno, ograde porušene, drveće sasečeno, prozorska stakla polupana, zidovi zgrada, sa ogromnim rupama i pukotinama, poprskani krvlju, pocrneli od dima i prašine, posivele zavese. Iz zgrada kroz polupana vrata i prozore izvlačio se crn dim koji se pre nekoliko sekundi u njih uvukao pod pritiskom eksplozija.

Na jednom mestu ostalo je trinaest a na drugom pet mrtvih ranjenika na nosilima. Među njima su drugovi Milutinović, Vuković, Puhalo i Uzelac. Četrdeset ranjenika je po drugi put ranjeno. I meštani Salko Babić, Ibro Mehe Šehić, i Rosa Marić, žena Blagoja Marića, poginuli su od bombardovanja. Pokupili smo i sahranili raskomadana i razbacana ljudska tela.

Padom mraka prelaženje preko mosta je nastavljeno. Most je osvetljen, staze takođe. Mnogo ranjenika stazom ne korača već puže, prosto mili. Onaj što čeka da pođe nizbrdicom psihički se priprema za prelaz. Šepajući na ranjenu nogu Stana Abramović je pošla, za njom je Habiba i Šobot, a za ovim »štakari« Mirko, Ranka, Branka i Đoko, čitava kolona »štakara«. Njihovo kretanje je bilo neobično, bolno, teško, posmatraču suze da pođu. Stake vuku stazom pored sebe, spuštaju se natraške, kao niz merdevine, pridržavajući se rukama za kamen, trn, kupinu. Ruke su im izgrebane, krvave. Do pola staze Habibu je pratila njena sestra Hatidža, a od pola staze i njoj je trebalo pomoći. Mirko Lučić se dokopao mosta, stao i čeka da njegov ešelon prođe.

Nastojimo da što pre prenesemo nosila, da pređu ranjenici — pešaci i ranjenici na konjima bez obzira na ešelon kome je ko pripadao. Galama, sve više glasova, ali se od hučne Neretve ništa ne razume.

Ranjenici na konjima nisu se mogli kretati stazom. Strah je obuzeo i njih i rukovodioce ešelona, jer su konji počeli da se klizaju, padaju. I ranjenike-konjanike smo na rukama i no-

šilima prenosili preko reke. To je usporavalo brzinu prelaza. Bombardovanje, pokret samo noću — i to je usporilo brzinu prelaska. Nemci potiskuju zaštitnicu dolinom Rame. Svaki dan su sve bliže Jablanici.

U toku dva dana i noći reku su prešli ranjenici brigadnih i divizijskih bolnica, ranjenici-pešaci Centralne bolnice i 350 ranjenika na nosilima.

PLANINSKIM STAZAMA

Masiv Prenja moramo preći. To je težak zadatak. Broj ranjenika i obolelih stalno raste. Broj transportnih sredstava opao je naglo. Pravac pokreta Centralne bolnice je: selo Krstac — prevoj Strbine — s. Javorak — s. Breza — s. Memeja — s. Idbar — Ljubina planina — Vis — Siljevica — Majdan — s. Gornja Bijela — s. Borci — s. Kula — s. Glavatičevo — s. Bjelimić. Ovim pravcem nema ceste a na nosilima imamo oko 480 ranjenika i bolesnika. Na ovom putu, u stvari, bespuću, kamione i kola moramo napustiti, zameniti ih ljudima. Jedna kola zamenjuje šesnaest, a jedan kamion osamdeset nosilaca. Jednog ranjenika nosi osim drugova. To je veliko opterećenje za naše jedinice, ali planinskom stazom ovakav način evakuacije je jedino moguće. To loše utiče na brzinu evakuacije, udarnu moć jedinica i medicinsko zbrinjavanje ranjenika.

Sunce je već odavno zašlo. Više se ne čuje zujanje aviona koje već nedeljama slušamo iznad naših glava. Po mraku hladne martovske noći, strmim i kamenitim stazama kolona odmiče sporo. Čelo je prešlo Prenj a začelje nije još ni Neretvu. Kolona je i po sastavu šarolika: ranjenici-pešaci, ranjenici na konjima i ranjenici na nosilima. Neko je ranjen u jednu nogu, neko u obe, neko levom drži desnu ruku, nekom su obe ruke zavijene, puno ih je zavijene glave. Odela su im sasvim pocepana. Neko ima cebe, neko šatorsko krilo, a neko ni jedno ni drugo. Neko ima cipele, neko opanke, a neko je iscepao cebe ili šatorsko krilo i uvio noge; nekom su prsti ispali kroz obuću. Neko je vezao cebe ili šatorsko krilo i natakao preko glave, a neki su se samo uvili. Idu. Noge su im teške kao da ih izvlače iz blata.

Italijanska artiljerija uzela je stazu na nišan i noću je gađa. Artiljerijske granate na trenutak osvetle ranjenike i njihove nosioce. Kolona se prekida, spaja i čuteći nastavlja pokret

stazom do sela Krstac. Na ovom putu u toku noći od artiljerijskih granata poginulo nam je šest nosilaca ranjenika, dva ranjenika na nosilima i jedna bolničarka.

Bližila se ponoć trinaestog marta kada su zadnji ranjenici ove grupe stigli u selo Krstac. Prilazi su mu vrlo strmi, kameniti. Unaokolo jaruge, grebeni, vododerine. Seoske kuće se nalaze na vrhu čuke i po padinama oko nje. Kuće su od kamena, pokrivene kamenim pločama. Ranjenika je mnogo, kuća malo. Ranjenike na nosilima smestili smo po kućama i pojatama a ostale pod vedrim nebom. U uvalama oko sela gorele su vatre na sve strane. Oko njih su spavali umorni ranjenici i njihovi nosioci. Spavali su sasvim bez reda sa naslonjenom glavom na druga ili ranac.

Doktor Nikoliš obišao je nekoliko kuća, svuda ista slika. Umorni ranjenici su ležali jedan pored drugog skupljenih ili ispruženih nogu i spavali. U polutama pored vatre lica su bleđa, a kod mnogih od silnog umora izgledala su kao u mrtvacu. Svi su se odmarali, a Krinka, Stana, Danica, Bosa i ostale bolničarke ložile su vatru i spremale hranu za sutradan, iako su prešle isti put.

»Pred zoru iznesite ranjenike oko sela po šumi, hranu spremite u toku noći, a u toku dana vatre se ne smiju ložiti« — naredio je komandantu ešelona doktor Nikoliš.

Mart, četrnaesti. Tek što je sunce granulo, iznad sela se diže magla, kao da namerno napušta Krstac da nas ne bi štitila od napada neprijateljske avijacije. Većinu ranjenika na nosilima izneli smo van sela. Pokretni ranjenici uvijeni u ćebad ili šatorska krila izlazili su i sklanjali se po kamenjaru i uvalama. Zubi im cvokoću. Vatre nismo smeli ložiti, ali je Rade Vojnović nakupio sitnog granja i ispod stene naložio vatru. Vlažno granje je dimilo. Nije dugo prošlo a u selo grunu granata, zatim druga, treća . . . Gruva sve češće i bliže vatri. Bilo je očigledno da je uočen dim koji se dizao visoko.

Podne je prošlo, bolničarke dele ručak, ni pola još nisu podelile a iz daljine je već dopro zvuk avionskih motora. Iznad brda pojaviše se »štuke«. Piloti su bili sigurni da naša bolnica ne raspolaže protivavionskom artiljerijom. To je bilo tačno i to ini je omogućilo da se spuste iznad sela sasvim nisko i bombarduju ranjenike i njihove nosioce. Bombe su padale po selu i oko ranjenika tako blizu da su nosila sa ranjenicima podhtavala. Kuće plamte, ranjenici dozivaju bolničarke. Smrt lebdi nad svima. Za bombama lepršaju leci. Na to smo već navikli.

Lep sunčan dan nad selom pretvorio se u noć, tek poneki zračak sunca uspevao je da se probije kroz guste oblake dima. Kuršumi avionskih mitraljeza nesmetano su se probijali. Kuće Nezirića su pogođene bombom. Jedna je u plamenu. Iz nje nismo bili izneli ranjenike. Mitraljeski rafali su rezali, a bolničarka Krinka Tomanić, komandant, komesar ešelona i student medicine Mika Pavlović iznosili su nosila sa ranjenicima iz kuće koju je plamen počeo da osvaja. Njima pomaže i dr Stajner. Iako smo u pokretu, opterećeni velikim brojem ranjenika i bolesnika, lekari su i na ovom putu pored previjanja i nege ranjenika, previjali i lečili ranjeno i bolesno stanovništvo.

U toku ovog dana poginulo je od bombardovanja trinaest i ponovo ranjeno deset ranjenika na nosilima. Dva seljaka su takođe ranjena.

Tog dana i poslednji tifusni bolesnik prešao je preko Neretve. I zaštitnica je prešla. Svi su prešli sa desne na levu obalu. Neretva je savladana.

Kada je prešao i zadnji borac, naš mali most doživeo je sudbinu svog prethodnika, i još gore, zapalili smo ga a pepeo je odnela Neretva.

Padom mraka večerali smo i spremili se za pokret. Prema sledovanju koje smo primili, osetili smo da nestaju rezerve hrane koju su naše jedinice zaplenile u dolini Rame i Neretve. Gladovanje je otpočelo. Jedanput dnevno kuvala se hrana. To je bilo suviše malo za ranjene i bolesne drugove.

Pod zaštitom mraka sa nosilima smo pošli na jedan od najtežih marševa preko hercegovačkih planina. Umorna kolona jedva se kretala uzbrdicom. Trebalo je žuriti i savladati Idbarsku klisuru. Pre nas su pošli neki ešloni ranjenika. Negde oko pola noći popeli smo se na prevoj Strbine i zanoćili. U uvalama su dogorevale vatre pored kojih su se grejali ranjenici. Oni su pre našeg dolaska izvršili pokret. Čitav pokret se odvijao tako: jedni odlaze, drugi pristižu, zastanu, svijaju se, polaze. Tako čitav dan i čitavu noć.

Stazom od Krstača do Strbine pristizali smo manje grupe ranjenika koji su izostali iza svojih ešelona. Prikupljali smo ih i uključivali u ešelon. Čitava bolnica je jedna celina, bez obzira na podelu koja je postojala.

Prevoj Strbine je bio određen prostor sa koga su ranjениčki ešloni morali organizovano poći.

Zora, petnaestog marta, zatekla nas je svrstane u kolonu koja se povijala stazom. Doktor Nikoliš je stajao pored porredanih nosila i kontrolisao organizaciju pokreta. Na njegovom licu bili su vidni tragovi neprospavanih noći i velikog umora, ali ipak to lice je zračilo toplinom koja je ohrabrujući delovala na izmučene ranjenike. Oni su osećali i očinsku brigu i ljubav svih lekara i rukovodilaca. Prisustvo lekara i komandi jedinica ulivalo je ranjenicima snage da istraju.

Pod teretom nosila kolona se kretala sporo, iako su komandiri zahtevali da se ide brže. Na pojedinim mestima, do Javorika i Breze, staza ne postoji. Borimo se sa nizbrdicom, kamenjarom i bespućem. Nosioći ranjenika kreću se neujednačenim korakom i svaki pokret izaziva bol i ozleđenje rana. Strminom se muče i ranjenici i njihovi nosioći. Strašno ju je i gledati a kamoli se njom spuštati ranjen ili pod teretom.

Štabovi jedinica i ešelona čine sve da se ranjenici organizovano evakušu, ali ipak nije sve u najboljem redu. Ima ranjenika rasutih duž staze. Zaštitnica ih kupi i prenosi. Krajišnicima nije lako, štite začelje ove velike kolone i kupe izostale ranjenike, prenose i predaju Centralnoj bolnici. Meštana nije bilo da im pomognu, sela su prazna. Borbe koje već danima besne ovim krajem odagnale su stanovništvo u gudure Prenja.

Svaki dan je sve manje konja. Ginu od gladi, artiljerijskih granata, avionskih bombi i neprekidnih pokreta po strmim planinskim stazama. Nema ih dovoljno za prenošenje ranjenika. Brigade i divizije skidaju oruđa i kazane sa konja i daju ih bolnici za ranjenike. Sedma banijska divizija, Treća krajiška i Treća sandžačka brigada dale su bolnici sve svoje konje.

Zora 17. marta. U pokretu smo. Već je i podne prošlo a još se nismo spustili do reke Idbar. Idemo, zastajkujemo, posmatramo suprotnu stranu klisure iznad sela Idbar. Izgledala je blizu ali klisuru reke Idbar nismo mogli preći ni za tri sata. Jeza nas hvata posmatrajući s one strane kolonu ranjenika koja je izgledala kao dugačka crna linija, koja nema kraja. Nemci nastoje da u Idbarskoj klisuri i u pravcu G. Bijele preseku kolonu ranjenika. To je nova opasnost na ovom putu. Tu ima 2.500 ranjenika i njihovih nosilaca.

Ranjenike iz Idbarske klisure moramo evakušati što pre. Nosilaca nema dovoljno. Malo dalje od nas pripremao se konjanički vod ranjenika za pokret. To je vod Doka Rokvića, vod »štakara«. Doktor Jovo Bijelić i Vita Cvetković podoše da im

objasne situaciju. Nije je trebalo mnogo objašnjavati, jer su sami videli da nas sa svih strana napadaju Italijani, četnici i Nemci. Vide da je broj ranjenika na nosilima povećan, a broj nosilaca opao. Vide da na položajima oko nas ginu Dalmatinci, Krajišnici, Banijci, Sandžaklije, ginu proleterci. Nije ih trebalo dugo ubeđivati da daju svoje konje za teže ranjene drugove. Među prvima su dali svoje konje ranjene partizanke Ranka i Branka Bakočević, Hatidža, Mile Šobot, a zatim i ostali. Ići će peške, iako su bez leve ili desne noge. Na štakama će preći strmi, snegom pokriveni divlji Prenj.

»Jablane« — tako je Šobot zvao Doku zbog njegove visine — »tvoj, štakarski vod sposoban je da pređe Prenj; kada su drugarice Ranka i Branka dale svoje konje, daćemo ih i mi.«

Predlog Mile Šobota je usvojen, konji su predati ešelonu teških ranjenika a zatim Doka naredi pokret.

Mnogi ranjenici koji su osećali da se uz manju pomoć mogu kretati, napuštaju nosila i idu peške. Teško je ići peške onom kome je neophodno jahati konje, a još teže jahati onom koga treba nositi.

Tama je odavno već pritisla zemlju kada je Vojo Sekulić, komandant bataljona Pete dalmatinske brigade, sakupio borce oko sebe i govorio o zadatku koji mu je postavio štab brigade:

»Drugovi, dobili smo častan i delikatan zadatak. U toku noći moramo prenijeti naše ranjenike padinama Prenja do sela Bijele, jer Nijemci napadaju i u pravcu Bijele, a četnici i Nijemci sa strane i pozadi nas. Ne zaboravite da od nas zavise životi ranjenika i mi ih moramo prenijeti.«

Iako već nekoliko dana nose ranjene drugove, borci prihvatiše reči svog komandanta; umorni, gladni i neispavani podigoše nosila i podoše ujednačenim korakom kako ne bi vredali rane svojih drugova. Kolona ide, prekida se i nastavlja. Jedna nosila nose četiri borca bez smene, a na samarima mršavih konja sede ranjenici povijenih leđa iz kojih štrče lopatice. Ispred nas je besputan planinski masiv koji za ranjene i bolesne izgleda neprelazan. Ali, proleTERSKE brigade i lakši ranjenici prošli su ga već odavno. Pored gladi, umora i nespavanja treba savladati uspon i izdržati do Gornje Bijele i Boračkog Jezera.

Napredujemo lagano, brže se nije moglo. Smenjivao se uspon i pad. Prenj kao da raste. Prema horizontu ocrtavala se oštra ivica brega, činilo nam se da smo na domaku, a kada se tamo popnemo, vidi se potok pa još jedno brdo. I tako čitavu

noć, smenjuju se potoci i bregovi. Ne zna se šta je teže: penjati se ili spuštati. Obuzima nas neodoljiv san. Koračamo i dreniamo. Na samom putu kad zastanemo, ne birajući da li je tvrdo ili meko, vlažno ili bez snega, legnemo i sklopimo oči. Kad se naredi pokret, teško ustajemo, uzimamo nosila i krećemo iiapred.

Nosioi ranjenika spotiču se i klizaju, padaju zajedno sa ranjenicima, ustaju, idu, a pojedini ostaju nepomični pored staze, nemoćno gledajući za kolonom. Smrt ih je zaustavila na snežnom pokrivaču. Konji se takođe klizaju, padaju. Konjanici ostaju bez konja, ne mogu napred, izostaju i pešaci. Vraćaju se premoreni Banijci i Dalmatinci, prihvataju ih i na rukama prenose.

KRVAVA PRTINA

Čelo kolone davno je prošlo pored Visa a moj ešelon je nadomaku. Željno očekujemo da izade sunce da nas ogreje. Već smo ispod Visa. Put nas vodi dalje grebenom do Siljevice. Oko Visa ima mnogo ranjenika-pešaka, na konjima i nosilima. Sunčevi zraci obasjaše vrh Prenja i dokle god nam oko dopire vidimo redove planinskih grebena koji se smenjuju sa duboko usečenim i strmim klisurama. Napred je Boračko jezero, levo Konjic, a desno neprohodni visovi Prenja pokriveni snegom. »Daleko ispred nas su proleterii. Levo prema Konjicu štite nas Sandžaklije i Krajišnici od Nemaca, ustaša i četnika. Pozadi nas, "tamo iza Idbara, Treća krajiška štiti začelje od Italijana i četnika. Ranjenike i tifusne bolesnike na nosilima nose i neposredno štite dve divizije: Sedma banijska i Deveta dalmatinska.

Zastali smo da se odmorimo. Pored nas je Doko sa »štakalima«. Bledi su, iscrpljeni, očiju krvavih od nespavanja, umora, promrzlih ruku, modrih usana, kolena mokrih od puzanja po snegu. Doko ih broji štakom a Sobot, da bi posle noćnih napora izazvao smeh, reče:

»E, moj Jablane, nema ovde mladog lišća da namuždriš, sve je pod ledom i snegom. Ne pomaže ti visina i štaka, ali ćemo kod Boračkog jezera nešto uloviti«.

Odmor nije drugo trajao. Neko naredi pokret. Dan je prekrasan, ali svaki ovakav dan sa sobom donosi napad avijacije na ranjenike. I zaista, ubrzo nastala huka planinom, kao da se

survava stenje. Iznad kolone pojavi se bela grudvica dima. Pucnji ponovo odjekuše i granate padoše po koloni i oko nje. Na debelom snežnom pokrivaču, grebenom između Visa i Siljevice, kolona je jasno obeležena.

Preko staze leže vetrom oborena debela stabla. Ovu jedinu stazu, jedan jedini prelaz od Visa do Siljevice, uzela je artiljerija na nišan pa je neprekidno bije. Oko Konjica ne vide se nemački topovi, ali njihov ubitačni govor ne prestaje. Ovde-ovde sukne plamen eksplozije i sneg pocrni od dima. Jedna granata je pala blizu nosila omladinke Raduše. Dalmatinci su pokošeni. Ona je pala sa nosila i skotrljala se niz bleštavi sneg. Dalmatinci su na nosilima preneli do prvog zaklona Radušu i pet njenih nosilaca.

Grmljavina artiljerijskih granata još se nije ni stišala kada se pojaviše avioni. Za čas se od dugačke kolone, preko snežnog pokrivača stvori crna traka duž staze, dok samo nekoliko bolničarki koje vode konje sa ranjenicima pokušavaju da ih na ovoj vetrometini negde sklone.

Zujanje aviona postaje sve jasnije i odjednom se pretvori u paklenu grmljavinu. Plameni jezici ližu po snegu, izgleda kao da sve gori. Bombe dižu zemlju i sneg. Prve detonacije i prvi jauci ranjenika, prvi mlazovi krvi poprskaju sneg. Crne mašine urlaju, tutnje nebom iznad Visa, a oko Siljevice krv se ledi. U paklenoj grmljavini čuje se naredba Voje Sekulića da se niko ne kreće. Neki ne slušaju, dok ih komad bombe ili rafal mitraljeza ne zaustavi. Na ovoj goleti nema šta da nas zaštiti, van staze nema se gde. Avioni odleću i doleću, kruže tako nisko iznad Siljevice da izgleda da će granje dodirnuti. Prtina je krvava, a sneg pocrneo od dima.

Kolona je prekinuta. Istočno od Siljevice nije uočena i nesmetano se kreće, zapadno od Visa stoji, čeka da se tutnjava smiri. Između Visa i Siljevice prtinom leže ranjenici, nosioci ranjenika i bolničarke, spremni da, čim se avioni udalje, izvrše skok napred. Lako je bilo izvršiti skok drugovima sa zdravim nogama. Kako će to učiniti Ranka, Branka, Doko, Habiba, Stana sa štakama i štapom? Njima su na ovom delu puta pomogli zdravi borci. Granata za granatom, bomba za bombom pada, zemlja drhti, a Dalmatinci uz najveće napore, koristeći prekid vatre, trčećim korakom u skokovima prenose ranjenike ovom čistinom.

Staza od Idbara do Visa zakrčena je ranjenicima, tifusarima i njihovim nosiocima. Sklonjeni pored staze čekaju da se

huka planinom smiri. Vatre se ne smeju ložiti. Dalmatinci su nakidali granje i stavili ispod nosila da ranjenicima u ledenoj planini ublaže hladnoću.

Naređen je pokret, ali ne kolonom jedan za drugim, već puštamo jedna po jedna nosila sa nosiocima koji kosu prelaze u skokovima kao da su na bojištu. Kad jedna nosila pređu pedeset do sto metara puštamo druga. Artiljerija gađa ali uzalud, jer ranjenici i njihovi nosioci nisu sada zbijeni kao pre. Sa snežne staze poprskane krvlju pokupili smo mrtve i tu, na vrh Prenja, ostavili ih na večnoj straži.

Prolazeći grebenom planine, vidimo pocrneo sneg, pokidane noge, ruke, izlomljena nosila, sve razbacano po snegu. Užasan prizor. Svuda oko nas ostali su tragovi krvi. Gledamo provalije pored kojih prolazimo. U njih se stropoštalo nekoliko konja sa ranjenicima u nepovrat.

Dalmatinci su na ovom putu pokazali primer izdržljivosti i neopisivu ljubav prema ranjenim drugovima. Na svojim ramenima nosili su ranjenike pod vatrom artiljerije i rafalima avionskih mitraljeza. Oni su preko Prenja, zajedno sa Banijcima nosili tifusne bolesnike bez reči, iako su znali da će oboleti od tifusa.

Podne je već odavno prošlo, a sa njim i bombardovanje. Mučan uspon je prošao, ali se sada krećemo teško prohodnom nizbrdicom. Uska prtina, sleđena, klizava, opet pored provalija i urvina.

»Štakarski vod« dobio je konje od onih koji su se vratili iz Gornje Bijele po nove ranjenike. Na začelju je komesar ešelona Stana Stupar, prati kolonu i pazi da neko ne izostane. Konji se sporo kreću. To nisu više konji, nego rage koje se njišu, što pored provalije izaziva jezivu pomisao da će se svaki čas srušiti niz strminu duboku nekoliko desetina metara. Posustaju. Ne mogu dalje. Jedan ovde, drugi malo dalje stoji i drema, treći se zavalio i ne poima ustati. Skidaju se ulari, čebad, a konji ostaju da ih vuci pojedu, crvi rastoče. Nailazeći pored provalije konji su se klizali i saplitali, poneki padali u ponore sa ranjenikom.

Posle dugog pešačenja nestalo je snega i sada promrzlim i otečenim nogama gazimo po oštrom kamenju. Drugovi umorni, bleđi, mršavi, uvijeni u čebad, bos, potpomažu se štapom, korak po korak idu, zaostaju, osmotre druga ispred sebe, nastave. To više nije kolona, to su umorne grupe ranjenika i njihovih nosilaca. Noge im se jedva vuku, zapliću, kolena klecaju.

Sumrak je pao kada smo ugledali crne i crvene krovove kuća iz kojih se dimi. Vijugavim puteljcima stigli smo u selo-Bijelu.

Dok je neprijateljska avijacija i artiljerija tukla ranjenike oko Visa i Siljevice, tamo iza nas začuo se rafal mitraljeza, bombe, pucanj pušaka. To su četnici sa stena iznad Idbara napali kolonu ranjenika i njihovih nosilaca. Ranjenici su zastali gde se ko zatekao. Nosioći ranjenika sklanjali su teške ranjenike. Sa nosila su ranjenici pucali iz pušaka u pravcu neprijatelja. Četnici su bili dobro zaklonjeni i po koji pucanj sa ranjeničkih nosila, koja su u pokretu, samo ih je plašio. Dok su ranjenici pucali u pravcu četničkih položaja, Banijci su se uspuzali uz stene i razbili četnike. Put je bio slobodan, pokret je nastavljen.

Dolaskom u Gornju Bijelu trebalo je previti ranjenike. Bolničarke su skidale stare zavoje i gazu, prale, kuvajući sterilisale jer je oskudica zavojnog materijala bila velika. Kako neće biti kada su nam avionske bombe u Jablanici razbile dva sanduka sanitetskog materijala. Dopuna se nije mogla vršiti a potrošnja je bila velika. To je usporavalo medicinsko zbrinjavanje ranjenika. Bilo je slučajeva da ranjenici nisu previjani po šest dana. Stalni pokreti, nedostatak sanitetskog materijala, bombardovanje, a jedan lekar nije mogao istovremeno stići na čelo i začelje svog ešelona. Sve je to uticalo na neblagovremeno-zbrinjavanje ranjenika.

I posle prelaska Neretve, ishrana ranjenika i njihovih nosilaca je bila slaba. Ne samo slaba, već nikakva. Lekari su bili sa nama, bolničarke takođe, ali pravog leka bez hrane i odmora nije bilo.

Radomir BURIC

SA 4. BATALJONOM 2. PROLETERSKE BRIGADE

Krenuli smo u Srbiju. Maršujemo čas brzo, čas polako. Nalazimo se u selu Rakitnom. Naredno selo je Striževo. Treba da predemo preko snežnih nameta. Mi ćemo proći, ali natovareni konji? Za njih će biti vrlo teško.

Mučan je bio ovaj put. Šuljali smo se i konji su se prevrtali. Razasuti tovari pomešali su se u snegu. Smrznuti prsti boraca pretraživali su ih. Na jednoj strmini otisnuo se borac. Kotrljao se i nestao u snegu. Sporečkaše se ko će da ide. Niko od boraca nije želeo da se spušta u ambis, jer je odozdo bdio gotovo nemoguće izaći na usku stazu. Sekretar partijske organizacije u četi pogledao je dvojicu komunista i oni su razumeli. Bez reči spuštali su se oprezno lupajući po pokorušenom snegu svojim petama i sigurno silazili dole.

Kolona je krenula i preko oštrog visa čelo je videlo zamagljenu kotlinu koja se pela prema Konjicu, a dole je Mostar bio uvijen maglom. Sunce je grejalo planinske visove i gornje slojeve izmaglice u kotlini. Pristigli su nas dobrovoljci iz ponora; išli su sa drugom koji se beše otisnuo. Pravda se: »Bio sam u snu i samo sam osetio da mi nesta tla ispod nogu«. Nije se mnogo ugruvao. Stigli smo na Neretvu i najbliži smo Mostaru. Pruga nas je naročito obradovala. Odavno je nismo videli. (U odnosu na onu usku Šipadovu, ova nam se učini vrlo širokom; kao da je normalan kolosek.) Zurili smo prema njoj. Čuli smo huktanje voza koji je dolazio iz Drežnice. Hteli smo da ga prestignemo, da razdvojimo šine i da ga skrenemo u brdo, ali nam je umakao. Ja i Mišćević, zvani Doktor, pokušali smo da razvalimo prugu, ali se golim rukama nije moglo. Kad je voz naišao ležali smo u jarku, a kada je prošao zapucali smo za njim i on se izgubi iza prve okuke. Tužno smo gledali u dim koji je ostavila lokomotiva.

U daljini su svetlucala jedva vidljiva svetla. Verovatno je to bio Mostar. Prema stanici Drežnici čula se borba koja donosi po neki jauk i pucanj. Od Mostara primetismo pokretne svetiljke. To su bili kamioni. Izdužena kolona od 80 kamiona bleđim svetlom izdužila se nekoliko kilometara. Ova noć je prošla bez borbi kod 4. bataljona. U zoru smo primetili da su kamioni došli u visinu našeg bataljona. Ulazeći u tesan klanac Neretve, na čelo izbiše dve tankete. Gledali smo ih: ogromne gume, pokrивene čelikom; oprezno su prelazile metar po metar. Kad su otprilike došle prema Drežnici u kojoj se čula paljba iz bunkera, zaustavile se i postale odlična meta za naše tobdžije koji su bez promašaja gađali. Prva tanketa se upalila, a druga se vratila prema kamionima i tu ostala. Pretpostavljali smo da ćemo imati tešku borbu sa ovom pridošlom kolonom i da će nam ona biti prepreka kod prelaska Neretve, ali sam imao utisak da iz kamiona nije ispaljen ni metak prema nama. Opalili smo nekoliko rafala na kamione. Jedan se od njih upalio i odmah smo jednu četvu spustili do same Neretve. Talijani su bili svi u jarku pored puta.

Kamion, pogođen u rezervoar benzina, goreo je. Borci se počele slobodno kretati. Neke naše jedinice već su prešle reku i došle do kamiona. Talijani nisu davali otpor. Jedino su pucali oni iz bunkera u stanici Drežnica. Oni sa puta, koristeći okuke, bežali su prema Mostaru, ali ne putem već koritom same reke. Verovatno su ih na putu oficiri sprečavali pa su našli ovaj izlaz. Oružje nisu bacali ali nisu ni pucali u nas iako smo se gledali preko Neretve. To smo iskoristili i žurili prema skeli. Verovali smo da ćemo ih stići. Tako je i bilo. Ubrzo smo prešli na drugu stranu Neretve i zauzeli položaje u selu Jasenjani.

16. februar 1943. godine. Sunce upeklo, a mi se rasporedili po kršu. Prolazeći pored kamiona napunili smo rančeve raznim potrebama. Mislili smo da više nikad nećemo prelaziti Neretvu. Idemo prema Srbiji! To je naša želja još od dana kada smo prelazili Uvac, nada da ćemo se brzo vratiti. Voleli bismo da ovakvi stignemo tamo: čisti, obučeni, odeveni kao prava vojska.

Opremu koju smo zaplenili na putu uputili smo prema Prozoru i Jablanici. Ispržilo nas planinsko sunce i vetrovi, a život bez krova pod vedrim nebom opalio nas je više nego one koji žive u selima. Bili smo crniji nego ostali s kojima smo se sretali. Beonjače svetle, pa smo svakom seljaku čudni. Prvi susret s neprijateljem bile su granate haubice. Jedna je eksplo-

dirala pored samog Mike iz Bagrdana, ali stena iza koje se zaklonio nije ni osetila ovaj udarac, samo je pocrnela sa južne strane. Mika je posle eksplozije pljeskao po ogaravljenoj steni zahvaljujući se hercegovačkom kršu za koji do tada nije imao ni jedne pohvalne reči.

Selo iza nas pretvoreno je u ruševine. Unezvereni ljudi čiji se glasovi mešaju sa lavežom pasa i rikom goveda, daju užasnu sliku. Neprijatelj ne prestaje da tuče selo, a mi iz škrapa gledamo ovaj strašni prizor. Iz zaklona nas nisu pomerili ni avioni ni haubice. Posle ovih napada polazili su četnici na naše položaje, misleći da nijedan borac od nas nije preživeo napad artiljerije i aviona. Mi smo pak posle svakog artiljerijskog napada odbijali juriše četnika.

Nismo ostali dugo u ovom selu. Došlo je naređenje da se vratimo u Prozor. Nazad u Bosnu preko Neretve! Borci su doznali da su Nemci ugrozili našu zaštitnicu sa ranjenicima i da bataljon 4. proleterske brigade vodi krvavu borbu za Vilića gumno. Zamenik komandanta naše brigade, Lune, požurivao nas je, a zatim sa Sredojem krenuo napred, ka Vrhovnom štabu gde će dobiti zadatak za brigadu. Poslednji borac iz našeg bataljona prešao je most. Sreten Penezić i inž. Smirnov pripremali su ga za rušenje. Gledao sam sanduke eksploziva koji su vezivani za oporak mosta. Posle izvesnog vremena most je poleteo u vazduh, a zatim prema reci. Neretva je sada još penušavija nego što je bila pre rušenja mosta.

Stigli smo Luneta. On nam je iznosio utiske iz razgovora sa drugom Titom; objasnio nam je zadatak i situaciju na frontu. Lune je bio sav ozaren. Jedino on i Sredoje nisu bili umorni u našoj koloni. Izgledali su nekako svežiji od svih nas, kao da nisu marševali s nama. Bodrili su borce iako nas je čekao protivnapad i to protiv Nemaca.

Naš pravac pokreta je selo Pidriš; treba da zaustavimo i proteramo Nemce. Ne dozvoliti im da uđu u Prozor! U protivnom, ranjenici bi bili odsečeni od operativne grupe. Zaplenjeni kamioni u Prozoru i Jablanici ubrzavali su naše prebacivanje. Borci, natovareni zaplenjenim rančevima na Neretvi, teško idu. Ostavljaju i neke tada korisne stvari. Komandant našeg bataljona Petar Grahovac protestuje i veli: »Tražićete vi to što bacate, ali ga nećete naći.«

Lune je na čelu naše kolone. Koristeći se kamionom, došao je ovde pre nas. Našli smo ga pored artiljeraca koji su topovske

¹¹ Neretva 3

Druga proleterska brigada prelazi Bistricu, aprila 1943. godine

cevi okrenuli prema Gornjem Vakufu. Topovi su nam ulivali neku nevidenu snagu. Pored njih je Gavriljčenko, komandant artiljerije. Primećujemo kraj svakog topa gomilu artiljerijskih zrna, tako lepo maskiranu da se gotovo i ne vidi. Tada sam prvi put video toliko topova na položaju, mada ih je i pre bilo dosta ali im se nismo radovali — jer su gađali nas. Noć se počela spuštati, a mi već zamišljamo veliku podršku artiljerije. Stvaramo sliku panike kod Nemaca. Kad im zatrešti ovolika snaga, biće milina.

U jednoj uvalici ja i Grahovac čitamo naređenje za napad i gledamo u daljinu veliki broj vatri. U naredbi je, pored ostalog, pisalo da po svaku cenu treba Nemce odbiti. Ukoliko to ne učinimo, neke jedinice i ranjenici neće doći do Neretve. »Nemci se moraju odbaciti prema Bugojnu« — stajalo je u naređenju. U ovom napadu učestvuju sve naše jedinice.

Bili smo ubeđeni da se put za Srbiju menja. Mostovi su •dignuti i tu nema prelaza. Svaki naš borac je mislio da u ovom jurišu otvaramo put. Niko nije verovao da nas put vodi preko porušene konstrukcije mosta. Napad na nemačke položaje izvršili su premoreni borci posle ponoći; u toku dana neke jedinice su zaustavile napredovanje Nemaca, ali oni nisu odstupali. Ostali su tu blizu. Borci su iz sna uletali u juriš. Tri su nam borca poginula. U toplo nemačko sklonište, iz kojeg smo ih malo pre isterali, smestili smo ranjenog Bastu. Nešto ga je žuljalo i on zajeca. Ispod njega je bilo 6—7 ručnih bombi koje Nemač nije imao vremena da baci.

U zoru su preko naših glava fijukala artiljerijska zrna. Ta snažna podrška podigla je borce iz sna i umorne ih pokrenula da gone neprijatelja dok traje daha. Mogli smo u toku dana pratiti kako se Nemci kriju od eksplozija. Ukopavali su se, a naši drugovi su se smejali. Odnos u artiljeriji bio je na našoj strani. Naš 1. bataljon zarobio je nemačkog majora koji je, kažu, jahao na belom konju i upao u našu zasedu. U napadu su učestvovali i naši tenkovi. Njihovo brujanje natera Nemce da napuste položaje pre juriša i da pređu u panično bekstvo.⁴ Jureći za Nemcima, naš bataljon je došao do prvih kuća Gornjeg Vakufa. Sokaci u ovoj bosanskoj kasabi i glavni put koji vodi kroz njega za Bugojno bili su prepuni Nemaca. Svi su gledali prema Bugojnu. Na žalost, naša artiljerija nije pratila ovu situaciju. Po Nemcima u G. Vakufu tukli smo samo iz pušaka i mitraljeza. Naš protivkolac, tek što se namestio za dejstvo, morao je da beži. U ovom momentu bio je potreban snažan udar naše artiljerije i rezultat ove borbe bio bi sličan onom u Prozoru. Ovu svoju veliku pobedu nismo uspeli da završimo, blagodareći nemačkoj avijaciji. »Štuke« i »dornijeri« spasli su Nemce od potpune katastrofe. Nalet »štuka« na naš istureni bataljon bio je snažan. Avioni su leteli vrlo nisko, a i otkriveni teren omogućio im je da gađaju pojedinačne ciljeve. Gledamo Nemce koji sporije odstupaju. Pokušavaju da se srede i na kosama primećujemo da počinju protivnapad. Iz prvog bunkera koji smo zauzeli naši borci odstupaju.

»Štuke« su se okomile na naš protivkolac. Cvetić je pripremio oružje za pokret. »Štuke« su nad njim. Poplašeni konji prosto nose Cvetića koji se čvrsto drži za uzde. Konji menjaju

¹ Takvo bekstvo i paniku nisam video do kraja rata čak i u periodu rasula nemačkih jedinica.

pravac kretanja sve dok nisu zašli u šumu. Zbog učestalih napada aviona morali smo ubrzo da napustimo položaje. Iza nas Nemci odmah zauzimaju bunkere i polako idu kosom. Od umora (i našeg i njihovog) preciznost gađanja je vrlo mala.

Komandant Grahovac pokušava da sredi bataljon. Nije želeo da siloviti juriš pretvori u poraz. Da bi držao bataljon, Grahovac pojedinačno zaustavlja borce. Sebe je izložio velikom riziku da bude pogođen iz aviona koji su neprestano nadletali. U jednom takvom iznenadnom naletu aviona pao je Grahovac, komandant 4. bataljona koji je do tada pet puta ranjavan. On se kao kadrovac borio protiv Nemaca u redovima bivše jugoslovenske vojske sa odvažnim oficirima i vojnicima koji preprečiše Nemcima slobodan ulazak u Užice. U toj borbi Pero Grahovac je bio ranjen i građani su ga preneli u užičku bolnicu krišom od Nemaca. Čim se formirala 1. užička partizanska četa on se preko naših simpatizera javio sa neizlečenom ranom. (U bolnici je ležao pored Bore Baruha koji je tu donet pod tuđim imenom.) A kada je Užice oslobođeno on je otišao u partizane. Retka je bila borba da Grahovac u nju nije prvi ulazio i brzo je kao hrabar i dobar drug među Užičanima postao popularan. Drugovi su ga predložili za komandira čete, a docnije i za komandanta bataljona. Uz to je bio i dobar komunista. Nije bio redak slučaj da poturi svoj život u borbama koje su bile teške i tražile odvažnog čoveka. Borio se da svaki zadatak izvrši do kraja. Za njim je bataljon tugovao i on je našem bataljonu u narednim teškim okršajima nedostajao. To je treći komandant našeg bataljona,² čovek koji se prosto rodio za ovakvo vreme. O njemu je pomoćnik komesara brigade Krcun napisao najlepše što se može reći za jednog komandanta u proleterskoj brigadi.

Smrt našeg komandanta bataljona toliko nas je preokupirala da nismo toga momenta bili svesni naše velike pobede za ranjenike. Nismo osetili ni juriš koji nas je doveo do Gornjeg Vakufa. Sve smo zaboravili gledajući mrtvog komandanta čija je velika želja bila da se vrati do Užica, do bolnice u kojoj je ležao i poseti lekara koji ga je lečio, a prebacivao mu što nije bežao kući kao i ostala vojska, govoreći: »Vas komuniste trebalo je pobiti. Vi ste krivi za sve ovo«. Zeleo je Petar Grahovac da pogleda i bolničare koji su prema njemu bili pažljivi. Sve su to

² Prvi komandant bataljona bio je Miodrag Milovanović Lune, koga je posle ranjavanja na Gatu zamenio Nikola Ljubičić, a ovoga je posle ranjavanja na Grahovu zamenio Pera Grahovac.

sada ostale samo želje. Petar je ostao na desnoj strani Neretve, odakle smo krenuli na juriš. Bataljon je bez komandanta krenuo ponovo na Neretvu. Došli smo na mesto gde smo na putu iz Jasenjane prešli Neretvu kod Jablanice. Ovoga puta preći ćemo nemirnu reku preko porušenih mostova.

Na drugoj obali Neretve vidimo veliki broj četnika. Čuju se njihove trube. Videli smo padobrane kojima su bacani iz aviona: hrana, odeća i oružje. To su im Italijani i Nemci pružali pomoć. Ja i Aleksa Dejović, politički komesar brigade, prolazimo pored Neretve da tražimo pogodan prelaz, ali njega na ovoj velikoj reci nema. Gađaju nas, a mi se zaklanjamo. U toku noći prvo su krenuli Dalmatinci pa mi. Uspeli smo da pređemo preko konstrukcije koju je duboko zalivala voda. Spretno sa puškom kroz brzu maticu prešli su Dalmatinci. Naš 3. bataljon susreo se sa kolonama četnika i naterao ih u panično bekstvo. Te noći videli smo ogroman broj vatri i slušali pesme koje su pevali četnici. Među njima je bio veliki broj prisilno mobilisanih i naših simpatizera. Nisu bili voljni da se bore protiv nas. Bežali su pre samog sukoba s nama i pronosili paniku kroz četničke redove. Kada smo ih zarobljavali izražavali su ogorčenje što moraju da se bore protiv partizana umesto protiv Nemaca ili ustaša. Mislim da su oni odigrali priličnu ulogu u prelazu naših jedinica preko Neretve. Inače, njihovi položaji bili su odlični i da su bili odlučni za borbu, teško bismo postigli uspeh koji je sledio preko Prenja sve do Kalinovika.

Jevrem POPOVIC JEŠA

SA 1. BATALJONOM 4. CRNOGORSKE BRIGADE

IZ DNEVNIKA

*1. februar 1943.*¹ — Juče smo u Crnom Lugu održali sastanak partijske jedinice mitraljeskog vođa 1. bataljona 4. brigade. Milo Vojvodić, sekretar ćelije, upoznao nas je sa zadacima članova Partije koji će ostati na terenu kao pozadinski radnici, a zatim se osvrnuo i na zadatke komunista u jedinicama, istakavši da je ova ofanziva teža od svih koje smo dosad preživjeli.

Bile su to istovremeno i partijske direktive koje je trebalo kao sekretar Skoja bataljona da prenesem na aktive Skoja u ćetama. Dobio sam i zadatak da organizujem kulturno-prosvetni rad u mitraljeskom vođu.

Iz Crnog Luga pošli smo oko 12 časova preko Sajkovića i stigli u selo Rujno, gdje smo noćili. Marš je po blatnjavom putu bio veoma naporan.

2. februar 1943. god. — Oko podne smo ručali i pošli u pravcu sela Bila (ustaško uporište) koje se nalazi blizu puta Livno — Sinj. Došao sam sa patrolom kao konačar bataljona. Bole me noge. Poslednjih mjeseci nijesam navikao na ovako duge marševe.

3. februar 1943. — Oko 11 časova krenuli smo za Žukovice. Selo je na ivici Buškog blata, dosta siromašno i većim dijelom popaljeno. Naseljeno je katoličkim i muslimanskim življem, većinom nepismenim.

¹ Do početka IV neprijateljske ofanzive nalazio sam se na oporavku u bolnici u Bihaću, poslije preležanog tifusa i upale pluća. Krajem januara priključio sam se svojoj jedinici, 4. crnogorskoj proleter-skoj brigadi, koja se tada nalazila u rejonu Bosanskog Grahova. Primio sam ponovo dužnost sekretara SKOJ-a 1. bataljona, a ostao i dalje u sastavu mitraljeskog vođa bataljona.

4. februar 1943. — U 4 časa poslije podne krenuli smo za selo Vrela (14 km j.z. od Duvna). Marševali smo samo 2 časa, pa nijesmo umorni. Čitao sam brošuru »Osnovi lenjinizma«, partizansko izdanje, i. po običaju, unio sam u blok kratke izvode.

5. februar 1943. — Odmaramo se u Vrelima. Održali smo sastanak bataljonskog komiteta Skoja. Htio sam da se upoznam sa novim drugovima iz bataljonskog rukovodstva i sa stanjem organizacije. Svi aktivni Skoja u četama održali su sastanke po planu brigadnog rukovodstva. Složili smo se da tražimo od Politodjela brigade da nam u više primjeraka pošalje brošuru »Ekonomski razvitak društva« — od Segala, jer kod skojevaca i omladinaca postoji interesovanje za takav materijal. Sekretarima aktiva u četama dali smo zadatak da organizuju predavanja i to po tezama koje smo dobili iz brigade.

Organizacija Skoja pripremila je, zajedno sa omladinom Duvna, jednu priredbu. Rad se najbolje u proteklom periodu odvijao u aktivu 3. čete. Izvršili smo i podjelu rada u bataljonskom komitetu Skoja po sektorima:

- za politički rad sa omladinom u bataljonu i rad na terenu zadužen sam bio ja;
- za prorađu ideološkog materijala Marko Vučković;
- za vojničku nastavu Blažo Marković;
- za kulturno-prosvjetni rad Dragica Klisić i
- za higijenu Ljubica Rolović.

Brojno stanje i socijalni sastav organizacije u bataljonu je: od 104 skojevca (na licu ih je 94), 8 su radnici, 89 seljaci, a 7 intelektualci i daći; 88 su drugovi, a 16 drugarice. Sastancima aktiva Skoja prisustvuje 48 članova i 18 kandidata KPJ.- U bataljonu imamo 65 omladinaca koji još nijesu obuhvaćeni u organizaciju Skoja, među njima i 9 nepismenih. Kao zaključke za divizijsko savjetovanje rukovodilaca Skoja koje će se sutra održati, istakli smo sve one uslove pod kojima je organizacija radila i razvijala se tokom stalnih borbi i marševa i opširnije govorili o pojedinim sektorima rada u bataljonu.

Oko 5 časova poslije podne pošao sam u Duvno. U putu do Stipančiča bilo mi je jako hladno. Visina snijega je oko pola metra. Noćio sam kod štaba brigade.

² Bila je praksa u jedinicama da omladinci koji su kao članovi Skoja primljeni ili su kandidovani za Partiju, prisustvuju redovno za izvjesno vrijeme sastancima aktiva Skoja svoje čete i dobijaju zaduženja kao i ostali skojevci.

6. februar 1943. — Sa rukovodiocima Skoja ostalih bataljona naše brigade pošao sam u 6 časova ujutro u Duvno. Divizijsko savjetovanje Skoja održali smo u prostorijama manastira (u gradu). Trajalo je od 9 do 13 časova. Prisustvovalo je 20 bataljonskih ili brigadnih rukovodilaca Skoja, među njima i rukovodioci Skoja samostalnih jedinica 2. proleterske divizije i komesar divizije Mitar Bakić, koji je u diskusiji izložio osnovne zadatke organizacije u svjetlu najnovijih događaja i vaspitni uticaj Skoja na terenu.

Odmah poslije ručka svi smo se razišli. Od sela Kola, pa do Stipančića jahao sam konja.

8. februar 1943. — Juče smo održali sastanak bataljonskog komiteta Partije i kritički se osvrnuli na propuste zapažene u toku posljednjih borbi i marševa.

Iz sela Vušla pošli smo u 3 časa izjutra u pravcu Dujmovića (20 km od Imotskog) i stigli tek oko podne. Vrijeme je bilo lijepo, putovali smo dobro i, začudo, avijacija nas nije ometala. Odmah smo izašli na položaj. Jedno mitraljesko odeljenje pošlo je u napad zajedno sa 2. četom. Na brdu Ljubi zarobili smo 5 ustaša, a od naših je lakše ranjen Nikola Banović, koji je imao odijelo od bijelog sukna i time bio dobra meta ustašama.

Neprijatelj se u toku noći povukao i sa ostalih položaja prema Imotskom. Uveče sam bio na straži; jako je hladno.

9. februar 1943. — Mitraljeski vod je sa štabom bataljona. Sa 1. i 2. četom pošlo je u akciju samo jedno mitraljesko odeljenje. Sa našim bataljonom će se dalje kretati i topovi koji će nas podržavati pri napadu. Ovo je siromašan kraj, iz kojeg su ljudi, mobilisani ili dobrovoljno, pošli sa ustašama. Kod kuća se nalaze samo žene i djeca. Noćili smo na položaju. Vrše se pripreme za napad na Imotski.

10. februar 1943. — Oko podne pošli smo, bez kuhinja, u pravcu Imotskog i po blatnjavom putu marševali punih 7 časova bez odmora. Avioni su bombardovali položaje 2. bataljona. U putu smo saznali da su naše jedinice zauzele Posušje. Doznali smo i to da su Rusi oslobodili Kursk i vode ulične borbe u Rostovu. Umorni smo, ali nas ovakve vijesti osvježe.

Kad smo se približili Imotskom, čuli smo da su ustaše ispred našeg 2. i 3. bataljona, poslije slabijeg otpora, napustile grad. Iz 2. bataljona su poginula dvojica, a dvojica ranjeni.

Izgleda da su ustaše uspjele da zapale samo magacine oružja i municije, a ostalo smo zatekli u redu. Zaplijenjene su velike količine duvana.

Prošli smo kroz varoš sa mitraljeskim vodom i noćili ne-daleko od grada. Poslije dobre večere koju smo tu pripremili, napili smo se vina. Nekoliko drugova bilo je »pod gasom«, ali nikakvih prestupa nije bilo.

12. februar 1943. — Proveli smo dan u Sovićima, 12 kilometara istočno od Imotskog. Vrijeme je sunčano, avioni su bombardovali položaje naše 2. čete, od čega je poginuo drug Tanasije, sa Korduna.

13. februar 1943. — Do 5 časova poslije podne bili smo u Sovićima, a onda smo pošli u pravcu Posušja. Imali smo naporan i dug marš. Jedno vrijeme nas je pratila jaka kiša sa vjetro-m. Pokisli smo do kože. Nemamo gdje da se odmorimo niti da se osušimo. Produžili smo preko planine i tek oko 5 časova izjutra stigli do jednog naselja, gdje smo se malo odmorili.

14. februar 1943. — Oko 8 časova, neispavani, mokri i ozebli, produžili smo ka Rakitnom. Saznajemo da se u istom pravcu, pored naše, kreću 1. i 2. proleterska brigada. U Rakitno smo stigli oko 14 časova i tu se odmorili 2 sata. Duva jak vjetar i hladno nam je. Iz nekoliko košnica koje smo konfiskovali od jednog ustaše, izvadili smo i podijelili bataljonu nešto meda. I u ovom selu nijesmo kod kuća zatekli ni jednog muškarca. Svi su sa ustašama.

Noću smo krenuli dalje preko pl. Čvrsnice. Snijeg je sve veći; steže jaka zima. Pored svih napora koje smo uložili da izvučemo konje iz snijega, oni su propadali pod tovarima i zaprli. Rastovarili smo ih i podijelili borcima komoru da je nose, ali ni to nije pomoglo. Rastojanje od nekoliko kilometara prešli smo za puna 4 časa. Visina sniježnih nameta negdje iznosi i do 2 metra. Na jednom mjestu morali smo prosto da se survavamo niz provaliju. Nekoliko konja tu je polomilo noge i ostalo zatrpano snijegom, a kolona je produžila dalje.

Negdje u podnožju planine, čekajući borce koji su zaostali, založili smo vatru i malo se ogrijali. Ponovo smo natovarili veći dio opreme na konje i produžili kanjonom Drežnice prema Neretvi.

15. februar 1943. — Oko 10 časova stigli smo u Gornju Drežnicu. Ni ovdje po kućama nema odraslih muškaraca. Blizu sela pristižu nas dijelovi 1. i 2. proleterske brigade. Oko 2 časa poslije podne počeli su da nas nadlijeću bombarderi. Prisustvo tolikih jedinica na tako uskom prostoru nije bilo teško otkriti, tim prije što su šuma i ostalo rastinje goli. Čini mi se da su najviše izručili bombi baš na naš bataljon. U 3. četi su nam jednog teško, a dvojicu lakše ranili.

Do željezničke stanice Drežnica ima 3 časa hoda, a mještani kažu da se za 9 časova može odavde pješice stići u Mostar. U 17 časova pošli smo na izvršenje zadatka. Noć je već počela da se spušta. Prolazimo pored same željezničke stanice Drežnica. U njoj su ustaše. Napada ih 2. proleterska brigada. Mi smo se uputili desnom obalom Neretve. Suprotnom obalom od Mostara nailazila je bez svetla, kolona italijanskih kamiona. Otvorili smo na nju vatru iz streljačkog oružja i produžili. Italijani nam nijesu. odgovorili na vatru. Iz željezničke stanice Grabovica neprijatelj nas je dočekaio žestokom vatrom. Nijesmo poznavali teren, a noć, pa nijesmo mogli ni da nađemo prelaz da se prebacimo na drugu obalu. Zauzeli smo položaje malo iznad rijeke i tu sačekali dan.

16. februar 1943. — Kanjon Neretve sa svojim strmim padinama i rijetkom šumom prohodan je jedino uz korito rijeke. Kod nas je stigao i 2. bataljon. U prvom pokušaju da zauzmemo Grabovicu, nijesmo uspjeli. Neprijatelj se iz utvrđenih betonskih bunkera, podignutih u vidu trougla, žilavo branio.

Sa mitraljezom i ostalim automatskim oružjem štitili smo dijelove naše 2. čete u jurišu. Vod Mila Vukaševića prešao je kroz kišu kuršuma preko drvenog visećeg mostića na Neretvi i bombama prisilio Italijane ne predaju. Razoružali smo ih i podijelili dio njihove opreme. Čitav dan sakupljali smo u kanjonu rijeke razbijene grupe Italijana koji su sinoć pobjegli iz kamiona kada smo otvorili na njih vatru. Bataljon je zarobio više od 150 vojnika, među njima jednog višeg i nekoliko nižih oficira. Od oružja smo pored velikog broja pušaka zaplijenili 7 teških bacača i nekoliko puškomitraljeza; zaplijenili smo i velik broj šatorskih krila, odjeće i druge opreme. Najednom smo svi bili u italijanskim uniformama. Svaki je tražio italijanskog vojnika prema svom rastu i djelimično ili potpuno zamijenio sa njim svoju odjeću. Odmorili smo se, večerali i noćili u Gornjoj Drežnici.

17. februar 1943. — Pokret uz Neretvu do utvrđenja Karaula. Visoko je, na dva sprata i čuva železnički i kolski most na putu za Jablanicu, koji se tu nalaze jedan uz drugoga. Čitav dan smo zasipali utvrđenje iz automatskog oružja i granatama iz teškog bacača, ali uzalud. Iz uzanih puškarnica posada se uporno branila.

Italijanska artiljerija od pravca Jablanice tukla je naše položaje. Bilo nam je hladno. Uveče smo se povukli, a na položaju je ostala 3. četa sa jednim mitraljezom.

18. februar 1943. — Ponovo smo pokušali da likvidiramo neprijatelja u Karauli, ali Italijani se nijesu predavali sve dok nijesmo privukli protivkolski top, koji je gađao sa daljine od oko 500 metara. Poslije tri ispaljene granate Italijani su počeli da mašu bijelim maramama. Uputili smo se obazrivo prema njima, ali u tom času je naišao od Jablanice oklopni voz. Iznenadio je dijelove našeg 3. bataljona koje su u bunkeru, na suprotnoj obali držali Italijane u blokadi. Nekoliko Italijanauspjelo je da pod zaštitom oklopnog voza pobjegne, a mi smo u karauli zarobili 19 Italijana, sa puškama, jednim mitraljezom i 3 puškomitraljeza. Uveče smo se vratili u Grabovicu i odmorili, a kod mostova smo ostavili jaču zasjedu.

19. februar 1943. — U 4 časa poslije podne uputili smo se u pravcu Jablanice. Pored ojačanog garnizona koji je bio u samoj Jablanici, tu su se koncentrisale i razbijene italijanske snage iz ostalih garnizona u dolini Rame i Neretve. Prema dobi-venim podacima, u Jablanici se sada nalazi preko 600 Italijana sa 10 topova. Željezničku stanicu Prenj su napustili bez borbe. Dobili smo vijesti da su naše jedinice oslobodile Prozor i tamo zaplijenile dosta materijala. Zanoćili smo u Donjoj Jablanici.

20. februar 1943. — Čitav bataljon je na položaju. Jedno mitraljesko odjeljenje treba da izide tek uveče, jer se oružje ne može prebaciti danju određenom stazom do položaja zbog neprijateljske vatre. Artiljerija iz Jablanice stalno nas tuče. Avijacija je čitav dan bombardovala kanjon rijeke; 5—6 aviona u nekoliko mahova bombardovalo je položaje bataljona zapaljivim bombama.

21. februar 1943. — Povremeno je oblačno i duva hladan vjetar. Hranu dobijamo iz komore, dosta redovno. Doznali smo

neke pojedinosti o borbi za Prozor i dejstvu tenkova koje su zaplijenili naši i sa njima iznenadili četnike i Italijane u Jablanici.

Uveče su mitraljesci bili na okupu, pa smo održali sastanak aktiva Skoja kome je prisustvovalo 15 drugova i drugarica. Odlučili smo da primimo u organizaciju trojicu omladinaca. Sekretar je izložio situaciju u toku ofanzive u Jugoslaviji.

22. februar 1943. — Prije zore izašli smo na položaj, dok se drugo mitraljesko odjeljenje sklonilo od bombardovanja ispod obližnjih pećina uz samu rijeku. Mitraljez smo postavili u brdu, na oko 500 metara od utvrđenja. Već nekoliko dana kako su Italijani ovdje u blokadi. Naši samo povremeno dejstvuju, tj. onda kada primjete pokret vojnika u samoj tvrđavi ili oko nje.

Iz neposredne blizine dejstvovao je naš teški bacač. Naizmjeničnu vatru na položaju prekide jaka detonacija. Jedna minobacačka granata pogodila je u onaj dio utvrđenja u kome se nalazila rezervna municija neprijatelja. Eksplozija je digla u vazduh čitav jedan ugao utvrđenja. Prosto ne vjerujemo da je stvarnost ono što gledamo očima. Italijani su obustavili dalja dejstva, a poslije nekoliko minuta niz ogromne zidine kasarne počele su da se spuštaju bijele zastave. Mahali su čaršavima, maramama i vešom, sa prozora, iz puškarnica i ispod crijepa na krovu. Među nama je zavladao radost; Italijani su ubrzo počeli da napuštaju kasarnu bez oružja i sa rukama uvis.

Kroz razrušeni dio utvrđenja nailazili smo na jezive prizore. Unakaženi leševi i ugljenisani dijelovi ljudskih tijela bili su razbacani u ruševini ili između mrtvih i ranjenih italijanskih mula. Zarobili smo preko 500 vojnika i oficira; ubijenih je bilo više od 100. Ni jedan Italijan nije uspio da pobjegne iz Jablanice.

3. bataljon naše brigade ostao je u Jablanici da sređuje plijen. Druge jedinice povukle su se zbog naleta avijacije. Nekoliko aviona bombardovalo je položaje koje smo mi još jutros držali jer Italijani nijesu stigli da ih obavijeste o svojoj sudbini.

Uveče smo dobili jedan dio zaplijenjene opreme i pošli u pravcu Prenja. Tamo smo stigli oko 11 časova noću i odmorili se do izjutra. U Jablanici je od bombardovanja poginulo nekoliko drugova iz bataljona, među kojima je Vaso Milanović, iz sela Građani. On je još prije rata, kao pečalbar otišao u SAD, a po povratku neposredno pred rat, bio je politički aktivan i

pripadao naprednom pokretu. Kao stariji čovjek i član KPJ uživao je među nama dužno poštovanje.

23. februar 1943. — U Prenju smo; umivamo se, šišamo i brijemo. Avioni su čitav dan bombardovali naše snage u dolini rijeke. Pored ovih koji nas bombarduju, od Sarajeva su prema Mostaru preletjele i njemačke »štuke«. U 10 časova uveče dobili smo naređenje da krenemo u pravcu Konjica.

24. februar 1943. — Svitalo je dok smo bili u prolazu kroz Ostrožac. Bez zadržavanja produžili smo na položaj, ispod planine Prenja. Tu su se, našima iza leđa, bile pojavile neke četničke bande. Nekoliko sati smo se odmarali, jer do borbe s njima nije bilo došlo; čim su osjetili naš dolazak, četnici su pobjegli.

Uveče smo dobili naređenje da krenemo ka Konjicu. Zadatak je bio da očistimo od neprijatelja nekoliko naselja i učestvujemo u napadu na grad. Pored naše, trebalo je da ga napadaju još dvije brigade. U napad direktno na grad pošle su: 2. četa našeg i 2. četa 2. bataljona, koje su uspjele da potjeraju neprijatelja sa prednjih utvrđenja i prodru u grad. Uveče je naš mitraljez ostao na položaju.

25. februar 1943. — Sa položaja smo se jedno vrijeme sklonili od avijacije u obližnji šumarak. »Štuke« su nas čitav dan bombardovale. Dolijetale bi naizmenično od Sarajeva ili Mostara, uvijek po 6 u formaciji. Razvijale su se prvo u krugu, a zatim se obrušavale. Okomile bi se sve na isti cilj. Kad isprazne bombe, uz jako zavijanje i prodorni zvuk sirena, nastavljale su da mitraljiraju. I dok se jedna eskadrila udaljavala, druga je već bila na vidiku. Nekoliko puta smo u toku bombardovanja uskakali u one iste rupe koje su bile iskopale bombe bačene iz prethodnih formacija, vjerujući da će teško pogoditi dva puta jedno isto mjesto.

Opkoljeni u Konjicu, Nijemci su bili utrošili rezerve, pa su im avioni u više navrata bacali pakete municije i hrane. Naši su kroz vatru oteli nekoliko takvih paketa koji su pali na »ničiji« teren. U Konjicu se vodila oštra borba čitav dan.

26. februar 1943. — U zoru smo se, po naredjenju, povukli i sklonili u jedan jarak iza položaja. Nijesmo imali dobru preglednost terena za dejstvo. U gradu je stalno ključalo, a »štuke«

su čitav dan bombardovale. Padom mraka posjeli smo isti položaj koji smo i sinoć držali. Dok smo Nijemce pritjesnili u gradu, jedna jača grupa četnika napala nas je s leđa, pa je 3. bataljon morao da interveniše.

27. februar 1943. — Oko 4 časa izjutra stiglo nam je naređenje da se povučemo iz Konjica. Saznali smo da je naš bataljon imao mnogo gubitaka. Naročito je stradala 2. četa koja je vodila ulične borbe. Poginulo je 9, a ranjeno oko 20 drugova. Najviše su stradali od bombardovanja. Nijemci su signalnim raketama navodili avione da gađaju baš one kuće u kojima su bili borci 2. čete. Većina poginulih ostala je u ruševinama. Iz našeg bataljona do tada je u akcijama u dolini Neretve izbačeno iz stroja oko 50 boraca i rukovodilaca.

Konjic nijesmo zauzeli. Došlo nam je naređenje da se povučemo, iako to nijesmo očekivali. Razlozi nam nijesu bili poznati. Kolona bataljona išla je do sela Ribića, gdje se odmorila i noćila.

Iz »Borbe« smo saznavali o dosadašnjim uspjesima naših jedinica u dolini Neretve, a zarobljeni četnici su nam rekli neke detalje o stanju u Crnoj Gori.

28. februar 1943. — Dok smo se odmarali u selu Ribići, avioni su kružili, ali nas nijesu otkrili. Na partijskom sastanku smo se osvrnuli na političku situaciju u Jugoslaviji i na ofanzivu Crvene armije na istočnom frontu, a zatim smo analizirali stanje u mitraljeskom vodu i propuste nekih članova Partije.

Prisustvovao sam sastanku aktiva Skoja u 1. četi, koji broji 18 članova. Odlučeno je da se 5 omladinaca primi za članove Skoja.

Oko 23 časa krenuli smo u pravcu Rame. Žurili smo. Noćni marš bio je jako naporan. Ljudi su ionako bili premoreni od višečasovnih borbi na Konjicu, od nespavanja i neuredne ishrane. Kod jednog mosta na Neretvi sačekalo nas je nekoliko kamiona. Ukrcali smo se u njih i u toku vožnje saznali da je Centralna bolnica u opasnosti.

1. mart 1943. — U dolini Rame i preko Prozora dovezli smo se do jednog sela (13 kilometara od Prozora prema Duvnu). Konjevoci su pojahali konje i uputili se za nama. Na položaju prema Gornjem Vakufu vode borbu krajiške jedinice. One su

već zaustavile nadiranje Nijemaca. Kad smo se popeli na brdo iznad Prozora, mitraljesci su ostali da sačekaju svoje konje, a zatim su se priključili bataljonu. Avioni su bombardovali Prozor.

Bližio se kraj dana kada smo izašli na neke visove u pravcu Gornjeg Vakufa. Dijelovi bataljona odmah su posjeli položaje. Jedna naša »breda« i jedan »maksim« iznijeti su takođe na položaj. Po vrhovima planine već je pao snijeg. Nalazimo se na oko 2.000 metara nadmorske visine.

2. mart 1943. — Drugo mitraljesko odjeljenje danas je ostalo kod bataljonske komore, a na položaju se vodila borba. Čuli smo da su dvije čete Nijemaca opkoljene i da je naročito žestoku borbu s njima vodio naš 2. bataljon. Iz njega je izbačeno iz stroja preko 30 drugova. Komanda 3. čete tog bataljona potpuno je stradala. Naša 1. četa doprla je kroz neprijateljski položaj čak do iznad Voljica. Iz našeg bataljona do sada imamo samo 1 ranjenog.

3. mart 1943. — Vedro je i grije sunce, ali zbog velike visine nama je hladno. Nadlijetali su nas avioni i bacali zapaljive bombe. »Štuke« su zatim bacale razorne bombe sa uobičajenim mitraljiranjem i zavijanjem sirena. Na položaju našeg bataljona nema jačeg okršaja. Saznajemo detalje o borbama 2. bataljona na Vilića gumnu.

4. mart 1943. — Dijelovi bataljona koji su posjeli položaje ispred mitraljeza, zaustavili su se na jednoj kosi, gdje su juče bili Nijemci. Posmatramo ih kako užurbano odstupaju dolinom Vrbasa. Naš 3. bataljon je uz teške gubitke odbio sve juriše Nijemaca. Imao je više od 10 mrtvih i oko 30 ranjenih. »Štuke« nas stalno bombarduju. Nije im teško da nas otkriju po ovom snijegu.

Naš bataljon je pod zaštitom minobacačke i mitraljeske vatre uspio da protjera Nijemce sa jednog položaja i to bez žrtava. Zaplijenili smo svega 1 mašinsku pušku i nešto malo opreme; 1. četa je padom mraka napala i protjerala Nijemce sa nekih položaja. Jedinice desno i lijevo od nas takođe potiskuju Nijemce. Snage neprijatelja sa kojima smo u kontaktu, izgleda da su samo zaštitni dijelovi njemačke glavnine. Rijetko smo na položaju nalazili mrtvog njemačkog vojnika, ali po svje-

žim krvavim tragovima zaključujemo da su odvukli jedan broj poginulih. Natjerali smo ipak njihovu SS diviziju na povlačenje. Iako smo kao brigada pretrpjeli znatne gubitke, ovaj uspjeh nas je još više ohrabrio.

Čitavu noć proveli smo na položaju, u »mrtvom uglu«, zbog artiljerije koja nas je stalno tukla od pravca Vakufa.

5. mart 1943. — Pošli smo za Nijemcima u pravcu Gornjeg Vakufa. Oni odstupaju ka Bugojnu. U Vakufu su ostavili samo zaštitne dijelove, a naše jedinice su već izbile oko grada. Kretali smo se jedno vrijeme otvorenim terenom, pa su nas primijetili i počeli da tuku artiljerijom. Prošli smo ipak bez žrtava. »Štuke« su se okomile na dijelove naših snaga s druge strane Vrbasa koje im ugrožavaju bok i pozadinu.

Spustili smo se na nove položaje gdje su nas smijenili dijelovi 5. bataljona naše i jedan bataljon krajiške brigade. Mi smo se vratili malo unazad i zanoćili u jednom potpuno napuštenom selu.

6. mart 1943. — Stiglo je naređenje da se hitno vratimo u Prozor. Na osnovu toga zaključujemo da nije promijenjen prvobitni pravac kretanja glavnine naših snaga. Vrijeme je oblačno i nema aviona. Nekoliko sati odmorili smo se pri vrhu planine, a onda smo produžili ka Prozoru. Počeo je da pada snijeg, a mi smo, pospani i umorni, išli čitavu noć niz dolinu Rame.

7. mart 1943. — Svitanje nas je zateklo u pokretu. Prolazimo pored jedne artiljerijske, a zatim i druge kolone niz čitavu dolinu Rame. Zadržali smo se do mraka u jednom selu iznad Jablanice, dajući bočno osiguranje zbog četnika. Čuli smo za borbu 2. dalmatinske brigade sa četnicima i njen uspjeh prilikom forsiranja Neretve kod Jablanice.

8. mart 1943. — Poslije ponoći produžili smo niz Ramu i sreli se sa dijelovima 1. proleTERSke brigade koja je takođe marševala ka Jablanici. Neretvu prelazimo preko improvizovanog drvenog mosta, podignutog uz čeličnu konstrukciju porušenog željeznog. Na samom prelazu, s jedne i druge strane rijeke, nagomilala se vojska, komore raznih jedinica i bolnica. Sve je u pokretu.

Stigli smo oko 10 časova u selo Dobre Gošće. Avijacija nas ne ostavlja na miru iako je povremeno oblačno. Stalno bombarduju Jablanicu i okolinu, gdje god primijete grupu ljudi. Pred mrak polazimo u pravcu katuna Udvari, na planini Prenj. Put je ojačan. Kretali smo se uskom stazom i naša i 2. proleterska brigada. Po zaleđenom dijelu puta konji su posrtali; nekoliko njih se sa tovarom survalo u provaliju. Plijen na koji smo naišli u Jablanici opteretio je komore naših jedinica.

Artiljerija iz Konjica tuče stalno padine Prenja kuda mi prolazimo. Iznad samog Konjica se po neprijateljskim položajima vide zapaljene vatre. Naš bataljon je prošao blizu njihovih položaja, dok su mitraljesci išli drugom stazom, zajedno sa komorom ostalih bataljona.

9. mart 1943. — Prelazimo preko sniježnih vrhova i zaravni Prenja. Oko 10 časova mitraljesci su stigli kolonu bataljona. Avioni su nas bombardovali i ubili nekoliko konja iz komore. Čitali smo pohvalu koju je naša brigada dobila od druga Tita za borbe na Vilića gumnu, gdje se ističe hrabrost 2. bataljona i njenog komandanta Nika Strugara.

U sumraku smo počeli da se spuštamo u pravcu Čosića, sela u dolini jedne riječice. Dugo smo išli niz strme padine; konji su se teško kretali. Tu smo se odmorili od 23 časa pa do 6 izjutra.

10. mart 1943. — Penjemo se ka vrhu Ljube. Ove položaje juče su držali četnici. Bataljon maršuje jednom, a mitraljesci i komora drugom stazom. Odmorili smo se tek pri samom vrhu. Oblačno je, a avioni nas opet ne ostavljaju na miru. Ovog puta su bacali letke u kojima nas pozivaju na predaju. Kažu da se nalazimo u bezizlaznoj situaciji.

Pored nas su čitav dan prolazile komore naše i 2. proleterske brigade. Uveče smo ostali na istom položaju, ali od hladnoće nijesmo mogli oka da sklopimo.

11. mart 1943. — Od bombardovanja nijesmo imali žrtava. Nema »štuka«, izgleda da su angažovane na drugim frontovima. Prvo mitraljesko odjeljenje se prepucavalo sa četnicima. U bataljon su došla 3 mladića koji su bili do juče sa četnicima. Izjavili su da će dobrovoljno ostati s nama. Pričaju nam da u četničkim redovima vlada slab moral i da masovno bježe svojim kućama.

Uveče smo, sa 2. i 3. bataljonom naše brigade, protjerali četnike u Konjic. Od topovske granate koja je pogodila grupu naših boraca poginuli su iz 3. čete: komesar čete Dragica Klisić, zatim Đilica Crnčević, Desanka Sekulić, dvojica Dalmatinaca i jedan Bosanac. Od iste granate ranjeno je još 5 drugova.

Hrana nam je slaba. Ponešto kuvamo, dobijamo svega jedanput dnevno.

12. mart 1943. — Rano smo pošli u pravcu sela Gornja Bijela. Pred nama je bolnica 2. proleterske divizije, zbog čega se krećemo vrlo sporo. Gotovo čitavim putem tukla nas je artiljerija iz Konjica. Bili smo na domaku njihovih mitraljeza. Kretali smo se na velikom odstojanju, što je takođe usporavalo naše marševanje.

Razmjestili smo se u jednom kamenjaru pored samog sela. Brzo su naišli avioni, prvo izviđači, a za njima i bombarderi i počeli da nas tuku. Jedna bomba je pala u neposrednoj blizini Mila Vojvodića i mene; ostali smo živi jer nije ni eksplodirala. Ranili su nam nekoliko drugova.

13. mart 1943. — Zadržali smo se u Gornjoj Bijeloj ali smo se povukli iz sela pod jedno brdo zbog avijacije. Italijanski bombarderi su nas čitav dan zasipali bombama i ranili nam nekoliko drugova. Dijelovi bataljona drže položaje prema Konjicu. U selu je jedan bataljon 1. proleterske brigade. Uveče smo večerali i odmah produžili u pravcu Borka. Odmorili smo se malo na Jezerima.

14. mart 1943. — Pri vrhu brda smo se zadržali čitav dan. Poslije podne održali smo sastanak bataljonskog biroa Partije, kome su prisustvovali Risto Lekić i Stana Tomašević, članovi Politodjela naše brigade. Poslije izvještaja sekretara ćelije 1. čete, analizirali smo uzroke nezdravih odnosa dvojice komunistu u toj četi. Složili smo se da primimo u Partiju dvojicu iz 2, dvojicu iz 3. čete i jednog druga iz mitraljeskog voda. Po izvještaju Skoja, koji nam je podnio, nije bilo mnogo diskusije. Lekić nam je govorio o toku ove ofanzive, kakav odnos treba da imamo prema zarobljenicima i o formama političkog rada u jedinici. Saopštio nam je da se ukidaju partijske ćelije koje su bile formirane po vodovima; ostaju samo u okviru četa i samostalnih vodova. Predveče smo se prebacili do obližnjih kuća i zanoćili u selu.

15. mart 1943. — Još prije zore dobili smo naređenje za pokret, ali smo se ubrzo zaustavili iznad kotline. Zbog guste magle avioni nas čitav dan nijesu mogli da pronađu. Ovaj zastoј smo iskoristili da održimo sastanak aktiva Skoja u 2. četi. Padom mraka krenuli smo dalje i ubrzo stigli u Glavatičevo. Tu smo se zadržali kraće vrijeme kod osnovne škole, a onda smo produžili dalje. Poslije pola sata stigli smo u jedno selo i tu zanoćili po kućama. Jedna četnička patrola sreća se sa našom patrolom pored same rijeke, ali su se četnici odmah povukli.

16. mart 1943. — Izašli smo na položaje; 1. četa je posjela jednu kosu koju su juče držali četnici i sa koje su pobjegli bez borbe. Prebacivali smo se i mi kod čete sa jednim mitraljezom i ostali tu do mraka, a naveče smo se povukli u sastav bataljona. Iz radio-vijesti saznajemo za uspjehe Rusa na istočnom frontu i o borbama u Jugoslaviji.

17. mart 1943. — Poslije napornog noćnog marša posjeli smo položaje koje su držali četnici. Odstupili su bez borbe. Zadržali smo 3 četnika, rodom su iz Plješivaca kod Danilov-Grada. Sva trojica su ljudi pedesetih godina; zadržali smo ih na njihovoj molbi u bataljonu.

18. mart 1943. — Odmaramo se u jednom kamenjaru pored samih kuća. Vrijeme je lijepo, a na položajima se čuje rijetko prepucavanje. Oko 2 časa poslije podne pošao sam u štab brigade, gdje me je bio pozvao Jurica Ribar da mu podnesem izvještaj o radu Skoja. U putu sam sreo Vlajka Duranovića koji mi je prenio neke zaključke o radu Skoja. Vratio sam se u selo Kljune kod bataljona.

19. mart 1943. — Odmarali smo se u istom mjestu. Nešto poslije 12 časova osmatrač je javio da se neprijatelj u nekoliko kolona približava selu. Latili smo se oružja i brzo posjeli položaje. Neprijatelj je naročito jak pritisak vršio na naše desno krilo gdje smo imali slabije snage. Počeli smo da se izvlačimo i u toku borbe rokiramo prema grebenu, ali neprijatelj (četnici i Italijani) nas je nekoliko puta preticao i prije nas stizao na položaje koje smo htjeli da posjednemo. Ipak smo uspjeli da na jedan brežuljak postavimo teški mitraljez. Neprijatelj je

ovog puta bio vrlo drzak. Borili smo se prsa u prsa. Teški mitraljez je dobro došao sa čuke. Četnici i Italijani su malo usporili juriše.

Desno od nas, na položajima 3. bataljona neprijatelj je bio zaustavljen. Kao nišandžija na mitraljezu, dok sam se okrenuo da uzmem puni šaržer od svog pomoćnika, jedno puščano zrno pogodilo me u obraz. Sa još nekoliko ranjenika pošao sam u bolnicu 5. brigade. Stevo Lopičić je ranjen u vrat, Stevo Sjekloča u ruku, a Jovc Stojanović u nogu. Blažo Mijač je teško ranjen u obje noge, a jedno zrno mu je prošlo i kroz grudi; ubrzo je podlegao ranama. Kićo Bajramović je bio smrtno ranjen u glavu. Umro je na putu u bolnicu. U današnjoj borbi poginulo je još 7—8 drugova, među kojima Božo Marković i Vaso Vukčević.

20. mart 1943. — Dobili smo izvještaj da su naši potisli neprijatelja ka Nevesinju. Čitav dan smo slušali borbu, a avijacija je bombardovala okolna sela.

21. mart 1943. — Zbog bombardovanja sklonili smo se van sela, ispod jednog brda. Borba se danas čula manje nego juče. Drugarice u sanitetu 5. brigade jako su pažljive prema nama. Došao je ranjen i Špadijer. Priča nam da su juče poginuli još Nikola Vukosavljević i kurir 1. čete Ivo.

22. mart 1943. — Sa Stevom Sjekločom pošao sam u jedinicu. U putu smo naišli na komoru našeg bataljona i priključili joj se. Oko 3 časa poslije podne produžili smo prema Gornjoj Bijeloj i tamo stigli oko 9 naveče.

23. mart 1943. — Rano izjutra dobili smo naređenje za pokret u pravcu Kifinog Sela. Tu su stigli i ostali bataljoni naše brigade. Sinoć je oslobođeno Nevesinje i u njemu je nađen veliki plijen. Odmaramo se pored sela. Rane mi se smiruju i osjećam se bolje.

24. mart 1943. — Odmaramo se u Kifinom Selu. Vrijeme je lijepo. Održali smo sastanak bataljonskog biroa Partije, a zatim sastanak bataljonskog komiteta Skoja. Poslije podne u prisustvu Jurice Ribara i Stane Tomašević smo održali i sastanak brigadnog rukovodstva Skoja u selu Batkovićima, gdje se

nalazio štab brigade. Sastanak je imao dnevni red: 1. izvještaj 0 radu po bataljonima; 2. naredni zadaci i 3. pokretanje brigadnog lista.

25. mart 1943. — Ujutro sam se vratio u Kifino Selo, gdje se još nalazi naš bataljon. Iz Nevesinja je u pravcu Mostara, umaklo dosta četnika i njihovih simpatizera, a neki su odveli sobom i porodice.

Avioni kruže iznad samih naših logora i mitraljiraju ili bombarduju gdje primjete pokret makar i jednog čovjeka. Juče su teško ranili komandanta 3. divizije Pera Četkovića.

26. mart 1943. — Bataljon je oko ponoći krenuo u pravcu Nevesinja. U pokretu su i ostali bataljoni koji se nalaze na ovom terenu. Trebalo je obuhvatnim napadom d^o opkolimo i uništimo neprijateljske snage koje su se kretale od Mostara ka Nevesinju. Nijesmo u tome uspjeli i neprijatelj se probio u Nevesinje. Avijacija nas je bombardovala.

27. mart 1943. — Bataljon se vratio u isti logor oko 3 časa izjutra. Borcima je, poslije noćnog napora, dobro došao topli jutarnji obrok.

Neprijatelj u toku dana nije preduzimao nikakav ispad. Odmaramo se u kamenjaru pored sela. Avioni su nas mitraljirali, ali nismo imali gubitaka.

28. mart 1943. — Na političkoj konferenciji mitraljeskog voda diskutovali smo o povratku naših jedinica u Hercegovinu i Crnu Goru, zatim o disciplini u vodu i odnosima prema rukovodiocima. Oštro smo kritikovali nepravilan odnos nekih boraca prema vodniku i političkom delegatu.

Bataljon je u toku noći pošao (sa ostalim jedinicama naše brigade i nekim jedinicama 3. divizije) ponovo u napad, u namjeri da protjera neprijatelja iz Nevesinja. Oko 11 časova uveče u logoru je nastala uzbuna. Neka četnička banda napala je osoblje koje je bilo pri kuhinji 3. čete. Naši su se dobro snašli, otvorili vatru na četnike i protjerali ih. U isto vrijeme otpočela je borba za Nevesinje. Često su praštale ručne bombe, a borba za grad vođena je do pred samu zoru.

29. mart 1943. — Saznali smo da su naši oslobodili Nevesinje i da je neprijatelj odbačen u pravcu Mostara. Iz bataljona smo imali tri ranjena. Sve do naveče bataljon je ostao na položajima.

30. mart 1943. — Poslije kraćeg zadržavanja u logoru, komora je pošla u Batkoviće, gdje se nalazi i bataljon. Tu se nijesmo mnogo zadržali, jer smo predveče krenuli ponovo u pravcu Kifinog Sela. Oko puta nailazimo često na leševe konja i volova koji su stradali od avionskih mitraljeza.

31. mart 1943. — Do 3 časa poslije podne odmarali smo se u logoru, a onda smo pošli u pravcu Slivlja, sela koje se nalazi iznad same rijeke Gacke. Tu smo se zadržali i odmorili nekoliko časova, a onda smo produžili dalje . . .

Jovo MIHALJEVIĆ

TREĆA ČETA 1. BATALJONA 4. BRIGADE

Debele naslage snijega kao da su zaravnile, te mrzle februarske noći, stravične vrleti i urvine divlje Čvrsnice. Po duboko usječenoj prtini sporo se pomjerala tamna ustreptala nit. Kolona proletera je tiho, gotovo nečujno, odmicala. Samo bi tupi udar kuhinjskog kazana sa posrnulog konja pokatkad prenuo iz sna negostoljubivu planinu. Ili se ponegdje čuo tihi žagor onih koji su skidali sa konja mitraljeze da bi ih sami uprtili.

Sjećam se drugova i drugarica, na tom maršu 14/15. februara: Jovan Stojanović, čiji se »šarac« isticao iznad svih u koloni, petnaestogodišnji Mirko Kljajić sa popaljenih proplana Lisine, Dušan Basara i Milan Kragić, osamnaestogodišnji junaci sa Korduna; omladinke Đilica Crnčević, Jelena Radović, Marija Soljaga, Desanka Sekulić, Ljubica Radović, Dragica Radova Kličić i Desa Jakšić; omladinci Marko Gažević, Dušan Mitrović, Gojko Barjanović, Mićan Crnčević, Blažo Orlandić iz Crmnice i Dane Slavica, Ciro Jeman, Spiro Slavica, Ante Jakšić iz popaljenih sela Dalmacije; Marko Ivetić iz Livanjskog polja, Ilija Popović; vodnici Đuro Svjekloća, Stevo Soljaga i Nikola Vukoslavčević. U koloni, tamo gdje je trebalo najviše pomoći ili drugarski posavjetovati, nalazio se pomoćnik komesara Veljko Marinović; na začelju bila je Dragica Ljubova Klisić, omiljeni komesar čete, a odmah pored nje zamjenik komandira Krcun Mašanović.

Dok je 3. četa tako tiho koračala preko Čvrsnice, misli jedva da su se zadržavale na ozeblim rukama i nogama. Misli su bile, ko zna koliko neprospavanih noći, marševa i krvavih borbi — daleko od Čvrsnice, lutajući do Kupresa, Livna, Duvna, Manjače, Polače, Kifinog Sela, Črnog Vrha, Imotskog i mnogih drugih vatri u kojima su se kalili borci 3. čete. Sjećali su se drugovi palih junaka Blaža Vuletića, Marka Vukčevića, Dušana

Spičanovića, Doka Crnčevića. Pok su premrzle ruke grijale čvrsto stegnute puške, možda je neka misao odlutala do popaljenih domova, do grobova ili neznanih mjesta strijeljane ili poklane braće, roditelja i drugova. Možda je Mirko Kljajić pokušavao da odagna iz svog sjećanja onu sliku prizora kada su mu na Lisini ustaše klale oca dok se on krio ispod nedogorjelih greda spaljenoga doma. Da je bilo moguće dobro pogledati ova premrzla lica, možda bi drugarsko oko zapazilo neki skriveni izraz radosti onih koji su se približavali svom rodnom kraju.

U DOLINI DREŽANKE

Tek kada je kolona počela da ostavlja debeli sniježni pokrivač Čvrsnice i da se spušta prema Drežanki, nastao je najteži dio marša. Natovareni konji nijesu mogli silaziti strmom zaleđenom stazom. Posrtali su, padali, klizali se niz strminu dok ih ne bi presrelo neko stablo ili zakačila oštra stijena, a neke nije imalo šta da zadrži do provalije ako to nijesu spriječile grčevite partizanske ruke. Posrtali su i borci ali nijesu ispuštali konjske toware koje su nosili ili vukli za sobom. Gdje je bio kraj ove strme staze, niko nije znao. Tako duboko ni mjesec nije mogao da dopre. Jedino se kraj mogao naslutiti po kazanu koji se otkačen od tovara dugo i dugo kotrljao dok se nije umirio negdje u bezdanu pošto je probudio ko zna koliko urvina.

Stigli smo u zoru (15. februara) na Drežanku i počinuli u Donjoj Drežnici. Činilo nam se kao da se nalazimo u nekom podzemnom svijetu. Svud oko nas gole litice štrčale su negdje visoko u nebo i visile iznad nas kao da će se svaki čas sastaviti. Sunca kao da nije bilo dovoljno ni da košulju ogreje, a još manje za pranje u ledenoj Drežanki.

Negdje oko podne kada je sunce jedva do nas doprlo, začusmo zujanje »savoja«, a malo zatim odjeknuše bombe niz Drežanku. Pala je prva žrtva iz 3. čete u borbi za Neretvu: poginuo je puškomitraljezac Mladen Slavica, čije je mjesto u postrojenoj četi zauvijek ostalo prazno. Samo nekoliko dana ranije četna partijska organizacija ga je primila za svoga člana. Ostao je pored Drežanke da više nikada ne vidi svoje Bilice i Šibenik gdje je kao omladinac izvršio prve borbene zadatke i odakle je krajem 1942. godine sa grupom od oko 180 omladinaca i omladinki došao u sastav 4. proleterske brigade.

Dok su se posljednji zraci, daleko negdje iznad Drežanke, zaplitali o vrhove oštih hridina Čvrsnice i Čabulje, borci 3. čete su primali posljednje instrukcije za predstojeće zadatke u dolini Neretve. U stroju te večeri borac Mirko Kljajić je prvi put sa svojom puškom odlazio na zadatak. Ljutio se on na Livnu, kod Knina, kod Imotskog. Tražio je pušku i zahtijevao da ga ne izdvajamo od onih koji među prvima jurišaju. Mučili smo se da nađemo izgovor i da mu ne dozvolimo da zagazi u najžešću vatru. Ali toga dana nije bilo izgovora: pušku Mladena Slavice prigrlio je Mirko. Kretao je te večeri prvi put petnaestogodišnji borac u borbu zajedno sa prekaljenim proleterima. Dugačka italijanska puška štrčala je iznad njegove glave i jedva se moglo razabrati da li je obješena o njegovo rame ili se njegova preširoka bluza okačila o pušku.

NA NERETVI

»... Grupa partizana koja je sišla iz doline Drežanke širi se ka sjeveru duž doline Neretve napadajući na željeznička utvrđenja između Drežnice i Jablanice ...

Naša kolona nije bila daleko odmakla kada začusmo eksplozije. Gdje su to već stigli bombaši? Da li su tamo gdje bljesak granata liže crne litice ili su doprli do nekog skrivenog izlaza iz ovog podzemnog svijeta? Još nekoliko minuta užurbanog marša i kolona je izbila na željezničku stanicu Drežnica. Vatra boraca 2. proleterske brigade, uz zidine italijanskih bunkera, osvjetljavala je beskrajne urvine ispod kojih je pjenušala Neretva. Ali se Neretva, ma koliko bučna, nije čula. Ne bismo ni znali da se ona probija tu pored nas kad se ne bi tako često palile kratkotrajne vatre na njenom ogledalu. Huka mitraljeza i bombi slivala se u jedan stravičan vodopad. Bili smo na čelu bataljona. Dok smo grabili pored željezničke stanice kroz osinjak zalutalih zrna, vodič naš, seljak iz Donje Drežnice, nesta kao da ga Neretva proguta.

Nastavili smo uz Neretvu uzanim putićem negdje u neizvjesnost. Što smo dalje odmicali sve više nam se nametala Neretva svojim šumom i pećinama. Jedva su se razlikovale sve rede eksplozije bombi na Drežnici od toka uzavrele Neretve, kada naša prethodnica javi da je naišla na neku kuću u kojoj

¹ Iz depeše komande italij. 6 armijskog korpusa od 16. II 43. god. — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 10.

su zatekli jednu staricu. To je bila prilika da saznamo dokle smo doprli, gdje su fašisti. Starica je bila zbunjena. I kada smo objašnjavali da smo partizani i kada smo pominjali četnike, ustaše, ona nas je samo zabezeknuto posmatrala. Trgla se kad smo je pitali za Italijane. »Eto ih, tu su« odgovorila je i pokazala rukom kao da su Italijani na kamenim stepenicama njene kuće. U tom natezanju sa babom naiđe vođa patrola Duro Svjekloća i uznemirenim šapatom javi da je željeznička stanica na pedeset do stotinu koraka daleko od naše kuće i da se u njoj i oko nje nalazi veći broj Italijana.

Bilo nam je jasno da smo pored željezničke stanice u Gornjoj Grabovici, ali pred kakvim i kolikim neprijateljem se nalazimo — nije nam bilo poznato.

»... 16 (februara) popodne smo se prebacili posle uporne borbe na levu obalu i ovladali Grabovicom.«²

Trebalo je donijeti brzu odluku. Neophodno je bilo što prije napasti, iznenaditi neprijatelja, ali smo o njemu morali bar nešto da saznamo. Zora koja je počela 16. februara da se već hvata vrhova Prenja, opominjala je da za pripreme nema vremena. Odlučili smo da smjesta posjednemo jedan kamenjar koji je visio iznad naše kuće. Dio boraca je zauzeo položaj iza seoskih međa Neretve i željezničke stanice. Signal za napad bio je prvi puškomitralješki rafal sa kamenjara. Italijani su se glasno dozivali, prepirali, dok su željeznički pragovi odjekivali od cokula. Izgledalo je da nijesu otkrili naše prisustvo i da nas nijesu očekivali bliže od Drežnice. Nijesmo dugo čekali dok su prvi zraci skliznuli niz Prenj do Gornje Grabovice. Oko željezničke stanice vrzmali su se vojnici »Murđe«. Nedaleko od stanice, uz stijenjak pored pruge, pribila se još jedna kamena kuća. I tamo smo osmotrili neke uniforme. Odmah preko Neretve nazirao se drum i iznad njega jedva se moglo tako rano razabrati u gomili pećina i stjenjaka italijansko utvrđenje. Trebalo je da zora dobro pritisne Neretvu pa da se preko nje uoči uzani viseći most iznad tamnih pećina. Nekoliko stotina metara uzvodno izmiješali se i slijepili Neretva, pruga i drum i brzo se sakrili ispod urvina Prenja i Čvrsnice.

»Šarac« Jovana Stojanovića objavio je 16. februara početak napada. Juriš je bio silovit. Italijani su bili izbezumljeni.

² Iz depeše 2. prolet. divizije upućene VŠ 17. II 1943. — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 10.

Tjtrčali su u stanicu, a oni što su bili nešto dalje od stanice nijesu imali vremena da naprave taj podvig. I baš kada je izgledalo da je borba za stanicu odlučena, od pravca Jablanice nečujno se došunja blindirani voz. Stao je tačno ispred željezničke zgrade i žestokom vatrom prisilio borce 3. čete da za trenutak prilegnu. Pod zaštitom stanične zgrade brzo su u blindirane vagone ubacili većinu mrtvih i ranjenih, prihvatili i neke žive i voz je zatim brzo iščezao. Neki Italijani nijesu imali vremena i smjelosti da pretrče desetak metara pa su nas uzdignutih ruku sačekali pored nekoliko mrtvih i ranjenih saboraca.

Čim je borba za željezničku stanicu prestala, grupa boraca je izbila na pećine Neretve, kod samog visećeg mosta. Sa bunkera iznad ceste Italijani su nas tražili rafalima »brede«, ali je njihova najžešća vatra bila usmjerena na viseći most. Od žestoke vatre podrhtavao je viseći most, dok su se daske s njega rasprskavale i letjele u Neretvu. Bilo je jasno da se preko visećeg mosta ne može preći bez velikih žrtava prije nego se organizuje sistematska podrška vatrom iz naših automatskih oruđa.

Komanda našeg bataljona brzo je organizovala prelazak preko Neretve. Komandir voda pratećih oruđa Andrija Bogojević imao je zadatak da preciznom vatrom učutka bunkere. Grupa boraca sastavljena iz svih četa 1. bataljona na čelu sa pom. komesara 3. čete Veljkom Marinovićem, pod zaštitom precizne vatre, otpočela je nešto poslije podne prelazak preko visećeg mosta. Savladan je prvi most na Neretvi u ovoj našoj ofanzivi. Napad se silovito nastavio prema bunkerima iznad drumu. Italijani nijesu izdržali. »Murđa« je u Gornjoj Grabovici pretrpjela težak poraz.

» ... Zauzeli Karaulu. Ubijeno 5, zarobljeno 68, zaplenjeno 7 mitraljeza, 7 puškomitraljeza, 52 puške ... «³

Samo jedna prospavana noć u Gornjoj Grabovici bila je dovoljna borcima 3. čete da se pripreme za novi zadatak. Ponovo je odjeknula pjesma u koloni čete. Pjevali su zajedno mladići i djevojke Crmnice, Vodica, Korduna, Bilića i Sajkovića. Snažni akordi pjesme »Oj, slobodo, sunce jarko« probijali su se kroz stjenjake Neretve i kao oštri rafali dopirali do Karaula i Aleksin-Hana gdje je opet čekala izbezumljena »Murđa«.

³ Depeša 2. prolet. divizije od 19. II 1943, — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 10.

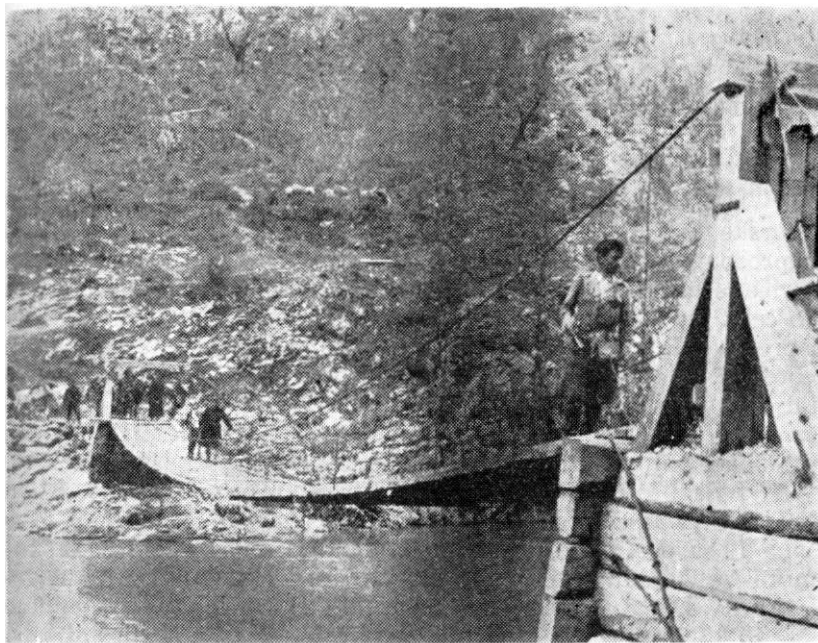
Kolonu je pratio sunčan februarski dan. Neretva kao ukroćena pjesmom proletera umivala je svoje hridine i uzalud se trudila da sa sebe zбриše senke timora Prenja. Baš kad je prethodnica kolone stigla do one stijene ispod koje se izvor Mliješćak kao biser prosipa u Neretvu, oglašiše se »brede«.

Siva dvospratna austrijska karaula visi iznad mosta. Deli nas nekoliko stotina metara u litici usjećenog pravog drumu. Jedino su uznemireni orlovi visoko iznad nas mogli da biraju puteve a mi smo imali »bojnog polja« za napad samo četiri pet metara. To je u stvari bila širina drumu na koji su branioci karaule usmjerili svu svoju vatru. Morali smo sačekati noć, inače našeg čestog saveznika.

Tek što je karaula iščezla u mrklom tunelu Neretve, oživjela je kolona 3. čete. Uznemirili su se Neretva i Mliješćak kao da žele da sakriju one hitre noge ispod kojih su praskale kamenice u žurbi prema karauli. Svako je nepogrešivo znao svoj pravac. Niko nije mogao zalutati u toj gustoj pomrčini. Dugački mitraljeski rafali kroz čelične puškarnice karaule i prasak ručnih bombi stvorili su nam vatromet dobrodošlice. Borci su se uspuzali uz kamenjar do same zidine karaule. Redali su se bombaši čitavu noć, dopirali do puškarnica, ali uzalud. Odbrana karaule pucala je nasumice, bacala bombe i tako sve do zore.

Pred zoru dopuzao je do položaja kurir štaba bataljona Slobodan Stojanović sa naredjenjem da se iscrpljena 3. zamijeni odmornijom 2. četom. Komandir 2. čete, Milo Bubarda, čekao je sa svojim borcima stotinak metara dalje od karaule, spreman da zamijeni svoje drugove. Naši borci su brzo saznali da im je došla smjena. Ko zna koji se prvi usprotivio naredjenju za smjenu: Ciro Jaman, Jovan Stojanović, Milan Kragić, Mirko Kljajić, Krcun Mašanović, Dragica Klisić ili neki drugi koga se sada pouzdano ne mogu sjetiti? Sigurno je da je komanda čete tumačila odlučnu volju svih boraca kad je odgovorila: »3. četa ne silazi sa ovog kamenjara dok ne zauzme karaulu«. Uzalud je hrabra 2. četa čekala još koji trenutak da smijeni svoje drugove.

3. četa 1. bataljona osvanula je na pedesetak koraka od čeličnih puškarnica karaule. Neko je tu morao da digne ruke: »Murđe« ili 3. četa! Drugog izlaza nije bilo. Branioci karaule su mogli odstupiti jedino skačući sa više od sto metara visoke stijene pravo u Neretvu. A borci 3. čete sa svojih položaja na uzanom kamenjaru, iznad kojega se nagla visoka litica, imali

Druga proleterska divizija prelazi viseći most na Tari

su samo jednu stazu i to onu pored samih puškarnica karaule. Nismo imali pravo kada smo sa zebnjom očekivali trenutak pojave sunčevih zraka. Dan nam je omogućio da preciznom bliskom vatrom tučemo svaku puškarnicu. »Brede« su umukle. Primijetili smo da plehani krov karaule nije zaštita od puščanih zrna. Nadvišavali smo taj krov i sada ni unutrašnjost karaule nije skrivala branioce.

Nevolja za karaulu je postala prevelika kad je po njoj ošinio protivkolac naše brigade. Iz uzane puškarnice izviri neko bijelo platno. »Murđe« se predaje. Pozvali smo ih (preko našeg »tumača« vodnika Dura Svjekloče) da izađu bez oružja. Začas se ispred karaule postroji oko 40 zelenih uniformi.

Kada je oklopni voz pokupio iz Aleksin-Hana preostale vojnike »Murđe« ispred juriša 3. bataljona, bila je dovršena još jedna pobjeda 2. proleterske divizije u dolini Neretve.

» ... Mi smo napali Jablanicu sa IV proleterskom brigadom 20/21 om. (tj. februara) i preko noći uspjeli ovladati čitavim naseljem izuzimajući hotel i austrijsku kasarnu... 21 om. zauzeli smo hotel gde smo ubili 38 italijanskih vojnika i oficira, a zarobili 131 italijanskog vojnika, 16 domobrana i 17 žandarma ... Posle likvidacije uporišta u hotelu, pristupili smo potpunoj blokadi kasarne u kojoj se nalazi između 400 i 450 neprijateljskih vojnika i oficira ...⁴

Duga su- sjećanja junaka, vodova, četa i bataljona 4. proleterske brigade u krvavim borbama za Jablanicu. Nekoliko neprospavanih noći smjenjivali su se bataljoni u neprekidnim jurišima na utvrđeni hotel i kasarnu. Teško je tu izdvojiti četu od čete. Da li da pričamo o preotimanju artiljerije od »Murde« ispred samih zidina kasarne; ili o kidanju žica ispred utvrđenih »breda«; ili o našim tenkistima koji su zajedno sa borcima 1. bataljona tjeroali fašiste sa puškarnica karasne; ili o podvigu nišandžije pratećeg voda koji je jednom od svojih malobrojnih minobacačkih mina pogodio slagalište granata u kasarni.

Polazi kolona 3. čete iz Jablanice na nove zadatke. Ali u koloni nije više bilo Marka Gaževića, Dušana Mitrovića i Dušana Basare. Poginuli su jedan pored drugoga, tri mlada komunisti. Zajedno smo ih sahranili. Ostali su tu vječito zagrljeni dva Dušana, Basara iz Korduna i Mitrović iz Crmnice kao što su bili nerazdvojni u svakom jurišu i svakoj pjesmi.

» ... Naš garnizon Konjic, gde je stigao i jedan nemački bataljon, jedan hrvatski i dve ustaške čete, podržavan i formacijama MVAC (četnici) odupire se pritisku partizana ... General Negri.«⁵

Čista je Neretva od Mostara do Konjica. Glavnina divizije »Murde« nestala je sa spiska okupatorskih snaga. Pohitali su Nijemci da nam u Konjicu prepriječe put. 5. proleterska brigada je jurišala na utvrđeni Konjic, ali su Nijemci izdržali. Čete 4. proleterske brigade vodile su danonoćne borbe za Konjic i kroz šljivike brda Pomol spuštale se u sam grad, ali su Nijemci sa tenkovima i »štukama« ponovo uspostavljali kontrolu nad otetim bunkerima. Od Gornjeg Vakufa oni žestoko navaljuju i ugrožavaju nam ranjenike. Konjic nam se prepriječio. Vrš se nove pripreme da se očisti ovo uporište. Iza niskih ograda voćnjaka, samo nekoliko stotina koraka od prvih utvrđenih kamenih zgrada, 3. četa je primila detaljna uputstva za ponovni

⁴ Depeša 2. prolet. diviz. 22. II 1943. god. — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 10.

⁵ Izveštaj italij. 6. korpusa, 25. II 1943. god. — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 10.

juriš. Izvršene su najbrižljivije pripreme. Borci poznaju svaku stazu kojom će se provlačiti, svaku ogradu koju treba preskočiti dok se ne dopre do ulica Konjica. Čete su, u zoru 26. februara, prodrle u grad. Nastao je krkljanac. Eksplozije ručnih granata, rafali, brujanje i tandrkanje tenkova.

3. četa 1. bataljona je istjerala Nijemce iz prvih kuća na svome pravcu juriša. Prodrle su u grad i druge čete. Nijemci vrše energične protivnapade. Vode se žestoke borbe za svaku kuću. I tako čitav dan.

Grupa boraca 3. čete žestoko je tukla Nijemce koji su pod zaštitom tenkova vršili protivnapad. Tenkovi su bljuvali vatru po vratima i prozorima. U gustoj prašini od maltera i u dimu eksplozija bombi i zrna borci su se jedva razlikovali. U tom paklu zamjenik komesara čete ugleda Mirka Kljajića kako izviruje sa prozora i iz svoje »talijanke« gađa tenk desetak koraka ispred kuće. Nije obraćao pažnju na pozive svog komesara da se odmah skloni sa prozora već je i dalje nišanio, dok mu je malter punio usta i oči. Odjednom je po njegovom licu pljusnula krv, ali se on nije pomjerio. Rafal iz tenka mu je odrezao palac desne ruke dok je nišanio. Otkinuti prst se pomešao negdje sa čaurama, a Mirko je i dalje nišanio dok mu je mlaz krvi spirao malter sa lica. Komesar je doskočio do njega, šćepao ga i povukao iza zida. Mirko ga ubjeđuje: »Druže komesare, nije to ništa, pusti me da gađam. Mogu ja bez palca. Kažiprstom se okida.« I nastavi da puca.

NA VILIĆA GUMNU

»... Prvi bataljoni IV proleterske brigade čim su stigli na prostor Draževo primili su borbu koja je vođena preko čitavog dana 2 om... «⁶

Žurno smo ostavili Konjic. Maršovali smo bez predaha i u razrušenom Prozoru primili od Velimira Terzića kratko naređenje. Bez minuta odmora kolona je nastavila za Vilića gumno.

Ko ne zna priču o Vilića gumnu? O komandi čete 2. bataljona koja je sva izginula! O jurišima i protivjurišima! O heroju ispod Raduše, Niku Strugaru! Ili o komandiru 1. čete Nikoli Banoviću koga nijesu toliko uzbudili juriši i protivjuriši koliko onaj Nijemac koji mu se iza »šarca« rugao dok je on na čelu čete jurišao na bunker!

⁶ Iz izveštaja štaba 2. porolet. divizije od 3. III 1943. god. — Zbornik dokumenata NOR-a, Tom 4, knjiga 11.

Još jednom su tada upoznali borci 3. čete podmuklosti fašističkih razbojnika. Potučeni i razbijeni na Vilića gumnu, Nijemci su energično nastojali da se što prije priberu i ponovo nasrnu na proletere. Utvrđivali su se na svakoj pogodnoj čuki i tu satima ćutali čekajući pogodan trenutak. Tako su se noću 3/4. marta uspuzali na Oštrac, jedan šiljati i goli vrh Kobile, u neposrednoj blizini naših položaja. Do ujutru su se ukopali na vrhu i dobro maskirali. Kada je oko podne grupa naših boraca, ne sluteći prisustvo Nijemaca, nabasala pored čuke, obasuta je vatrom iz mašinki. Nijedan borac nije ostao živ.

3. četa je dobila zadatak da do noći uništi Nijemce na čuki. Trebalo je ispred čuke savladati kao dlan čistu padinu gdje ni travčice nije bilo da zaštiti napadače. Izvršenje zadatka smo tražili u preciznoj vatri po njemačkom rovu. Za podršku smo dobili još tri minobacačke granate. Prema vrhu čuke postavili smo sva četna automatska oruđa i grupu najboljih strijelaca. Minobacač je opalio jednom. Prebacio je. Eksplozija druge mine i njen tačan pogodak bili su signal svim automatskim oruđima da preciznom vatrom zaspu njemački rov.

Streljački stroj čete je pretrčao preko čistine i brzo se približavao Nijemcima. Čuka je bila osvojena na juriš. Nekoliko mrtvih i teško ranjenih Nijemaca sačekalo je u krvavim rovovima, dok su se neki kotrljali niz strmu padinu. Nadmudreni su i poraženi. Ponosni su bili borci 3. čete na prve njemačke mašinke, još ponosniji što su taj zadatak izvršili bez ijednog ranjenika.

PREKO PORUŠENOG MOSTA

Ostavili smo Vilića gumno, Pidriš, Voljice, Gornji Vakuf i Prozor i bez odmora, zajedno sa brzom Ramom, izbili ponovo na Neretvu. Ona svojim šumom kao da je pričala borcima 3. čete 1. bataljona o četničkim hijenama koje su pohitale na njene obale da zajedno sa »Murdom«, ustašama i njemačkim fašistima sahrane proletere u neretljanskim virovima. Čuli smo priču o herojskim podvizima boraca 2. dalmatinske brigade koji su noću 6/7. marta preko porušenog mosta kod Jablanice na juriš osvojili četničke bunkere iznad pećina na lijevoj obali.

Kada su zajedno sa suncem iščezavali posljednji fašistički avioni, svrstavala se 3. četa u dugačku kolonu koja se niz strmu, tek prokrčenu stazu, spuštala na porušeni most čiji se kostur

opirao uzavreloj matici. Škripale su i ugibale se daske ispod kolone dok su hladni talasići umivali umorne noge. Kolona je brzo nestajala iza tamnih pećina, a zatim se opet verala uz hridine sve dok se nije dočepala onog putića pored kojega smo nalazili šarene četničke torbice.

Ponovo smo se približavali Konjicu. Nismo se dugo odmarali na strmim planinskim stazama. Možda smo se najduže odmarali u onom selu gdje nam je starica pokazivala mršavu ruku bez jednog prsta koji su joj četnici odrezali u žurbi da bi joj sa njega što prije otrgnuli prsten. Prenoćila je 3. četa na stijenama Ljubine iznad Konjica, a ujutru, 11. marta, stuštila se niz vrletne padine goneći četnike u utvrđeni Konjic. Očistila je staze niz padine Ljubine sve do sela Bijele i uklonila još jednu prepreku u dolini Neretve. Ali su toga dana te strme staze zalivene sa mnogo krvi 3. čete. Na jednoj od tih staza pala je Dragica Klisić, omiljeni komesar čete. Ostala je pored tih staza Đilica Crnčević, neustrašivi borac i primjerni komunist, kao da nije htjela da se suviše udalji od Duvna i odvoji od svježeg groba svoga brata heroja. Ugasila se tu pjesma i sledio se posljednji osmejak na usnama Đesanke Sekulić. Ostao je pored tih staza Spiro Slavica, da bi svojim šalama rastjerivao tugu u samoći svojim drugaricama na proplancima Ljubine.

Opet se izdužila kolona 3. čete hitajući na nove zadatke. Opet se iz kolone izvila pjesma: »Suzama se boj ne bije, već se vrela krvca lije«. Neretva je ostala iza te kolone, ali ne sama, ne napuštena; 3. četa je ostavila vječitu stražu iznad njenih virova, brzaka, pećina i urvina. Ostali su mladići i djevojke iz Dalmacije, Korduna, Crmnice, proleter 3. čete, zagrljeni zauvijek, na straži slobodne Neretve. Nije ni ta straža 3. čete usamljena. Tamo su ostavile mnoge čete svoje straže, zbratimljene isto tako kao što su bile u bezbrojnim vatrama širom Jugoslavije.

3. četa je krenula ka Nevesinju.

Raško VUKOSAVOVIĆ

DRUGI BATALJON 4. BRIGADE

Događaji na Neretvi zatekli su 2. bataljon u najvećem usponu. Prekretnicu u pogledu borbene vrijednosti bataljona imao je napad na Livno. Do tada nam nije baš išlo glatko u borbi za oslobađanje gradova, a i postojalo je, još od dolaska u Bosnu, neko »respektovanje« ustaša. Ovoga puta našli smo se sami u utvrđenom Livnu (preko 2000 ustaša-crnolegionaša). Obruč oko grada stezale su jedinice 2. proleterske divizije i vršile snažan pritisak na spoljnu odbranu grada. Glavni teret pao je, mislim baš na naš bataljon. Naređenje Vrhovnog komandanta »Livno mora pasti« shvatili smo najozbiljnije. Moramo ga izvršiti po svaku cijenu!

Zadatak bataljona bio je (kao i u prvom napadu, prije tri noći, kada nijesmo uspjeli da oslobodimo Livno): između puta Livno — Kupres i Livno — Duvno, pravcem samostan — centar upasti u grad.

Poslije neuspjelog pokušaja nekoliko grupa iz sve tri čete da presjeku žicu, likvidiraju betonske bunkere i upadnu u grad, štab bataljona je, puzeći uvalicom, nalik na potok, od samostana ka gradu, uspio da dođe do žice, presiječe je i nađe se između grada i bunkera, odvojen od četa. Dragica Đurašević uspjela je da četvu po četvu dovede do štaba bataljona. Trebalo je ići dalje kroz voćnjake i dvorišta u centar grada. Na ostalim prilazima gradu bitka je postajala sve žešća, naročito sa severozapadne strane gdje su mladi borci 2. proleterske brigade činili krajnje napore, uz velike žrtve, da uđu u grad.

Tiho i nečujno preskakali smo ograde dvorišta i, ne znajući tačno gdje smo, zaposjeli smo tri zgrade oko glavne gradske raskrsnice. Upravo smo došli na pravo mjesto. Dok je borba oko grada iza ponoći jenjavala i naše se jedinice povlačile, mi smo se sve do zore utvrđivali na vratima, prozorima i krovovima

zaposjednutih zgrada. A kada je borba oko grada uglavnom prestala i zora osvjetlila grad, planulo je naše oružje. Početni udarac mi smo imali. Oko 40 betonskih bunkera oko grada bili su nam prvi »orijentiri«. Otvorili smo racionalnu vatru, jer smo imali malo municije. Pogoci su bili puni. Na desetine ustaša pogodenih našom vatrom ležalo je ispred bunkera. U ustaškom garnizonu nastala je zabuna. Prošlo je oko tri časa dok su se ustaše snašle i organizovale prvi juriš na nas. Oko 9 sati, kad je prestao svaki napad naših jedinica spolja, te crne zvijeri, uz neku divlju dreku, podržane topovskom vatrom, jurnule su iz četiri ulice na naše tri zgrade. Pravilno raspoređeni, sa dobro organizovanom i preciznom vatrom, odbili smo prvi napad i nanijeli neprijatelju ogromne gubitke.

Drugi, još žešći napad, ovog puta uz pomoć aviona koji je izgleda davao podatke artiljeriji o nama, i sa mnogo jačim snagama, oko 11 časova, takođe smo slomili. Istina, ustaše su dolazile do vrata naših zgrada. Ulice su bile po cijeloj širini i dubini zastrte ustaškim leševima.

Treći napad, negdje oko 14 časova, sa oklopnim automobilima i artiljerijom, bio je jeziv. Ponestalo nam je bilo i municije, a pokušaj proboja iz grada usred dana bio bi pogibeljan. Granate i mitraljeski rafali rušili su krovove, plafone i prozore. Dim i prašina gušili su nas. No u najtežem času našli smo kod gazde u prizemlju petroleja (gasa), napravili flaše i zapalili jedna oklopna kola. Posada je pokušala da iskoči, ali su je stigli naši precizni rafali. Među ustašama je nastala panika. Uspjeli smo (Jovo Zvicer, Dragica Đurašević, Dušan Strugar i drugi) da iz oklopnog automobila spasemo oko 14 sanduka municije. Brzo smo je podijelili puškomitraljescima i borcima. Otvorili smo strahovitu vatru koja je pojedince, naše poznate junake (Vojo Čepić i dr.) gonila da iskaču iz kuća i da se pomješaju sa ustašama.

Hladnokrvnost i prisebnost štaba bataljona i odlučnost da svako ostane na svom mjestu, bili su spasonosni. Našu borbu »osjetili su« i naši bataljoni spolja, i upravo u najodlučnijem času 1. bataljon, a za njim i ostali (2. srpska proleterska i 2. dalmatinska brigada), jurišali su muški na spoljna utvrđenja. Gomile ustaša počele su da napuštaju spoljna utvrđenja i da strimim i uskim ulicama bježe ka Duvnu. Kad smo »osjetili« napad spolja, izletjeli smo i mi. Nastala je prava ulična borba koja se završila likvidacijom ustaškog garnizona i uništenjem preko

dvije bojne Crne legije. No, i to što je uteklo ispred našeg gonjenja, unelo je paniku među ustaše u Duvnu, Posušju i Imotskom, tako da su ova uporišta padala na prvi nalet naših jedinica.

Imali smo u borbi za Livno 7 mrtvih, među kojima najviše starješina i sekretara partijske organizacije (Joko Čelebić, Tomo Borilović) koji su ginuli trčeći, od druga do druga i jačajući moral svojih boraca.

Duvno je palo dva dana kasnije, nakon prvog naleta našeg 3. bataljona. Ispred Posušja naišli smo na pomiješane ustaše i domobrane. Bila je susnježica i gusta magla. Zaobišli smo ih, presjekli im odstupnicu i napali ih s leđa i bokova. Mnogo smo ih zarobili, naročito domobrana. Te jadne, promrzle i pokisle, domobrane nijesmo ubijali, već smo ih puštali kućama.

Pred napad na Imotski 2. bataljon 4. brigade je bio u s. Podi (5—6 km zapadno od grada). Tamo smo našli vina, rakije, suvog mesa. Napad na Imotski je prema zapovijesti trebalo da počne u 18 časova, no mi smo krenuli poslije ručka i ponešeni dotadašnjim uspjesima, išli smo kao na krilima. Oko 14 časova sreli smo se sa prvim ustaškim obezbeđenjima. Počeo je silovit juriš. Preskakali smo kamenite ograde uz povike »hvataj ih žive«. Napali su i ostali naši bataljoni. Do naređenja za početak napada mi smo već oslobodili grad i našli se, goneći prestravljene ustaše, na putu za Ljubuški gdje su nas stigli brigadni kuriri. Ovu vrstu »domaće vojske« savladali smo, misleći, prema pravcu pokreta, da ih uskoro nećemo sresti. Mahnite i objesne ustaše iz Kupresa, Bugojna i drugih uporišta, napustio je vojnički moral i sve više zahvatala panika pred najezdom proletera.

Nakon dva dana uslijedio je pokret ka Neretvi preko besputne Čvrsnice — njenim klancima i dragama — u susret našim prvim ratnim znancima — Talijanima. Valjda težeg terena nijesmo imali u ratu, a uz to je i snijeg bio vrlo dubok. Na umu nam je bila Crna Gora, a i poznati protivnik, pa je sve išlo relativno lako. U uskoj dolini potoka Drežanke je selo Striževo. Nije daleko od željezničke pruge, ali rijetko smo u ratu sreli siromašnijih ljudi. Tu smo pojeli neku jarčevinu, mnogo masnu, pa smo slabo prošli, kao i mnogo puta ranije i kasnije.

Početni udarac na diviziju »Murđe« imala je 2. proleterska brigada. Još se vodila borba kada smo prošli iznad same ž. st. Drežnica. Kolonom po jedan, išli smo strmom padinom desne

obale Neretve. Tukla nas je sa onostrane obale mitraljeska vatra. Zaklona nije bilo; nemaš kud, gore litica dolje Neretva. Našu 4. brigadu bila je glasina da se ne voli utvrđivati — ukopavati, praviti zaklone, pa čak ni boriti se iz ležećeg stava. To je Crnogorcima ostalo od starih. Ovoga puta to nije bio slučaj. Tražili smo bogme i kamenčiće da makar glavu sklonimo!

Železničkom stanicom D. i G. Grabovicom, karaulom i Aleksininim Hanom, ovladali su bataljoni naše brigade. Mi smo dobili zadatak da zauzmemo ž. st. Prenj, na lijevoj obali Neretve. Pruga do stanice vodi uz samu liticu. Dolje Neretva, gore stotine metara neprekidne stijene planine Prenja. Dogovarajući se kako da zauzmemo stanicu, odlučili smo da jedna četa i vod mitraljeza idu prugom, ruše i bacaju u Neretvu, a dve čete da liticom dođu iznad stanice. Komandant bataljona Niko Strugar otišao je sa ove dvije čete liticom.

Srušili smo prugu i kad smo došli do stanice bila je prazna; samo jedan željezničar u njoj. Strugar se sa one dvije čete nije pojavio ni poslije 2 sata, a kad su stigli, izmoreni i izmučeni, pravio je šale na njemu svojstveni način na račun nas koji smo išli prugom. Istini na volju, nije nam lako bilo; plašili smo se blindiranog voza a nema se kud ni gore ni dolje.

Otpora nije bilo ni u D. Jablanici, ali ga je zato bilo na ž. st. Jablanica. Trebalo je zauzeti tunel obezbijeden bunkerima s obje strane, pa preko poznatog željezničkog mosta preći Neretvu, likvidirati bunker sa one strane rijeke i dalje ka stanici. Ostali naši bataljoni bili su na desnoj obali. Padom mraka, na juriš smo zauzeli, uz pomoć protivkolca, i tunel i bunker. No, preći preko visokog a uskog željezničkog mosta, pa i bez borbe — nije prijatno. Iz bunkera s desne obale sipala je silna vatra, kako to Talijani znaju, osobito noću. Iznad nas na kosi iznad tunela, bio je komandant divizije, drug Peko. Jakom vatrom iz protivkolca, mitraljeza i puškomitraljeza zauzet je bunker s one strane reke.

Prva je prešla 2. četa i zauzela bunker. Nikad nas u ratu nije tako hvatala jeza. Pomisao da ranjen padaš 40 metara u hučnu Neretvu zaista je stravična. Dalje je išlo lakše sve do stare austrijske tvrđave iznad ž. stanice, čiji su kameni zidovi bili debeli i do 2 metra. I iz hotela su se branili do poslije podne. Preostala vojska divizije »Murđe« zbila se u utvrđenoj kasarni. Teško bismo je zauzeli bez mnogo žrtava, ali sjutradan izjutra, naše bacačlije su riješile problem. Uspjeli su da kroz probijeni otvor na krovu ubace minu.

Nastala je strahovita detonacija u kanjonu Neretve. Kasarna je presječena. Naše mine udarile su u artiljerijsku i ostalu municiju u tvrđavi. Nastali su užasni prizori. Talijani iz područja tvrđave počeli su da zapomažu: mama mia, mama mia.

Iz ovih borbi izašli smo naoružani do zuba, a nije nam falilo ni hrane, duvana pa i vina.

Pošto je 3. divizija bila zauzela Prozor, Ramu i Ostrožac, sudbina glavnine ove nesrećne talijanske divizije bila je zapečaćena. Našim prvim ratnim protivnicima — Talijanima, pokazali smo šta smo po Bosni naučili, kao što smo to pokazali i ustašama u prethodnim borbama. Ostali su nam još Nijemci i četnici da i pred njima položimo ispit.

Idemo dalje. Pomažemo 3. diviziji u napadu na Konjic. Tamo su Nijemci, ustaše i četnici. Preko 40 km prešli smo u jednom maršu, bez predaha. Naš i 1. bataljon dobili su zadatak da s južne strane napadnu grad. Vrlo težak zadatak. Jedinice 3. divizije nijesu uspjele da grad zauzmu prethodne noći. Uspjesi i iskustvo od Livna pa dalje, ulili su nam povjerenje. Po izrazito mrkloj noći, tiho i iznenadno kao lavina, sručile su se naše bombe i rafali u rovove i bunkere neprijatelja. Zauzeli smo ključne položaje, utvrđene kose iznad grada, upali u grad i ubrzo izbili na most. Dio grada na lijevoj obali Neretve bio je u našim rukama.

Ujutro 1. marta su nam u leđa udarili četnici, valjda da bi kompletirali vojske okupatora i kontrarevolucije. Istovremeno su u talasima »štuke« tukle po nama, a tenkovi preko mosta pokušavali su da nas izbace iz grada. Četnike smo razbili vrlo brzo iako ih je bilo na hiljade. Cio dan smo ostali u gradu odolijevajući avijaciji i neprijateljskim jurišima preko mosta. Jedinice 3. divizije nijesu uspjele da zauzmu sjeverni dio grada.

Istog dana, oko 23 časa dobili smo naređenje da se neopaženo i hitno povučemo iz grada i uputimo ka Prozoru. U dolini Rame prošli smo pored Vrhovnog štaba. Iz magacina VŠ uzeli smo municije u izobilju, prvi put od početka rata. Zadatak: idemo da branimo naše ranjenike! O tom zadatku govorili su nam članovi VS, štaba divizije i naše brigade. Mi smo — član Partije sa skojevcem, drug sa drugom, svi sa svima, svaki sa sobom — razgovarali, u stvari zaklinjali se sebi, drugu, ranjeniku, Partiji, Titu: Život damo, ranjenike ne damo!

Sjeli smo naoružani do zuba u kamione, radosni kao djeca, ponosni proleterski. Vožnja do iznad Prozora bila je vrlo za-

Borci 4. proleterske (Crnogorske) brigade pored zaplenjenog italijanskog naoružanja u Jablanici

nimljiva. Poslije pjesme bi, Niko Strugar ili Vukosava Mićunović, razbili tišinu duhovitim upadicama na račun popune municijom ili vožnje kamionom: »Lako je ovako ratovati; dolje, pekmezovići; dosta si se vozio, zaboravićeš hodati« i si.

Oko 8 časova, 2. marta, u streljačkom stroju, smjenili smo bataljone 3. krajiške brigade i u dubokom snijegu posjeli položaj na Vilića gumnu. To je greben planine Raduše, preko kojeg vodi put iz izvornog dijela Vrbasa u dolinu Rame ka Neretvi. Greben je oblika potkovice, s kracima okrenutim Vrbasu i Bugojnu. Čitav greben — potkovicu posjele su naše brigade, a usred grebena je Vilića gumno, obraslo mladom bukovom šumicom. Na njemu su, na odstojanju 20—50 metara, na frontu od 300 do 400 metara, dvije elitne jedinice; jedna proleterska, da odbrani 4000 ranjenika; druga fašistička, da uništi te iste ranjenike.

Od 9 do blizu 17 časova ovog oblačnog i tmurnog martovskog dana 1943. godine, nosile su se ove dvije jedinice.¹ To je bila, kako se to vojnički kaže, najodsudnija odbrana, neprekidni zvon vatre, bitka u kojoj su zbijenost redova, svak na svom mjestu, u sniježnom zaklonu, drug do druga, hladnokrvnost i krajnja upornost, preciznost vatre i izdržljivost proletera, slomili brojno jačeg, tehnički opremljenijeg, sitijeg i školovanijeg, ali duhom i moralom slabijeg: elitnu fašističku jedinicu.

Odmah u početku fašisti su pokušali silovitim jurišom da nas zbace. Naše desno krilo malko se povuklo i na energičnu intervenciju komandantovu, ponovo se vratilo i posjelo položaje. Punih 7 časova rvale su se ove dvije jedinice. Istaknuti junaci iz svih dosadašnjih borbi našeg bataljona, proslavljeni borci i starješine, i ovog dana su učinili sve, a mnogi su i svoje živote ostavili u ovoj slavnoj bici. Puškomitraljesci: Simo Barović, Janko Janković, Dušan Keković; komandiri vodova: Jovo Zvicer i Ilija Vujović; rukovodioci SKOJ-a: Blažo Martinović Kočijaš i Vasilije Vujanović; politkomesar Obren Vujović i komandir čete Dušan Strugar i mnogi drugi, ostali su na Vilića gumnu. U nezadrživom jurišu nakon sedmočasovne borbe slomljen je zadnji otpor fašistički. Pred naletom naših i svih ostalih proleterskih brigada odstupala je u neredu ka Bugojnu ova njemačka grupa po jačini ravna diviziji. Zadatak je izvršen. Naši ranjenici su spaseni!

Prostor između nas i fašista bio je ogaravljen dimom i rafalima bombi, granata i zrna. Bukovo šiblje pokošeno je rafalima, a ako je koja mladica i ostala, bila je oglodana i izranjavljena. Po završenom jurišu, na kraju borbe, na Vilića gumnu, na ovoj, do tada istoriji nepoznatoj koti, sahranjeno je 37 proletera.

Za ovu slavnu bitku bataljon je sa svojim herojskim komandantom Nikom Strugarom dobio zaslužen priznanje od Vrhovnog komandanta. Kada smo noću prolazili pored Vrhovnog štaba u pravcu Neretve, na nove zadatke, drugarica Mićunović, iako kontuzovana u ovoj borbi i jedina živa od komande 3. čete, zapjevala je: »Suzama se boj ne bije, već se vrela krvca lije ...« svi smo prihvatili pjesmu. Iz kuća su izašli članovi VS

¹ U dosadašnjim napisima o ovoj borbi, valjda uslijed njenog značaja, pisano je kao da se tokom čitavog dana smjenjivao juriš naš i švapski; da smo se za cijevi i guše hvatali i bajonetima rješavali ishod ove istorijske bitke. Međutim, s naše strane nije bilo mnogo juriša.

i pozdravljali nas. Pjevali smo, a u mrkloj noći letjele su suze, možda i drugima van kolone; suze pomiješanog gnijeva i mržnje, ali i suze radosti.

Slava 2. bataljona brzo se pročula širom svih jedinica Operativne grupe. I Njemcima smo dokazali šta su proleterci. Prelaskom Neretve preko improvizovanog mosta, otkočili smo se privremeno od okupatora, sem avijacije, koja nas je neprekidno pratila. Preko sela Krstac i padina Prenja išli smo prema Glavatičevu i usput gonili razbijene četnike. Jedinice 2. dalmatinske i 2. srpske brigade, napravile su pravi lom od »bradonja«. Jdna »kraljevska vojska u otadžbini«! Došla je da sa svojim saveznicima spasava »otadžbinu«. Kako su nam izgledali jadni poslije naših pobjeda nad Nijemcima, Italijanima i ustašama. Previše smo ih precenjivali!

Ozbiljniji naš sukob sa četnicima bio je na stijenama iznad Glavatičeva. Tamna noć i strma litica. Ne obzirući se mnogo na četničku vatru koja nije prestajala, peli smo se i, kako je ko prilazio neprijatelju, bombama je čistio teren ispred sebe. To su radili i ostali bataljoni naše, zatim 10. hercegovačke i ostalih brigada. Bježali su četnici bezglavo. Mnogi su nam se predavali i ostajali kod nas, a mnoge smo slali kućama da pričaju o nama. To je unijelo paniku u četničke redove po svoj Crnoj Gori.

KROZ HERCEGOVINU

Poslije razbijanja četnika, 2. bataljon 4. crnogorske brigade je privremeno pridat 10. hercegovačkoj brigadi. Nijesu to borci lako prihvatili, a iskreno rečeno, ni mi iz štaba bataljona. Plašili smo se da ćemo ostati sa 10. brigadom u Hercegovini, a vukla nas je žarka želja svome kraju. Kad sam sa bataljonom došao negdje na padine planine Crne Gore, ne sjećam se kako se zvalo to mjesto, raportirao sam komandantu 10. brigade Vladu Šegrtu, na vrhu jedne stijene. Radovao se. Molio sam ga da odmah napadnemo četnike na grebenu planine. Zabacili smo dvije čete iza leđa četnika, a sa ostalim snagama izvršili smo juriš i razbili ih. Pobjegli su glavom bez obzira u pravcu Mostara. Čim smo izvršili zadatak, došao sam kod Šegrtu i tražio da sa bataljonom krenem u pravcu svoje brigade. Opirao se, čak mi je, kad je vidio da sam uporan, rekao da će me tužiti »Vešeu« (VS).

Idući za brigadom dobili smo naređenje da zbacimo četnike sa planine Crvanj (sjeverozapadno od Nevesinjskog polja). Ta je planina gola, pokrivena dubokim sleđenim snijegom, strma. Duvao je oštar vjetar. Suze su nam išle pa se ledile. Vrh ove planine i zove se Zimomor — pravo su mu ime dali! Kad smo izišli na vrh, četnika nije bilo. Brzo smo se sjurili niz istočne padine planine i poslije kraćeg marša ušli bez borbe u Kifino Selo. Postavili smo jaka obezbjeđenja ispred sela prema Nevesinju, od kojeg nas je dijelilo oko 2 kilometra čistine, preko koje ide cesta prava kao strijela.

22. mart smo proveli u selu, razgovarajući sa nešto starijih ljudi i žena. Mlađi su kod četnika u Nevesinju, gdje se nalazila i talijanska posada. Nikakve ispade nijesu vršili prema nama. Naređenje za napad još nijesmo dobili. Nagoviješteno nam je da ćemo ih napasti sutradan uveče. Međutim, 22. marta oko 16 časova, uočili smo dim u gradu. Stekli smo utisak da pale magacine i da se povlače prema Mostaru. Borci su vršili pritisak na štab bataljona da pođemo u napad.

Bili smo u neugodnoj situaciji. Ako pođemo bez naređenja, a i ne znamo pravo stanje kod neprijatelja, može biti svašta. Ako ne pođemo, a neprijatelj pobjegne iz grada, opet ne valja. Odlučili smo da napadnemo. Čete smo rasporedili desno i lijevo od ceste. Sunce je polako zalazilo. Pustili su nas na 50 do 100 metara ispred grada, okruženog rovovima i bodljikavom žicom. Odmah smo vidjeli da smo pogriješili, no Dovlačenje prije pada mraka nije smjelo biti, izginuli bismo. Imali smo dosta mitraljeza, gotovo svaki drugi borac, a i municije dovoljno. Otvorili smo plotunsku paljbu, no naprijed nijesmo mogli, branili su se žilavo.

Padao je mrak, a noć je uvijek bila naša. Sa zapadne i sjeverozapadne strane grada bili su bataljoni 5. crnogorske proleterske brigade i s njima legendarni komandant Sava Kovačević, koji je ocjenio situaciju i u sam zalazak sunca napao sa dva bataljona. To nas je ohrabrilu. Izvršili smo juriš i oslobodili grad. Talijani su već bili na kosama iznad grada prema Mostaru, a četnici su bježali za njima. U gradu sam se našao sa Savom. Vikao je na mene, no nije mu drago. Ponosan je bio na naše junaštvo. Bataljon je snabdjeven duvanom, sirom, makaronima i drugim talijanskim đakonijama. No i Sava naredi te nam natovariše puna jedna kola hrane. Imali smo sira i duvana do usred V ofanzive. Odmah smo izvijestili i štab 4. crnogorske brigade. I njima je bilo drago.

Sa bataljonima 5. brigade držali smo položaj iznad Nevesinja prema Mostaru, a potom smo preko Kifina Sela otišli u pravcu Gacka. Nailazeći kroz sela D. i G. Bodežište, D. i G. Jugoviće, narod nas je oduševljeno dočekivao. U daljnim borbama, 2. bataljon je (do početka V neprijateljske ofanzive) prešao put do Kolašina, čisteći na svom pravcu sela od četničkih bandi; učestvovao je i u poznatoj bici na Javorku i pripremio se za napad na Kolašin, koji nije uslijedio jer je počela V ofanziva.

Cjelokupni put 2. bataljona, od Livna do Kolašina, bio je put pobjeda, svakodnevnih bojeva, sa gotovo svim vrstama neprijatelja. Samo nekoliko borbi, kao Livno, Imotski, Jablanica, Konjic, Vilića gumno, Nevesinje, dovoljno je da ukaže na svu veličinu heroizma boraca ovog proleterskog bataljona.

U bici na Neretvi, 2. bataljon 4. crnogorske proleterske brigade pohvaljen je i od Vrhovnog komandanta.

Milutin PEJANOVIC

SA 3. BATALJONOM 4. BRIGADE

P'oslje zauzimanja Livna i Duvna, kao i uspješnih borbi u tim područjima, 3. bataljon 4. crnogorske brigade, pored drugih jedinica, nalazio se na prilazima Imotskom. Pripremamo se za napad na ovo mjesto. Bataljon je razmješten po zaseocima sela Vir. Ustaše nas stalno uznemiruju, te se jedan dio bataljona nalazi na obezbjeđenju. Sa jednim vodom nalazim se na položaju. Stalno se prepucavamo sa ustašama, ali većih sukoba nema. Nekoliko nas vodimo nevezane razgovore sa meštanima. Čujem, u razgovoru se stalno pominju imena Prka i Lučići. Meni su ta imena odranije poznata. Još 1930. godine sa tim ljudima sam radio u Boki kotorskoj u jednoj pilani. Vezivali smo na »brenzi« dijelove za izradu parketa. Bilo mi je tada 16 godina. Sjetih se staroga Joze Lučića, Prke i drugih.

— Lučići su malo dalje, a ovo je kuća Prkina — reče jedna žena u čijoj smo kući bili.

— Gdje je Prka — upitah.

— Ne pitaj! U ustašama je! Veliki je krvnik. Možete ga i naći na onom brdu, tamo gdje puca.

Sjetih se jednoga dana iz 1930. godine, kada sam sa Prkom posjetio jedan italijanski brod koji je utovarivao materijal iz pilane u kojoj smo radili. Italijani su nas lijepo dočekali i počastili dobrim vinom. Nijesmo dugo razgledali brod, kada opazih da nekoliko Italijana opkoliše Prku i počеше ga tući. Vidjeći ga u nezavidnom položaju, ustrijemim se na ovu grupu Italijana. Uхватih jednog debelog za vrat i počeh ga daviti. Računao sam da će Prka koji je bio mnogo jači od mene, isto uraditi i da ćemo razjuriti Italijane, jer sam slušao od starih da su plašljivi. No, moj ti Prka iskoristi gužvu i pobježe sa broda. Onda me onaj debeli skide sa vrata, priskočiše i drugi, te me toliko namlatiše da počе krv na usta da mi teče. Poslije toga me doguraše do

ivice broda. Vidim, spremaju se da me bace u more. U tom momentu se pojavi jedan stariji Italijan, podviknu na njih da me puste, te se tako okonča ova teška situacija. Kada sam se vratio sa broda, tražio sam Prku da mu se osvetim zato što me je izdao u borbi sa Italijanima. Našao sam ga, skočio mu za vrat i oborio ga. Iako je bio stariji i jači od mene, nije se mogao istrgnuti ispod mene, već mi je obje ruke izgrizao kao pseto. Stari Jozo Lučić posmatrao nas je, ali nije intervenisao.

— Ti si, Joveta, prošao kao Musa Kesedžija u borbi sa Markom Kraljevićem. Musa je oborio Marka, ali je nad njim i poginuo, isto kao što si i ti nastradao nad Prkom, šalio se Jozo.

Koliko sam sada, poslije 12 godina, poželio da vidim staroga Joza, da ga zagrlim kao roditelja! — Želio sam i Prku da sretnem, ali, on me je po pričanju ove seljanke i drugi put izdao. Izdao je sada ne samo mene, već i svoj narod.

Riječi one seljanke: »Možete ga naći na onom brdu tamo«, bubnjale su mi u ušima i kasnije kada je komandant bataljona naredio da jedan dio 2. čete protjera ustaše koji su bili na obližnjim položajima. Grupe u kojoj sam i ja bio upućena je baš na brdo gdje je seljanka rekla da je Prka. Napali smo ustaše, ali njih je bilo mnogo više nego nas, pa kada su to uvidjeli, pošli su u protivnapad. Mi smo ih dočekali žestokom vatrom. Imali smo dobre položaje, pa smo odbili taj napad. Puca se sa svih čuka. Priskočio nam je u pomoć drugi dio čete. Sada je cijela 2. četa bila angažovana u borbi, a kasnije su stupile u borbu i ostale jedinice bataljona i napale ustaše sa boka, te smo natjerali neprijatelja u bjekstvo. Nekolicinu smo zarobili, ali nijesu bili u ustaškim uniformama; pustili smo ih kućama, pošto su bili iz obližnjih sela. Među njima nije bio Prka. Pobjegao je sa društvom u Imotski.

10. februara smo cio dan progonili ustaše i predveče stigli do pred Imotski. U ovom odstupanju ustaše su davale neorganizovan otpor. Sa svih čuka su pucali, ali im je vatra bila neprecizna. Omladinac Mujo Buljugić koji je kod nas došao kada je bataljon bio u Duvnu, neustrašivo je jurio za ustašama i pozivao svoga druga Halila koji je takođe pošao sa njime iz Duvna, da ga slijedi. Hrabri su to borci. Ne izostaju iza prekaljenih proletera.

Nastupamo sa manjim kolonama po desetinama. Ustaše se povlače po grupama i pripucavaju iza svakog žbuna ili kamena. Tako smo izbili na jedan teren koji je do polovine bio pokriven

šumom. Kroz šumu je opasnije nastupati, jer su ustaše mogle da nas iznenade na svakom koraku. Razmišljam koju desetinu da uputim manje opasnijim pravcem. Desetar Bojica Ivanović, kao da je nazreo moje misli, uze pušku na »gotovs«, komandova desetini da krene za njim i zađe u šumu. Odmah ga je dočeka neprijatelj iz neposredne blizine, ali, srećom, nije bilo gubitaka. Bojica je sa desetinom brzo protjerao neprijatelja. To je bila posljednja zasjeda na koju smo naišli. Sada nas je očekivao neprijatelj u bunkerima, na periferiji Imotskog.

Noć se spustila. Spremni smo za napad na Imotski. Ispred našeg položaja čujemo kako se cestom kreću nekakva kola. Nijesmo načisto šta se dešava. Pitamo se da li se neprijatelj povlači ili mu dolazi pojačanje. Već smo nestrpljivi. Čekalo se da bombaši otvore prolaz kroz žicu i bunkere. Ispostavilo se da su se ustaše pokobile i nijesu smjele da nas sačekaju. Ušli smo u grad i počeli juriti i hvatati demoralisane ustaše. U gradu je opšta gužva. Na sve strane hvatamo obezglavljene ustaše i domobrane. Pojedine grupe daju otpor u gradu. Vodimo borbu u jednoj ulici u sjeveroistočnom dijelu grada. U drugoj ulici ispod nas vidimo jednu razularenu grupu.

— Ko je tamo — upitismo.

— Ustaše! — odgovoriše nam bez ikakvog uzbuđenja.

Rastjerali smo i posljednju grupu ustaša. Prestala je pucnjava. Imotski je oslobođen. Ima zarobljenih ustaša i domobrana. Jadno izgledaju i jedni i drugi. Plijena ima na sve strane, a najviše lijepog imotskog duvana.

Naređenje je da napustimo grad. Na izlazu iz grada, jedan meštani postavio burad sa vinom na ulicu i sve nas redom časti. Pijemo koliko ko može. Komandant bataljona Radisav Jugović Bako upozorava nas da se neko ne opije.

Odlazimo u selo Grazičići na kratak odmor. Dragan Vorkapić na ulici u selu našao jedan oficirski opasač sa privezanim čuturicom koja liči na bombu. Okupila se veća grupa drugova. Dogovaraju se da joj ispituju poreklo. Vidio sam da je to čuturica, pa upadom među drugove sa riječima:

— Čuvajte se, to je opasno.

Potom uzeh opasač i »bombu« i opasah oko sebe uz opšti smijeh na račun Dragana.

Sjutradan smo produžili da gonimo razbijenog neprijatelja u pravcu Ljubuškog. Jedan vod naše čete je određen u prethodnicu bataljona. Sa nama je pošao i komandir čete Mirko Batri-

ćević. Maršujemo cestom, a neprijatelja nigdje ne primjećujemo. Nađe neki seljak sa kolima te se svi potprasmu u njih. Konji pojuriše kasom. Sustizasmo pojedine neprijateljske vojnike ali ih prođosmo, računajući da će ih bataljon koji maršuje za nama sve pokupiti, ako bude potrebno. Sustigosmo i jednog ustašu u kompletnoj uniformi.

— E, ovog ćemo sa nama, reče komandir. Uхватismo ga i popesmo u kola.

— Divan li si, jadi te našli! A jesu li vam svi kao ti — počesmo da se izrugavamo sa njime.

Jadan je bio taj ustaša. Da nije imao ono »U« na kapi ne bi niko ni pomislio da je ikada bio vojnik.

Selo Drinovci nalazi se oko ceste koja vodi u Ljubuški. Dobili smo obavještenje da se u njemu nalazi veći broj ustaša i domobrana. Siđosmo s kola i pođosmo da posjednemo jedno brdo iznad sela. Tamo je bilo i nekoliko kuća. Seljaci su nas vrlo lijepo dočekali: počastiti hljebom i šunkom, a poslije i vinom. Kasnije smo se povukli u jednu šumu pored sela. Sjeli smo i prslonili se uz kamenje te se tako odmarali. Za osmatrača je postavljen Milovan Komadina. Dobra hrana, vino i relativno toplo sunce, uradili su svoje. Svi smo zaspali, a među prvima Komadina. Prvi se trgao iza sna komandir čete, probudio me i povukao:

— Joveta, vodi vod! Opoljjeni smo! Ustaše su ispred nas!

Onako bunovan, uzeo sam pušku, stavio metak u cijev i otkočio. Potrčali smo ka onom zaseoku gdje su nas častili seljaci. Računali smo da je tamo najsigurnije tući se sa neprijateljem dok ne stigne bataljon. Usrijed sela, u kamenoj ulici, sukobili smo se sa ustaškom kolonom koja je već bila ušla u selo. Čelni ustaša je viknuo:

— Predaj se!

Kako mi je puška bila otkočena, a prst na obarači, ne znam ni sam kako sam pritisnuo na obaraču i opalio. Pucanj je toliko iznenadio ustaše da su se odmah dale u bjekstvo. Tek tada sam došao k sebi. Počeli smo da pucamo za njima i vičemo:

— Bataljon opkoljavaj! Hvataj žive. Druga četa prebacuj se u pozadinu!

Vičem Zivku Krstoviću, zv. Gluvi Dado, da tuče iz puškomitraljeza.

— Ne mogu! Zaglavio se — odgovara Dado, psujući puškomitraljez.

Ustaše i dalje bezglavo bježe, ali se većina zadržala iza kamenjara na ivici sela. Počela je borba ručnim bombama. Odmah smo ih napali jer nijesmo smjeli ispustiti iz ruku inicijativu koju smo već dobili kada smo među njih uneli zabunu, te su počeli da uzmiču. Culi smo kako se svađaju između sebe i galame. Vidjeli su da nas je malo, a i puškomitraljez nam je zatajio. Zaustavili su se i počeli da se vraćaju. Poslali smo kurire u štab bataljona da bi nam što prije stigla pomoć. Nijesmo dugo čekali. Sada smo sigurni. Tu je cio bataljon, a pored toga minobacači i teški mitraljezi.

Bataljon još nije bio ni posio položaj, a ustaše su od Drinovaca počele da napadaju jačim snagama. Njihov napad je bio silovit. Valjda su mislili da nas je samo onoliko koliko je bilo u prvom sukobu. Nijesu mogli osmotriti dolazak našeg bataljona. Borba se razvila svom žestinom. Zakloni i nama i ustašama bile su kamene rupčage. Nekoliko sati se vodila borba. Ustaše su napokon uvidjele da imaju pred sobom jače snage nego što su računali, pa su počeli malaksavati. Više ne napadaju. Imamo i priličan broj zarobljenika. Još je pored nas i onaj ustaša što smo ga jutros zarobili. Sada je u komori. Pričaju da nije ni pokušavao da bježi. Moglo bi se zaključiti da je to bio neki bijedni domobran, pa da ga je neki ustaša primorao da zamijene odijela, te se tako spasio. Iako je nosio na kapi slovo »U«, nijesmo ga strijeljali. Borba se uglavnom vodi između Drinovaca i Opačka. Čistimo jednu po jednu rupčagu.

— Hodi, Joveta, da vidiš kako su se šćućurili kao kuka-vice — pozva me komandir čete.

Pogledah: u jednoj rupi nekoliko neprijateljskih vojnika, digli ruke — predaju se.

Neprijatelj je potučen. Zarobljenika je na desetine, a ima i priličan broj mrtvih. Mi nijesmo imali gubitaka. Ostaci neprijatelja protjerani su u pravcu Ljubuškog. Neprijatelj u Drinovcima bio je dio razbijenog garnizona u Imotskom.

Poslije akcije u Drinovcima i borbe koju su jedinice našeg bataljona vodile kod Ljubuškog, izvršili smo marš u pravcu Posušja. Stigli smo u selo Rakitno. To je uglavnom kraj sa dosta neprijateljski raspoloženih prema partizanima. Tu smo se dobro najeli kuhanog krompira, a zatim smo produžili u pravcu Drežnice. Spuštanje ka dolini Drežnice vrlo je otežano. Krećemo se po snijegom zatrpanim stazama. Drugovi se klizaju, spotiču i padaju. Veliki problem je prebaciti komoru u

dolinu Drežnice. Po strmim, snijegom pokrivenim klancima, moramo na rukama i konopcima spuštati stoku i toware. Krećemo se vrlo sporo. Pratećem vodu bataljona moramo redom pomagati da bi se spustio sa svim naoružanjem u dolinu, ali ne žalimo truda, jer i on nama pomaže u teškim momentima dejstvom svog naoružanja. Dolinom Drežnice kretali smo se normalno.

Približavamo se željezničkoj stanici Drežnica. 2. četa je dobila zadatak da poruši prugu lijevo od stanice, dok su ostale jedinice, pored rušenja pruge, likvidirale posljednje bunkere kod stanice na koje su ranije napadali dijelovi 2. proleterske brigade. Na željezničkoj stanici bilo je sve likvidirano kada smo, rušeći prugu, došli do nje. Onda smo se svi orijentisali na rušenje pruge. Podigli smo i pragove i šine i sve srušili u Neretvu. Ovaj način rušenja (pošto drugih sredstava nijesmo imali) pokazao se vrlo praktičnim. Srušeni dio pruge povlačio je za sobom i dio koji uopšte nijesmo ni dirali, te se sve to survalo u provaliju. Tako smo porušili nekoliko stotina metara pruge, a dobar dio je visio nad strmom obalom Neretve.

Negdje prije ponoći iznenadiše nas na drugoj obali Neretve farovi vozila. To je italijanska motorizovana kolona hitala da pruži pomoć garnizonima u dolini Neretve. Kolonu su najprije napali Srbijanci; tukli su je sa desne obale i onesposobili nekoliko vozila sa čela. Naša četa je dobila takođe zadatak da se prebaci na lijevu obalu Neretve i napadne kolonu sa čela. Prešli smo preko mosta u rejonu sela Donja Grabovica. Zbog teškoprohodnog terena gotovo čitava četa kretala se cestom. Talijani su nas dočekali, ali im je vatra uslijed tame bila neprecizna. Gađali su nas pojedinci koji su bili izišli iz vozila i zauzeli položaj iznad ceste. Ta je vatra bila opasnija od one koju smo trpjeli sa čela kolone. Ipak smo prodrli do prvih vozila i počeli da zarobljavamo Talijane. Morali smo da odredimo sprovodnike, jer se niko dobrovoljno nije javio da odvede zarobljenike do štaba bataljona. Odredili smo dva druga da sprovedu grupu od 20 Talijana koji su poslušno pošli, ali kada su vidjeli da ih samo dvojica sprovode, jedan se okomio na našeg Mališu i pokušao da mu otme pušku. Napadač je kažnjen, a ostali su pokorno produžili u pravcu štaba bataljona. Zaplijenili smo oko 20 vozila i zarobili njihovu posadu.

Zarobljenika ima na desetine. Italijani gotovo i ne daju više otpor, pa čak ni oni koji su na položajima iznad ceste.

U toj borbi sreli smo se sa borcima 2. proleterske brigade. Sa njima je i zamjenik komandanta Lune, koji poče da »grdi« našeg komandira čete Mirka:

— Zašto vi napadate našeg neprijatelja?

— Ako je vaš, evo vam ga — poče Mirko da se »ljuti«.

Poslije ove borbe uputili smo se u selo Donja Grabovica, na desnoj obali Neretve, radi odmora. Tu smo pregledali i »ratne trofeje« koji su se većinom našli po našim rančevima. Bilo je voća, pića, slatkiša.

Sjutradan pošli smo na željezničku stanicu koju su već bile posjele naše jedinice. Kada smo se približili stanici, bilo je sve obavijeno gustim dimom. Mislili smo da je zapaljena, ali ona je bila čitava. Šef stanice, neki živahan i veseo čovjek, izađe nam u susret.

— Kako to da ti stanica nije zapaljena, a tolike vojske prošle — i naše i neprijateljske — pitamo ga.

— Zašto da mi pale i ruše stanicu, kada sam ja sa svakim lijepo. Naiđu ustaše i Talijani i počnu gadati stanicu topovima ili minobacačima, a ja brže-bolje prinesem trulu slamu i zapalim, te gusti dim obavije stanicu. Odmah prestane paljba pošto smatraju da ona već gori. Isti slučaj bio je i sa vama. Kada je pala prva vaša granata, ja sam »zapalio« stanicu i, kao što vidite, čitava je. Smatram da ću i u slobodi šefovati u ovoj stanici.

Nasmejali smo se dovrtljivosti ovog čovjeka. Odatle smo pošli na Jablanicu. Naprijed su išle druge čete našeg bataljona. Borbe su vođene ze pojedine stanice i mostove do Jablanice, ali mi nijesmo učestvovali u njima sve do Jablanice, gdje smo stigli treći dan poslije upada u dolinu Neretve. Neprijateljska artiljerija je na jednoj ravnici van utvrđenja, ali nije toliko opasna kao avijacija, iako dejstvuje po našim položajima oko Jablanice. Smjestili smo se u jednu staru drvenu kuću, udaljenu oko kilometar od neprijateljske kasarne. Avijacija nas stalno bombarduje. Kuće se ruše. Zene kukaju i gone nešto stoke u brda. Pojedinci predlažu da napustimo kuću, pošto je tu grupisan cio vod sem osmatrača. Otvorili smo prozore. Bombe padaju na sve strane. Jedna kuća, na udaljenju oko pedeset metara, ode u paramparčad. Na »našoj« kući svi su prozori polupani. Od potresa, pojedinci su popadali po podu. Ne znamo da li je bolje da idemo napolje ili da ostanemo u kući. Pored artiljerije, neprijatelj tuče iz aviona i mitraljeskom vatom, pa ako izađemo, bojim se da će biti više gubitaka. Ovako smo zaštićeni od mitraljeske vatre i manjih parčadi.

Još nemamo neki precizniji borbeni zadatak. Neko predloži da se sklonimo u pećine na obali Neretve koje se nalaze u neposrednoj blizini. Sklonili smo se. Na položaju su ostali samo osmatrači. U pećinama smo sigurni i od najjačih avionskih bombi. Šalimo se, zadirkujemo i čekamo dalji zadatak. Dobili smo ga. Moramo na položaj. To je bilo uoči odlučujućeg napada. Na položaj smo izašli za dana, ali pošto se primicala noć, nije nas avijacija više uznemirivala. Na dvesta metara su od nas neprijateljska artiljerijska oruđa. Tučemo poslugu, ali ne uspijevamo da se dokopamo oruđa jer ih neprijatelj štiti jakom vatrom iz utvrđene kasarne.

Borba je nastavljena 21. februara 1943. godine. Neprijatelj se uporno brani iz svojih skloništa i bunkera. Mi navaljujemo. Naša artiljerija i minobacači tuku svom žestinom. Jedna granata je pala u skladište municije u krugu kasarne. Prvo što sam uočio u opštoj tutnjavi koja je bila posljedica eksplozije u skladištu, bio je jedan neprijateljski vojnik koji je letio kroz vazduh raširenih nogu i ruku, lupio u preostali dio skladišta i, prilijepljen, ostao na krovu. Iskoristili smo zabunu do koje je došlo i projurili pored napuštenih topova u kasarnu. Neprijatelj je bio ošamućen te je davao neorganizovan otpor.

Zauzeli smo i kasarnu u čijern je razrušenom dijelu zatrpano i više neprijateljskih vojnika. Naiđosmo na jednog kojem je iz ruševina virio samo dio glave. Vikao je »mama mia«. Neprijatelj je, a žao mi ga je što se tako muči. Naše sanitetsko osoblje ne može mu pomoći... Evo nas u prostorijama ambulante. Ima težih i lakših ranjenika. Dosta je ranjenih i mrtvih. To je rezultat borbe za Jablanicu. Jadno izgledaju! Sta će sa njima biti!? Pokrivaju se ćebadima preko glave iako im nije zima. Ostavljamo ih. Pobrinuće se o njima njihov sanitet. Napuštamo kasarnu u kojoj ostaje posada. Bojimo se napada iz vazduha. Oni neće prezati ni pred tim što su unutra njihovi vojnici.

Odmaramo se pored rijeke Doljanke. Sa nama su i zarobljeni Talijani. Hrane ima dosta i za jedne i za druge. Nađe se ponešto i da se popije. Među Talijanima čuje se ponegdje »Avanti popolo«. Naiđoše neprijateljski avioni. Bojimo se bombardovanja, ali nas Talijani ubjeđuju da neće bombardovati govoreći da su im oni dali signale. Među zarobljenim Talijanima odmah se vidi kojeg starješinu vojnici vole, a kojeg ne.

Poneki vojnik drsko razgovara sa svojim starješinom, pa i vikne na njega, samo što ga ne bije. Oko njih se odmah skupljaju veće grupe, ali ih mi smirujemo.

BORBA ZA RANJENIKE

•È I

1. marta 1943. godine stigli smo u Ostrožac. Tu je odmor i priprema za marš. Borci sređuju opremu i čiste oružje. Pojedinci su se spustili do Neretve da se operu. Pošto sam doveo svoje stvari u red, zadoh malo u mjesto. Nasred ulice vidim grupu ljudi. Iz radoznalosti im priđoh. kad tamo, Filip Radičević Fičo, borac 2. čete, vodi razgovor sa mještanima.

— Šta je to, Fičo? — upitah ga tiho.

— Znaš, Joveta, ja sam ovdje do rata bio učitelj, pa mi je ovo prvi susret sa njima od kako je rat počeo. Potom se i ja uključih u razgovor. Pored pitanja u vezi sa borbenom situacijom, jedan stariji čovjek upita Fića kada ćemo početi sa školovanjem djece. Koliko je ovo pitanje iznenadilo Fića, još više mu se ozarilo dobroćudno lice.

— Ja mislim — dok potučemo Nijemce počće škola. Nećemo čekati do kraja rata — odgovori Fičo smiješeći se.

— Daj bože — reče seljak.

Fičo ne stiže da odgovori svim poznanicima, a oni ga slušaju sa najvećom pažnjom. Tu su i njegovi đaci. Fičo je srećan što je opet među njima. Razgovor bi se otegao u beskonačnost da nijesmo dobili naređenje za pokret. Čujemo da idemo za Gornji Vakuf. Nijemci su već dtugi mjesec u ofanzivi. Hoće da presijeku odstupnicu naših snaga i ugroze nam ranjenike koji se kreću od Livna ka Prozoru. Naši jedva odolijevaju napadu Nijemaca. »Ranjenici stižu u Prozor«, »Ugrožena je Centralna bolnica«, slušamo dok se pripremamo za pokret.

Pošli smo pješke i stigli do Rame, gdje su nas sreli naši kamioni. Bili smo iznenađeni vožnjom kamionima na kojima smo prošli kroz Prozor, iz kojeg su se kroz noć nazirale siluete bunkera. Koliko je odlučnosti i požrtvovanja trebalo da se osvoji ovaj utvrđeni grad. U Prozoru se nijesmo zadržavali, a poslije nekoliko kilometara iskricali smo se iz kamiona i opet produžili pješke.

U rejonu sela Cališ zadržao nas je komandant bataljona Radisav Jugović Bako i naredio da se prikupimo. Znali smo da će nam saopštiti nešto važno.

— Borba koju ćemo voditi kroz koji čas, biće najteža i najslavnija od svih dosadašnjih; to će biti za spas ranjenika — govorio je Bako.

Najdublje su mi se urezale u sećanje riječi o ranjenicima.

— Oni su bespomoćni reče Bako. Oni su naši drugovi. Mi ih moramo spasiti. Njihove oči su uprte u nas. Nijemci ne smiju preći preko nas živih. Ma koliko nasrtali, mi ćemo ih tući i odbaciti natrag. To od nas traži i vrhovni komandant.

Bako je govorio sa zanosom. U očima mu se čitala odlučnost. Njegove riječi su nas ispunjavale vjerom u pobjedu nad neprijateljem koga nijesmo mnogo poznavali jer je naš sukob sa Nijemcima kod Kreševa bio kratkotrajan.

Pošli smo uzbrdicom ka Nijemcima. Komanda čete je na čelu, a četa je u prethodnici bataljona. Tu je i komandant bataljona. Nijesmo umorni. Ne osjećamo ni znoj koji se sliva niz leđa. Ne razgovaramo. Svi mislimo o ranjenicima, o zadatku koji moramo izvršiti. Riječi komandanta odzvanjaju u ušima. Moramo pobijediti, moramo tući Nijemce! Ti su ranjenici bili u prvim borbenim redovima. I ja sam među njima bio kao ranjenik u Centralnoj bolnici.

Stigli smo do jednog brdašca, blizu Aržanove i Novakovića staje. Razvijamo se u streljački stroj i polazimo naprijed. Sa lijeve strane, u šumarcima, primjetismo jednu grupu Nijemaca kako se prebacuje ka svojoj glavnini. Nijesu otvarali vatru, a ni mi na njih jer su brzo umakli u šumu.

Nastupamo oprezno uz brdo. Evo nas gotovo na vrhu, a još nema borbe. Odjednom na našem desnom krilu, u šumi, kao da se nebo prolomi. Jednovremeno su otvorili vatru i Nijemci i naše jedinice. Prebacujemo se od zaklona do zaklona. Nijemci nas gađaju ali nemamo gubitaka. Na vrhu brda počinje obračun. Dejstvuju mitraljezi i bombe. Suma je dobar zaklon i za nas i za njih. Svi smo priljubljeni uz zemlju. Primjećujemo po gdjejkoji vrh njemačkog šlema koji se odvaja od zemlje.

Na našem desnom krilu borba se razvila svom žestinom, ali se postepeno počeo udaljavati. Tuku nas artiljerija i minobacači, ali nas prebacuju. Dobro smo izmiješani sa neprijateljem. Jedan juriš i eto nas na vrh brda. Odbacili smo Nijemce, ali pošto su se malo sredili, opet su pošli na nas. Vatra našeg automatskog oružja ih je pokosila. Ubijen im je jedan oficir i nekoliko vojnika. Među njima je pometnja. Kasnije su opet

pokušali da nas zaobiđu kroz šumu sa lijevog krila. To im je donekle uspjelo. Počeli su sa našeg lijevog boka da djeluju. Okrenuli smo se prema njima i počeli ih tući. Osjetio sam jak udarac u leđa. Poveće parče granate raznijelo mi je ranac. Sreća što je udarilo u porciju punu hrane, te sam ostao neozleđen. Pošli smo u napad sa ručnim bombama, jer smo vidjeli da je uslijed blizine, iako nas razdvaja poneki šumarak, dejstvo ručnih bombi najefikasnije. Kada smo ih zasuli bombama, nastalo je komešanje među njima. Naši puškomitraljesci: Milovan Komadina, Veselin Bilanović, Zivko Krstović i drugi, nemilosrdno sipaju vatru po Nijemcima koji počinju da odstupaju. I komandir čete uzima puškomitraljez u ruke i briše neprijatelja. Šaljivi Milovan Komadina, iskusni puškomitraljezac, bacajući ručnu bombu podviknu:

— Eto ti još jedna »kruška«, Švabo, neka ti je alai.
Zatim opali još jedan rafal i jurnu naprijed.

Nijemci su potučeni. Odstupaju u pravcu Oštraca (k. 1312). Pošli smo za njima, ali nijesu nas sačekali na Oštracu već su odstupili ka Kobili. Na Oštracu su naša četa i štab bataljona. Razgovara se o tome kako da se napadnu Nijemci na Kobili, pošto 2. četa prethodne noći nije posjela Kobilu iako joj je to bio zadatak. Komandir čete Radisav Raspopović mi naređuje da sa bombašima zauzmemo bunkere na Kobili (k. 1301) i omogućim bataljonu dalje potiskivanje Nijemaca.

U napad smo pošli sa tri grupe bombaša, sa tri strane, svaka sa po jednim puškomitraljezom. Lijevu je predvodio Savo Zivković, desnu Blažo Radović, a sa srednjom sam bio ja. Kada smo došli u podnožje Kobile, zaustavili smo se i detaljno utanačili zadatak svake grupe. Blažo Radović je bio nešto uzrujan. Pokušali smo da ga umirimo. Stariji je čovjek, umoran je; znali smo da će ga to proći. Zadatak će izvršiti hladnokrvno. Neće ustuknuti ni pred kakvom opasnošću. Privlačimo se tiho kroz tamnu noć. Neprijatelj nas nije opazio. Prišli smo do ispred samih bunkera. Tišina! Upinjemo se da tačno osmotrimo teren. Spremni smo. Najednom, gluhu tišinu prolomi glas starog profesora Blaža Radovića.

— Ko je tamo? Ko si? Javi se!

Jednovremeno su poletjele bombe iz ruku Blažovih i Nijemaca s kojima se susreo pre nego je prišao bunkerima. Dobrog i hrabrog profesora raznijele su bombe zajedno sa dva Nijemca s kojima se susreo. Istovremeno smo bacili i mi bombe, kao i grupa Sava Zivkovića. Čulo se komešanje i jauk u njemačkim

bunkerima, ali su se oni odmah sredili. Poletjele su i njihove bombe na nas. Vodimo dvoboj sa bombama i puškomitraljezima. Zauzeli smo prve bunkere, ali ih ima još dosta do vrha glavice.

Na desnom krilu ne čuje se više borba. Tamo su se utišali i Nijemci i naši. Sa lijevog krila sam dobio obavještenje da su naši takođe zauzeli prve bunkere. Sta sada da radimo? Nemamo veze sa ostatkom Blažove grupe. Nijemaca ima mnogo. Nijesu se pokolebali od našeg prvog juriša. Ipak moramo još jednom probati, zadatak treba izvršiti.

Ponovo polazimo na juriš s bombama. Čujemo da i grupa Sava Živkovića baca bombe. Poslije nekoliko sekundi i grupa sa desnog krila bacila je bombe. U ovom naletu zauzeli smo sve bunkere sem onog centralnog, najvećeg. Nijemci polaze u protivnapad. Uspjeli smo da ih odbacimo. Mali predah, a onda treći put idemo na juriš, jednovremeno sve tri grupe. Kobila »gori« od ručnih bombi i puškomitraljeske vatre. To su naše posljednje bombe. Usljed vatrene uragana puškomitraljezac Milovan Komadina bacio je posljednju bombu i poletio za njom ka njemačkom bunkeru, otvarajući vatru iz svog puškomitraljeza. Samo što se napola podigao i prvi korak napravio, njemački rafal odnio mu je pola glave i lijevo rame. Njemačka granata mu je uništila puškomitraljez.

Nijemcima je stiglo pojačanje. Tuku nas s fronta i s oba krila. Nemamo više bombi. Ostali smo i bez municije. Riješismo ipak da malo sačekamo, nadajući se da će nam stići pomoć. Teško je ranjen i omladinac Mujo Buljugić iz Duvna. U svim borbama je bio među najboljim. Pogođen je u glavu kada je u posljednjem jurišu na centralni bunker pošao za bombašima. Moramo ga iznijeti iz borbe da mu se ukaže pomoć. Ako neprijatelj navali biće kasno. Određen je Aco Nikolić da iznese ranjenog Muja koji je zahtijevao da u toj teškoj situaciji ostane u borbi. Nije imao ko da nosi ranjenike, a trebalo je i ostalima pomoći. Samo nas je još nekoliko zdravih. Evakuišemo ranjenike, a jedan dio ostaje još ispod bunkera. Izgleda da i Nijemci nemaju više volje za ispade jer imaju velike gubitke. Povremeno bace po koju bombu, ali cilj ne pogađaju. Mi im još rjeđe odgovaramo.

Već sviće. Moramo da odstupamo. Sigurno ćemo se vratiti. Ovoga puta smo došli do vrha Kobile. Mrtvi su tamo ostali, a ranjene smo iznijeli. Doći ćemo opet da protjeramo Nijemce i sahranimo ranjene. Bataljon je pošao u napad na Kobilu. Pred

našim silovitim naletom Nijemci su počeli bezglavo bježati. Kobilu je pala. Dosta smo žrtava dali za nju. Po krvi i parčadima ljudskog mesa, što smo vidjeli u njemačkim bunkerima, moglo se zaključiti da su skupo platili borbu za Kobilu.

Došli smo do mrtvog Milovana Komadine. Samo pola glave i lica mu je bilo na trupu. Oko je bilo otvoreno. Kao da smo u tom oku čitali: »Drugovi, bunkereri su slobodni. Ja ću ovdje ostati na straži, a vi produžite sa uništavanjem Nijemaca.«

Pošli smo dalje i zastali na mjestu gdje je raskomadan njemačkim bombama ležao Blažo Radović, a kraj njega i dva mrtva Nijemca.

Javiše da je umro Mujo Buljugić. Bio je stalno u besvjesnom stanju. Ana Ljumović ga je držala i masirala mu ruke. Poslije jecaja Mujo je otvorio oči. Jedna suza mu se skotrljala niz lice i pokvasila Anine ruke na kojima je i umro. Sahranili smo ga u podnožju Kobile. Tamo su sahranjeni i Blažo Radović iz Zete, Milovan Komadina Kordunaš i još dosta drugova iz ostalih naših jedinica.

Žalost za drugovima ne može se sakriti. Plače Halil koji je pre nekoliko mjeseci pošao iz Duvna sa Mujom. Plače Ana na čijim je rukama umro. Svi plaču. A zašto? I prije smo gubili drugove, pa nijesmo ovako plakali. I meni potekoše suze.

Ranjenici su evakuisani. Završila se borba za Kobilu. Nijemci su se poslije ovog poraza ubrzo povukli ka Vakufu. Ranjenici su spaseni, uz teške gubitke, ali baš onako kako nas je zadužio komandant Bako.

Joveta BOBICÍĆ

IZ DNEVNIKA

15. februara. »U selu Drežnica, pokret za željezničku stanicu Drežnica i napad na istu od strane 2. proleterske brigade«.

Iz sela Rakitno u koje smo bili stigli u toku noći iz Posušja, izvršili smo pokret za selo Drežnicu, preko ogranaka planine Čvrsnice, gdje smo naišli na veliki snijeg, a naročito na zaravan katuna Raskršće. Odatle je trebalo da se spustimo preko mjesta Drage, uzanim i teško prolaznim klancem, koji se usjekao između litica planine Čvrsnice i Čabolje. Iako je prina već bila utabana — prošla je 2. proleterska brigada — snijeg je tu i tamo propadao što je otežavalo pokret, naročito komore i artiljerije, pa smo bili prinuđeni da materijal prenosimo na rukama. U dolinu Drežanke stigli smo pred zalazak sunca, smjestili se u selo Striževo i tu večerali. Baš kada smo ulazili u selo, italijanska avijacija je nadlijetala i bombardovala dolinu Drežanke, U toku noći produžili smo pokret za željezničku stanicu, odakle smo slušali mitraljeske rafale. To je 2. proleterska brigada vršila napad na Drežnicu.

16. februara. »Pokraj štreke (želj. pruge o. p.), rušenje iste, napad na žandarmerijsku stanicu u selu Sjenica, na lijevoj obali Neretve, i zauzimanje iste«.

U rasvitku dana začelje kolone 3. bataljona ulazilo je u željezničku stanicu Drežnica, koju je bila zauzela 2. proleterska brigada, ali se borba još vodila sa italijanskom posadom u bunkerima (na ušću Drežanke) i sa kolonom na lijevoj obali Neretve koja je naišla od Mostara. Mi smo produžili pokret desnom obalom Neretve uzvodno, a ispred nas kretao se 1. bataljon naše brigade, koji je likvidirao neprijateljsku posadu na željezničkoj stanici Gornja Grabovica, a zatim prešao na lijevu obalu Neretve preko uzanog visećeg mosta i likvidirao neprijateljsku

posadu u selo Gornja Grabovica. Mi smo ovoga dana rušili prugu između željezničke stanice Drežnica i Gornje Grabovice, odakle smo krenuli na žandarmerijsku stanicu u selo Sjenica i raščistili situaciju od sela Gornja Grabovica, gdje je pored žandarma bilo i italijanskih jedinica, koje su u toku prošle noći posiate iz Mostara kao pojačanje garnizonima u dolini Neretve. Međutim, jedinice 2. proleTERSke brigade uspjele su da razbiju ove neprijateljske snage. Dio kolone je uspio da se probije ka Jablanici, a jedan broj je ostao na željezničkim stanicama i u naseljenim mjestima od Drežnice do Jablanice, pa se u svakom mjestu do Jablanice nailazilo na italijanske vojnike.

Prešli smo preko visećeg mosta preko Neretve kod Gornje Grabovice i kolskim putem produžili za Donju Grabovicu. Usput smo naišli na jednu veću grupu zarobljenih italijanskih vojnika, koje je sprovodio naš 1. bataljon. Bez mnogo napora zauzeli smo žandarmerijsku stanicu u selu Sjenica i zarobili oko 20 žandarma i 60 italijanskih vojnika. Neprijatelj se, čim je vidio da su naše snage jake, odmah predao. Naša 2. četa je zatim likvidirala neprijateljske snage južnije od sela Sjenice i zapalila nekoliko kamiona. Poslije ove akcije 3. bataljon se smjestio u selo D. Grabovica radi odmora, gdje je ostao 17. i 18. februara, obezbjeđujući se od pravca Mostara i rušeći komunikaciju.

20. februara. »Preko Gornje Grabovice za Jablanicu i napad na istu«.

Jablanicu su branile prilično jake italijanske snage koje su pripadale diviziji »Murde«, sa posadama na svim željezničkim stanicama i većim naseljenim mjestima. Neprijatelj je bio organizovao i spoljnu odbranu Jablanice. Naš bataljon je nastupao desnom obalom Neretve, kolskim putem. Otpor neprijatelja na prilazima Jablanice brzo je slomljen, Italijani su se povukli u staru austrijsku kasarnu i žandarmerijsku stanicu. Oko kasarne su bili podignuti veliki tvrdi bedemi preko tri metra visine, a na uglovima kameno-betonski bunker na sprat, iz čijih se puškarnica mogao tući svaki prilaz kasarni sa svake strane. Na vratima i prozorima žandarmerijske stanice bile su vreće sa pijeskom.

Naš bataljon je napadao kasarnu sa zapadne strane, preko sela Jelačići. Padom mraka privukli smo se kasarni, ali nije bilo moguće prebaciti se preko bedema, pa smo jedino mogli napadati ubacivanjem ručnih bombi, računajući da ćemo prisi-

liti opkoljenog neprijatelja, ali se on uporno branio mitralješkom vatrom i ručnim bombama.

21. februara. »U Jablanicu — na položaju«.

Bilo je nemoguće ostati na položajima oko kasarne, jer je teren bio čist, pa se bataljon u zoru povukao u selo Jelačići, koje se nalazi neposredno do Jablanice. U toku dana naša artiljerija i minobacači nanosili su velike gubitke neprijatelju u kasarni. Nas su bombardovale »štuke« od čega smo imali nekoliko ranjena druga. Padom mraka bataljon je povučen u rezervu, a zamijenio nas 1. bataljon.

Ove noći slušali smo radio-vijesti »Slobodna Jugoslavija«. Kada nam je rečeno da je ona u Moskvi teško smo vjerovali, jer je već govorila o našim pobjedama u dolini Neretve. Da li je moguće da u Moskvi već o tome znaju? Vijesti o velikim pobjedama Crvene armije pod Staljingradom nisu nas iznenadile.

22. februara. »Jablanica je pala«.

Dok su naši bataljoni vršili pritisak na neprijatelja u kasarni (vjerujući da će poslije njene kapitulacije i oni u žandarmerijskoj stanici obustaviti dalji otpor), naša artiljerija i minobacači stalno su je zasipali granatama. Municije smo imali dosta, ali su Italijani cijelog dana pružali otpor nesmanjenom žestinom. Najednom je nastala takva detonacija u kasarni da se zemlja potresla pod nama, a crni dim se digao u visinu preko 50 metara. Jedna minobacačka mina sa usparačom, koju je ispalio nišandžija našeg bataljona, udarila je u bunker gdje se nalazila municija, probila ga i eksplodirala, pa su veći dio bedema i nekoliko okolnih bunkera razrušeni. Eksplozija je natjerala neprijatelja da kapitulira.

Zatekao sam se u štabu 2. divizije kada je kurir obavijestio komandanta divizije da su se Italijani u kasarni predali. Drug Peko mi je rekao: »Hajdemo, Filipoviću, da vidimo četkice!«. Pošli smo u kasarnu, koja više nije ličila na tvrđavu, već na ogromnu ruševinu betona i kamena, pod kojima su se nalazili pritisnuti mrtvi ili ranjeni italijanski vojnici. Na sve strane se čula vriska i kukanje: »Mama mia«, »Partizano, ja komunist«, »Ne macare«, itd. U krugu kasarne gledamo unakažena ljudska bića. Cio prostor je načičkan mrtvim ljudima i mazgama, te porazbacana oprema i naoružanje. Kakav je lom napravila jedna jedina minobacačka mina! Ulazim u kasarnu i vidim mnogo mrtvih i ranjenih vojnika. Naši borci su postrojavali zarobljene.

Nigdje da vidim oficira, što me iznenadi. Kao da su svi izginuli. Ispostavilo se, međutim, da su se preobukli u vojničke uniforme, plašeći se da ne budu strijeljani. U stroju je otkriveno oko 15 oficira, među njima i 3 lekara koje smo odmah sproveli u našu bolnicu.

23. i 24. februara. »U Jablaničkom tunelu, gdje proslavljamo 25-godišnjicu Crvene armije«.

Zarobljene italijanske vojnike čuvao je naš bataljon (koji je ujedno bio i posadna jedinica u Jablanici). Kad smo ih nahranili, cio dan su nam pjevali italijanske pjesme. Smjestili smo ih u jednom potoku između sela Lug i Jablaničkog tunela (južno od Jablanice). A o 25-godišnjici Crvene armije govorio je zamjenik komesara bataljona Marko Lakić.

25. februara. »Iz Jablanice za Konjic; Prva i Druga četa u napadu, a naša Treća četa u rezervi«.

Jedinice koje su napadale Konjic (dijelovi 1. i 3. divizije) nijesu uspele da ga zauzmu zbog prodora jačih njemačkih snaga od Sarajeva, pa su upućeni 1. i 2. bataljon naše brigade da pojačaju napad. Bataljoni su pošli ka Konjicu odmah poslije zauzeća Jablanice. No, pojavom jakih četničkih snaga od Nevesinja, upućen je ka Konjicu i naš bataljon kao pojačanje i obezbjeđenje 1. i 2. bataljonu koji su bili zauzeli dio Konjica na lijevoj obali Neretve. Bataljon je sa 1. i 2. četom obezbjeđivao pravac od Nevesinja i Boračkog jezera, otkuda su nastupali četnici, a 3. četa je bila na obezbjeđenju štaba 3. udarne divizije, koji se nalazio na pola puta između Ostrošca i Konjica.

26. februara. Bataljon je povučen od Konjica i upućen na planinu Prenj gdje su se, prema nekim podacima, bili pojavili četnici. U toku noći stigli smo na Uble, ali nijesmo ni na koga tamo naišli.

27. februara. Na planini Prenju, tj. na katunu Ubli zadržali smo se do ručka, radi izviđanja pravca od Nevesinja, pa smo se poslije podne vratili u selo Modriš na cesti blizu Ostrošca gdje smo i zakonačili.

28. februara. »Sa položaja iznad sela Čelebića za Ramu«.
Iz sela Modriša pošli smo izjutra i posjeli položaje iznad sela Čelebića, radi prihvata jedinica naše brigade, koje su bile

u borbi kod Konjica. Do povlačenja snaga od Konjica došlo je zbog pogoršanja situacije od Gornjeg Vakufa, gdje su nadirale jake njemačke snage od Bugojna. One su ugrozile bolnicu Vrhovnog štaba, koja se nalazila na prostoru Prozor — Sćit. U toku dana neprijateljska avijacija je stalno vršila bombardovanja oko Konjica.

1. marta. »U Rami, naveče pokret kamionima preko Prozora. Putovali cijelu noć«.

Situacija na pravcu Gornji Vakuf — Prozor, stvorena prodorom jakih njemačkih snaga na sektoru planine Raduša — Makljen, neposredno je ugrozila bolnicu Vrhovnog štaba. Naše snage na ovom pravcu, bile su iscrpljene i nedovoljne da zaustave prodor jačeg neprijatelja na prostoriju Prozor — Sćit, što bi značilo uništenje naših ranjenih i bolesnih drugova, koji su čekali na transport kamionima preko Konjica do Boračkog jezera. Trebalo je brzo i energično intervenisati i spasiti ranjenike. U tom cilju je i 3. bataljon 4. proleterske brigade krenuo ka planini Kobila da sa ostalim bataljonima brigade ne dozvoli prodor Nijemaca ka Prozoru.

Od željezničke stanice Rama do sela Gračanica, koje se nalazi u dolini Rame, maršovali smo noću. U Gračanici su nas čekali kamioni, kojima se prebacio naš 2. bataljon do Prozora. Dok smo sjedali u kamione rekli su nam da se u Gračanici nalazi drug Tito i Vrhovni štab.

2. marta. »U borbama prema planini Kobila iznad Gornjeg Vakufa«.

U rasvit dana stigli smo u Prozor, gdje smo se iskrcali iz kamiona i odmah produžili preko sela Lapsunj za 2. bataljom, čija se kolona nazirala ispred nas. Prolazeći ispod Vilića gumna, začelje 2. bataljona zamicalo je u šumu na Vilića gumnu. Tu i tamo, na prostoru planine Makljena i Raduše, čuli su se rafali »šaraca« i detonacija artiljerijskih granata. Dok smo maršovali preko zaravni Pale, primijetili smo manje grupe vojnika kako se kreću po jugozapadnim padinama Karaulice (k. 1398). Pretpostavljali smo da su to partizani iz neke krajiške ili banijske jedinice, koje su tamo već vodile borbu. Komandant bataljona Radisav Jugović Bako, uputio je jednu patrolu ka Karaulici, ali tek što je patrola izmakla, nastala je uraganska vatra mitraljeza i ručnih bombi na Vilića gumnu, kojom je tučena i kolona

našeg bataljona. Krenuli smo u napad i brzo zauzeli prve položaje, otkrivši da neprijatelj nema većih snaga na njima. Produžili smo ka Karaulici radi sadejstva 2. bataljona na Vilića gumnu. Sukobili smo se sa jačim neprijateljskim snagama koje su protivnapadima pokušavale da povrate položaje koje smo već bili zauzeli.

U toku dana ovladali smo Karaulicom i vodili borbu za Oštrac (k. 1312), utvrđen rovovima. Imali smo više mrtvih i ranjenih, među kojima je teško ranjen komandir 2. čete Mirko Batrićević. Pred noć je jenjavala borba na Vilića gumnu, a na položajima našeg bataljona bivala sve jača. Pokušaji neprijatelja da zauzme Karaulicu nijesu uspjeli.

Nijemci su ovoga dana bili odbačeni sa Vilića gumna i Karaulice, čime je i bitka za ranjenike toga dana bila riješena, u kojoj se naročito istakao 2. bataljon 4. brigade i njegov komandant Niko Strugar.

3. marta. »Na istim položajima«. U toku noći zauzeli smo Oštrac (k. 1312) i vršili napad na Kobilu (k. 1301), ali nijesmo uspjeli da je zauzmemo, jer su Nijemci na Kobili pojačali snage, naročito poslije neuspjeha na Vilića gumnu, pokušavajući da povrate Karaulicu i Oštrac, ali bez uspjeha. Naveče smo ponovili napad na Kobilu, ali bez uspjeha. Položaji neprijatelja su jako utvrđeni. Prilikom napada imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih, a među poginulima bio je i profesor Blažo Radović.

4. marta. »Juriš, povlačenje, opet juriš i ovladavanje Kobilom. »Naveče odlazimo na odmor a ujutro opet na položaju«.

Bilo je nužno ovladati položajima na Kobili, radi obezbjeđenja lijevog boka glavnini 1. i 2. divizije, koja je vršila protivudar dolinom rijeke Vrbasa. Naš bataljon je negdje oko 9 sati izvršio napad na Kobilu. Ja sam sa svojom desetinom bio pridodat 1. četi, na desnom krilu bataljona. Podišli smo neprijateljskim položajima na domet ručnim bombama i već počeli juriš, kad komandir čete naredi da se odstupa. Neprijatelj je baš u tom momentu jačim snagama pristizao na Kobilu. Teren je na ovom pravcu bio djelimično otkriven, a neprijatelj se nalazio na dominirajućim položajima. Pred samim neprijateljskim rovom poginuo je Jakov (prezime mu se ne sjećam) iz okoline Knina, borac moje desetine, koji je došao poslije razoružanja Đuićevih četnika. Nije imao više od 20 godina, a isticao se hrabrošću kao i stari partizani.

Povlačeći se iz nedovršenog juriša naišao sam na teško ranjenog zamjenika komesara 1. čete Milosava Maljetu Babića, kod koga je bila samo četna bolničarka Vukosava Šaranović, koja me je molila da ga ne ostavljamo. Pozvao sam neke drugove iz 1. čete i, pod vrlo teškim uslovima, uspjeli smo da iznesemo Maljetu, ali sam tom prilikom lakše ranjen u nogu. Odmah iza ovoga naišla je njemačka avijacija i bombardovala naše položaje. Imali smo dosta mrtvih i ranjenih.

Položaje na Kobili bilo je nužno zauzeti, pa je 3. bataljon, poslije kraćeg predaha, izvršio ponovo juriš i borbom prsa u prsa ovladao Kobilom, razbio jake njemačke snage, a tim obezbijedio lijevi bok snagama koje su nastupale ka Gornjem Vakufu. Njemačke snage su najterane u panično bjekstvo ka Bugojnu, čime je stvoreno potrebno vrijeme za prebacivanje bolnice iz prozorske kotline ka Neretvi. Gubici našeg bataljona u ovim borbama bili su preko 50 mrtvih i ranjenih drugova.

5. i 6. marta. »Preko sela Voljice, iznad Gornjeg Vakufa, i preko planine Raduše«.

Bataljon je sa Kobile produžio gonjenje neprijatelja preko Gornjeg Vakufa ka Bugojnu, lijevom obalom Vrbasa, da bi se u toku 6. marta vratio do Prozora, gdje su bili lakši ranjenici i bataljonska komora.

7. marta. »Iz Prozora za Jablanicu, a odavde u selo Dobrigošće«.

Bataljon se noću 6. marta vratio do Prozora, odakle smo produžili za Jablanicu. Usput smo nailazili na članove Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, koji su nam čestitali na držanju u borbi. Tek smo tada mogli da sagledamo kakav je zadatak imala naša brigada i koliko je drug Tito imao povjerenja da će ona ovaj zadatak i izvršiti.

Dolinom Rame i u samoj rijeci ležali su mrtvi italijanski vojnici i porazbacana oprema, što je svedočilo da se ovdje vodila teška borba. Ovaj krš i lom je napravila 3. udarna divizija NOVJ, goneći neprijatelja dolinom Rame. Kada smo stigli na ušće Rame u Neretvu i vidjeli porušene mostove, iznenadili smo se. Objašnjeno nam je da je ovo urađeno zato da bi se zavarao neprijatelj kao da ćemo opet nazad za zapadnu Bosnu.

Prelaz preko napola prelomljenog mosta u Jablanici, bio je naporan. Morali smo se spuštati visećim krajem do same površine rijeke, a onda se ponovo penjati uz drugi kraj konstrukcije. Bila je dovoljna mala neopreznost pa da se čovek nađe u brznoj vodi. Kako li je bilo borcima 2. dalmatinske brigade, koji su pod neprijateljskom vatrom prelazili preko ovog krša od gvožđa? Oni su likvidirali četnike u bunkerima koji su se nalazili na vrhu samog mosta.

8. marta. »U selo Dobrigošće. U tri sata pokret preko sela Javorika za selo Brezu«. U Brezi je bataljon prekonačio obezbjeđujući se od Prenja, gdje su bili četnici.

9. viarta. »Na položajima povrh sela Breze i Idbara. Naveče pokret preko Idbara. Na položaju prema Konjicu«.

Jedini pravac kretanja — i brigade i bolnice — od željezničkog mosta na Jablanici, bio je seoskim putevima preko sela Dobrigošće, Javorika, Idbara i planinskih staza preko pl. Ljubina i Majdana na Gornju Bijelu (sjevernim ograncima Prenja), što je iziskivalo velike napore, naročito prilikom prenošenja ranjenika i bolesnika. Da bi se ovaj pravac obezbijedio branile su ga snage dovoljne za njegovu sigurnost, pa su ovdje i vođene stalne borbe, sve dok nije i posljednji ranjenik prebačen za Boračko jezero. Naš bataljon je posio položaje na pravcu Konjic — selo Turja (Kavala).

10. 11. i 12. marta. »Na položaju prema Konjicu i naveče, 12. marta, pokret preko sela Gornja Bijela za Boračko jezero, gdje smo stigli 13. marta izjutra«.

Bataljon je držao položaje na koje je još juče izbio. U toku noći upućivane su patrole ili manje grupe, koje su imale zadatak da uznemiravaju neprijatelja, te da bi se otkrile njegove namjere. Nijemci su pokušavali samo u toku dana da zauzmu naše položaje, ali su svi njihovi napadi odbijeni i pravac prenošenja ranjenika bio je potpuno obezbijeden.

13. i 14. marta. »Preko Boračkog jezera za selo Kula i odmor«.

Maršovali smo do sela Kula, u kome je bataljon ostao dva dana, odmarao se i vršio pripreme za dalje pokrete. Održani su partijski sastanci i bataljonska konferencija, gdje su analizirane

dotadašnje borbe bataljona, obrazložena vojno-politička situacija kod nas i u svijetu i postavljeni naredni zadaci. Za to vrijeme istureni dijelovi brigada 2. divizije čarkali su se sa četnicima Baja Stanišića, koji su se povlačili od Neretve i sada držali položaje iznad Boračkog jezera i Glavatičeva.

15. marta. »Pokret preko Boračkog jezera. Naveče pokret preko Glavatičeva, lijevom obalom Neretve, prema Krscu (selo Premelovići)«.

Iz sela Kule krenuli smo poslije podne i u toku noći stigli u Glavatičevo, gdje se još pušio dim zapaljene škole, u kojoj je, kažu drugovi iz 2. proleterske brigade, izgorio i dio kulturne ekipe Draže Mihailovića, koja se nije htjela predati. Kod preživjelih članova ove Dražine ekipe, pronađeni su leci u kojima se veličala četnička pobjeda na Neretvi, kao i da se četnici spremaju za pokret na teritoriju Hercegovine, Crne Gore i Srbije.

Ovoga dana vršena je priprema za napad na četničke snage sjeverno od Nevesinja, kojih je, kažu, bilo preko 20.000, pod komandom Baja Stanišića.

Dragutin S. FILIPOVIC

KAKO JE SAŠA POSTAO SKOJEVAC

IZ 3. BATALJONA 4. BRIGADE

Na čelu kolone je komandant bataljona Radisav Jugović Bako. Snijeg pada i zavejava prtinu. Borci upadaju u snijeg. Konji, pritisnuti teškim tovarima, frkću, izvlače se iz snijega, ostavljajući za sobom žute ili krvave tragove.

— Ovdje je, na Čvrsnici, dvanaest mjeseci zima, a ostalo je ljeto — šali se Čedo, vukući za sobom svoje kljuse.

— Pirnuće njemu sveti Đorđija, svoi ti posao — dodaje kuhar Dragoje koji je tog časa zavidio i puškomitraljescima što ne moraju kao on tovariti konje kada preture samar.

— Čelo kolone da stane — prenesoše sa začelja, a komandant bataljona se ljuti zbog toga.

— Sigurno neko opet izgubi opanak u snijegu!? Kako god znaju neka doguraju do onih koliba! Tamo ćemo komoru i ostaviti — nekako smirenije naredi Bako komandiru pratećeg voda. što ovoga obradova.

Pratećem vodu je dodijeljeno još 20 ljudi za nošenje stvari, među njima i sam top koji je trebalo prenijeti pred bunkere.

Da bi iznenadio neprijatelja, komandant bataljona je za prilaz željezničkoj stanici Drežnica izabrao kozju stazu kojom se, kako reče vodič, ni koze nisu mogle spuštati. Naredivši da se dva konopca privežu za stabla drveta, komandant bataljona je sproveo svoju odluku i jedan vod uputio kao izvidnicu. Mitruka je odmah ponio i eksploziv za rušenje pruge, a vodnik Novo se ni ovom prilikom nije odvajao od svog puškomitraljeza.

Jedan za drugim čitav vod se spustio niz okomitu stijenu. Bataljon je na okupu. Očekujemo izvještaj patrole. Poslije tromjesečnih i ozbiljnih borbi, zauzimanjem Livna, Duvna, Strmiće, Grahova i Imotskog, primijetih ozbiljna i umorna lica drugo-

va. Oni koje nije savladao san razmeću se žutim duhanom zaplijenjenim u Imotskom. Nepušači prave figurice od snijega, dok se mlađi zaskaču onako sa rančevima i puškama i raširenih ruku po snijegu se slikaju.

Stari Jakša Brajović, predratni učitelj i dosadašnji komandir naše 1. čete, od kako je oronuo nalazi se u štabu. Podsjeća me svojim izgledom na Iliju Birčanina iz prvog srpskog ustanka. I njegovi sinovi Vlajko i Mihailo Bebo su sa nama. Vlajku je tek 20 godina, a Bebo je znatno mlađi, ali nije htio da izostane za ocem i bratom. Već se protegao, zamomčio i postao nezajzljiv puškomitraljezac 1. čete.

Posmatram Jakšino lice. Kao da je zgrčeno. S kojim sinom da se oprosti, jer se kreće na talijanske bunkere? Bacih pogled i na ostale. Komandir Batričević i Aco Nikolić evociraju uspomene iz đačkog života u Podgorici. Njima se pridružio lučki radnik Jakov Caleta; krpom suši skvašeni mitraljez i usput se kao i uvijek nešto nadmudruje s Kordunašem Tešom Mamulom. U drugoj grupi Bosanac Mitar Vuleta razvrstava suhe krpe i umotava eksploziv, objašnjavajući stručno Ferdi Livnjaku i dvojici Ličana njegovo dejstvo. Joveta, komandir voda, izvalio se na svoj vuneni kožuh — suče žute brke i nešto se dogovara sa zamjenikom komandira Raspopovićem. Njima se pridružuje i šesnaestogodišnji Lazo Bujak; priča im o nevolji Vojina Poleksića koga je još kao šegrta majstor kliještima uhvatio za uho.

Do rata nisam poznavao ni jednog Crnogorca, Ličanina, Kordunaša, a malo i kojeg Dalmatinca. Sada nas je zajednička borba toliko srodila da se poznajemo u dušu. Crnogorac se osjeća Dalmatincem, kao što se i Ličanin osjeća Bosancem. Na ovom golom kršu osjećamo se kao jedan.

Bauljajući četvoronoške, sav mokar i crven u licu pomoli se i vodnik Novo. Izveštava komandanta bataljona da su se Talijani raskomotili i ne slute o nama. »Ne moramo svi niz konopac, jer desno potokom ima odličan prilaz. Neprijatelj nema predstraža do same stanice i bunkera.« reče on. Pošto je saopštio da je uhvatio vezu sa Srbijancima koji su gotovo pred bunkerima i da je ostavio jedan mitraljez iznad pruge spreman za dejstva, komandant Bako bez razmišljanja naredi pokret i sam krenu potoku. Komandir čete, pošto upozori Mitra da ne ovlaži eksploziv, naredi pokret četi pa pruži korak za Bakom. Ispod Čaleta se izvali kamen i valjajući se, ponese sobom malog Baninca, Sašu i Mitra sa eksplozivom. Saša se poslednji vozio ovim

neobičnim sredstvom, koprcajući nogama po zraku, jer su se Baninac i Mitar brzo »otkačili« od lavine i ustavili na strmini. I Saša se »otkačio« pa je bataljon nastavio pokret šuljajući se oprezno ka stanici Drežnica. Na domaku cilja sijevnuše munje. Ne. To je 2. proleterska srbijanska brigada koja je do našeg pristizanja već ovladala stanicom. Mali bombaši, Sirogojno i Boško Buha, već su vodili prvu seriju zarobljenika iz željezničke stanice.

Nestrpljivo očekujemo protivkolski top da za vidjela tuče armirane bunkere oko mosta i uz Neretvu prema stanici Grabovici. Ali topa nema. Bataljonom prostruji vijest da su artiljerci izgubili gore u lavini neke dijelove nišanskih sprava, ali niko se ne usuđuje da to saopšti komandantu koji je već izdavao zapovijest za likvidiranje bunkera. Kroz nekoliko minuta stiže top. Artiljerci ga užurbano postaviše za neposredno dejstvo. Talijani to primijetiše i osuše paklenu vatru. Komandir pratećeg voda Simonović čuči iza štita topa i nišani kroz cijev.

»Gađaj prvo onaj veliki bunker preko mosta«, naređuje komandant bataljona i priđe da zajedno sa komandrom Simonovićem podesi cijev. Hitac protivkolca sjevnu i na armiranom bunkeru kao da se otvoriše dva prozora. Drugi i treći hitac raspnuše se o stijenu. Iz utvrđenja sijevaju svjetleća zrna, a 1. i 3. četa poletješe im u susret. Talijani se očajnički brane.

Naša se četa okupila oko pruge i kljuca po šinama. Mitar Vuleta čeprka ispod šina, namještajući eksploziv. Profesor Blažo Radović sklupčao se na šini i osluškuje voz. U tome ga prekide Mitar koji je pripalio fitilj, a četa se povukla od pruge. Potom suknu gust dim, zatim bljesak i huka. Kao da se čitava klisura sruči u Neretvu. A u stvari, prekinuta je samo jedna šina.

— Važno je što je prekinuta gornja, a donja će pući pod pritiskom kada podignemo gornju — reče komandir čete i opijunu u dlanove. Na komandu »oruk« podigosmo gornju tračnicu zajedno sa pragovima u visini grudi. Donja se uvija ali ne puca. Naprežemo se iz petnih žila. »Oruk, hrvatska prugo« — ponavlja Joveta. »Ruše te hrvatski domobrani!« — upade mu u reč Tešo Mamula pored koga je Pero što je kod Imotskog iz domobrana prešao u partizane. Saša i Vlajko se zakikotaše i popustiše prugu. Smijeh zahvati i ostale. Profesor Blažo koji je bacio drvenu polugu i poturio leđa ispod šina, opsova gadno.

— Još malo, drugovi — proštenja i komandir poturenih leđa.

Zavrtnji na šini zapucketaše, a ubrzo i cijela pruga sa pragovima stropošta se u Neretvu.

— Ljubim im narav — povika Čaleta, pošto pristiže iz patrole koja je sa bataljonom održavala vezu, izvještavajući time da su se Talijani predali i iz posljednjeg bunkera.

Umorni i mokri, drugovi polijegaše po vlažnom betonu željezničke stanice Drežnica. Iz navike držahu oružje ispred sebe i gladni se predadoše snu. Saša i ja stražarčimo u prvoj smjeni. Komandir se još gnijezdi na stolu šefove kancelarije, nikako da zaspi. Najednom, s one strane Neretve, od Mostara, kao na koncu nanizana, zažmirkaše svjetla automobilskih farova.

— Drugovi, k oružju — povika Saša.

Jedni na vrata, drugi na prozore, izletješe napolje. Sa prve okuke puta obasuše nas snopovi svjetla. Zamjenik komandira Raspopović komandova »lezi« i svi se prućismo po mokrom tlu. Jedino nema Vlajka koji je i dalje spavao na hladnom betonu da ga je Saša nogom u zadnjicu morao da budi.

Komandir Batričević je prodorno gledao svakog borca pojedinačno, želeći da sazna šta misle i osjećaju.

Sta li će narediti? Svi smo ćutali. Minuti su kao godine, vrijeme tako sporo prolazi. Kroz maglu, nasmiješi se krajičak mjeseca. Zmijolika kolona automobila sa nakostrešenim ceradama i dalje je vijugala nama u susret. Automobilski farovi zlobno i prijeteći žmirkaju. Očito kolona nema izvidnice kad ide slobodno.

— Ala ćemo im zapapriti — javi se Saša koji je do juče tvrdio da je talijanska vojska bolja od njemačke. Ovo Sašino kao da podstaknu komandira koji, pošto saznade da u četi još uvijek ima flaša sa benzinom, naredi: »Pravac za mnom preko mosta na prve automobile!« Pojurismo preko mosta. Aca primijeti da nismo dobili znake raspoznavanja, našto komandir bez velikog razmišljanja odgovori da je »oruk« znak raspoznavanja, a umjesto pokliča »ura« da se u jurišu više »avanti«.

Za trenutak sve se smrači. I farovi i mjesec, kao da dobiše kratak spoj. Motori kao da nisu ni zujali. Na okuci puta komandir stade kao ukopan. Joveta je ovog puta prestigao Novu i slijedeći komandira prvi bacio bombu. Eksploziju je sledilo gromoglasno »ura«. Na »avanti« se zaboravilo.

Jedan talijanski oficir baci bombu na Muju i Jovetu. Vješto se uvukao između zadnjih automobilskih guma. Za njim je požurio da nađe bolji zaklon drugi talijanski oficir koji se u mraku sudari sa Tešom Mamulom (sa druge strane karoserije takođe je poletio da uhvati zaklon). »Beno«, zajauka Tešo misleći od oficira da je mali Raspopović i uhvati se rukom za slepoočnicu. Oficir izvadi »beretu« i taman da opali kad ga Saša munu kundakom u rebra i povika »avanti«. Oficir je trenutak buljio očima, a potom diže ruke uvis.

Dok je Joveta izvlačio ispod guma svog protivnika za noge, Mujo je okrvavljena nosa već bio kod trećeg kamiona i sa Vlajkom i Sašom bacao benzinske flaše. Ali Sašina bluza, natopljena benzinom, planu prije automobila. Komandir čete i Tešo dohvatiše najbliže šatorsko krilo te pokriše Sašu čvrsto ga držeći dok se plamen nije ugasio, a on se batrgao misleći da su ga spopali Talijani.

S one strane Neretve, gotovo cio kilometar dužine sjevernuše munje. Kao da se zemlja prolomi. To su Srbijanci raspalili topovima i mitraljezima. Neki su forsirali Neretvu i potkačili kolonu sa začelja.

Strah koji je vladao četom prije nekoliko minuta kod stanice, već se pretvorio u hrabrost. Vlajko i Caleta sa svojim trojkama već se čuju negdje iz sredine kolone. Svaki od nas okačio je o vrat torbicu punu talijanskih bombi. Puškomitraljeza ima gotovo za svakog od nas. Pokunjeni zarobljenici neprestano pristižu i poslušno se postrojavaju ispred komandira koji je još uvijek zabrinut. Okrenu se vodniku Joveti i naredi:

— Prebacite ih preko Neretve u željezničku stanicu, gdje će ih dvojica najslabijih čuvati.

Zatim zabrani da uništavamo kamione. Saša i ja smo određeni da sprovedemo zarobljenike do stanice.

— Pa mi nismo najslabiji u četi — buni se sedamnaestogodišnji Saša i odbija da izvrši naređenje.

— U mom vođu nema ni boljih ni gorih. Izvrši naređenje, pa kasnije kritikuj komandira za uvredu — strogo naredi Joveta, ali se ipak nasmiješi.

Saša mimikom naredi Talijanima da se svrstaju u kolonu po dva. Jedan oficir sa širim širitima oko ruku izađe iz stroja i naredi prestrojavanje, našto mu Saša pokaza prstom da se vrati u kolonu, dodajući: »od večeras komandujem ja«. Kolona je, sa puškama bez zatvarača na ramenima, stajala nijemo. Bajoneti su im na puškama, što pobudi Sašu da im naredi da

sklope bajonete uz kundak. Pošto nekima utrapi sanduke sa bombama i zatvaračima pušaka, krenu preko mosta komandujući: »Avanti«.

Kad stigismo do željezničke stanice ugledah kuhara Dragoju sa grupom, a među njima i 3 Talijana. Skidajući nekoliko pušaka sa krila, Dragoje se isprsi i objasni nam da je prosto iz dosade nagovorio seljake da pođu niz potok.

— Ja pred njima, a oni za mnom — priča Dragoje — dok ne nagazih na nešto živo. Prepadoh se i dreknuh! Poda mnom poče nešto da kreči kao zec. Pogledah ti ja bolje, kad ono ovi momci, — pokaza Dragoje na talijansku trojku koja je mokra odijela još drhtala.

Na Sašino pitanje kako mu nisu pobjegli kada ne vidi na drugo oko, Dragoje dobroćudno odgovori da im je zaprijetio da ne bježe, a jedan Talijan naučio po nešto naš jezik pa čitavo vrijeme molí da ga ne zakolju.

— Neću, velim ja. Trebaćeš ti meni u kuhinji da vodu nosiš — priča Dragoje dodajući da je Latinu prikačio papir na leđa i zaprijetio ako pokuša da bježi da će pucati u papir.

— E pa eto, čuvaj ih da ti koji ne pobjegne, a mi odosmo po druge — naredi mu Saša dodajući važnije: — Postavljam te za komandanta Drežnice, ali samo dok se mi ne vratimo!

— Komandanto, komandanto? — počеше Talijani koji su natucali naš jezik, da se obraćaju Dragoju.

— Komandant nego šta! Za vas sam bog i batina — isprsi se Dragoje u svojoj uložstenoj žandarmskoj bluzi sa crvenim gajtanom o kome je nekada visila pištaljka, a za koji je on vezao svoj šklopac tj. nož za ljuštenje krompira.

Kad smo se vratili kod komandira i saopštili da smo zarobljenike predali Dragoju, ovaj posumnja da će ih Dragoje postrijeljati. Ipak se umiri kad mu rekosmo da je Dragoje nauružao i seljake kao stražu zarobljenim Talijanima, a oni njegovi planovi oko kuhinje su bili ubjedljivi.

Krenusmo u potragu za jelom, a i da zamenimo pohabana odela za nove talijanske uniforme, upozoreni da budemo oprezni jer se ispod sanduka i cerada još uvijek nađe po koji skriven oficir. U tom pristigoše Vlajko, Caleta i Mitar izvještavajući da su uhvatili vezu sa Srbijancima. Oko kamiona ponovo gužva i galama, jer su izvukli još po nekog zarobljenika. Čaleta, Aco i Tešo počеше da trpaju u velike, talijanske rančeve što im se najviše dopalo, a svaki od njih vodi po jednog zarobljenika da nosi taj plijen.

— Brže, sad će i zora! Treba prenijeti što se prenijeti može na onu stranu Neretve — opominje komandir.

— Čekaj da preobučem cipele i šinjel, gospe ti — povika Čaleta dok je Vlajko navlačio čakšire preko onih starih ne izuvajućih cipele.

— Pa tebi bar ne treba; skoro si na Imotskom obukao sve domobransko osim kape — kori komandir Čaletu.

Sale se zbijaju na sve strane. Čaleta priča kako je naišao na ranac prljava veša pa vidjeći da nailazi vodnik Joveta, povukao se u stranu. Joveta nema vremena da zaviri šta je, već ranac na leđa i ode. Mene kori Tešo što sam sa kamiona potegao jedan oveći sanduk, misleći da je u njemu sapun. A kada sam zavukao ruku i zagrizao glatku paklicu razvivši samo celofanski papirić, on se više nego izbezumi. Bile su to u stvari smokve, kojima ubrzo pristupi i Čaleta, a Tešo se pope za mnom i tresnu još jedan sanduk o cestu.

Preturajući po kamionu nagazih na oficirsku uniformu. Šinjel postavljen krznom obukoh, a pantalone ne mogoh preko domobranskih cipela, pa ih dobacih uslužnom Talijanu, kojeg sam malo prije razoružao. Po prilici on je i do tada bio posilni, jer se nije odvajao od oficirskih kofera. Tek kad skočih sa kamiona u kompletnoj oficirskoj uniformi, primijetih široke širite na rukavima i četiri zvjezdice na kapi. Bio je to kofer valjda nekog potpukovnika.

— Drugovi, sad u kolonu po jedan za mnom! Trebaju mi još gojzerice; pronadite ih za svog oficira — našalih se, kad Čaleta uperi prstom na dvije noge koje su štrčale iz šoferske kabine drugog kamiona. Mislili smo da je mrtav, ali kad ga uhvatih za nogu on me tako ritnu da sam odskočio kao lopta i Spotičući se udario o stijenu s one strane jarka. Mitraljuz mi ispade. Čaleta priskoči, uhvati Talijana za noge i poče ga vući napolje, ali se ovaj čvrsto držao rukama za osovinu volana, ležeći ispod sedišta. Vlajko koji je već otvorio druga vrata na kabini, udari narednika Luidija kundakom po stisnutoj šaci i on pusti volan.

»

Vijest o paralizovanju talijanske kolone brzo se proširi. Iz štabova jedinica pristižu nova naređenja. Kuriri zahtijevaju tačan izvještaj, ali ko će noću znati pravo stanje. Jedni tvrde da je zarobljena jedna talijanska auto-četa, drugi da je uništen cio auto-bataljon. U zoru stiže i zamjenik komandanta 2. pro-

leterske brigade — Lune Milovanovic, a za njim i mali bombaši Sirogojno i Boško Buha.

— Važno je da ni jedan nije izmakao — kaže Lune i upoznaje nas da je 2. proleterska brigada sa začelja talijanske kolone zaplijenila dvaput više kamiona nego mi.

Mali bombaš Sirogojno interesovao se za Vojina Poleksića. Miladina Raspopovića i Maja Kovačevića, o čijim je podvizima slušao kao i oni o njegovim. Lune je požurivao da se ispravni kamioni što brže prebace u Grabovicu, odakle će se krenuti na Jablanicu i Konjic. Na pitanje ko će voziti kamione, Lune je samo kratko odgovorio: »Onaj ko ih je vozio i do sada«. Preživjeli šoferi i artiljerci zauzeše svoja stara mjesta, a talijanski oficiri imali su čast da opet preuzmu komandu nad svojim četama i vodovima. Njima je za »vrhovnog« određen Čaleta koji je nešto natučao talijanski.

Stanica Grabovica bila je obavijena dimom. Kad smo bolje zagledali nije gorjela stanica već mokra slama koju je potpalio željezničar objasnivši da je to učinio radi maskiranja.

— Cim se pomoli nepoznata vojska, mi zapalimo mokru slamu, pa oni koji su uperili topove misle da je protivnik zapalio stanicu i odstupio. Zarobe i nas željezničare, ali važno je da nas ne gađaju topovima.

Artiljerci su bili uz svoja oružja. Soferi vozili kamione, vojnici nosili puške bez zatvarača. Maršovalo se prema Jablanici. Čudnovata stvar. Dočekani vatrom iz Jablanice, ni »naši« artiljerci nisu ostali pasivni: na svaki plotun odgovarali su plotunom.

Ostavismo kamione i krenusmo u sastav bataljona koji je već bio gotovo pod bedemima tvrde austrijske kasarne. Komandir, kao i obično, od dva koraka pravi jedan. Raskvašeni opanci još od juče postali su mu ljigavi, izmiču ispod velikih tabana, pa hoda na oputi. Ljut je sam na sebe. Noćas su mu donijeli nekoliko pari cipela, bluza i šinjela, ali sve je to za njega bilo malo.

Iako ulupljena šlema, narednik Luidi je uzeo svoj laki bacač i krenuo sa četom, kako bi se valjda opravdao za ono što me odapeo nogom. Savjesno je nanišanio u talijanske kasarne. Kako je koja granata padala na cilj, tako je Luidi podskakivao od radosti. Da li da mu vjerujemo?

Dva dana i dvije noći štektali su mitraljezi, grurali topovi, odjekivale eksplozije bombi. Topovi pod Cedinom i Simonovićem

vom komandom pravili su nove prozore po austrijskim tvrđavama i armiranim bunkerima oko Jablanice kroz koje su Talijani izbacivali bombe.

— Gađajte desno, u hotel — opominje Čaleta artiljerce, pa nastavi razgovor sa svojim Talijanom, koga je imenovao i »Skojevцем«.

Bolničarke odvukoše Mitra koga je »maznuo« bacač. Iz kasarne se čuo žagor Talijana. Granate su i dalje šištale iznad ušiju. Jedna kao grom tresnu blizu. Komandant bataljona je uputio smenu četi, ali mi odbijamo da se povučemo sa položaja. Eksplozija topovskih granata meša se sa eksplozijom avionskih bombi. Iz jednog zaseoka diže se crni dim. Bataljon hrli na vatrenu barikadu i visoke bedeme austrijske kasarne.

Vojin Katnić¹, komandir 1. čete, ne prestaje da gađa talijanske artiljerce koji iza svojih štitova bježe u kasarnu, ostavljajući bateriju topova na desetak metara od kasarne. Zatim naredi četi juriš na topove. Svaka njegova trojka nosi mitraljez čiji je treći član posade, kao i kod nas, Talijan sa municijom.

Cijevi mitraljeza se toliko zagrejale da se sve nišandžije žale. Predložih svome pomoćniku Marku Injcu da nađe negdje vodu da ohladim cijev. Ali gdje da nađemo vodu! Znoj nam curi sa čela. Čaleta se vajka kako bi bilo kad bismo slučajno probušili vodovodnu cijev da Talijane u kasarni ostavimo bez vode. »Vidjeli bismo koliko bi žapci izdržali bez vode« — ne prestaje Čaleta da se vajka, a Injac mu predloži da skine cijev i pomokri se u nju, što smo poslije izvjesnog kolebanja svi učinili.

Nedaleko od nas voda juri preko kamenja, pjenuša se, a mi do nje ne možemo. U tom neko povika: »Tenkovi«. Još više se priljubismo uz zemlju, ali se ubrzo prenese vest da su to naši tenkovi. Poslao nam Vlado Šegrt.

— Zapljenili ih momci — 7 komada — na Prozoru i sada napadaju odozgo — reče Vlajko.

Njemačke eskadrile i dalje se smjenjuju bombardujući dubodolinu Neretve. Bombe padaju ispred same kasarne. Sada svi naređuju Luidiju kuda da gađa lakim bacačem. Radoznali Čedo Radović, praveći se boljim artiljercem od Talijana, dostojanstveno pokazuje rukom kuda treba da gađa. Čak prilazi

¹ Poginuo na Ljubin-grobu juna 1943. godine, proglašen za narodnog heroja.

i nišanskira spravama o kojima gotovo pojma nema, ali, interesantno, poslije svake njegove »kontrola« podigne se dim i grune eksplozija.

Najednom kao da se zemlja prolomi. Vazdušni pritisak obori Čaletu koji je klečao. Kad se dimna zavjesa razide, ponovo ugledasmo kasarnu čiji je jedan dio ležao u ruševinama. Ludi zapljeska rukama i zatopta nogama, te počeo da nam biva simpatičniji.

Na ovcem otvoru koji je na kasarskom zidu prethodno napravila granata, zaleprša se bijeli čaršav. Digavši se tri puta u vis, ponovo se spusti prema prozoru.

— Predaju se — zvonkim glasom povika Majo Kovačević, vodnik 1. čete.

Trebalo je prići kasarni oko koje leže neeksplozirane bombe, kao da su ih istresli kamionima, kako reče Aco Nikolić.

Čaletu nastavi iz puške da gađa neeksplozirane bombe, kako bi prokročio put prema vratima kasarne. Vlajko je išao iza topovskog štita i na bombe je bacao kamenje, približavajući se glavnoj kapiji gdje je stajao komandant jablaničkog garnizona sa rukama uvis! Iza njega su stajali postrojeni po činovima: oficiri, podoficiri i vojnici. Starješine su gotovo sve imale vrpce odlikovanja na bluzama. Iza pješaka stajali su artiljerci, zatim komora i najzad šoferi kraj kamiona. Tu su i konjevoci sa karama za municiju i sa upregnutim i natovarenim mulama. Kako nam sve to izgleda svečano! Brojimo vojnike koji izlaze na poljanu. Oni »naši« (zarobljeni juče) takođe se osjećaju pobjednicima. Talijanski komandant kao da ne zna da li da i njih svrsta u stroj ili da im oda počast kao i partizanima.

Iz štaba je naređeno da ni jednom zarobljeniku ne smije faliti ni dlaka sa glave, zbog čega se neki drugovi ljute jer se sjećaju podvale kod Sinja, kada su zarobili Talijane, pa ih poslali u zamjenu za naše koje su oni internirali. Ali zamjena nije izvršena jer su baš one koje smo tražili Talijani pobili, a mjesto njih poslali druge. Čaletu se sjeti i talijanskog zločina u Gradacu na moru, gdje su i njemu, kako reče, talijanski geleri »popasli« kosu. Na Vlajkovo da »ovdje ima i naših simpatizera« pobuniše se i Tešo i Nikola Graora u čijoj su Lici, Baniji i Kordunu Talijani nanijeli ništa manje zla od onog u Dalmaciji. Ipak linija naše borbe bila je jača od ličnih raspoloženja.

Ilija Radulović Bećo yrzma se oko tenkova, razgleda naoružanje, oklop i motore. Čaletu i Graora nadoše nekakvo vino i ponovo udariše po konzervama. Vlajko je opet pronašao bla-

gajnu i donio dva kašeta i vreću lira. Tenkovi su se prestrojivali ispred kasarne, ali sada po Bećovom naređenju. Artiljerci su gurali svoje topove, pokrivenene ceradama. Odjeća koju su naši iznosili iz skladišta zaudarala je na naftalin. I komordžije su imale zadah od znojavih mula i prljavih košulja. Svi su skupa nekako zaudarali na makarone i kiselu konzervu ili nam se bar to samo tako činilo. Pristiže i ostatak onih što su pošli u pomoć iz Mostara. Ima ih već i u vunenim gunjevima, ali obavezno nose šlemove i jedino se po tome razlikuju od partizana. »Kolonelo« se mrgodi, prezrivo ih posmatra i broji, a zatim jednom od njih nešto prebaci. Neki se na to razbjesnije i sa puno prijekora na licu počese žučnu prepirku sa bivšim komandantom. Većina ćuti, jedni lome prste, drugi sliježu ramenima, a neki preplašeno trepću, kao da hoće reći: Tako je moralo biti!

Sunce ispunilo rasjeklinu Neretve i prijatno zagrijava kamenjar. Plavo nebo protkano tankim oblacima daje vodi ljubičast sjaj. Konjevodac Cebo polako priđe Talijanima i škiljeći odmjeri jednog podoficira, zagrnu šinjel i pokaza mu svoje čakšire koje su na koljenima i turu »procvale«. Kaže da je u ovim čakširama dvije zime proletio. Ali kad mu saopštiše naređenje štaba da se ne smije više presvući ni jedan, Cebo raspali kritiku da o komordžijama niko ne vodi računa.

Profesor Blažo i Tešo Mamula nemaju udica, pa talijanskim bombama tuku ribu. Njima se pridružilo nekoliko Talijana, čekaju mrtve ribe na plićaku i veće komade izbacuju na suhi pijesak. Gore na ledini oveća grupa Talijana okružila Acu, a on kao dirigent razmahnu rukama i otpoče pjesma: *Avanti popollo, alla riscosa, bandiera rossa*. Što se grupa povećava Aco brže razmahuje rukama i diriguje nalicom, pa kad završi počne iznova.

Zarobljeni talijanski pukovnik sa drugom grupom crnokošuljaša leži na ledini i žmireći se sunča. Na prve zvuke pjesme naglo se trže i, zaklanjajući oči od sunca, kao iznenađen posmatra grupu i osluškuje pjesmu koja je godinama u Italiji bila zabranjena.

»Avioni.. !« Sve se uskomeša. Eskadrila »štuka« napravi krug, a potom uz jezivo zavijanje sirena poče pikirati, puštajući bombe po bivšim saveznicima, na koje su ovog puta bili više

kivni nego na partizane. Teška lomnjava. Oblaci progutaše logor i zarobljenike. Šlemovi, ruke i noge izvijaju se iznad dima i ponovo tonu. Opet tresak i huka. A kad se sve utiša, Talijani pomileše iz pećina, sakupljajući usput one raskomadane. Neki sklopili ruke, ukrstili prste i uprli pogred u nebo:

— Tenkiste, šofere, artiljerce, konjevoce i mulovoce zovu u štab, treba da pripreme svoja sredstva — povika Joveta.

Na tenkove dodijeliše ostatak bivših talijanskih tenkista, a mjesto onih izginulih što ih je Čaleta otpisao postaviše neke naše koji su se donekle razumijevali u motorizaciju. Za komandire tenkova i nišandžije na mitraljezima postaviše najhrabrije drugove.

— Trinaest tenkova. Nezgodan broj. Moramo još koji zaplijeniti, ili ćemo i ovo izgubiti! — kaže Pero Beću koji je kao zamjenik komandira novoformiranog tenkovskog voda vršio raspodjelu ono malo benzina, odmjeravajući podjednako za svaki tenk.

Vlajko predloži, dok se riža i konzerve u kazanu kuhaju, da održimo skojevski sastanak. Dnevni red sastanka je: prijem novih članova u naš aktiv. Prije početka sastanka minutom ćutanja odali smo poštu poginulim drugovima, a onda:

— Drug Saša se pokazao hrabar i disciplinovan — reče Vlajko.

— Smatram da je još djetinjast, a ima mušica u glavi — povika neko.

— Aj vraže ne griši! Svi smo mi djetinjasti, a fašista svaki dan manje. Kad se ovoliko diskutuje za Skoj, ona bi trebalo triput da pogine, pa da ga u Partiju primimo . . . Samo da mu postavimo jedno pitanje: Zašto je one večeri kod Knina, na straži opalio metak i napravio uzbunu? — kaže Graora. Nastade smijeh. Saša pravda da mu je nešto šušnulo i da ga je bio strah u mraku. No to je bilo davno. Saša je već opravdao onaj metak. Nego da glasamo. Jednoglasno je primljen u Skoj. Prvi mu čestita Aco, a za njim i ostali, među njima i oni iz Livanjskog polja koji su u borbu stupili kasnije. Zaista je trebalo biti kompletan da čovjek postane skojevac.

Druga tačka dnevnog reda bila je upoznavanje sa situacijom. Nijemci su stigli u Gornji Vakuf. Naši ranjenici i zbjegovi su oko Prozora nezaštićeni. Tamo je negdje i Vrhovni štab. Četnici iz Hercegovine samo što nisu nadrli niz ove stijene. Sigurno će Talijani i ustaše pokušati nešto uz Neretvu.

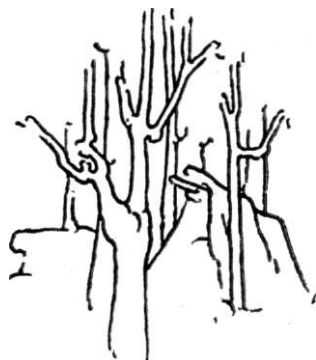
— Već smo dobili naređenje za pokret iako ni sam ne znam na koju stranu — saopšti vodnik Joveta koji je prvi uzeo riječ u diskusiji.

Čaleta dohvati svoj prepunjeni ranac i užurbano poče izbacivati nekakve košulje, maramice, čak i brijač i mašinu za šišanje. Ostavio je samo par veša, kašiku, porciju, šatorsko krilo i »pogonsko gorivo«, kako je nazvao konzerve, dvopek, ulje i municiju.

Nismo ni završili sastanak kad čusmo da su ostale čete već spremne za pokret. Kuhari se počеше buniti te navalismo na lepljivu kašu od raskuhanih makarona, riže i mesa. Nekoliko minuta trajao je tajac. Samo se čuje zveckanje kašika i otpuhivanje.

— Ja se ne zvao skojevcem ako Nijemce ne naučim redu, kao ono Mujo Taliiane. Potražiće oni od četnika i Talijana pomoć, kao što su ovi tražili od njih — završi Saša kao da polaže zakletvu, a četa se izduži u marševsku kolonu.

Veselin BILANOVIC

SA 3. ČETOM 3. BATALJONA 4. BRIGADE

I prvog marta 1943. godine, komanda 3. bataljona 4. proleTERSke brigade dobila je naređenje da se povuče sa sjevernih padina Prenja i što prije dođe u dolinu rijeke Rame, gdje će dobiti zadatak. Bataljon je bio u kontaktu sa četnicima koji su namjeravali da preko Prenja zaobiđu naše jedinice koje su napdale na Konjic. Cete tek što nisu prešle u napad, kada su njihove komande pozvane u komandu bataljona da prime zadatak kuda da se krene.

Svim borcima i starješinama bilo je jasno da se nešto važno dogodilo. Išli smo usiljenim maršem i bez predaha prešli 25 kilometara. Kasno u noć bataljon je došao na ušće Rame u Neretvu, gdje nam rekoše da će se bataljon u toku noći kamionima prebaciti u pravcu Gornjeg Vakufa. Nijemci su probili odbrambene položaje od tog pravca, te se Centralna bolnica, sa oko 4.000 ranjenika, našla u opasnosti. Čuli smo još da je 4. proleTERSka brigada dobila zadatak da odbije Nijemce u pravcu Vakufa. To je bilo sve što smo saznali, no u svakom slučaju bilo je to veliko povjerenje ali i velika obaveza što se takav važan zadatak određuje baš 4. proleTERSkoj brigadi.

Noć je bila mračna. Spremala se kiša, a svjetla nismo smjeli paliti. Užurbano se penjemo u vozila. Noć je utonula u naše osjećaje da što Drije izađemo na mjesto gdje smo potrebni, pa se jedan pored drugoga primičemo da nas što više stane u jedno vozilo. Naslanjamo se jedan na drugoga, kad se mašine već uputiše u pravcu Prozora.

— Ostade nam glavnina, topovi i komora — veli Nikola Poleksić. izazivajući Čaletu da će ostati bez hrane.

— Ne brini za mene — odgovara Čaletu. — Dok ja nosim moga »brna« neću biti gladan. Naći ću kod Nijemaca konzervi
1 još . . . brzo ćemo im doći na dohvat ruke.

— Da prebrojimo minobacačku municiju — pita ga Nikola, zabacujući mu ruku preko ramena.

— Misliš na ručne bombe, je li? Koliko ih imaš — pita njega Čaleta.

— Punu torbu — odgovori Nikola, inače vođa bombaških grupa.

Tako nas ovaj »dvoboj« Nikole i Čaleta osvježi u putu, koje prekide Solomun Jovović, u želji da se i on našali na račun Čaleta, ali mu ovaj ne osta dužan na aluziju da će Čaletu jedini problem biti kako da skida rančeve sa ramena Nijemaca. »Pravne nauke i seljaci, družte Solomune, ne idu zajedno, a ja samo sa seljacima razgovaram«, reče Čaleta a da Solomun više i ne nastavi.

Svaki je sada nalazio svoju temu razgovora . . .

Kad su kamioni orolazili kroz Prozor nije bilo još svanulo, pa nismo ni mogli vidjeti kako je grad porušen, da se nije razlikovalo mjesto kuća i ulica. Sve je u ruševinama bilo, ali mi nijesmo imali vremena da o tome mislimo, jer nas je zaokupio sutrašnji dan i susret sa Nijemcima i ustašama. Kakav će to biti okršaj!

Put je vodio do mjesta gdje smo se razdvajali od kamiona. Kad je svanulo vidljeli smo kako pored puta izlaze laki ranjenici, među njima i oni koji se pomažu štakama. Pitaju nas koja smo brigada i kažu da cijelu noć nisu spavali od granata njemačkih topova. Opasnost je stigla na domak bolnice. Bili su spremni da izginu do posljednjeg, braneći jedan drugoga. Sada ih oduševljava naša riješenost da spasemo ranjenike.

Nalazimo vremena da se zaustavimo i ranjenicima kažemo koju utješnu riječ, da pitamo za drugove koji su ranije došli u bolnicu iz naših četa i bataljona. Bilo je zagrljaja, srdačnog stiskanja ruku, ali je vrijeme za razgovor bilo kratko, jer nama se žurilo. Čuli smo pjesmu teških ranjenika. Žene, mala djeca i starci sa Banije, Korduna i Bosanske krajine prate nas pogledima punih nade u spas. I mi smo u njih gledali kao da su nam to naša rođena djeca. Ti su prizori i osjećaji skupljali u nama još više mržnje prema neprijatelju, da ga tučemo, da ga vratimo prema Gornjem Vakufu.

Izlazimo iz kamiona . . . Svaki uzima municije i bombi koliko je mogao da nosi. Ostale su prazne kasete. Kamioni se vraćaju nazad u Jablanicu, da nam iz zaplijenjenih magacina dopreme nove količine municije i hrane, a kolona 3. bataljona 4. proleterske brigade uputi se uz strme padine Raduše.

Njemačka artiljerija od Gornjeg Vakufa djeluje po široj okolini Prozora. Očekujemo svakog momenta susret sa Nijemcima. Neki se drugovi zadržavaju u razgovoru sa ranjenicima i narodom koji je izašao iz sela Bulići. Puni su nade da ćemo protjerati Nijemce sa položaja koji nisu daleko od ovog sela.

3. četa je na začelju kolone 3. bataljona.

— Ajte drugovi, žurimo se! Recite im da se za njih brine 4. brigada i da će još doći proletera — pozivao je borce komesar 3. čete Pavle Janjević, inače profesor, koji je uvijek znao očinski da kaže i komesarski da pomogne svakome baš onda kada mu je najteže.

Komandant 3. bataljona vratio se sa čela kolone i oštrim tonom povika: »Idemo drugovi. Nema vremena više za razgovor«. Odvojio se od kolone u stranu pa provjerava da li su svi u četama na svojim mjestima. Njegovo vojničko oko mjerilo je kolonu; naročito ga je interesiralo da li je uzeta dovoljna količina municije i bombi. Predosjećao je težinu zadatka i potrebu da se što bolje obezbijedi svaki borac posebno. Kad se uvjerio da je svako uzeo što je više mogao, Radisav Bako Jugović pošao je ka čelu kolone da što prije uputi prethodnicu.

Na daljini od oko 8 km vazdušne linije imali smo da savladamo 1.300 metara strmine terena, što penjanja što spuštanja. Desno od 3. bataljona išao je 2. bataljon, a lijevo 1. bataljon.

Prešli smo vrh planine Raduše koja je visoka 1.807 metara. Komanda bataljona je odredila zadatke četama: 1. četa, pravcem preko Novaković-Staje, da zauzme Oštrec (k. 1312); 2. četa, pravcem istočno od Arzanove Staje (k. 1284), da zauzme Did (k. 1263); 3. četa, pravcem preko Prskalove Staje, da zauzme Mrljevine (k. 1264).

Celo jutro padala je kiša i snijeg, pa su borcima nakvašena odijela otežavala kretanje. Na Vilića gumnu se već vode borbe. Po jačini vatre mogli smo zaključiti da Nijemci vrše snažan pritisak. Čini nam se da se borbe vode na jednom mjestu. Zurili smo da što prije dođemo u kontakt sa neprijateljem. Borba se na Vilića gumnu pojačavala.

1. četa se primakla do Novaković-Staje, 2. četa do Arzanove Staje, a Treća je zauzela kotu 1284 — sve u paralelnoj ravni sa položajima na Vilića gumnu, gdje Nijemci nisu još pristigli. Produžavamo napred da napadnemo desni bok glavine neprijatelja koja se kreće pravcem Gornji Vakuf — Makljen — Prozor. Njemačke patrole, osjetivši naše primicanje,

maskirale se bijelim mantilima, te ih teško primjećujemo na snijegu. U sukobu patrola i izviđača, poslije nekoliko rafala iz automatskih oružja, Nijemci su se povukli ka svojoj glavnini. Naše čete su se kretale kroz pošumljeni teren, što nam je oduzimalo vremena, a komande četa su zahtijevale da se što brže ide. Naše patrole su, poslije prvih sukoba sa njemačkim patrolama, bile oprezne, da nas ne bi ponovo iznenadili.

3. četa je prišla određenom položaju da ga zauzme. Komandir čete Drago Filipović je ostavio u rezervi 3. vod, kojim je komandovao Solomun Jovović, sa zadatkom da štiti odstupnicu čete. Činilo mi se da smo daleko zašli naprijed i da vodimo borbu u pozadini Nijemaca. Vilića gumno ostalo nam je skoro za leđima. Jovović je rasporedio vod kako da najbolje ima pregled od vrha kote 1264 — Mrljevine.

Četa se primicala vrhu uz strme padine pokrivene debelim snijegom. Bombaši su prema vrhu kote išli oprezno. Mi u 3. vodu iščekujemo početak borbe, pa se čudimo zašto nema Nijemaca na vrhu. I četa izađe na greben. Odjednom nastade snažna vatra. Nijemci kao da su odjednom koristili sva automatska oružja i minobacače. Solomun Jovović je pregledao spremnost puškomitraljezaca da pomognu četu u napadu, ako se ukaže potreba. Malo zatim četa se pod pritiskom Nijemaca povlačila sa kote.

Na desnom krilu čete, Nijemci su ovladali k. 1264, te Solomun komandova: »Brza paljba po Nijemcima na kosi«. Naša 3 puškomitraljesca otvoriše vatru po samom vrhu kote, sa koje se četa malo ranije povukla. Međutim", neki dijelovi čete su na lijevom krilu trpjeli vatru 3. voda.

— Zamalo da ne izgibosmo od vas — ljuti se Filipović na Solomuna.

Četa se prikupljala na padinama kote, na šta Nikola Jelusić primjećuje da smo postali objekat za napad aviona. Novo Kovačević traži da ponovimo napad. Solomun Jovović upozorava Filipovića da moramo ponovo gore na brdo, jer nam je to zadatak. Uto dođe u četu komesar bataljona Jovan Đurović, i naredi:

— Četa odmah da vrši protivnapad — a onda se primače Filipoviću radi dogovora o zadatku čete.

Cijela je četa pošla u napad; 3. vod napada vrh kote. Komandir čete i komesar bataljona išli su pozadi 3. voda.

— Bombaši naprijed — naredi komandir voda Jovović.

Ispred voda izidoše Lađić, Lukić, Mišković i Poleksić. »Samo do vrha kose«, naređuje im Jovović. Uto stiže komesar bataljona i komandir čete. Ulaze u streljački stroj i idu zajedno sa borcima.

Nijemci sa vrha kote bacaju bombe na naše bombaše.

— Naprijed drugovi — povikaše komesar bataljona i komandir 3. čete.

— Bombe, bombe! Cijela četa su bombaši — viče Solomun Jovović.

Na brdu je paklena vatra. Nijemci se snažno brane. Stigosmo na malo odstojanje od njih. »Ura ...« zaori se iz grla svakog našeg borca i Nijemci odstupiše. Brdo je ostalo pokriveno njihovim leševima.

— Nijemci će ponovo u protivnapad — reče komesar bataljona obilazeći zajedno sa komandrom čete sve borce da ih upozore na opreznost.

Nijemci nas gađaju minobacačima ... 1. i 2. četa vode borbu za osvajanje određenih im kota. »Štuke« se obrušavaju i prosipaju teške bombe; tuku nas dugim rafalima iz mitraljeza. Na samom vrhu kote nije bilo šume, a na snijegu smo bili lako uočljivi. Nijemci pojačavaju minobacačku vatru. Osjećamo da se pripremaju za protivnapad. Već vrše Dokrete u pravcu nas i čujemo: »Forverc, forverc«. Komandir čete Filipović kaže da ih pustimo neka priđu što bliže. Solomun naređuje da se pripreme bombe. Četna bolničarka Rusa Jovović previja ranjenike, koji ječe od bolova. Nastaje paklena vatra automata i prask ručnih bombi. Njemački napad je odbijen.

Komesar bataljona odlazi kod 2. čete, gdje je i komandant bataljona. Nikada neću zaboraviti taj dan. Nijemci su nas iz aviona tukli bombama i mitraljeskim rafalima od kojih smo najviše imali gubitaka u četi. Od neprijatelja smo, ne više od 200 metara, a avioni nas tuku bombama na koti, ne ustručavajući se što su njihovi tako blizu. Kad smo odbili protivnapad Nijemaca, avioni su nas tako zasuli, čini se, kao da su samo čekali ishod borbe.

Nijemci nisu mogli izdržati pred naletima naših četa. Na pravcu 1. i 2. čete protivnapadi su takođe odbijeni, pa su se avioni i na njih okomili kao na 3. četu. Na zapadnim padinama k. 1364 jedna manja njemačka jedinica sprečavala je naš obilazak njihovih glavnih položaja, jer su ispred sebe imali pre-

gledno zemljište i uspješno nas tukli. Bataljonski kurir Boća Brajević kada je donio naređenje da se izvrši juriš na ovom mjestu, pokušao je da osmotri odakle to Nijemci daju otpor. Primakao se debelom bukovom stablu, ali mu rafal »šarca« skide kapu s glave dohvatajući ga mecima samo do kože. Povukavši se malo nazad, Boća se uhvati rukama za glavu. U ušima je osjetio strašno zujanje. Kad se osvijestio, na pitanje Nova Kovačevića da li ga dobro »omastilo«, Boća odgovori: »Brzo ćemo na one rovove«, misleći na mjesta odakle je zasut vatrom »šarca«, a onda predloži da Čedo gađa minobacačima a mi da bacamo ručne bombe.

Komandir voda Novo Kovačević ohrabri se ovim predlogom, a Boća ode da osmatra kako će padati bombe na njemačke zaklone, odabirajući pogodnije mjesto. Prvo je Čedo otpočeo da gađa minobacačem. Poslije nekoliko ispaljenih mina javila se grupa bombaša iz zaklona odakle ih Nijemci ne mogu vidjeti. Jedna bomba je direktno pogodila u sklonište odakle je »šarac« djelovao. Nijemci su počeli da se povlače, očekujući naš juriš. Boća se osmjeli ovih uspjehom i uzviknu: »Naprijed proleterii«, što je prihvatio i cio 2. vod i pošao na juriš.

Sa suprotne strane, na daljini od oko 300 do 400 metara, gdje su maloprije bili Nijemci, primicala se jedna njemačka kolona s ciljem da pojača ove položaje, ali se brzo našla pod vatrom naših automatskih oružja. Morali su da se povlače. U jednom zaklonu smo našli 2 mrtva Nijemca i jedan »šarac«.

2. marta od 12 sati do pada mraka, 3. bataljon je neprekidno vodio borbu. Po nekoliko puta bi pojedini položaji prelazili iz ruke u ruku. Borba se vodila iz neposredne blizine. Najviše su korišćene ručne bombe, automatska oružja i pištolji. U toku noći otpremljeni su ranjenici u bataljonsko previjalište kojim je rukovodila referent saniteta bataljona Ana Ljumović. Teški ranjenici su otpremljeni u Centralnu bolnicu.

Komanda bataljona sa komandama četa izvršila je analizu borbi i uspjeha. Na položajima su ostali dijelovi četa. U podnožjima kota ložene su vatre gdje su se po smjenama malo ogrijali borci i starješine. Bataljon je sa 1. i 3. četom produžio napad poslije pola noći u pravcu k. 1301 i 1083 (Kobila). Glavnina 2. čete ostala je u rezervi.

U toku 3. marta borba se vodila cio dan na položajima Kobila (k. 1301 i 1083). Nijemci su se uporno branili, jer su im ovi položaji štitili put od Gornjeg Vakufa prema Maklenu. Na

k. 1301 zemljište je podesno za odbranu. Cio dan su nas Nijemci napadali avionima, zbog čega se morala čekati noć da bi se uspješno izvršio juriš. Kota 1083 bila je pokrivena šumom, a Nijemci su je posjeli jačim snagama, jer se preko ove kote lako moglo zaći u pozadinu njihovih položaja, što su oni i dobro obezbijedili. Padom mraka Nijemci su počeli da se kreću po k. 1301; očito je bilo da se pripremaju na odstupanje ili da vrše napad na nas. Izvršili smo juriš i izišli na vrh kote bez jačeg otpora Nijemaca.

U toku 3. marta komora je pristigla sa glavnim kuvarom Ćorkom Poleksićem, inače ratnikom iz prvog svjetskog rata. Skuhao je konzerve sa rižom i nahranio cio bataljon.

Rano ujutro, 4. marta, Nijemci su se užurbano povlačili od Gornjeg Vakufa prema Bugojnu. Glavna zaštita im je bila avijacija. Dobijao se utisak da pomoću avijacije žele da stvore neprobojnu zavjesu. Naši pokreti su usmjereni prema k. 1517 (Oglavak). Pod zaštitom avijacije Nijemci su se odvojili od naših prednjih dijelova. Više nismo imali dodira sa njima. Bataljon se kretao po malim kolonama kako bi se što bolje zaklonio od avijacije koja nas je stalno nadlijetala i mitraljirala. Kad smo došli u visinu pl. Škrt i s. Donje Vukovsko, bataljon je zastao. Sa te linije vraćamo se nazad, preko planine Raduše, u pravcu Prozora.

Među nama nije bilo drugova: Branka Vujaševića, Šćepana Đurovića, Nikole Beara, Muja Buljigića, Blaža Radovića, drugarice Ruse Jovović. Ostali su oni i još mnogi što su izginuli na Oštrecu Didu, Mrljevini i Kobili. Mnogi su ranjeni. Bataljon je u teškim trodnevnim borbama imao osjetne gubitke. Zadaci koji su bili postavljeni pred bataljonom časno su izvršeni. Nijemci su poraženi i prisiljeni na povlačenje. Više nije bilo opasnosti da se mogu približiti Centralnoj bolnici.

5. marta 3. bataljon je prenoćio u rejonu Prozor, a 6. marta maršovao niz dolinu Rame, da bi u toku noći, 6/7. marta, prešao Neretvu koristeći se porušenim mostom. Kroz stvoreni mostobran bataljon je produžio pokrete sjevernim padinama Prenja, hvatajući se u koštac sa četnicima i Italijanima na tom pravcu, koji su posle naših uspjeha sa Nijemcima predstavljali manji problem u borbi.

Míco ĐUROVIC

BRDSKA BATERIJA 2. PROLETERSKE DIVIZIJE

Formirana po oslobođenju Livna, prekaljena u borbama za Kupres, a naročito pri oslobođenju Strmice i Imotskog, baterija je u bici na Neretvi imala izvanredno važne i teške borbene zadatke.

PREMA DREŽNICI I JABLANICI

Posle uspešno izvedenih napada na neprijateljski garnizon Imotski i Posušje, baterija je, 15. februara, izvršila marš pravcem: Rakitno — Konjsko (tt 1377) — Raskršća — Draga — Striževo — Drežnica. Zadatak joj je bio da, ograncima Stitar-planine, Karauševice, Karamenovog klanca i kanjonom Drežanke, izbije u dolinu Neretve, spremna za podršku napada svoje pešadije na utvrđenja u dolini Neretve. Baterija je raspolagala sa dva brdska topa 75 mm i oko 40 granata.

Na maršu do Neretve borila se sa svim teškoćama koje nameće visoko planinsko zemljište i duboke provalije, prekri-vene visokim snegom i izlomljenim drvećem. Pored toga, na kolonu se sručila i provala oblaka, raskvasila sneg i gotovo onemogućila pokret teških tereta. Konji su propadali u sneg do samara. Postojala je opasnost da baterija ostane na putu i ne izvrši zadatak. Komanda baterije odlučila je zato da se konji rastovare, a da borci na rukama prenesu delove oruđa i izvuku se iz gotovo beznadežne situacije. Noseći oruđa i municiju borci su do pojasa tonuli u sneg. Konjovoci su podizali konje koji su, iako rasterećeni, ostajali zaglavljani u dubokim smetovima.

Kad se topovski delovi i sanduci municije nisu više mogli nositi na leđima, vučeni su na borovom i bukovom granju po prtini. Tako se sišlo u kanjon reke Drežanke. Kiša je sve više

padala. Drežanka je postajala sve mutnija i naglo je nadolazila. Do kraja dana baterija je prešla samo Dragu. Računalo se da će »dolinom« reke ići lakše. Međutim, jedan se konj sa kolevkom od topa srušio i otkotrljao u provaliju duboku preko 100 metara, kojom je huknula Drežanka. U bateriji je ostao samo jedan top sa 40 granata. Uloženo je sve da se ovaj top sa municijom prenese do sela Drežnice. Klanac je ipak pobeđen. Povređeno je desetak boraca, a to znači da je bilo više žrtava na maršu nego u borbi.

Baterija je bez predaha, sa jednim topom, nastavila marš ka Jablanici. Pred naletom jedinica 2. proleterske divizije pale su utvrđene tačke neprijatelja uzvodno do Jablanice. Za podršku 4. crnogorske brigade u napadu na Jablanicu određena je brdska baterija sa preostalim topom i granatama.

Oko podne, 20. februara 1943. godine, baterija je prema dobivenom zadatku stigla u D. Jablanicu. Komandant i načelnik štaba divizije objasnili su situaciju i naredili da se uspostavi veza sa 4. proleterskom (crnogorskom) brigadom radi dobijanja konkretnih zadataka. Baterija je imala da posedne vatreni položaj u rejonu k. 236 (na samoj okuci puta iznad šumice Podi, 1.500 metara južno od Jablanice). Komanda baterije odredila je osmatračnicu 200 metara zapadno od k. 236.

U toku dana neprijateljska artiljerija je otvarala snažnu vatru po prednjim delovima brigade koji su postepeno stezali obruč oko Jablanice. Baterija je s vremena na vreme otvarala vatru po neprijateljskoj artiljeriji kako bi na sebe privukla njenu vatru i olakšala dejstvo bataljona. U sumrak brigada je pripremala napad na spoljni obruč neprijateljske odbrane koji se protezao linijom: Podbrežje (k. 458) — s. Bačina (k. 309). Baterija je padom mraka ispalila nekoliko granata na položaje neprijateljske artiljerije koji su se nalazili na livadi pored tvrđave i kasarne u Jablanici. Neprijatelj je pogrešno ocenio odakle naše oruđe dejstvuje. Otvorio je snažnu vatru po rejonu Podi, misleći da oruđe gađa iz šumice. Njegovi plotuni udarali su u prazno, jer se naše oruđe nalazilo iznad te prostorije. U toku noći oruđe je povremeno dejstvovalo sa po 1—2 granate. Time je vatru italijanske artiljerije skrenulo na sebe i smanjilo pritisak na prednje delove brigade.

U zoru, 21. februara, oruđe je prestalo sa dejstvom, jer mu je preostalo malo municije. Brigada je uspela da do svanuća potisne Italijane na ivicu grada. U toku dana Italijani su arti-

ljerijom tukli Crni vrh (k. 887) i Orlovine. Pošto naše oruđe nije djelovalo, verovatno su mislili da je uništeno. Izviđala je povremeno i avijacija, ali nije pronašla oruđe jer je bilo dobro maskirano (južno od k. 236). Oko podne 21. februara primjećeno je kako se italijanska posluga kreće po položaju. Baterija je po njima brzo ispalila 5—6 granata i oruđe ponovo maskirala. Italijani su to uočili, pa su prvo počeli da vrše korekturu na k. 236, a zatim su je u nekoliko navrata tukli brzom paljbom. 90% njihovih granata prebacivalo je ili podbacivalo vrh kote gde se nalazio položaj oruđa i baterijska osmatračnica.

Pre pada mraka brigada je izvršila snažan napad na okruženog neprijatelja. Bataljon koji je napadao preko s. Jelačići učutkao je neprijateljsku artiljeriju. Ostali delovi brigade su padom mraka ovladali južnim delom grada i podilazili železničkoj stanici. »Mi smo neutralisali neprijateljsku artiljeriju i ona se sada nalazi na ničijoj zemlji — između kasarne i naših položaja oko kasarne. Ne možemo je izvući bez gubitaka jer je potpuno brisan teren, a neprijatelj je skinuo zatvarače i odneo u kasarnu sa municijom . . .« — izvestio je štab 2. divizije Vrhovni štab.¹

Italijani nisu pristali na predaju, pa je u toku noći 21/22. februara nastavljeno dejstvo. Baterija je dobila zadatak da oruđe prebaci u streljački stroj, u sam grad. Oko 19 časova oruđe je skinuto sa dotadašnjeg položaja i tandem-vučom prevezeno do barikade na ulazu u grad. Trebalo je približiti se utvrđenim tačkama na 50—100 metara. Kretanje točkova oruđa po kamenitoj cesti otkrivalo je bateriju. Naši artiljerci su se prisetili i obmotali točkove džakovima i starim delovima odelja, te tako u najvećoj tišini privukli oruđe žicanoj ogradi, a odatle ga na rukama prebacili kroz otvoren prolaz u žici i dalje ulicom, kroz kišu kuršuma, izneli na vatreni položaj 20—30 metara ispred hotela (blizu ž. st.). Štitovi topa su bili isprobijani i deformisani puškomitralješkom vatrom iz hotela. Komandir Prateće čete² dovukao je na te položaje i brigadni protivoklopni top. Iza nas je postavljen i jedan minobacač.

Italijani su pružali jak otpor. Prvi juriši naših bataljona na hotel nisu uspeli. Naređeno je da se otvori vatra iz artiljerijskih oruđa. Topovi su gađali vrata i prozore, a minobacač krov hotela. U hotelu je nastalo zapomaganje, panika i haos. Pre

¹ » Zbornik, tom 4, knj. 10, dok. br. 130, str. 254.

² Simo Simonović, poginuo u NOR-u 1944. godine.

Stab 2. proleterske divizije sa štabovima 2. proleterske i 3. sandžačke brigade u s. Borju (kod Foče)

ponoći 21/22. februara neprijatelj je prestao da pruža otpor iz hotela. Italijani, žandarmi i domobrani počeli su da iskaču iz ruševina sa belim zastavama u ruci. Predalo se oko 200 neprijateljskih vojnika. Brdski top je ispalio na hotel 7 granata; ostalo je samo 3 granate.

Još su bile neosvojene kasarna i tvrđava iznad grada. Smatralo se da se neće moći likvidirati naoružanjem i municijom kojom se raspolagalo.

Komandant 2. proleterske divizije izveštava³:

»... Zbog toga smo resili da ih držimo u opsadi, stalno uznemiravamo teškim i automatskim oruđima, i da ih tako prisilimo na predaju... Ja sam od vas tražio da nam hitno uputite dve haubice sa dovoljnom količinom udarnih granata, te da tako likvidiramo taj neprijateljski bataljon...

Mi smo mislili pokušati zapaliti zgradu, što je vrlo teško, ali zarobljenici iz hotela pričaju da se tamo nalazi velika količina namirnica i ratnog materijala, te to nismo učinili. Zato vas molimo da nam hitno uputite haubice...«

s Zbornik 4, knj. 10, dok. br. 130, 253 i 254.

Međutim nije bilo potrebno uputiti haubice. Obavešteni da se predala posada u hotelu i da im je uzaludno davati dalji otpor, Italijani u kasarni počeli su se kolebati. Odbili su da se predaju, pa je našim artiljercima naređeno da topove i minobacače postavie ispod same kasarne i tvrđave. Minobacač i protivoklopni top brigade lako su postavljeni na položaj, ali brdski top se nije mogao rastaviti zbog deformisanih štitova i obmotaća cevi. Ipak je uz pomoć boraca iz brigade oruđe izvučeno na položaj ispred kasarne. Topovi su pripremljeni da gađaju kasarnu a minobacač krov tvrđave.

Oko 10 časova oruđa su otvorila vatru. Brdski top je izbacio i poslednje 3 granate. Protivoklopni top je nastavio sa dejstvom. Minobacač je tukao brzom paljbom i kroz krov tvrđave pogodio skladište s eksplozivom. Odjeknula je strašna eksplozija. »Avijacija je osmotrila da je garnizon Jablanica još uvijek pod snažnim pritiskom. Osmotreno je minobacačko gađanje na kasarnu.«⁴

U kasarni je nastao haos. Italijani su iskakali iz ruševina i predavali se. Zaplenjeno je mnogo ratnog materijala među kojim: 4 brdska topa 75 mm (jedan neispravan) i 2 haubice sa nekoliko hiljada granata; zatim, preko 100 mazgi sa topovsko-municijskim samarima i druga oprema.⁵

U ovoj borbi brdsko artiljerijsko oruđe najbolje je korišćeno kada je privlačilo na sebe neprijateljsku artiljerijsku vatru (8 haubica i minobacača), koja bi u protivnom bila sručena na brigadu. Protivoklopni top i minobacač su pak najpreciznije dejstvovali iz streljačkog stroja. Ovaj primer neka posluži kao dokaz kako se veliki rezultati mogu postići sa vrlo malim brojem oruđa i municije, ako se dobro upotrebe.

MANEVAR KA G. VAKUFU

Baterija je 22. februara dobila od komande divizije naređenje da se preoruža u rejonu Jablanice i osposobi za brdski transport. Komandiru baterije stavljeni su na raspolaganje:

⁴ Isto, dok. br. 267, str. 516.

⁵ Brdska baterija je od ovog plena preoružana i tada je raspolagala sa: 90 ljudi, 75 konja i mazgi, 3 brdska topa 75 mm. i 350 granata.

4 zaplenjena italijanska oruđa (od kojih jedno neispravno) kalibra 75 mm, izvestan broj tovarnih grla i ostala oprema. Bateriji je (sada je imala 3 oruđa) u toku preoružanja, 28. februara, stiglo naređenje štaba divizije da što pre krene prema Prozoru u sastav divizije.

Tek 3. marta uveče baterija je krenula iz Jablanice prema Prozoru i 4. marta izjutra stigla u s. Lug (južno od Prozora), odakle je nastavila pokret uveče, s tim da se u toku 5. marta javi komandi 2. proleterske brigade kod G. Vakufa.

3. marta izjutra stigla je na Maljen i zastala u rejonu k. 1123 radi kratkog odmora. Ovde je komandira baterije obavestio komandir Haubičke baterije Vrhovnog štaba da se delovi 2. brigade nalaze prema G. Vakufu a štab brigade u s. Pidriš, gdje je baterija stigla oko 13 časova 5. marta i odmah dobila zadatak: da se postavi na vatreni položaj u rejonu raskrsnice seoskih puteva (1 km južno od s. Mačkovac) i da tuče odstupajuće neprijateljske kolone na drumu od G. Vakufa prema Bugojnu.

Drumom pored Vrbasa odstupali su motorizovani delovi Nemaca. Prednji delovi 2. proleterske brigade nalazili su se na liniji Strmica (tt 876) — Uzričje — Podovi. Baterija je brzo otvorila vatru po čelu nemačke kolone u rejonu Podgrađe. Zrna su padala oko drumu. Neprijateljska kolona je ubrzala pokret. Ispalili smo oko 20 granata, ali nam stvarni gubici neprijatelja nisu bili poznati. Bližila se noć. Neprijatelj se više nije pojavljivao. Međutim, čim je baterija prestala sa dejstvom, on je iz svoje haubičke baterije ispalio nekoliko plotuna iz rejona Gračanice. Granate su padale ispred brigadne osmatračnice u rejonu s. Pidriš. Padom mraka prestalo je obostrano dejstvo. Na frontu je zavladao tišina.

Komandiru baterije naređeno je da u toku noći organizuje obezbeđenje položaja i odmori ljudstvo i stoku, s tim da jedan deo baterije bude stalno u gotovosti. U štabu brigade rađen je plan za dejstvo narednog dana.

Pred svanuće, 6. marta, komanda baterije izašla je na osmatračnicu. Međutim, tamo nije bilo nikoga. Cuo se samo po neki pucanj na položajima preko Vrbasa u pravcu G. Vakufa. Teško je bilo oceniti da li to dejstvuju nemački ili naši pu-

škomitraljezi. Odmah je upućen kurir u s. Pidriš da proveri da li se tamo nalazi štab brigade. Kad se vratio javio je da u Pidrišu nema nikoga. Komanda baterije zaključila je da se štab u toku noći premestio u G. Vakuf i oko 7 časova izjutra krenula sa baterijom u tom pravcu. Čelo baterije izbilo je u s. Mrčaj, dok joj se začelje nalazilo u visini k. 952 (južno od s. Mačkovac). Baterijska izvidnica već je podilazila k. 876, kad se iznad baterije pojavilo šest »štuka«. Uočili su kolonu baterije na livadi i počeli da je mitraljiraju i bombarduju.

Nastala je teška situacija za bateriju. Jedini izlaz je bio da se što pre krene nazad prema Pidrišu. Zahvaljujući disciplini i krajnjem zalaganju svakog borca, sa malim gubicima baterija se svila u kolonu i oko 10 časova izbila čelom na drum kod Trlica (istočno od s. Pidriš). Komanda baterije sama je odlučila da nastavi marš preko Makljena u pravcu Prozora. Po dolasku u Prozor dobiveno je obaveštenje da se 2. proleter-ska brigada u zoru, 6. marta, prebacila prema Rami. Baterija je produžila pokret i u mrak stigla u rejon Lug (4 km južno od Prozora) odakle je nastavila pokret prema Rami. Po dolasku u Gračanicu, noću 6/7. marta, baterija je uspostavila vezu sa komandom divizije i posle napornog marša ostala da se odmori s tim da u toku 8. marta krene prema porušenom mostu u Jablanici.⁶

PRELAZAK PREKO NERETVE

Pred mrak, 8. marta, brdska baterija se prikupila u južnom delu Jablanice, kod porušenog mosta na Neretvi, preko kojeg je već bio uspostavljen improvizovan prelaz za teška oruđa i stoku. Još u toku dana pokušalo se da natovareni konji sa oruđima siđu niz strmu obalu do prelaza. Međutim, padina je bila toliko strma da se od toga moralo odustati. Konji su rastovareni i jedva svedeni do vode, a topove sa 350 metaka i ostalu opremu (preko 6.000 kg) borci baterije su preneli na leđima do vode, zatim preko mosta i uz strmu levu obalu. Borci su tom prilikom podneli natčovečanske napore. Međutim, tek

⁶ Tek po dolasku u Gračanicu baterija je obavestena da je 2. proleter-ska brigada kamionima prebačena sa položaja kod G. Vakufa prema Neretvi.

sada je nastupilo ono nezaboravno i najteže — prebacivanje konja i mazgi. Mazge su jako ćudljive, a njih je u bateriji bilo najviše. Plašile su se hučanja Neretve i udara valova o stubove porušenog mosta. Uznemirenoj stoci vezivane su oči. Po desetak boraca vuklo je i guralo jedno po jedno grlo, dok sva nisu pred zoru, 9. marta, prebačena na drugu obalu. Odmah se krenulo dalje.

Pred baterijom su iskrsele nove teškoće. Strme padine, smetovi dubokog snega i besputno zemljište pl. Prenj, upozoravali su na velike prepreke i napore. Baterija 2. proleTERSKE divizije je i njih uspešno savladala na borbenom putu prema Drini, Sandžaku i Crnoj Gori.

Vukašin BRAJOVIĆ
Nikica JANKOVIĆ

DRUGA ČETA 5. BATALJONA 4. BRIGADE

D rugu čet u 5. bataljona 4. proleterske crnogorske brigade nisu sačinjavali samo borci iz Crne Gore koji su prije devet mjeseci došli u Bosansku krajinu, već je ona popunjena borcima iz Dalmacije, Bosne i sa Korduna. Različitog uzrasta, zanimanja, i navika, ali jedinstveni u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, imali smo uticaja jedan na drugoga i ginuli jedan za drugoga.

10. februara 1943. godine četa se našla na prilazima Imotskom. Vodnici i desetari su još u koloni dobili zadatak: napadati preko jedne čiste poljane i dejstvovati za ovladavanje Imotskim. Poljana je bila opasana kamenom ogradom koju su posjele ustaše. Na 2 km ispred Imotskog ustaše su isturile grupe naoružane automatskim oružjem i bombama. Osule su jaku vatru po streljačkom stroju naše čete koja im se približavala.

Naša bombaška grupa krenu naprijed, a glavnina čete otvori vatru i podrža bombaše. Trebalo je da pređu oko 500 m brisanog prostora, podiđu kamenoj ogradi odakle su ustaše otvarale najjaču vatru i unište mitraljesku posadu ustaša koja je kočila pokret čete. Bombaši su bili blizu cilja. Milutin Minić Minjoš, pomoćnik komesara čete,¹ komandova »juriš« vodu s kojim se kretao. Time je skrenuo pažnju ustaša i ove otvoriše vatru, a naši bombaši to iskoristiše da izvrše svoj zadatak. Minjoš je jurišao na čelu ostalih, ali ne za dugo. Pade smrtno pogođen ovaj omiljeni drug, član KPJ od 1938. godine, cijenjen u čitavom bataljonu i svome kraju. Svoje revolucionarno iskustvo prenosio je na mlađe drugove.

Pogibija Minjoša nije nas obeshrabrila. Borci su poletjeli ka kamenoj ogradi. Bombaška grupa je uništila mitraljesku

¹ Poginuo na Imotskom.

posadu ustaša koje odmah zatim u paničnom bjekstvu odstupiše ka samom gradu.

U prvi sumrak približavali smo se usamljenoj čuki odakle su ustaše otvarale vatru. Četi je naređeno da zastane. Josip Malović, komandir čete, pozva desetare i vodnike i saopšti da ćemo sahranu poginulog Minjoša obaviti kad oslobodimo Imotski. Odredi stražu od 3 čovjeka da čuvaju mrtvog druga, a ostalima naredi juriš na Imotski, odakle su ustaše otvarale vatru iz nekoliko betonskih bunkera. Četa je na svom pravcu trebalo da savlada i žičanu ogradu. Svaki vod dobi pravac napada i četa krenu.

Ustaše otvoriše vatru po streljačkom stroju čete. Našli smo se blizu bunkera, ali naprijed se nije moglo. Žičana ograda onemogućila je pokret. Borci pokušahu da savladaju ovu prepreku, ali bez uspjeha. Posebno se zbog toga ljutio Damjan Broćeta², iz bombaške grupe koji je prije 6 mjeseci došao u četu. Rodom je iz sela Sajkovića. Ustaše su mu zvjerski pobile: oca, majku, brata i sestre. S nestrpljenjem je očekivao svaki nov početak borbe da bi osvetio svoje najmilije i mrtve drugove. Želio je pobiti sve ustaše, a prilikom njihovog napada na Sajkoviće, gvozdenim vilama ubio je ustašu i oduzeo mu mitraljez. Sada je bio očajan zbog ove prepreke, vikao je i psovao. Drugovi su ga umirivali.

Četa je tražila mogućnost da zaobiđe žičanu ogradu, ne prestajući da baca »kragujevke« na bunkere. Vođa bombaša bio je Gilè Zivković iz Savnika, izuzetno hrabar borac. Uvijek je bio sa bombašima. Uvijek veseo i raspoložen.³ I sada je bio s punom torbom bombi ispred čete i bacao ih na bunkere. Tražio je način da zaobiđe ustaše s leđa. Spustio se kroz strmu uvalu na levom krilu čete i upao u jednu kuću u kojoj je bilo 10 ustaša. Hitro je iskočio kroz prozor i spolja ubacio »kragujevku«. »Napred proleter! evo nas u Imotskom!«, čuše drugovi Giletov glas. Eksplozija i Giletov uzvik kao da izazvaše pometnju ustaša ispred naše čete. Otvorismo jaču vatru, a bombaška grupa, zaobišavši ih s leđa, upade u bunker.

Poslije pola noći četa je ušla u centar Imotskog, gdje su otpor davale još samo pojedine grupice ustaša, ali su i one

² Poginuo na Oštroj gomili, braneći teško ranjenog komandira čete od četnika.

³ Poginuo u borbama na Sutjesci juna 1943. godine.

likvidirane. Gilè je bio pohvaljen od štaba bataljona, a i kritikovan zbog neopreznosti. Juriši 2. čete urodili su plodom. Imotski je oslobođen.

Poslije odmora naš bataljon je izvršio pokret ka Posušju i dalje ka Neretvi. Nagađali smo kuda se ide. Većina je smatrala da se ide prema Hercegovini i Crnoj Gori, gdje je jedan dio boraca upravo i želio da se pojavi. Interesovalo ih je šta je s drugovima koji su ostali u pozadini, kao i s porodicama ostavljenim na milost i nemilost četničkoj bandi.

Praćeni nevremenom, bez odmora i zastanka, spustili smo se ka kanjonima Neretve. Što smo se više približavali Jablanici, zadatak nam je bivao sve jasniji. Italijani su otvarali artiljerijsku vatru od čije su tutnjave odjekivali kanjoni Neretve, pa se nismo mogli ni sporazumijevati. Četa se kretala po vodovima i desetinama. Predveče je stigla blizu mosta, odakle su Italijani otvarali mitraljesku vatru. Noć, omiljenu za dejstvo proletera, čekali smo s nestrpljenjem. Vrijeme do noći od dva časa trebalo je što bolje iskoristiti za upoznavanje terena i preciziranje narednih zadataka.

Blizu mosta, pokraj Neretve, prostirala se veća uvala (slična pećini) po kojoj se mogao razmjestiti čitav bataljon. Našoj četi je naređeno da se zaustavi u uvali. Na suprotnu stranu smo izbacili osmatrača i dva puškomitraljeska odjeljenja za obezbjeđenje. Počele su pripreme za napad. Održan je kratak sastanak komunista čete. Komandir je s vodnicima i deseterima otišao na ivicu uvale gdje su već bili osmatrača i izdao zadatke vodovima i bombaškoj grupi. Dok smo bili blizu mosta (uvale), svaki borac, odjeljenje i vod dobili su zadatak; posebno su precizirani zadaci bombašima. S Giletom Živkovićem, Vukom Vračarom⁴ i Damjanom Broćetom pošao sam na izvršenje zadatka. Pridružio nam se, kao i ranije, i komandir čete Josip Malović.

U prvi sumrak 20. februara komandir čete izdao je naređenje za pokret. Četa se, izišavši iz uvale, razvila u streljački stroj. Svaki borac je išao prema dobivenom zadatku. Upadosmo u prve kuće Jablanice. Neprijatelj osu vatru po streljačkom stroju iz betonskog bunkera koji se nalazio na sredini ceste i gdje je bila neprijateljska posada sa dva puškomitraljeza, čime nam je onemogućeno kretanje. Stoga komandir Malović naredi jači pritisak vatrom u pravcu bunkera, a bombašima da krenu za njim.

⁴ Poginuo na Sutjesci juna 1943. godine.

Sijalice su obasjavale ulicu i omogućile neprijatelju da prati svaki naš pokret. Malo smo zastali i šapatom se dogovarali da krenemo jarugom između ceste i pruge. U stvari, trebalo je da savladamo prostor od 400 do 500 m do bunkera. Da bismo postigli uspjeh, bunker smo morali zaobići s leđa, ubaciti bombe, osuti puščanu i mitraljesku vatru, likvidirati posadu i nastaviti dejstva. Pokret je bio dosta spor. Stigli smo u visinu bunkera, a onda ga i zaobišli i osmotrili. Na njemu je bio veći otvor u obliku vrata kroz koja je posada neprijatelja ulazila i izlazila. Vremena nije bilo za razmišljanje. Brzo smo se odlučili. Hitro smo se prebacili do bunkera i ubacili bombe koje su pogodile cilj. Nastade tajac. To smo iskoristili i odmah smo otvorili snažnu puščanu i mitraljesku vatru u vrata bunkera. Tako smo uspjeli da likvidiramo i ovu prepreku.

Zatim smo krenuli prema većoj zgradi odakle je neprijatelj otvorio jaku vatru. To je bio hotel, pretvoren u tvrđavu, sa jakom italijanskom posadom i 23 bivša jugoslovenska žandarma. Prozori hotela bili su ispunjeni džakovima pijeska. Prilaz bombašima bio je težak, a prozori visoki. Četa je stoga usmjerila cjelokupnu vatru na hotel, iz kojeg su Italijani i žandarmi davali očajnički otpor. Nekoliko puta, pod zaštitom vatre cele čete, bombaši su prilazili prozorima hotela i ubacivali bombe. Bombaš Vuko Vračar iz Pive u dva maha uspio je da ubaci »kragujevke« kroz prozor prvog sprata, te se neprijatelj više nije pojavljivao na prozorima. Italijani su i dalje otvarali vrlo jaku vatru, ali nepreciznu.

Posebne poteškoće u ovladivanju hotelom stvarao je blindirani voz koji je krstario između mosta na Neretvi i grada i otvarao vatru duž pruge po streljačkom stroju čete. Pojavljivala se zora. Posljednji pokušaji da se ovlada uporištem — hotelom nisu dali rezultat. Blindirani voz, krstareći prugom, bio je posebna briga i četi i bataljonu u cjelini. Trebalo je presjeći prugu i onemogućiti mu krstarenje. Taj zadatak je dobila bombaška grupa. Gilè je odlučio da pođemo samo nas dvojica, kako se ne bi svi izlagali opasnosti.

Trebalo je dopuzati do pruge i postaviti mine. Poneli smo sobom bombe i puškomitraljez. Trebalo je da pređemo preko poljane tučene jakom koncentričnom vatrom. Četa je otvorila vatru na hotel i omogućila nam da pređemo prostor do pruge. Postavio sam puškomitraljez pored šine i otvarao vatru u pravcu

željezničke stanice, dok je Gilè postavljao mine. Kada je bilo sve gotovo, četa je izvršila snažan pritisak na hotel, a mi smo aktivirali mine i sklonili se u jednu jarugu pokraj pruge. Odjeknula je eksplozija i pruga je poletjela u zrak. Poslije toga smo se Gilè i ja vratili u četu.

Oko 10 časova u streljački stroj čete stigla su dva topa i počela da tuku hotel. Bombaška grupa je pod zaštitom puškomitraljeske i vatre topova ubacila bombe na prvi sprat. U posljednjem jurišu poginula su nam 3 borca (čijih se imena, na žalost, više ne sjećam). Oko 11 časova neprijatelj je kapitulirao i predao oružje. Zarobljeno je 150 Italijana i nešto žandarma.

Poslije toga četa je produžila prema bivšoj austrijskoj kasarni sazidanoj na isturenom brežuljku koji je odavde izgledao kao da je nastao od godinama gomilanog smeća ovog malog gradića na obalama Neretve. Ostale čete našeg bataljona već su vodile borbu za ovo utvrđenje. Povezali smo se s njima. Tada su nam drugovi saopštili da je poginula Danica Janjić iz sela Godijelje kod Šavnika. S mrtvog tijela svoga brata Danica je u Pljevljima skinula pušku i poslala da ga sveti: »Tući ću neprijatelja, dragi brate, i za tebe i sebe« — bila je Daničina zakletva nad mrtvim bratom. Sada je ustaško zrno prekinulo i njen život, a mi, njeni drugovi, zaveštali smo se da ćemo je osvijetiti.

Oko 12 časova italijanski avioni bezuspješno su pokušali da dostave opkoljenom garnizonu hranu, a grad su zasipali bombama. Kasarna je pala uz strašnu eksploziju. Malodušni italijanski komandant nije pretpostavljao da je eksploziju mogao izazvati pogodak minobacačke granate u skladište municije, pri čemu je odvaljen zid kasarne, zajedno s italijanskim vojnicima, odletio u vazduh. On je mislio da smo potkopali tunel ispod kasarne i minirali, te su se pokolebali. To su iskoristili naši borci i upali u kasarnu. Otpor je bio odmah savladan. Zarobljeno je oko 700 vojnika i oficira. Sproveli smo ih stazom u grad. Kod kasarne se naša četa sastala s drugim bataljonima naše brigade.

Ceta je odmah pristupila organizovanju ishrane i kraćem odmoru. Zaplijenjena količina odjeće i obuće podijeljena je najslabije obučanim borcima. Poslije ove akcije bataljon je krenuo na Konjic, gdje su se neki bataljoni naše brigade borili već nekoliko dana. Kad smo oko pola noći stigli u Ostrožac, koman-

dir čete pozvao je vodnike i desetare i objasnio da bataljon neće ići ka Konjicu već se vraća ka Prozoru i Vilića gumnu, gdje su Nijemci ugrožavali naše ranjenike. Mnogima je teško padalo što se vraćamo, jer smo očekivali susret s drugovima u Crnoj Gori. Održan je sastanak komunista i postavljeni su zadaci. Ranjenici su bili u teškoj situaciji! Tito je izdao naredbe da se ranjenici moraju spasiti! Dakle, sa ostalim jedinicama na spasavanje ranjenika!

Poslije napornog marša u popodnevnim časovima četa je stigla ispod Vilića gumna. Međutim, od 9 časova izjutra dijelovi naše brigade vodili su borbu za sam vrh ovog brda. Stigla je naša četa i lijevo od 2. bataljona počela borbu. Kad je prešla preko jedne gole kose koju je branio jedan dio 2. bataljona, na ivici šume došlo je do sukoba s Nijemcima. Oni su se nalazili u šumi 200 m ispod vrha, zauzeli zaklone iza debelih bukovih stabala utonulih u bijeli sniježni pokrivač više od pola metra. Naš prvi pokušaj da protjeramo Nijemce ostao je bez uspjeha. Oni su imali isturen jedan puškomitraljez (»šarac«) koji je tukao desno krilo naše čete. Nikako da prodremo kroz šumu. Već se spuštala noć. Hladnoća je bila velika, naročito su zeble noge. Pomoćnik puškomitraljesca Blaž žalio se da ne može da izdrži hladnoću. Upućen je u komoru da se ogrije i vratio se poslije pola noći.

Stalno smo razmišljali kako da likvidiramo istureni puškomitraljez neprijatelja, jer nam je bio kočnica za dalje dejstvo. Puškomitraljezac Dušan Krneta⁵ (sedamnaestogodišnji mladić koji je prije šest mjeseci iz Kninske krajine stigao u našu četvu i zbog ispoljene hrabrosti brzo dobio puškomitraljez), zatražio je da bombama lično likvidira njemačku posadu. To mu je i odobreno pa je puškomitraljez predao Vuku Vračaru koji će otvarati vatru na istureni njemački puškomitraljez, a četa je vršila pritisak na Nijemce u šumi. Krneta je pošao sa bombama da zaobiđe njemačku posadu. Povukao se nešto unazad i počeo da puzi. Četa je otvarala vatru po Nijemcima. Prošlo je gotovo pola sata od Krnetinog odlaska kad se začu eksplozija prvo jedne, a zatim i druge bombe, tačno gdje se nalazila njemačka posada. Četa je zatim krenula na juriš i brzo protjerala Nijemce, a Krneta se sa zaplijenjenim »šarcem« samo priključio jurišu čete.

⁵ Poginuo 1944. godine u Srbiji.

U jutarnjim časovima krenuli smo prema Donjem Vakufu, a oko podne izbili na gole kose iznad Gornjeg Vakufa, odakle su Nijemci davali jači otpor. Četa je, razvijena u streljački stroj, jurišala. Puškomitraljezac Sekule Zugić, iz Jezera, kosio je puškomitraljezom Nijemce. I baš tamo gdje će četa da završi svoj zadatak, pogodili su ga. Prva mu je pritrčala sestra Zora koja je bila u istoj četi. Bio je to veliki gubitak čete. Sahranili smo ga gdje je i poginuo, opraštajući se posljednji put sa dragim drugom.

Poslije protjerivanja Nijemaca u pravcu Bugojna vraćali smo se prema Prozoru. Iscrpljeni danonoćnim borbama, maršovali smo bez predaha. Svaki borac je mislio da što prije stigne do četne kuhinje koja je ostala u blizini Prozora gdje ćemo se i odmoriti. Ali smo se u tome prevarili. Stigavši u četnu komoru nahranili smo se, ali odmora nije bilo. Pokret je odmah nastavljen, i to u pravcu Jablanice. Pitali smo se kuda se ide. Čuli smo da su mostovi na Neretvi porušeni, a četnici Draže Mihailovića da su zauzeli Jablanicu. Ali nas to nije demoralisalo. Drugi dan, pred sumrak, stigli smo u Jablanicu.

Ne zadržavajući se pošli smo u pravcu srušenog mosta. Noć je bila tamna, prst se pred okom nije vidio. Drug druga na korak nije mogao razlikovati. Četa je zastala kod mosta i posjedala. U tamnoj noći čula se lupa čekića koja se miješala s hukom Neretve. Borci Pionirske čete Vrhovnog štaba užurbano su gradili privremeni most kako bi sljedećeg dana preko njega prešli ranjenici, komora i ostale jedinice. Trebalo je što prije preći Neretvu i razbiti četničku bandu Draže Mihailovića koja je pružala jak otpor iznad Konjica i sela Bijele!

Za vrijeme odmora saznali smo da su borci 2. dalmatinske brigade prešli preko Neretve i likvidirali četničku posadu oko mosta. Počeli smo i mi jedan po jedan prelaziti, pridržavajući se za ogradu gvozdene konstrukcije mosta. Peli smo se uz strme obale Neretve držeći se čvrsto za gvozdene šine mosta koje su bile pale prilikom rušenja. I najmanja neopreznost značila je smrt.

Pošto se četa prebacila, nastavila je marš prema Konjicu. Uz put smo nailazili na tragove velikih borbi koje je vodila 2. dalmatinska brigada sa četničkom bandom. Čim je stigla iznad sela Bijele, četa je odmah stupila u borbu. Četnici su očajnički jurišali, potpomognuti jakom artiljerijskom i minoba-

čačkom vatrom od Italijana i Nijemaca. Odbili smo nekoliko njihovih juriša proređujući njihove strojeve. Komandir čete išao je od borca do borca ne zaklanjajući se, a oko podne je naredio napad. I čitav bataljon je bio u napadu. Ni strme padine prema selu Bijela nisu nas mogle u tome spriječiti. Četnici su počeli da bježe ostavljajući dijelove komore i bacajući oružje. Bježali su glavom bez obzira samo da spasu goli život. Na liniji: Glavatičevo — Kalinovik — Nevesinje pokušali su da spriječe naše napredovanje prema Hercegovini i Crnoj Gori, ali nisu uspjeli.

U pravcu Glavatičeva nailazili smo na zbjegove ljudi, žena i djece koji su se sklonili pod uticajem četničke propagande po kojoj partizani, tobože, ubijaju i kolju. Brzo smo ih u to razuvjerali, razgovarajući prisno kao sin sa ocem, brat sa sestrom. Oni su se poslije susreta s nama vraćali svojim kućama. Otpale su sve klevete pred humanim postupcima proletera.

Četa je u sastavu bataljona iz pokreta napadala Glavatičevo, da bi po ovladavanju ovim četničkim uporištem nastavila pokret ka Nevesinjskom polju. U prvi sumrak četnici su iz straha počeli da otvaraju jaku vatru. Usvojili su italijansku taktiku da pucaju iako nikoga ne vide. Podilazili smo neprijateljskom plozaju. Što se četa više približavala, četnici su sve više otvarali vatru. Ne osvrćući se nimalo na njihovo puškaranje, podilazili smo, a onda su bombaši dobili riječ. Jevrem Dakić⁶ i Gilé Zivković su bili među prvima. Četa je za momenat zastala. Pripremili smo se za još jedan juriš. U posljednje vrijeme četa ih je izvela na desetine. Bombaši su krenuli naprijed, a četa za njima. Sinula je vatra, začula se strašna eksplozija bombi, a zatim: »Juriš, proleterii!« Upali smo u četničke rovove i pomiješali se s njima. Nastala je prava panika kod četnika. Ostavljali su ranjenike, municiju, oružje i bježali da spasu goli život. Jevrem Dakić je ove noći čuda činio od četnika zasipajući ih bombama.

Poslije ove akcije četa je u sastavu bataljona trebalo da se odmori i nahrani jer čitav dan i noć nismo ništa jeli. Ali opet odmora nije bilo. Već u popodnevnim časovima čula se huka motora. Italijani! Brzo se četa spremila i u sastavu bataljona krenula ka Nevesinjskom polju. Kolona se pela prema planini

e Umro u martu 1943. godine kod Gacka.

Crvnju koja je bila pod snijegom. Na horizontu se primjećivalo nekoliko ljudi. Kasnije se pojavila čitava neprijateljska kolona. Namjera im je bila da zaobiđu i udare u bok našeg bataljona.

Pomjerali smo se u ulijevo i zaposjeli položaje na donjim padinama Crvnja, iznad Nevesinjskog polja. Zadatak je bio da po svaku cijenu zadržimo položaje, što bi značilo izvršiti pola zadatka. Razvila se strašna borba, u kojoj neprijatelj nije ustuknuo ni pred gubicima. Padali su kao snoplje. Mi smo ostali nepomični. Svi borci su vrlo precizno nišani i proređivali neprijateljski stroj, a ovaj je stalno navaljivao. Komandir čete, po starom običaju, obilazio je borce i davao im zadatke. Ovog puta smo se svi čudili kako ga u strašnoj neprijateljskoj vatri ne pogodi zrno. Pojedini su se na njega veoma ljutili što ne zauzme zaklon, ali on kao da se zarekao da neće leći.

Pritisak neprijatelja na položaje naše čete bio je strašan. Nismo imali vremena ni ranjenicima da pomognemo. Međutim, oni su nastavili borbu dok im je krv iz rana tekla po snijegu. Proleter i su i ovog puta izdržali. 3. četa našeg bataljona, predvođena narodnim herojem Jevremom Grbovićem, zauzela je vrh planine Crvanj, čime je bok naše čete bio obezbijeđen. Borba je nastavljena do kasno u noć. Neprijatelj je bio razbijen te je počeo da bježi.

2. četa 5. bataljona je sjutradan stigla u Kifino Selo koje je bilo potpuno prazno. Još dok smo maršovali bili smo upozoreni da je selo neprijateljski raspoloženo prema nama. Sve što je moglo nositi pušku, pobjeglo je i svrstalo se u četničke redove. Ostao je samo poneki starac, žena i nejaka djeca. Mislili su da ćemo ih pobiti, kako su nam kasnije pričali. Odmarali smo se 2—3 dana. Drugovi su razgovarali sa mještanima, brzo ih uvjerali da je četnička propaganda laž. Svakog dana sve više ih se vraćalo kućama. Sa nama su počeli da pjevaju partizanske pjesme. Kad smo polazili bilo im je žao. Sada je selo bilo puno ljudi, žena i djece. Postupali smo kao i uvijek — proleterski. Za ova dva dana koliko smo bili u Kifinom Selu ostavili smo najljepše utiske kod naroda.

Naša četa je, 22. marta, zajedno sa bataljonom, učestvovala u napadu na Nevesinje. Kolona čete je išla nečujno prema Nevesinju. Noć je bila vedra i sa mjesečinom. Vidjelo se kao u podne, ali je bilo prilično hladno. Podišli smo neprijateljskim položajima. Četnici su otvorili vrlo jaku vatru na našu kolonu.

•Četa je prišla na određeno odstojanje i izvršila juriš. Gromoglasno »ura« čulo se sa svih strana. Četnici su bježali napuštajući prve položaje, i ne pruživši jači otpor. Noću, 22/23. marta oslobođeno je Nevesinje. Sjutradan su nas smjenili dijelovi 9. dalmatinske divizije, a mi smo pošli u pravcu Šavnika, napadajući i maršujući danonoćno, razbijajući četničku bandu na teritoriji sreza durmitorskog.

2. četa 5. bataljona 4. crnogorske brigade je od 10. februara do 22. marta 1943. godine iz borbe u borbu, iz juriša u juriš, prešla vrlo težak put. Za ovih mjesec i nešto više dana, tako reći bez odmora, bila je u borbi i pokretu, a iz njenog sastava mnogi su zauvijek ostali na poprištu borbe.

Mile RADOVIĆ

SA 2. DALMATINSKOM OD LIVNA DO FOČE

i rvi sumrak zatekao nas je na kosi poviše Livna, koje smo u toku sunčanog dana mogli da osmatramo. Čim je pala noć borba se razbuktala. Puške i mitraljezi, uz detonaciju bombi i topovskih granata, praštale su svuda naokolo. Nalazio sam se toga momenta kod štaba brigade, gde sam došao iz inženjerijskog voda. Govorilo se da je tu i komandant Peko, ali ga te večeri nisam video.

Pronela se vest da je Tito naredio da Livno mora pasti. Što je više ovladavala noć, borba u gradu i oko njega bivala je sve življa. Negde, oko ponoći, kad mi se učinilo da je borba bila najjača, određen sam da sa Petrom Vojvodićem, koji je bio Pekov kurir, odem na zadatak.

Išli smo brzo u pravcu odakle su grurali topovi i kroz pola sata stigli na određeno mesto. Artiljerci su nas lepo primili. Čim je starešina pročitao pismo koje mu je dao Petar, odmah uslediše nove komande: »Desno za . . . hiljaditi! . . . Gotovo! . . . Pali!«, a posle svake ispaljene granate, neko bi iz mraka »častio« ustaše psovka.

Titovo naređenje je izvršeno. Livno je palo. Sledilo je naređenje za novi pokret brigade.

Te večeri nalazili smo se pored ceste, između Jablanice i Konjica, u maloj seoskoj kući. Neko od rukovodilaca štaba izdao je naređenje da 5 ili 6 boraca izvidi Jablanicu. Bila je tamna noć. Svuda unaokolo tišina. Na prašnjavao beličastoj cesti čuo se samo bat naših koraka. Levo od nas slušamo huk planinske reke. Odjednom pored puta naidosmo na jedan top i nekoliko ljudi koji su vesto baratali oko njega. »To je naš

top kalibra 105 Z« kaže nam jedan, drugi dodade da ih ima i više, a treći nas upozori na visoke litice Prenja, na levoj obali Neretve, gde je gorela velika vatra.

— Dobro nanišani, oca im četničkog. Pravo u vatru. To su izdajice. Nemoj da promašiš!

Posle komande »pali«, dolinom reke prolomi se pucanj Pogodak je bio tačno u vatru, što izazva naše radosne uzvike, a kad se opet začu komanda »puni! pali!«, vatra se na brdu ugasi.

I opet dolinom zavlada tišina. Kad smo došli u Jablanicu, na njenim ulicama nismo našli nikog. U mračnoj noći zapaljeni hotel »Jablanica« ličio je na buktinju. U dolini Neretve vladala je tišina — pred buru koja je na pomolu.

Prešli smo Neretvu. Naša brigada bila je prva na drugoj obali. Gotovo usiljenim maršem savladali smo snežni i besputni Prenj, uz stalno bombardovanje iz aviona. Ispred nas su bežali četnici. Gonili smo ih u stopu. Ispred Kalinovika nam pružiše otpor. Od zapljenjenih bacača i mitraljeza u dolini Neretve formirana je u 2. dalmatinskoj brigadi prateća četa teških oruđa. I ja sam dodeljen njoj, kao nišandžija na mitraljezu.

Ceo dan smo vodili borbu. Saznali smo da su pred nama četnici »Vasojevići«. Dobro su se bili. Pričalo se da su to najopasniji četnici. Sa mitraljezom sam bio u streljačkom stroju. Ispred mene, kao na dlanu, videh četnike kako se prebacuju. Nastojao sam da što bolje nišanim i ne dozvolim da se odlepe od zemlje. Odjednom kroz streljački stroj prenese se šapatom: »Poginuo komesar bataljona«.

Vest da je poginuo Bondo Macura sve nas je ogorčila te se još više okomismo na neprijatelja. Kada je pala noć, moje mitraljesko odeljenje dobilo je zadatak da se povuče i neposredno obezbedi štab brigade koji se nalazio iza streljačkog stroja, između zidina jedne zapaljene kuće.

U štabu je gorela vatra. Odnekud kuriri dovedoše dva zarobljena četnika. Komandant brigade Ljubo Vučković, razgovarao je s njima i tumačio im kolika je njihova izdaja, a mi ostali kipteli smo od srdžbe.

— Izdajice, sram vas bilo — procedi kroz zube jedan drug iz mraka i pijunu u znak prezira prema slugama okupatora.

Sutradan borba je prestala. Brigada je izvršila pokret. U Kalinoviku su već bile naše jedinice, a četnici, razbijeni od 1. proleterske brigade, pobjegli su čak preko Drine. Na ulazu u Kalinovic videli smo 2 topa, ista onakva kakva smo imali i u dolini Neretve, ali smo ih morali baciti u kanjon, jer se nisu mogli preneti preko visokog i besputnog Prenja. Neki su pričali da su četnici, kada su se povukli, poneli od svojih topova zatvarače, ali su i naši poneli zatvarače od onih sa Neretve. Odmah su aktivirali zaplenjene topove i sa ono malo municije raspalili po četnicima. To je, kažu, unelo pravu paniku kod neprijatelja. Lakoverni su tvrdili da partizani i bez zatvarača ispaljuju granate kroz topovsku cev.

Na prilazima smo Drine. I te večeri moje mitraljesko odeljenje obezbeđivalo je štab. Dok sam večerao zamenjivao me je moj pomoćnik. U maloj seoskoj kući, čađavoj od dima, gde se nalazila kuhinja, sve je mirisalo na balegu i dim. Dok sam večerao rekoše mi da se tu nalazi i jedan borac koji će za primer biti streljan jer je iz jedne seoske kuće bez pitanja uzeo parče hleba. Čim sam pojeo svoje sledovanje prišao sam mu i zaprepastio se poznavši u njemu svoga druga.

— Zašto si to učinio — upitah ga prekorno ali sažaljivo.

— Eh šta ćeš . . . Nisam ukrao. Veruj mi, nisam . . . — Glas mu je bio pun pokajanja. — Ušao sam u kuću — nastavljao je. — Na stolu je bilo parče hleba. Upitao sam domaćicu mogu li da ga uzmem. »Uzmi ga« kaže, a kad sam izišao napolje, nadala je dreku, optužujući me pred drugovima da sam joj ukrao hleb.

Kajao se, priznavao je grešku, ali je bio svestan kazne koja mu sledi. Ponudio mi je svoje nove cipele jer, kaže, njemu više neće biti potrebne. Kad sam mu to odbio reče mi:

— Meni je, Tornane, ovo poslednja noć. Uzmi cipele i daj ih nekom od drugova koji je bos.

Bio je to naš poslednji susret. Posle nekoliko dana rekoše mi drugovi da je zaista radi primera streljan i to pred borcima svoje jedinice.

*

Nalazili smo se iznad same obale Drine. Ispred nas, na njevoj levoj obali, ostali drugovi su čitavu noć pripremali materijal za njeno forsiranje. Danju, na desnoj obali, u još neprocvetanim šljivicima i neolistaloj šumi viđali su se četnici. Jednog popodneva jedan od njih usudio se da i glasno »propagira«.

— Partizani, predajte se! ...

— Evo ti predaje — odgovorismo mu mitraljeskim rafalom, posle čega se više nije čuo.

Preko Drine, iz Foče gde su se nalazili Italijani, tukli su nas topovi. Svaka druga granata nije eksplodirala zbog čega smo poverovali da i među Italijanima ima naših simpatizera koji su sabotirali izradu municije.

Prešli smo Drinu. Opet smo gonili četnike. Zaustavili smo se iznad Foče. Poviše leve obale Čeotine organizovali smo položaj. Ispred nas, na drugoj strani, u čvrsto zidanim tvrđavama nalazili su se Italijani. Pričalo se da ih ima oko 3.000. Pola grada Foče nalazi se u našim, a pola u njihovim rukama.

Nekoliko dana držimo u opsadi Italijane, ali se oni ne predaju. Od okolnog stanovništva saznali smo da noću vode mazge na Čeotinu i poje ih jer u tvrđavama nemaju dovoljno vode. Zauzeli smo elemente za noćno gađanje.

Svakoga dana nad dolinom reke nadleću »savoje« i sa velike visine bombarduju deo grada u kome smo mi. Ponekad naiđu i transporteri koji iznad tvrđave padobranima bacaju materijal. Mi mitraljesci nastojimo da ih oborimo, ali bez uspeha.

Na ovim položajima ostali smo desetak dana. Iako smo spavali na vlažnoj zemlji, za nas je to bio odmor. Neki drugovi čak su se i oporavili od napornih marševa i borbi.

Italijanima su u pomoć došli Nemci koji su sa desne obale Čeotine i Drine preduzeli ofanzivu. Tukli su nas najviše iz topova i bacača. Napustili smo dotadašnje položaje i zauzeli nove, ispod Crnog vrha. Nemci su navaljivali sve žešće. Ja ih kosim mitraljeskim rafalima. Mine bacača sve češće počеше padati oko nas, a jedna pogodi moje mitraljesko odeljenje.

Nisam ni osetio da sam ranjen u rame, dok me na to ne upozori vođa mitraljeskog odeljenja, videći kako mi krv teče niz rukav. Od iste mine bio je i on ranjen. Parče železa ušlo mu je u stomak. Previjao se od bolova, a krv mu nije ni procurila. Mitraljez sam predao pomoćniku, a ja sam upućen u sanitet da se previjem. Vođu odeljenja, neustrašivog Jelenkovića, odneli su drugovi na nosilima. Umro je u mukama. Istog dana poginuo je i komesar bataljona Zdravko Bego.

Uz pomoć Nemaca, Italijani su se izvukli iz tvrđave, a mi smo sutradan krenuli dalje.

Vladimir TOMAN

SA 3. BATALJONOM 2. DALMATINSKE BRIGADE

Jedanaesti februar 1943. godine. — 3. bataljon 2. damlatinske brigade nalazi se u selu Kutleše (na komunikaciji Imotski — Posušje). Po četama se raspoređuju neki zarobljeni domobrani, a u štabu bataljona smjenjuju se kuriri. Oko 14 sati okupio se cio bataljon u jednoj obližnjoj šumici, čak i kuvari i konjevoci. Očekujemo važno saopštenje, nešto što svi treba da znaju. Zamjenik komandanta Vaso Prlja otvara konferenciju:

— Neprijatelj je poduzeo novu ofanzivu protiv naših jedinica. Mi krećemo na istok, ka Srbiji. Nekoliko starijih i boleasnih drugova uputit ćemo na njihov teren. Obuću dobro pripremiti, a suviše stvari baciti. Ko osjeća da ne može izdržati predstojeći napor neka se javi.

Niko se nije javio. Odmah je počela priprema za pokret. Andrija Guteša, Jakov Masnić, stari Petar opančar i još nekoliko drugova kreće za Livno. Po Dekoviću sam poslao kovertu i u njoj moje prvo partizansko pismo. Vrhovi Mosora i Biokova blistaju na suncu i izgledaju mnogo bliže no što jesu. Zdravo, naš dragi kršu i plavi Jadrane! Idemo ka Srbiji i Crnoj Gori, bez čije slobode nema ni slobodne Dalmacije.

Sunce se izgubilo na horizontu, mrak pokriva okolinu. Borci trpaju u torbice grumene žutog duhana i žure u stroj. Komandant bataljona Bruno Vuletić naređuje pokret, dok komesar Vuko Jovović sređuje začelje. Kazani se ljuljaju i njihov zveket se meša sa topotom konjskih kopita. Iz sredine kolone čuje se naša draga »Bilećanka«: »Tiho kreće naša četa u daleki kraj. Hej, haj, haj ...«

12. februar. Ponoć je davno prošla, a mi se još nalazimo u Posušju. Tu smo upalili neku ustašku arhivu iz samostana.

Zamjenik komesara bataljona Tihomir Janjić veselo priča: »Vidjećete lepu Srbiju i proći kroz Beograd sa crvenom zastavom«. Pred samu zoru krenusmo iz Posušja. Nižu se valoviti bregovi i uske planinske staze obasjane suncem. Poviše nas lete avioni i prate kolonu sve do sela Rakitno, gdje smo se smjestili u seljačke kuće, bez svjetla i prozora i bez odraslih muškaraca.

13. februar. Put nas vodi usećenim planinskim klancem između Čvrsnice i Čabulje. Sniježni nanos neprestano zasipa stazu i briše utrti trag. Opanci se mekšaju i prevrću, pa ih treba često mijenjati s noge na nogu. Borci su rubovima kapa pokrili ozeble uši i stalno padaju na poledici. Bolničarka Luca, umotana u ćebe, izgleda mnogo manja no što jeste. Nadmorska visina je preko 1.000 metara. Kolona je prošla selo Rajčevo i u zoru izbila u Zagreblje — slabo nastanjenu muslimansku kasabu. Komora se smjestila kod rječice Drežanke. Čete održavaju sastanke.

20. februar. U Zagreblju se održava bataljonska konferencija kojoj prisustvuje komesar brigade Marko Jurlin. Govori o vojnopolitičkoj situaciji: 3. divizija je zauzela Prozor; jedinice naše divizije zauzele Drežnicu i zarobile dosta Italijana; uništena su 24 kamiona koji su iz Mostara hitali u pomoć; pruga Mostar — Sarajevo je dosta porušena. Ove vijesti izazivaju veliko veselje, pa mnogi pitaju kada ćemo i mi naprijed.

22. februar. Sastanak četne partijske ćelije koja broji 8 članova KPJ. Učlanjen sam u Partiju i primio dužnost sekretara SKOJ-a čete. Ivan Bedalov je sekretar SKOJ-a bataljona. Stigli su novi borci iz okoline Imotskog, pa se raspoređuju po jedinicama. Svaka četa sada broji preko 80 boraca i ima po 4 puškomitraljeza »brno«.

25. februar. Bataljon je stigao u selo D. Drežnice. Tu se nalazi pozadina naše divizije, smještena u jednoj pećini zbog češćeg napada iz zraka. Čujemo da je 4. crnogorska brigada oslobodila Jablanicu i pobila dosta Talijana. Avioni stalno lete iz Mostara i bombarduju ciljeve duž pruge. Kuvari dijele ručak kod jedne kuće blizu Drežanke. Avion se nekoliko puta okrenuo i pustio ubojni teret. Nismo imali žrtava.

28. februar. Bataljon se nalazi na položaju južno od Drežnice u rejonu Vrđi. Sunce grije pa se i ne osjeća hladnoća. U vazduhu iznad Mostara vide se gusti oblaci tvorničkog dima. Pred nama su četnici koji su izgradili zaklone od kamena. Oko

14 sati krećemo u napad. Najprije smo savladali čistinu, onda se probijali kroz šumicu i dalje preko kamenjara u neprijateljski raspored. Četnici biju dumdum-zrnima, od kojih se u šumi neprijatno osjećamo, jer besprijekorno sijeku grane dr., veća. Ranjen je Vice Špika i još dvojica drugova. Pred zalazak sunca krenuli smo na juriš i natjerali četnike u bjekstvo. Zaplijenili smo dosta talijanskih bombi i konzervi, zatim spisak brojnog stanja četničke čete i pun kazan skuhane riže. Preko rijeke u pravcu sela Jasenjani bije strašna topovska kanonada. Tamo vodi borbe naša 2. proleterska brigada.

1. mart. Ponoć je već poodmakla, a mi se spuštamo ka željezničkoj stanici Drežnica. »Ovde su proleter i pre neki dan izvukli top« — priča Tihomir Janjić i pokazuje na oštru stijenu. Oko željezničke stanice dime se bunker i zjapi upaljena zgrada. Zarobljeni Talijani, pocrnjeli od dima, sjede oko vatre i drijemaju. Krenuli smo uz Neretvu duž porušene pruge. Pojedinci bacaju bombe u rijeku i pri njihovim eksplozijama uživaju u vodokocima. Zanoćili smo u Gornjoj Grabovici i naložili vatre. Oko ognja ore se partizanske i druge pjesme. Sada kao da je najpopularnija ona: »Duni vetre malo sa Neretve«.

3. mart. Oko 4 sata stigli smo u Jablanicu. U jednoj kući gori usamljeno svjetlo, a po ulici razbacane kutije praznih konzervi. Kuće su izrešetane zrnima i upadljivo podsjećaju na tragove borbe. Zorom produžavamo u pravcu Rame. Neretva šumi i nosi talijanske leševe. »Prije će oni stići na more-nego mi« — šali se desetar Grga Vinko.

Prošli smo ušće Rame i izbili u visinu Majtana. Od začelja žuri brigadni kurir i predaje pismo komandantu Brunu. Bataljon je skrenuo u lijevo i smjestio se u predjelu sela Bare — Slatina. Tu smo rasli neke dijelove Mostarskog bataljona. Pričaju o neuspjelom napadu na Konjic, o Nijemcima i »štukama«, a najviše o mučkom napadu četnika s leđa. Nailazi nekoliko ranjeničkih i tifusarskih nosila. Nose ih neoprezno talijanski zarobljenici pa pratilac povremeno vikne na njih. »Štuke« bombarduju u pravcu Prozora i mitraljiraju dugim rafalima.

5. mart. Mrak je pokrio obale Rame i okolna brda. Kolona bataljona teško savlađuje šumski i brdski teren. Zbog velikog uspona znoj je oblio čelo i priljepio mokru košulju za leđa. Izbili smo na k. 888 (sjeverozapadno od Jablanice), gdje smo ugledali mnoge četničke vatre načičkane na lijevoj obali Ne-

retve. Do zore smo se spuštali niz stranu i smjestili u rejon sela Zlate, Bačina.

6. mart. Polusunčan dan sa malo povetarca. Postavljeni su osmatrači u šumi iznad Zlate da motre neprijatelja preko rijeke. Borci se kreću u pognutom stavu, čak i potrbuške, da ne bi otkrili položaj. Oko podne vjetar je prestao, a sa horizonta su nestali bijeli oblaci. Oko 16 sati talijanski avion spušta bijeli padobran na padine Prenja blizu Tankog vrha. »Saveznici se međusobno pomažu« — kaže zamjenik komandira čete Miki Metod. Svi smo očistili oružje, a zatim pojeli posljednje ostatke zaplijenjenih talijanskih konzervi. Neki su zapalili cigaretu, skrivajući žar u rukave šinjela i bluza.

Mrak je pokrio padine Prenja i Čvrsnice. Pucjava se razvila sa svih strana, da od nje ječi kotlina. Svaki borac shvaća da se nalazimo u okruženju.

Vratila se komanda čete koja je bila na sastanku u štabu bataljona. Zamjenik komesara Sinobad otvara hitan partijski sastanak i brzo govori:

— Drugovi komunisti! Naša brigada, po naređenju druga Tita, mora noćas preći Neretvu. Prva će preći desetina 2. čete našeg bataljona. Most je porušen pao u rijeku, a preko njega treba preći. Žrtava će biti ali se mi komunisti toga ne plašimo...

Oko 20 sati »grom« desetina kreće na težak zadatak. Prolazi kroz Jablanicu, dolazi do rijeke u kojoj se crni slomljena konstrukcija mosta. Najprije se mora spustiti niz hridinu, onda niz most do sredine rijeke, pa opet u visinu, sve do druge obale. Na drugoj strani se nalazi četnički bunker sa posadom.

Stevo Opačić je na čelu desetine. Uz pomoć jedne daske oprezno je savladao sve nezgode na mostu. Bacio je bombu i ušutkao četnički bunker. Za desetinom se prebacila cijela druga četa i posjela položaj 300 metara istočno od lijeve obale. Čuje se glas komandira Joze Grubelića. Naša oruđa tuku preko rijeke i neutrališu četnička mitraljeska gnijezda. Zbog greške punioca na minobacaču (»Dombul«) poginula je jedna drrgarica i lakše ranjen komesar Vuko. Četnički kuršumi sipaju po Jablanici i ruše malter sa zidova.

Prebacuje se 1. a za njom 3. četa. Na goljoj konstrukciji mosta ostale su samo čelične pregrade udaljene jedna od druge za čitav metar. Neki borci drže puške u rukama, a neki su je prebacili preko leđa. Mora se čvrsto držati za hladno željezo jer se zbog i najmanje nesmotrenosti može pasti u brze valove.

Kada se prebacio cio bataljon, komandant Bruno je zapjevao »Oj svijetla majska zoro ...« Čitav bataljon je posio uski prostor iza jednog zemljanog nasipa. Borba se nastavlja nesmanjenom žestinom. Odgovara se vikom na viku, bombom na bombu. Znaci raspoznavanja su: »Ranjenik — spasen«. Zbog tih znakova bolničarka je dvaput uzaludno trčala sa sanitetskim zavojem.

7. mart. Već je prošla ponoć. Četnici ponavljaju juriše i hoće da nas bace u Neretvu, ali zaboravljaju da kod nas uz maku nema. Komandir voda Drago Bokan se razmahao, a glas mu promukao od vikanja. »Ti ćeš, Špika, meni dodavati bombe jer ja mogu baciti dalje od tebe« — reče mi izvivši se onako visok i baci bombu. Te noći je uputio četnicima preko 30 »talijanki«. Oko nas zvižde parčad eksplozije pa se od prašine slabo vidi. Tomi Vukmanu povredila zemlja oko, pa sam na čelu njegove desetine nastavio borbu.

Zora se zabijeljela na istoku, ali borba ne jenjava. Lijevo od nas, sa bezimene kote, otvara vatru teški mitraljez »maksim« i bije četnike pravo u bok. Krenuli smo na juriš u streljačkom stroju. Od jednog zrna ginu desetar Srbo i omladinac Simić. Iz grmova ustaju četnici i dižu ruke uvis. Polaze oružje »kraljeva vojska u otadžbini«. Dvije čete su produžile ka k. 488, a jedna u selo Lug na samoj obali rijeke. Tu smo doveli zarobljene četnike da im narod sudi. Starice se uplašile, plaču i pokazuju na vinovnike pljačke i terora. Na k. 488 skupljeno je 20 zarobljenih crnogorskih četnika. Komesar Vuko ih prezrivo gleda i viče: »Sramotite mi Crnu Goru, izrodi«. Tu su strijeljana dva okorjela zlikovca od kojih je jedan bio komandir četničke čete. Stigao glas da ih je 2. proleterska brigada dočekala na Krstaču i mnoge zarobila.

U 12 sati krećemo dalje. Usput nailazimo na razbacane četničke stvari. U jednom ruksaku prava trgovina mješovite robe: nekoliko kilograma krompira, dječije cipele, žensko rublje i već iznošena muslimanska feredža. Zanoćili smo u Dragan-Selu i hvatali četnike koji su lutali po šumi. Tu smo održali partijski sastanak i kandidovali 2 druga koji su se istakli u borbi prošle noći.

8. mart. Osvanuo je sunčan i topao dan. Pravo je proljeće! Penjemo se raskvašenom stazom u pravcu šumovitog Gumanca. Avioni bombarduju most na Jablanici i tuku naše jedinice koje prelaze Neretvu. Osjeća se jaka žeđ koju djelimično ublaža-

vamo komadićima polukrutog snijega. Zastali smo na proplan-ku k. 505. Miki me šalje po vodu koju su slučajno pronašli neki borci. Avion se pojavio od Jablanice. Bacio je bombe čiji se prasak razleže za mnom. Vratio sam se sa napunjenim porcijama i ugledao strašan prizor. Nepomični i poprskani zemljom i krvlju leže hrabri Miki i neustrašivi Bokan. Pre nekoliko minuta to su bili ozbiljni rukovodioci, a sada su dve nepomične žrtve koje traže osvetu. Pokopali smo ih tu na Prenju, daleko od njihove sunčane Betine.

Noć je tiha i bez strujanja planinskog vetra. Proleter i ispod nas, kod Dubokog potoka, lože vatru i pjevaju: »Tko god hoće neka dođe pod naš barjak crveni...« Spuštamo se strmo u dolinu pa se s vremena na vrijeme posrne ili padne. Kazani lupaju, pa konjevoci ljutito viču. Pod nogama se kotrlja izrovano bijelo kamenje. Prethodnica stiže u selo Bjela i sudara se (na Tamari) sa četnicima. Zarobili su jednu drugaricu i doznali naše znake raspoznavanja. Hoće da nas prevare ali im trikovi ne uspijevaju. Marinu Belasu zrno je pogodilo u kapslu »kragujevke« pa mu ona raznijela tijelo. Stigao je u prve linije komandant divizije Peko. Izdaje hitna naređenja. Bataljon je za kratko vrijeme potjerao četnike i produžio dalje.

9. mart. Maršujemo noću, gotovo besputnim terenom. Nijemci biju topovima iz Konjica. Nismo imali žrtava iako su granate padale blizu naše pješačke staze. Ujutro smo osvalnuli u jednoj šumi kod Idbara. Kolonu požuruje zamjenik komandanta brigade Ratko Sofijanić: »Samo hrabro napred, drugovi«.

16. mart. Poslije nekoliko uzastopnih borbi izbili smo na okuku Neretve u selo Glavatičevo. U pravcu Nevesinja čuju se jake borbe. Pronio se glas da je od avionske bombe poginuo komandant 5. divizije Pero Četković. Noć je bila hladna pa smo blizu rijeke naložili vatre. Iznenada su naše pozadinske dijelove napali četnici sa Crvnja. U borbu su stupili svi koji su mogli pucati: konjevoci, kuvari, ranjenici. Prolomio se ustaljeni jurišni usklik »ura proleter i«. Za nekoliko minuta prestala je pucnjava; četnici su protjerani ka jugu.

21. mart. Izbili smo na padine Treskavice (preko Duževića i s. Odžaci) u rejon potoka Vrhovina. Borbe se vode na kotama između četnika i naših jedinica. Desno su naša tri bataljona, a lijevo 1. proleterska brigada. Oko 14 sati stupa u borbu naš bataljon koji se nalazio u brigadnoj rezervi. Smijenili

smo neke dijelove 2. proleTERSke brigade. Jurišaju četnici Pavia Đurišića uz podršku minobacačke vatre. Bombama smo privezali »jurišnike« uz zemlju i kamenje. Poginuli su Dinko Tomaš i Marko Medie, a teško je ranjen Ivan Barada. Sva trojica su bili iz istog sela i kao osamnaestogodišnji omladinci otišli su skupa u partizane. Jedan borac se sam ranio u ruku pa se bolničarka koleba da li da ga previje. Već je blizu noć — naš ratni saveznik. U daljini opažamo neke kolone koje se kreću prema sjeveru, ka vrhovima Treskavice. Izgleda da se četnici rokiraju na desno krilo. Stiže naređenje da se i mi povlačimo. Borci se čude i pitaju. Odbili smo sve četničke juriše, razbili ih, a sada odstupamo. Povukli smo se 2—3 km i u vrtačama naložili vatre. Čujemo da je poginuo komesar 1. bataljona 2. dalmatinske brigade Bundo Macura i cijelo minobacačko odeljenje.

22. mart. Određen sam sa dvojicom boraca (Miljenkom Kardunom i Jurom Sorićem) da izvidim poprište jučerašnje borbe (vjerovatno Siljevac). Išli smo oprezno s puškom na gotovs sve do same kote. Na grebenu nigdje živog čovjeka, sem nekoliko razbacanih sanduka municije i dosta praznih čaura. Po povratku u bataljon čekaju nas vesele vijesti: 2. proleTERSka brigade Bundo Macura i cijelo minobacačko odjeljenje.

U 13 časova kolona se formirala na cesti Ulog — Kalinovik (zapadno od sela Grajsalići). Borci idu u dvojn timeredovima i pjevaju. Ispred Kalinovika, sa desne strane puta, ugledasmo dvije zaplijenjene četničke haubice. Dočekuje nas visoki Stjepan Klarić koji na kapi nosi veliku partizansku zvijezdu bijele boje jer nije našao crveni pliš. U centru varoši još stoji stražara bivše jugoslovenske vojske. Tu su i neke jedinice 2. proleTERSke brigade. Smjestili smo se u neke čitave kuće (većina je bila popaljena) i sjedeći drijemali i dočekali zoru.

Sada idemo u pravcu Miljevine, Broda i Drine, u nove borbe, pobjede, marševe i neprospavane noći.

Ivan ŠPIKA

SA CENTRALNOM BOLNICOM

v-etvrta neprijateljska ofanziva zatekla me je na dužnosti lekara Centralne bolnice Prvog bosanskog korpusa u planini Grmeč (1,5 km južno od zaseoka Majkić).

21. januara 1943. u bolnici je bilo 86 teških ranjenika koje sam, po naređenju Uprave svih bolnica u Grmeču, evakuisao u toku toga i sledećeg dana pod teškim vremenskim i terenskim uslovima (jaka studen, dubok sneg i dr.) u selo Marjanovića Do, a zatim 1. februara iste godine u Oštrelj gde su se spojili sa ostalim ešelonima ranjenika. Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba (SOVŠ) rukovodilo je tada celokupnom evakuacijom svih ranjenika i bolesnika na pravcu kretanja glavnih snaga NOV i POJ. Po naređenju načelnika SOVŠ dr Gojka Nikoliša organizovao sam ukrcavanje teških ranjenika u partizanski voz na železničkoj stanici Pasjak, odakle smo bez teškoća stigli do Mliništa gde su nas čekale kolone saonica i kola kojima smo 3. februara prevezeni u sela Glamočkog polja. Pošto se tu predviđalo duže zadržavanje, naređeno mi je da u selu Prijani organizujem bolnicu za 78 teških ranjenika. Ja sam bio jedini lekar i ujedno upravnik te bolnice. Politički delegat bolnice bila je Anka Skorupan, a intendant Hugo Fišer. U bolnici je bilo sedam bolničarki (Koviljka, Bejza, Bosa, Kosa, Ankica i još dve čijih se imena ne sećam). Kuće u ovom selu su male i raštrkane pa smo zbog toga ranjenike smestili u devet kuća (Marka Stanivuka, Jovana Mrđena i dr.). Hrana za sve ranjenike i osoblje bolnice pripremala se na jednom mestu. Previjanje ranjenika vršilo se redovno. Otvoreni prelomi kosti u ranjenika bili su imobilisani gipsanim zavojima koji su iznad rane bili isečeni. Zalihe zavojnog materijala i lekova koje smo

poneli iz bolnice iz Grmeča smanjivale su se, ali smo ipak imali najpotrebnije. Brižljiva nega uz dobru ishranu i mirovanje ranjenika imali su povoljno dejstvo na zarastanje rana.

U selu Glavice (Glamočko polje) načelnik SOVŠ sazvaio je tih dana sastanak lekara iz svih susednih bolnica na kome je, pored ostalog, utvrđen tačan način dalje evakuacije ranjenika i određeni su lekari za pojedine ešelone. Ranjenici su bili podeljeni u ešelone: ležećih, konjanika i pešaka. Ešeloni su bili podeljeni na čete, vodove i desetine sa vojničkom zaštitom pri pokretu. Ja sam i ovaj put određen za lekara jednog ešelona teških ranjenika.

Po naređenju SOVŠ 15. februara izvršio sam pokret moje bolnice do obližnjeg sela Hasanbegovci — gde je takođe bio spreman za pokret iedan ešelon teških ranjenika. Toga dana SOVŠ je pripremio potreban broj kola za prevoz teških ranjenika. U svaka kola smestili smo po dva ležeća ranjenika; sanitetsko osoblje i naoružani pratioci takođe su se vozili, ako je cesta bila dobra — inače su pešačili pored kola. U kola smo stavljali dosta sena i slame pa je vožnja ranjenicima bila udobnija. Krenuli smo pred veče iz Hasanbegovaca. Noć je bila vrlo hladna i svi smo jedva čekali da svane. Naročitih sredstava za utopljavanje ranjenika nismo imali, sem što su oni bili snabdeveni vunanim čarapama i suknenim pokrivačima. Prošli smo kroz Glamoč i Priliku a ujutro smo stigli u Livno i odmah produžili u selo Podhum (11 km južno od Livna). U ovom selu bilo je dobrih kuća pa smo ranjenike udobno smestili. Tu smo se zadržali sedam dana. U istom selu bilo je više ešelona ranjenika sa lekarima, pa sam iskoristio priliku i posavetovao se sa hirurgom u pogledu daljeg lečenja nekih teških ranjenika. Naročiti delegat Vrhovnog štaba Božo Ljumović koji je bio pridat SOVŠ-u za pomoć oko evakuacije ranjenika, održao je i u ovom selu s nama konferenciju i ukazao nam na uočene nedostatke u radu i zadatke koji nam predstoje.

BITKA ZA RANJENIKE

Ofanzivne operacije naših jedinica u pravcu Neretve razvijale su se povoljno. Sa teškim ranjenicima na kolima iz Podhuma smo krenuli 22. februara, prošli kroz Duvno, zatim prešli preko Zvirnjače i razmestili ranjenike u sela na prostoriји Rumboci — Jaklići — Ripci — Podbor ispred Prozora. Tu smo

dnevno primali dosta novih ranjenika iz borbi koje su naše jedinice vodile ispred nas. Zbog koncentracije većeg broja ranjenika na ovoj prostoriji SOVŠ je odredio jednu hiruršku ekipu sa dr Dragom Herlingerom na čelu da radi u selu Jaklići, a drugu kojom je rukovodila dr Zora Goldšmit u selu Ripci. Politički komesar ove grupe ranjenika bio je tada Rade Vilotijević Vića. Nega, lečenje, i ishrana ranjenika obavljani su bez poteškoća, jer smo imali dovoljno osoblja, hrane i sanitetskog materijala koji su naše proleTERSKE jedinice zaplenile od neprijatelja. Neprijateljski avioni stalno su nas uznemiravali. Borbe su se primakle navedenim selima. Bilo je dana kada su eksplozije neprijateljskih granata potresale prozore na kućama u kojima su se nalazili ranjenici. SOVŠ je organizovao u Prozoru izradu većeg broja nosila od jelovih letava i žice. (Nosila su bila vrlo lagana, ali su se pri upotrebi vrlo često lomila.) Pripremali smo za pokret rezervu sanitetskog materijala, lekova i instrumenata. Dnevno sam obilazio sve ranjenike i nikakvih znakova straha kod njih nisam primećivao. Iz razgovora sa njima razabrao sam da su mirni zbog toga što su uvereni da će Vrhovni štab učiniti sve što je u njegovoj moći da otkloni opasnost koja im pretila. Oni se nisu prevarili. Najbolje jedinice NOVJ vodile su tih dana čuvenu »bitku za ranjenike« na planini Raduši (Vilića gumno k. 1236). Naši borci uspeli su besprimernom hrabrošću da potuku fašiste i da ih odbace u pravcu Gornjeg Vakufa — i tako su ranjenici bili spaseni.

Sedmog marta uveče evakuisali smo teške ranjenike kamionima i autobusima, zaplenjenim od neprijatelja, kroz Prozor u Jablanicu, gde smo stigli u toku noći.

PRELAZ PREKO NERETVE I PRENJA

Odmah po dolasku u Jablanicu teški ranjenici smešteni su u džamiju na sredini jedne male livade blizu Neretve, podalje od ostalih kuća tog naselja. Sem ranjenika u džamiji su bile bolničarke i ja. Tih dana u Jablanici je bilo vrlo živo, mnogo vojske, zarobljenika, raznih komora sa vojničkom opremom, motorizacije, ranjenika i bolesnika.

Neprijateljski avioni zasipali su Jablanicu i okolinu bombama raznih kalibara, ali bombe iz »štuka« bile su mi najstrašnije, valjda zbog toga što su pri padu u blizini džamije istu iz temelja potresale. Srećom nijedna je nije pogodila. Zeleznički

most preko Neretve kod Jablanice bio je porušen. Nisam znao dalji pravac našeg kretanja, ali bilo mi je jasno da nećemo ostati dugo u Jablanici pogotovo kad su naše jedinice počele uništavati motorna vozila kojima smo ovde stigli. Dani u džamiji prolazili su mi vrlo sporo, osećao sam se neprijatno i jedva sam čekao da krenemo nekud iz ove nemirne kotline. Konačno 11. marta, čim se smrklo, stiglo je naređenje za pokret. Zarobljeni italijanski vojnici iz divizije »Murde« nosili su teške ranjenike na nosilima u pratnji naoružanih partizana. Došli smo na obalu Neretve, u blizinu porušenog železničkog mosta, gde su naše jedinice napravile provizorni drveni most. Noć je bila tamna, reka brza i duboka. Na prostoru ispred mosta prilična je gužva. Most je uzak i vrlo malo izdignut iznad vode. Pred samim mostom neki drugovi održavaju red i propuštaju ljude i konje u manjim grupama na most. Nakon izvesnog čekanja došao je red i na kolonu mojih ranjenika; prenošeni su pažljivo i polako preko mosta, a za poslednjima sam ja išao. Kad sam stigao nasred mosta, jedva sam hodao, most se ugibao pod teretom i lagano ljuljao, a sa jedne strane malo ga je i voda zapljuskivala pa je bilo klizavo. Tek što sam prešao most i odahnuo sa olakšanjem, začuo sam kuknjavu i psovke ranjenika izmešane sa galamom Italijana. Kad sam ih sustigao, video sam o čemu se radi. Leva obala Neretve, na kojoj smo se sada nalazili, bila je na tom mestu jako strma. Uz tu strminu bio je napravljen put koji je bio ne samo uzak već i razgažen. Neki italijanski zarobljenici zbog slabe fizičke razvijenosti i pomrčine vrlo su teško i nespretno nosili ranjenike na nosilima lošim putevima, posrtali su, a to je pričinjavalo ranjenicima strašne bolove i izazivalo u njih opravdan strah da će se preturiti sa nosila. Pratioci su naredili zastanak. Pošto smo objasnili ranjenicima i njihovim nosiocima da je put naše prve etape — do železničkog tunela iznad obale reke — kratak i da treba još samo malo da izdrže, produženo je kretanje. Kad smo stigli, u tunelu je već bilo mnogo ranjenika na nosilima; nekima su se zavoji smakli, a neki nisu bili previjeni po nekoliko dana pa su im zavoji bili prokvašeni. Pošto sam imao pripremljen zavojni materijal, te sam uz pomoć bolničarki pristupio previjanju onih ranjenika kojima je to bilo nužno. Rad je bio težak, pri svetlu sveće, na zemlji, u skućenom i nedovoljno prozračnom prostoru. Iz tunela su ranjenici preneti u selo Lug. Tu je bilo nekoliko ešelona ranjenika smešteno po kućama. Svaki lekar imao je određeni broj ranjenika koje je lečio i za koje se

starao, kako u mestu tako i u pokretu. Italijanska artiljerija gađala je selo Lug, a i napadi iz vazduha nisu prestajali.

Zadržavao sam se i radio u selu preko celog dana iako nam je bilo dozvoljeno da se danju sklanjamo van sela. Bfto sam u stalnom kontaktu sa ranjenicima i nisam primetio da su iznemireni ili uplašeni za svoju sudbinu, a to je i mene ohrabrivalo. Tih dana bila mi je od velike pomoći u lečenju ranjenika moja žena, kao i Krinka Tomanović i Anđa Kljajić.

Pred svaki pokret, a oni su sad bivali sve češći, vršili smo transportnu trijažu i određivali ranjenika za prenos nosilima, konjima i peške. Zbog slabih i strmih puteva predstojale su nam najteže etape pokreta, a na prevoz ranjenika kolima nije se moglo ni pomišljati. Za vreme pokreta ispred teških ranjenika bili su pešaci (lakši ranjenici) i ranjenici na konjima, a pozadi teških ranjenika kretali su se bolesnici od pegavog tifusa (tifusari).

Uveče 13 marta (zbog dejstva neprijateljske avijacije pokreti su skoro redovno vršeni noću) evakuisali smo ranjenike nosilima i konjima iz sela Lug severnim obroncima planine Prenj u selo Krstac. Tu smo pretrpeli žestoko bombardovanje od nemačkih i italijanskih aviona, kojom prilikom je poginuo i izvestan broj teških ranjenika. Neprijatelj je upotrebljavao bombe velikog kalibra. Pritisak vazduha posle eksplozije jedne avionske bombe u blizini kuće u kojoj smo držali sanitetski materijal bio je tako jak da je proterao prašinu kroz otvore na dobošu za gazu iako su oni bili propisno zatvoreni s unutrašnje strane ispravnim odgovarajućim pokretnim limom (da je doboš bio u platnenoj kesi verovatno bi zavojni materijal bio zaštićen od prašine).

Nove ranjenike, ranjene većinom avionskim bombama, previjali smo na licu mesta, odmah posle ranjavanja. Na ovoj etapi bio sam sa hirurgom dr Ivom Herlingerom. Dok smo radili, jedan drug nas je, zbog otkrivenosti terena, zaštićavao donekle od ugleda iz vazduha držeći iznad nas poveću granu sa suhim lišćem. Preko planinskih staza i strmina kretali smo se sa ranjenicima dosta sporo. Pri ovim pokretima nismo imali odgovarajućih posuda koje bi poslužile teškim ranjenicima (naročito onima u gipsu) za vršenje velike nužde zbog čega je bilo priličnih nezgoda.

Prošavši kroz selo Brezu, stigli smo 15. marta u dolinu i selo Idbar; 15. marta uveče izvršili smo vrlo naporan pokret

Ranjenici 1. proleterske divizije na putu od Prozora do Jablanice

do sela G. Bijela. Preko snegom pokrivenih, planinskih visoravni kao i niz strme padine konji su vrlo teško nosili ranjenike. Bilo je slučajeva da konj posrne i otisne se niz strmu stazu zajedno sa ranjenikom, zbog čega smo morali naročito paziti na odstojanje između pojedinih ranjenika — kako konj pri padu ne bi povredio i druge ranjenike ili nosioce.

Prelaz preko Prenja bio je vrlo naporan i mučan zbog velikih strmina, studeni, slabe ishrane i stalnih napada iz vazduha. Pravo je čudo kako su teški ranjenici izdržali sve ove tegobe.

Ja sam obično pešačio na začelju svog ešelona tako da sam sa poslednjim ranjenicima stizao u selo. Da bi se ubrzao prenos ranjenika dalmatinske jedinice su, po naređenju Vrhovnog štaba, preuzele nošenje ranjenika. Po osam boraca bilo je raspoređeno na jedna nosila (dve smene po četiri), koji su iz G. Biješe, gde su se 16. marta ranjenici i osoblje malo odmorili, nosili teške ranjenike celu noć 16/17. prešli Boračko jezero i 17. marta ujutro stigli u selo Kulu. U ovom selu bilo je vrlo

malo kuća, pogotovo neoštećenih. Smeštaj ranjenika bio je loš, a hrana slaba. Previjanje smo vršili redovno. Tu smo ostali do 21. marta, a onda smo, po već ustaljenom redu, sa vojničkom zaštitom, po četama i vodovima krenuli prema Glavatičevu. Prešli smo na desnu obalu Neretve i stigli u selo Lađenica, a odatle produžili na sever prema južnim obroncima planine Visočice. Teške ranjenike iz mog ešelona nosili su pri ovom pokretu seljaci i žene iz obližnjih sela. Pokret je izvršen jednim delom po danu. Imali smo dosta muka sa nosiocima ranjenika (osobito ženama) koji su pri pojavi aviona spuštali nosila i počeli da beže umesto da se primire. Morali smo da budemo dosta energični da bismo ih zadržali na mestu dok avioni ne prođu. SOVŠ je unapred organizovao smeštaj svih ranjenika i bolesnika. U Bjelivnicima mi je saopšteno da je za moj ešelon ranjenika određeno selo Luka (severno od kote 1252 — Krstno brdo). Po dolasku u ovo selo, 22. marta, odmah sam smestio ranjenike u seoske kuće. U obližnjem selu Ježepresina radila je hirurška ekipa dr D. Herlingera, i istoj sam uputio ranjenike kojima je trebalo izmeniti gipsani zavoj, revidirati ranu i dr.

Dobar smeštaj i ishrana i odmor uz lepo prolećno vreme u selu Luka stvorili su ubrzo kod ranjenika dobro raspoloženje, što je povoljno uticalo na njihovo ozdravljenje.

U selu Luka rastao sam se od teških ranjenika za duže vreme pošto sam od SOVŠ određen na drugu dužnost. Pokret ranjenika nastavljen je nakon nekoliko dana u pravcu Kalinovika i dalje na istok.

Dr Izidor LEVI

ZIJAMETSKI BATALJON 5. (CRNOGORSKE) ERIGADE

U toku septembra 1942. god. 5. crnogorska brigada nalazila se između Travnika, G. Vakufa i Bugojna. Ona je na tom terenu od dobrovoljaca formirala svoj 5. bataljon, Zijametski, koji je imao oko 115 boraca. Bataljon su sačinjavali seljaci, uglavnom nepismeni ili polupismeni. Bili su to bistri i otresiti gorštaci, hrabri i odvažni, pa su poslije političkog rada bili spremni da se bore i izvan svoga terena.

Formiranjem ovog bataljona 5. brigada je vojnički i politički ojačala. Njene tromjesečne borbe u rejonu: Travnik, G. Vakuf, Bugojno, Turbe, imale su veliki i politički značaj za naše jedinice, jer su neprijatelju nanošeni osjetni gubici i oslobođena velika i važna teritorija. Peti bataljon se isticao u svim ovim borbama. Naročito je zapažen njegov uspjeh u rejonu s. Turbe. To je naseljeno mjesto u dolini Lašve. Iznad njega se uzdiže uzvišenje Gradina, utvrđeno debelim zidovima i podzemnim hodnicima koji su vezivali naselje i uzvišenje. Ovo utvrđenje bile su posjele ustaško-domobranske snage, jačine oko 300 boraca, snabdjevene dovoljnom količinom oružja, municije i hrane. Posada je vjerovala da će joj u slučaju napada partizana pomoć stići iz Travnika, Jajca ili D. Vakufa. Napali smo to uporište. Neprijatelj se žilavo branio, dok su njegove jake kolone pokušavale da se iz Travnika i Jajca probiju za Turbe i pomognu opkoljenima. Ali u tome nijesu uspjele zahvaljujući organizovanom i jakom otporu naših snaga koje su na vrijeme posjele najpodesnije položaje. Kada se neprijatelj nije mogao probiti ni na jednom pravcu, vjerovatno je stupio u vezu sa svojim garnizonom u D. Vakufu, pa je jedna kolona sa šest kamiona pješadije, tri tenka, tri oklopna automobila i nekoliko motociklista, svega oko 150 boraca, krenula iz D. Vakufa u pravcu Turbeta. Kada se kolona približila Turbetu, naišla je na

zasjedu jednog voda naše 3. čete. Vodom je komandovao poznati borac Zijametskog bataljona Jovo Luković koji je kasnije, kao komandir čete, poginuo na Veležu. Neprijatelj se kretao u tri grupe, sa potrebnim odstojanjem. U prvoj su bili motociklisti, zatim tenkovi i oklopna kola, pa pješadija na kamionima.

Zasjeda je propustila prve dvije grupe, a kad je naišla kolona kamiona, otvorila je vatru, nanoseći neprijatelju osjetne gubitke. Kad je otvorena vatra na ljudstvo u kamionima, tenkovi, oklopni automobili i motociklisti su se vratili. Opkoljeni neprijatelj iz tvrdave pojačao je u tom momentu svoje dejstvo s namerom da se izvuče. Mi smo počeli manevrovati četama. Odmah smo 3. četvu uputili u pomoć vodu u zasjedi. Iz Prateće čete brigade donijeli smo i teške mitraljeze. Najveći dio minobacačke vatre prenijeli smo na kolonu koja je nailazila, samo nijesmo imali dovoljno municije. Pa ipak, i sa malo municije uništeno je dosta ciljeva.

Manevrujući četom, već smo odmah poslije podne uspjeli da zauzmemo veći dio utvrđenja. Neprijatelj je svaki otvor žilavo, planski i organizovano branio. Iako je borba s nesmanjenom žestinom vođena čitav dan, do predveče smo uspjeli da zauzmemo gotovo čitavo utvrđenje. Ali, zbog velike nadmoćnosti neprijatelja nismo uspjeli da spriječimo njegovo spajanje. Kad su se neprijateljske snage spojile, postepeno su se pod borbom, povlačile u pravcu D. Vakufa. Borba je vođena do pada mraka. TJ njoj je neprijatelj imao oko 30 mrtvih i 20 zarobljenih; uništena su mu dva kamiona, jedan motocikl, zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, jedan bacač, oko 50 pušaka, veća količina municije i mnogo drugog ratnog materijala i hrane. Plijen smo sređili i odnijeli, a hranu podijelili stanovništvu. Kasnije smo neke •zarobljenike pustili, a neke zamijenili.

U ovoj borbi naši gubici su bili: 6 mrtvih i 15 ranjenih. Kada smo ovladali ovim neprijateljskim uporištem, krenuli smo u sastav brigade, u rejon s. Poturaj, s. Dželilovac, što je ranije bilo zapoviješću određeno. Kad smo stigli na određeno mjesto, našli smo štab brigade i sve bataljone na okupu. Štab brigade je bio vrlo zadovoljan rezultatima naše borbe i javno je pohvalio borce 5. bataljona. Na postignutom uspjehu čestitali su nam i svi štabovi bataljona. Ranjenike je prihvatio brigadni sanitet. Tu se ljudstvo nahranilo i donekle odmorilo, pa smo prije zore krenuli u pravcu Mrkonjić-Grada, a tamo smo imali još niz manjih akcija.

Kad smo stigli u rejon Mrkonjić-Grada i spojili se s našim snagama, brigada je pohvaljena, a posebno je istaknut njen 5. bataljon.

Na ovom terenu smo dejstvovali kratko vrijeme, jer je ubrzo počela četvrta neprijateljska ofanziva, a 5. brigada je dobila zadatak da ponovo krene pravcem: Mrkonjić-Grad — Jajce — Zijamet — D. Vakuf — Prozor — Neretva. Tako je poslije kratkog vremena, ali vrlo značajnih i napornih borbi, Zijametski bataljon, u sastavu svoje brigade, ponovo naišao kroz svoj rodni kraj. Narod nas je toplo dočekao.

*

Poslije oslobođenja Prozora, 18. februara brigada je izbila, u dolinu Neretve i oslobodila Ostrožac.

U dolini Neretve Zijametski bataljon je, u sastavu brigade,, vodio dvadesetodnevene ogorčene borbe, a noću 10/11. marta,, zajedno sa ostalim jedinicama brigade, prešao je Neretvu i produžio pokret pravcem: Ključ — Lakat — Pridvorci i noću 21/22. marta učestvovao u oslobađanju Nevesinja koje su branili Talijani i veliki broj četničkih brigada, među kojima se naročito isticala Rogatička brigada. Prilikom oslobađanja Nevesinja neprijatelju su naneseni veliki gubici u ljudstvu, a zaplijenjena je velika količina ratnog materijala i hrane.

Kad su naše jedinice oslobodile Nevesinje, 5. brigada je uputila 3, 4. i 5. bataljon da goni neprijatelja u pravcu Blagaja i zatvori pravac od Mostara. Naš 5. bataljon dobio je zadatak da zatvori pravac Jelova glava — Dubravica, 4. bataljon, desno od nas, 24. marta je dobio naređenje da posedne M. Velež. 3. bataljon, nalazio se lijevo, i obezbjeđivao pravac Muknica — Runjevača. Velež je jedan od glavnih objekata za napad i odbranu Nevesinja. On je kamenit i go, strm, slabo prohodan, teško pristupačan, a u to vrijeme je bio pod snijegom — to je sve otežavalo i osporavalo pokret 4. bataljona.

Velež su četnici posjeli još ranije. Kad je bataljon izbijao na vrh, oni su iznenada izvršili juriš i dio bataljona potisli niz vrleti Veleža. Tu je bataljon imao prilične gubitke. Među ostalima poginuo je i zamjenik komesara bataljona. Petnaestak drugova sa čela bataljona, među kojima je bio i komandant.

bataljona, otišlo se niz vrleti po snijegu i, kotrljajući se nekoliko stotina metara sjurilo se u neke provalije. Tu su ostali cijelu noć 24/25. marta.

Četnici su stalno pokušavali da dođu do njih. Ostali borci bataljona odmah su zalegli grebenom vodeći žestoku borbu. Nijesu dozvolili četnicima da priđu našim drugovima, a ni sami im nijesu mogli prići. Mislilo se da niko od ovih drugova nije živ. Pošto je naš bataljon ubrzo obaviješten o situaciji kod 4. bataljona, odmah smo mu u pomoć poslali našu 1. četvu. Ona im je pomogla da u toku 24. i 25. marta zadrže i odbiju neprijatelja. Već u zoru 25. marta pristigla su pojačanja i naši su do podne 25. marta uspjeli da odbace neprijatelja i izvuku iz provalije ranjene, promrzle i kontuzovane drugove. Poslije završene akcije, 25. marta uveče, 1. četa našeg bataljona došla je u sastav bataljona.

Na sektoru 5. bataljona nije 22. i 23. marta bilo jačeg pritiska, te smo za to vrijeme u rejonu Paljev do razrušili i pregradili cestu na nekoliko mjesta. U tom periodu neprijateljska avijacija je stalno ometala pokret naših jedinica.

U toku 22. i 23. marta neprijatelj se prilično sredio i već 24. je počeo dovlačiti velike snage od Mostara, vršeći jak pritisak na naše snage, naročito na 5. bataljon koji je zatvarao komunikaciju Mostar — Nevesinje. Kad smo procijenili namjeru neprijatelja, većinu naših snaga koncentrisali smo u rejonu komunikacije, grupišući i oruđa, sa zadatkom da neprijatelju spriječimo prodor u pravcu Nevesinja.

Već u toku 24. marta, a naročito noću 24/25, neprijatelj je uspio da se približi našim položajima, pojačavajući svoje dejstvo tenkovima i avijacijom. Ipak nije uspio da sa motorizacijom pređe porušena i pregrađena mjesta, zahvaljujući našim čestim jurišima i tome što su ta mjesta na komunikaciji bila pod našom jakom vatrom.

Sada je osnovni zadatak 5. bataljona bio da ne dozvoli neprijatelju opravku i čišćenje ceste. U toku 25. i 25/26. naši položaji su postali centralni i stalno ih je tukao i napadao mnogo nadmoćniji neprijatelj. Zbog svoje važnosti, položaji koje je držao 5. bataljon, desno i lijevo od komunikacije, 25. i 26. marta po nekoliko puta su prelazili iz ruku u ruke. Borci bataljona, svojim heroizmom, umješnošću, izdržljivošću, vještinom ma-

nevra, onemogućili su neprijatelju da opravi put i da se probije ka Nevesinju. Bataljon je za ova dva dana imao prilično gubitaka. Između ostalih, poginula su i dva komandira čete.

Blagodareći podesnom terenu, porušenom i pregrađenom putu, heroizmu, vještini, umješnosti, samoinicijativi boraca, i pored gubitaka koje smo imali, uspjeli smo da zadržimo neprijatelja sve dok oko podne 26. marta nijesmo dobili naređenje da se sa ostalim našim jedinicama pod borbom postepeno povlačimo u pravcu Nevesinja. Povlačeći se u Nevesinjsko polje, posjeli smo liniju s. Batkovići — Pantova bara — Premšilovača, a neprijatelj je predveče 26. marta uspio da zauzme Nevesinje. Njegova avijacija bila je toga dana vrlo aktivna — stalno je pratila pokret naših jedinica i nanosila nam prilične gubitke. Pored ostalih, toga dana je iz aviona ranjen i komandant divizije. On je, iako je odmah izvršena hirurška intervencija, podlegao ranama 29. marta. Istoga dana kada je on ranjen smrtno je pogođen i Stojan Cerović.

Pored svih teškoća, neprijatelju nijesmo dozvoljavali dalje napredovanje, stalno smo ga napadali i umirivali. Poslije dva dana, naše snage su se prikupile i sredile, pa smo noću 28/29. marta ponovo napali Nevesinje i oslobodili ga, nanoseći neprijatelju velike gubitke i protjerujući ga u pravcu Mostara.

Borbe za oslobađanje Nevesinja i njegove okoline bile su vrlo teške, žilave i uporne. Neprijatelj je svaku stopu planski branio. U ovim osmodnevnim danonoćnim borbama, iako su bili jako iscrpljeni, gladni (stalne borbe nijesu dozvoljavale da se hrana na vrijeme sprema i dijeli iako su prilikom prvog oslobađanja Nevesinja zaplijenjene velike količine namirnica), zamoreni i promrzli, borci 5. bataljona, kao i ostalih naših jedinica, pokazali su dostojno zvanje boraca proleterskih brigada.

Poslije oslobađanja Nevesinja i njegove okoline, u sastavu brigade produžili smo dejstvo u pravcu Nikšića. Kad smo došli u rejon Brezova polja, zbog velikih gubitaka, a nemajući odakle dobiti popunu, zato što je brojčano bio mnogo manji od naših bataljona, što mu se uvijek poklanjala naročita pažnja, negdje pri kraju aprila 1943. štab 5. crnogorske brigade donio je odluku da se 5. (Zijametski) bataljon rasformira. Njegovo ljudstvo je ušlo u sastav 4. bataljona kao jedna njegova četa. Otkako je

bataljon formiran, koncem septembra 1942. godine, do njegovog rasformiranja, iako mu je štab brigade poklanjao naročitu pažnju, poginuo je i ranjen veliki broj njegovih boraca.

Značaj borbi i akcija koje je 5. (Zijametski) bataljon vodio nije samo u tome što one dokazuju da se brojno slabija jedinica može uspješno suprotstaviti nadmoćnijem neprijatelju i nanijeti mu osjetne gubitke, već i u saznanju da se takvi rezultati mogu postići u prvom redu pravilnom procjenom situacije, cjelishodnim i brzim manevrovanjem da bi se jedinica blagovremeno dovela na povoljnije položaje, što smanjuje efekat brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja.

Novo MATUNOVIC

PROZOR MORA PASTI

SA 10. HERCEGOVAČKOM

U selu Voljevcu održano je divizijsko savjetovanje. Komandant divizije Pero Četković saopštio nam je, kao strogo povjerljivo, odluku Vrhovnog štaba da se napadne i oslobodi Prozor.

»Bataljone treba dobro da pripremimo«, veli nam Pero. »Jer, ovako umorni i gladni ne smijemo se upuštati u akcije i napadati tako jako utvrđenje kao što je Prozor«.

Poslije savjetovanja komandant divizije otišao je u Vrhovni štab da bi dobio detaljniji plan za ovu operaciju.

Po povratku iz Vrhovnog štaba sazvaio je opet štabove brigada. Ovog puta, na savjetovanje smo došli bolje pripremljeni. Bili smo određeniji i znali šta hoćemo. Otkako imamo diviziju, evo već više od dva mjeseca, imali smo velikih borbi, ali komandant nikada ranije nije bio toliko zabrinut i ozbiljan kao sada. Kratkim i sažetim rečenicama opisao nam je naš položaj i zadatke naše glavnine operativne grupe.

»Otpočela je ofanziva velikih razmjera, na našu slobodnu teritoriju« — kaže nam komandant Četković. — »Velike njemačke snage nadiru od Banije, Bihaća, Bosanskog Petrovca, već su stigle prema Livnu i Glamoču. Naše jedinice pružaju im žilav otpor. Najveće teškoće, našim snagama, su veliki broj ranjenika i tifusara, kao i narod koji se povlači pred njemačkom ofanzivom. Naš pravac napada je Prozor — dolina rijeke Rame — preko Neretve — Boračkim jezerima, sjeverna Hercegovina — u pravcu Crne Gore. Njemačka komanda, izgleda, ima namjeru da nas u kanjonu Neretve i Rame uništi, zato na ovom «ektoru koncentrišu velike njemačke, talijanske, četničke, ustaške i domobranske snage.«

»Naša divizija dobila je zadatak« — kaže dalje komandant — »da sa svim svojim snagama napadne i oslobodi Prozor, dolinu Rame, izvrši prelaz preko Neretve i djeluje u pravcu Konjica a i Boračkih jezera. Ovo je, drugovi, najteži zadatak koji je dobila naša divizija od njenog formiranja do danas. Prozor je najutvrđenije neprijateljsko uporište koje smo do sada napadali, zato moramo uložiti sve svoje snage da ga oslobodimo i na taj način da omogućimo izvršenje plana Vrhovnog komandanta o prelazu Centralne bolnice i ostalih naših jedinica preko Prozora«.

Na savjetovanju smo donijeli zaključak da se održe konferencije po bataljonima i brigadna savjetovanja rukovodilaca. Trebalo je da upoznamo borce i rukovodioce sa težinom, važnosti i ozbiljnosti ove akcije.

Stab divizije i štabovi brigada prikupili su dosta podataka o snazi neprijatelja. Svaki čas stizali su nam novi podaci koji su upotpunjavali našu sliku o snazi Talijana u Prozoru i njihovoj savršeno izgrađenoj odbrani.

Primicala se ugovorena noć za napad. Više ni najmanje nismo sumnjali u to da su Talijani ovdje zaista koncentrisali velike snage, da raspolažu sa velikim naoružanjem i rezervama i da su se odlično utvrdili. Svi izvještaji koje smo dobavili slagali su se da su u Prozoru dijelovi talijanske pješačke divizije »Murde«, nekoliko baterija brdskih topova i tvrđavskih haubica, veliko skladište municije i ostalog materijala. Oko Prozora, na svim istaknutim tačkama, izgrađeni su bunkerovi od armiranog betona i sve to opasano sa dva-tri reda bodljikave žice. Osim jedinica u Prozoru, Talijani raspolažu sa jakim snagama u Rami, Jablanici i Ostrošcu, koje drže čitav tok Neretve i vrlo brzo mogu u Prozor da bace svoja pojačanja.

Sastavljamo zapovijest za bataljone, biramo najpodesnije pravce i najvažnije objekte i uporišta. Sjetih se tada mog posljednjeg boravka u ovim selima, kuda je trebalo da prođemo. Jesenas, kad sam bio ovdje u blizini Prozora s jednim bataljonom, tek su Talijani bili zauzeli grad i odmah su počeli grozničavo da ga utvrđuju. Seljaci su tada govorili:

— Teško ćete ga vi partizani više ikad zauzeti.

I sada oni isti ljudi naslućuju otprilike šta spremamo i zamišljeno vrte glavama. Kažu nam:

— Dabogda, dabogda, da ga zauzmete. Ali, teško je vjerovati!

Komandant divizije još jednom nas je obišao. Toga dana, 15. februara 1943. godine, u 21 sat naveče, trebalo je da počne juriš brigada na utvrđeni Prozor. Neprijatelj se pripremio i počeo veliku ofanzivu na našu slobodnu teritoriju, kako je neprijatelj nazivao »Titovu državu«. Juče smo dobili vijesti da je Druga divizija, zajedno sa Devetom dalmatinskom divizijom, oslobodila Posušje, zatim Imotski.

I tako, pošli smo na položaje pred samim gradom. Još jednom smo pred borbu obišli borce, komandire i komesare. Objavljivali smo im značaj predstojećeg juriša.

»Noćas moramo pokazati odlučnost, upornost, požrtvovanje i spremnost. Moramo zauzeti Prozor« — strujalo je kroz bataljone.

Bila je mutna i mračna zimska noć, puna snijega koji pada pomiješan s kišom i odmah se topi, iako se čini da je sve smrзло. Naprežemo oči da kroz tamu vidimo Talijane.

Očekujemo kad će da grunu naši topovi. Od Vrhovnog štaba poslat nam je artiljerijski divizion. On je najprije trebalo da stupi u akciju. U divizionu je desetak haubica i desetak topova. I borci su znali da artiljerija treba da udari po bunkerima i po gradu. I mnogo su pri napadu očekivali pomoć od tog divizionu.

Artiljerijska vatra počela je nešto kasnije nego što je bilo ugovoreno. Talijani odmah odgovoriše. Prosuše plotune iz svojih mnogobrojnih oruđa, ne misleći gdje gađaju i ne pokušavajući da traže metu. Začas je plamtjelo svuda oko Prozora.

Imali smo dobru vezu s bataljonima i svakog časa uvid u tok akcije. U početku, izgledalo mi je da sve ide u redu i da ćemo do zore zaista biti na ulicama Prozora. Ali, već poslije dva-tri sata, borba poče da jenjava. Počeše da stižu izvještaji o grozničavom otporu Talijana.

Poslije ponoći bilo nam je jasno da se vrlo lako može desiti ono čega smo se pribojavali i ono što su seljaci iz okolnih sela naslućivali. Istina, oko Prozora i dalje jednako ključa. Naročito se vatra pojačava na istočnoj strani, prema Sćitu. Tamo je Prva dalmatinska. Mostarski bataljon izvještava da je jedno njihovo odjeljenje upalo u grad. Ali još niodkuda vijesti da je na nekom mjestu probijen ili bar poljuljan talijanski odbrambeni pojas.

Brzo izmiče noć. Borba se već gotovo utišala. S vremena na vrijeme pomišljamo da te noći Prozor nećemo zauzeti. Razmatramo položaj u kome se nalazimo. Imali smo već izvještaje

i od Save (Peta brigada) i od Dalmatinaca. Ni kod njih stanje nije bilo ništa bolje. Istina, Prva dalmatinska je najbolje uspjela da zauzme neke bunkere na jugozapadnim prilazima grada. Ona je tu imala velikih gubitaka.

Rade HamGvić i ja pođosmo do štaba Pete brigade da se s njima dogovorimo. Tamo nađosmo Savu Kovačevića i Andra Mugoša.

Upoznali smo drugove sa situacijom u našem sektoru. Razgovarali smo o tome u kakvom će se položaju naći naše jedinice ukoliko ih zadržimo na sadašnjim položajima, da ćemo u toku dana pretrpjeti gubitke od neprijateljske artiljerije i avijacije, a nećemo moći odmoriti borce. I zaključismo da se povučemo na polazne položaje, a da o svemu izvijestimo štab naše divizije. U tom dođe kurir štaba divizije, koji nam donese naređenje da se povučemo.

Osvanulo je. Naše jedinice izmakosmo nekoliko kilometara od Prozora, razmjestismo ih na nove položaje, gdje su se mogle odmoriti, pribrati i pripremiti za novi napad. Jedino nismo povlačili Prvi bataljon koji se pod komandom Vlada Tomanovića nalazio na cesti prema Rami. On je ostao tamo i preko dana, da osmatra i onemogućiti dolazak pojačanja od Konjica.

Nadamo se da ćemo naveče ponovo u napad. To je, izgleda, jasno i borcima, i to svi očekuju. Štab divizije nam je u međuvremenu javio da čekamo novo naređenje.

Do večeri ne dobismo ništa. Smračilo se, prolazio je sat za satom, zapovijest nikako da stigne. Mnogi su već i zaspali. Razgovor prestao. Ne znamo šta još da očekujemo: izgleda da noćas nećemo ni napadati, izgleda da je zasad, odloženo.

Oko deset sati slušamo posljednje radio-vijesti. Nismo ni obračali naročitu pažnju na ono o čemu se u vijestima govori, isuviše smo bili zaokupljeni sadašnjom situacijom. Najednom, drugovi koji su pažljivo slušali radio-vijesti, povikaše radosno:

— Harkov slobodan!... Crvena armija zauzela Harkov!

To je bila tog dana najveća novost. Crvena armija oslobodila Harkov, jedan od najvećih gradova Ukrajine. Sovjeti nezadrživo napreduju prema zapadu.

— Neki dan Novočerkesk, prekjuče Rostov, a danas Harkov — komentariše se ...

— Uskoro će ih Rusi i preko Dnjepra da natjeraju.

Zaželio sam da idemo u napad na Prozor. Činilo mi se da možemo izvršiti naređenje druga Tita.

Pojavi se kurir štaba divizije. Svi skočismo. Očekivali smo ga skoro čitav dan. Možda ćemo ipak još noćas da pođemo, još ima vremena, nadali smo se, dok je mladić raskopčavao kabanicu s koje se cijeđila voda.

Napolju je padala susnježica.

Uzeo sam pismo. Jednim pogledom, pročitah:

»Prozor noćas mora pasti — Tito«.

Naređenje Vrhovnog komandanta doslovce je prenosio štab naše divizije, ne dodajući tome nikakvo svoje objašnjenje. Pogledali smo se bez riječi. U tijesnoj seoskoj kućici isparavala se vodom nakvašena odjeća partizana, dimilo se ognjište, u rukama su dimile nedopuštene cigarete. Nekoliko časaka potrajala je ta tišina. Zatim počesmo ustajati.

Prošlo je devet sati. U jedanaest mi moramo da otpočnemo sa napadom. Moramo smjesta krenuti!

— Zapovijest bataljonima nećemo pisati — kaže Rade. — Nemamo vremena, a nije ni potrebno, svi znaju svoje zadatke.

Mi iz štaba rasporedismo se po bataljonima. Tako smo usmeno prenijeli naređenje Vrhovnog komandanta.

Brigada je krenula. Kako je koja jedinica nailazila, davali smo joj pravac i priključivao joj se neko od članova štaba ili politodjela. Vojska je hrzo odmicala u noć prema kotlini u kojoj se nalazio okupatorov ratni logor — Prozor.

— Prozor mora pasti —, prenosila se šapatom zapovijest Vrhovnog komandanta.

— Drug Tito je naredio: Prozor mora pasti.

— Ili ćemo noćas svi izginuti, ili ćemo ga zauzeti.

— Zapamtiće Talijani ovu noć.

— Crvena armija oslobodila je Harkov, mi ćemo Prozor.

Mostarski bataljon treba da se što prije probije u sam grad, onom istom jarugom kojom se sinoć uvuklo jedno njegovo odjeljenje. I tamo da zametne borbu, da bunkere napadne s leđa i da izazove zabunu u neprijateljskim redovima. Tri naša bataljona udaraju frontalno, na sektoru koji nam je ranije određen.

Išli smo zajedno sa štabovima bataljona. Bez prestanka pada snijeg s kišom. Raskvasile se seoske staze. Pod nogama gmecka blato i voda. Jedva mičemo naprijed.

Na ponekom mjestu, dolje pred nama, otpočela borba, već trešti. Sijevaju bombe i mitraljeski rafali. Sijevaju artiljerijske granate. Već su stupile u akcije i neke naše jedinice.

Privlačimo se jednom velikom bunkeru. Iz njega s vremena na vrijeme siplje vatra. Povećim skokovima približavamo se betonskoj utvrdi, koju naziremo u mraku pred nama.

— Bombaši i puškomitralješci, naprijed! Brzo! Polazimo na juriš!

Nedaleko od nas, oko susjednog bunkera, bjesni borba. Tamo se već razliježe snažni i neodoljivi poklik:

— Uraaa... Na... a... prijed...

Nije više trebalo komandovati. I naša jedinica poletjela kao na krilima. Ispred nas grunuše bombe, osu se mitraljeska paljba.

Okolo plamti. Dolje, u gradu, na dva mjesta suču plameni jezici. Naši i Savini udarnici već su prodrli Talijanima za leđa i tamo zametnuli krvavu borbu.

Jedan po jedan, brzo su padali tvrdi talijanski bunker. Za nekoliko minuta nestalo je visoke ograde ispletene od bodljikave žice. Udarnici su je isjekli, istrkali i rasturili kao da nikad nije ni postojala. U mraku se jedva moglo da primijeti kako Talijani istrčavaju pred našu vatru i mašu bijelim maramama.

Sve nas je zaokupila samo jedna jedina misao: »Ove noći Prozor mora pasti«. »Ili ćemo svi izginuti, ili ćemo izvršiti zapovijest Vrhovnog komandanta.«

I zaista, mi smo se nalazili u takvom položaju: prodrijeti ili izginuti. Nazad se više nije moglo. Uletjeli smo silovito, morali smo da produžimo dalje, da se ne vraćamo, ako nismo željeli da nas tu, usred neprijateljskih utvrđenja, na brisanom prostoru zateče jutro.

Talijanske zemunice su neoštećene padale u naše ruke. Čekale su nas zagrijane i lijepo osvijetljene prostorije u betonu, sa preplašenim vojnicima i još vrelim mitraljezima.

Bližilo se svitanje. Borba još nije prestajala. Već je stigao izveštaj iz Petog bataljona, čije su čete na jednom mjestu prodrle u grad.

Malo kasnije, komandant Trećeg bataljona javlja:

»Još iza ponoći upali smo u grad. Nekoliko glavnih magazina nalazi se u našim rukama. Povezali smo se sa crnogorskim bataljonom koji je takođe unutra.«

Razbijale su se sumnje u našu snagu. Bio sam uvjeren da ćemo s čitavom brigadom, najdalje za pola sata, biti na prozorskim ulicama. Međutim, zastadosmo pred jednim bunkerom iz koga je još uvijek žestoko sipala vatra. Propalo nam je nekoliko

pokušaja da ga zauzmemo. S koje god strane počnemo da se privlačimo dočeka nas mitraljeski rafal. Sada je bilo malo svijetlije, kiša prestala, oblaci se razmakli — i oni iz bunkera mogu da primijete kad im se neko primakne na dvadeset koraka.

Pored nas je komandir topovskog voda — Dušan Dašić, sredovječan brkajlija sa bosanskom šubarom, seljak ispod Igmana. On nikako da se okani svoje ideje:

— Da primaknemo top!? Topom njih treba! Topom, izbliza pa kroz puškarnicu. Nema druge! Vidjećete kako će brzo da bude sve gotovo.

Hajde da vidimo i to kako naša artiljerija gađa izbliza. Možda će se i naš protivkolac »Zelenka« noćas pokazati.

Brzo su privukli »Zelenka«. To je bila polovica čitave naše brigadne artiljerije. Ne vidimo u mraku lice dobroćudnog brkajlije Igmanca, ali znamo da on sad sija od radosti. Čuje se kako psuje Talijane i izdaje naređenja svojim artiljercima:

— Privuci se još bliže, još, još! Sasučemo im pravo u ždrijelo. Brzo! Brzo momci!

Sa udaljenosti od pedesetak metara Dušan je okinuo granatu. Sinula je svjetlost nad bunkerom i onda eksplozija. Iznutra više nisu odgovarali, čula su se samo dva-tri usamljena hica.

Nisam ni primijetio kad je Dušan pao. Neko od naših viknu:

— Poginu Dušan!

Stigli smo do njegovih ubica. I osvetili smo komandira baterije. Prije nego što je osvanuo dan osvetili smo i mnoge naše drugove koji padoše te nezaboravne noći.

Postepeno se razbijala pomrčina. Gazili smo blato, spuštajući se prema gradu. Iznad samih gradskih kuća sreli smo se sa jedinicama Pete brigade. Naši se dovikuju i pozdravljaju s Crnogorcima. Pitaju jedni druge za stanje. Odjednom, čujem poznat glas, kako moćno probija kroz uzburkanu noć.

To me Sava zove. On je tu u blizini. Pita me za situaciju. Izgleda da su na njegovom sektoru već likvidirani svi bunkeri i neprijatelj daje otpor jedino još na staroj gradskoj kuli, pred kojom se Sava sada nalazi.

— Sad ću ja njih topom. Brzo će oni promijeniti mišljenje — viče Sava.

I zaista, brzo je ućutala i stara prozorska kula. Sava je bio dobar nišandžija. Tukao ih je topom sve dok se nisu predali. Kad sam nailazio ispod položaja na kome se on još nalazio, doviknu mi:

— Uspjeli smo! Ne treba zaboraviti da pobjeda ne dolazi bez krvi i napora.

Svanulo je. Našli smo se na sokacima Prozora, u dimu, među leševima, prosuta ratna oprema i materijal. Išao sam od kuće do kuće prema zgradi sreskog načelstva. Tu je jesenas bio smješten štab naše brigade. Još nisu bile pregledane sve zgrade iz kojih je neprijatelj doskora pružao otpor. Našao sam se ubrzo sa ostalim drugovima iz štaba i donijeli smo novu odluku: smješta uputiti naša dva bataljona da gone Talijane, cestom niz Ramu, kuda su neki njihovi dijelovi pokušali da pobjegnu.

Dođe i Sava sa štabom Pete brigade. Po gradskim sokacima, tu i tamo, još puca. To se naši razračunavaju s pojedinim neprijateljskim vojnicima koji neće da se predaju. Kroz grad se motaju naše patrole i vode grupe zarobljenika. Promiču nosila s ranjenicima. Borci nose poginule drugove. Pristižu vijesti o ratnom plijenu:

»Sto zarobljenih, deset oficira, zaplenjen vagon municije, magazin s hranom, četiri ispravna tenka.«

Izveštaji stižu i svaki čas se povećavaju ove brojke.

... Prikupljamo podatke o gubicima. Mnogo drugova smo noćas izgubili. Peta crnogorska imala je velike gubitke. Isto tako i Prva dalmatinska u kojoj je prošle noći palo preko sedamdeset drugova.

Tužan nekako izgleda mali Prozor. Jesenas tako živa i vesela varošica. Uređen i lijep partizanski gradić. A jutros, posijan leševima okupatorskih vojnika, ubijenim konjićima, ispreturanim zapregama i kamionima, krvavi sokaci i porušene kuće. Nigdje ni jednog mještanina. Nigdje poznatog čovjeka, kao da ih je sve zbrisala talijansko-četnička vladavina i noćasnja krvava oluja.

Ali, mi smo ipak radosni. Satrli smo ovo fašističko uporište i omogućili prolaz našoj glavnini. Izvlačenje Centralne bolnice je osigurano. Nikakvi se gubici ne mogu ravnati s onim što smo učinili: izvršili smo naređenje druga Tita.

Rano sutradan, pošto smo sredili najvažnije u oslobođenom Prozoru, pokupili grupe zarobljenika, krenuli smo cestom niz Ramu, prema Neretvi. Tamo su već otišli naši bataljoni.

Iz Prozora se silazi niz strminu, dok se dođe na rijeku Ramu. Svuda načičkani talijanski bunker. Kako su ih samo majstorski izgrađivali i razmještali! Kako su se brižljivo i temeljito utvrđivali! Bunker jedan drugog brane vatrom. Daleko

unaokolo posječeno drveće i ispletena bodljikava žica. Po žici obješeni grozdovi praznih kutija od konzervi, da lupaju čim neko dotakne žicu. Ipak im sve te mjere nisu pomogle.

Teško je opisati razbojište na putu Prozor — Rama. Prosto se ne zna ima li više šljemova ili leševa. Nikome ne pada na um da gleda prosuto oružje niti osjeća želju za brojanjem, toliko je toga mnogo. Naši su gonili Talijane i stizali ih svuda po cesti. Razmišljao sam o sudbini ovih mladića koji su došli izdaleka da svoje kosti ostave u tuđini, pored bučne rijeke Rame.

Kod Gračanice, pred kavanom, na putu stoji nekoliko tenkova. Isti, kao i oni što smo ih zaplijenili četrdesetprve, prve ratne zime na Vilusima. A unutra, talijanski vojnici napljačkali raznih stvari. Ima čak i seljačkih vunenih čarapa, suvih šljiva i mostarske žilavke — sve je to natrpano u tenkove.

— Ostavili su tenkove sa upaljenim motorima, a oni pobjegli — priča nam borac Drugog bataljona, koji tu čuva plijen da seljaci nešto ne izvuku.

Tenkisti iskočili iz tenkova, stavili šljemove na glave i pištolje u ruke pa nagli da bježe uz brdo! Ali, nije s njima bilo mnogo muke. Dosta je bilo za njima uputiti po jedan metak, pa da se predomisle, vrate i predaju.

Vlado Tomanović im nije dao oka otvoriti. To ih je on sa Prvim bataljonom ovuda ganjao. Junačina je bio Vlado. Takvih junaka malo smo imali među nama.

Vrlo je malo dotada bilo ratnih prizora kakvih se moglo vidjeti sada u dolini Rame. Ideš, ideš i na svakome koraku — leševi, prevrnuti kamioni, nebrojeno oružje i municija. Izgleda da više od svega ima šljemova. Kad u panici Talijani izmiču, onda prije svega bacaju šljemove, pa zatim gasmaske, čaturice i dalje sve redom. Ima mnogo i rančeva.

Idemo naprijed. Ramu treba noćas 18. februara da napadnemo. Peta crnogorska otišla lijevo, brdom, prema Ostrošcu. Sava će sa Petom brigadom napasti neprijateljske snage u Ostrošcu, istovremeno kad i mi udarimo na Ramu.

Nije bilo vremena za odmaranje. Čim se smrklo krenuli smo naprijed s dva bataljona.

S bunkerima u samom naselju, u Rami, i sa željezničkom stanicom nije išlo lako. Isto tako, Talijani u žandarmerijskoj kasarni malo dalje niz Neretvu, i ne pomišljaju da se predaju. Vidi se, nadaju se spasu, očekuju pomoć.

Sjutradan 19. februara izišli smo na osmatranje sa jednim minobacačkim vodom.

— Da im potprašimo bacačima? — veli Rade. — Brdom, kroz šumu možemo doći poviše same kasarne.

I tako se 19. februara ujutru našosmo nad starom austrijskom karaulom. Prava tvrđava, limeni krov, puškarnice, okolo visoka ograda, rovovi. Tu je blizu ušće Rame u Neretvu. Željeznička pruga prolazi kroz Ramu, a preko Neretve kolski most. Imaju računa da brane ovu tvrđavu.

Namještamo bacač. Imamo dovoljno i teških i lakih mina. Dolje, ispod nas, prugom od stanice prema kasarni ide jedan talijanski vojnik. Ide mirno i ne osvrće se. Vjerovatno kurir iz garnizona, koji nosi zapovijest u tvrđavu. Opalismo na njega, a on se preturi niz nasip.

— Gotov je — rekoše neki.

Ali, Talijani u kasarni prenuše se od ovih pucnjeva. Oglasi se njihov mitraljez. Morali smo na brzinu da tempiramo bacač i da im pošaljemo prve mine. Rade je dobro procijenio, prva pade ispred tvrđave, druga pred sama vrata, a treća zadimi posred krova. Rade veselo trlja ruke, malo popravlja nišan i viče:

— Još jednu! Još jednu! E, sad je dobro. Iskaču kroz prozore, bježe u Ramu! Sad, za njima — komanduje Rade.

Brzo smo ih stjerali u bunkere pored željezničke stanice. Onda opet navalismo bacačima. Poslije kratkog vremena počеше da se povlače. Pokušali su izmaći prema Ostrošcu. U tom pravcu krenuše prugom i njihova dva tenka. A mi odlučismo da krenemo za njima.

Mi, članovi štaba, strčali smo s prvom jedinicom u Ramu. Rade produži s jednom grupom boraca, za tenkovima u pravcu Ostrošca.

— Šteta da nam umaknu — viče Rade trčeći.

Naši nisu uspjeli da stignu tenkove. Nešto kasnije, Rade nas izvijesti da su tenkovi umakli i da su iznenada banuli u Ostrožac, koji se nalazio u rukama Pete brigade. Tenkovi su naletjeli posred štaba brigade, koji se smjestio u zgradi željezničke stanice. Crnogorci se nisu nadali nikakvom napadu iz pravca oslobođene Rame. Sava i politički komesar Dragiša Ivanović, zajedno sa još nekim članovima štaba brigade, jurišali su na tenkove. Isto onako kao u prvim ustaničkim danima, na Vilusima. Talijanski tenkisti nisu bili u stanju da se dugo opiru. Pali su u naše ruke.

Pišemo izvještaj štabu divizije o najnovijim borbama. Iako je velika neprijateljska ofanziva, četvrta po redu, a mi u izvještaju nižemo naše uspjehe: zaplijenili smo 3 ispravna tenka, ubijeno je 50 Talijana, 150 zarobljeno, i mnogo oružja, municije i hrane! Ali, i mi smo davali žrtve, ginuli su nam drugovi.

Jutros nam je poginuo Milan Kukić, zamjenik komandanta 1. bataljona.

Sve nas je pogodila ta vijest. Kakav je to bio divan drug i sposoban rukovodilac. Prije rata bio je žandarm, a od prvog dana ustanka postao je odan i hrabar borac.

Grob komandira Milana Kukića ostao je blizu Rame, visoko u strani, iznad Neretve, na jednom malom proplanku.

. . . U Rami smo se odmarali jedan dan. Tu smo prikupili jedinice, izvršili dopune u komandnom sastavu. Posljednjih dana imali smo dosta gubitaka.

Štab naše divizije nije daleko odavde. Kuriri koji otuda dolaze pričaju da Druga proleterska divizija već nekoliko dana napada na Jablanicu. Tamo su se Talijani utvrdili još jače nego ovi u Rami. Štab Druge divizije traži tenkove. Drukčije ne može da pride utvrđenjima. Mi smo osposobili ove naše zaplijenjene tenkove. Formirano je i posebno tenkovsko odjeljenje — dva-naest tenkova.

Sjutradan smo nastavili put prema Ostrošcu. Komesar brigade Cedo Kapor vozi jedan tenk u kome sam i ja. On je još u Spaniji, kao borac internacionalne brigade, naučio da upravlja tenkom.

Pred nama je opet jedna krupna prepreka — Konjic. I Konjic moramo da oslobodimo. Onda ćemo moći, pomoću naše brojne motorizacije, da prebacimo ešelone sa ranjenicima iz Prozora za Boračko jezero.

Do nas dopiru izvještaji o neodoljivim neprijateljskim napadima sa sjevera, od Bugojna i Duvna, prema Prozoru. Vijesti govore o kritičnom položaju velikog broja naših ranjenika koji se već nalaze na prostoru oko Prozora. Sad više nema ni časova, a kamoli dana za odmor. Moramo dejstvovati brzo, odlučno i snažno — ako mislimo da dobijemo i ovaj dio velike bitke, bitku za ranjenike.

U štabu naše divizije razrađuje se plan za napad u pravcu Konjica. Dolaze nam u pomoć i neki dijelovi Četvrte proleterske. Naša brigada je zastala na cesti, desetak kilometara pred gradom, u selu Čelebić. Neprijatelj nam se nada, već nekoliko dana

utvrđuje prilaze Konjicu. Svakog časa eskadrile njemačkih aviona dolijeću od Sarajeva, izviđaju i tuku naše položaje.

Deseta je nastupala na Konjic lijevom obalom Neretve, a Peta crnogorska desnom. Vlado Tomanović je s jednim bataljonom imao da obuhvati prostor čak do Boračkog jezera.

Sjutradan, Vlado se javlja iz sela Bijele.

— Nove četničke snage neprestano pridolaze niz Neretvu i preko Prenja.

Dalje javlja:

— Primijećen je pokret velikih kolona koje dolaze iz pravca Glavatičeva i Boraka. Zarobljeni četnici pričaju da su četničke vojvode mobilisale sve po Hercegovini i Crnoj Gori, sve što može pušku da nosi. Sve je krenulo na partizane. Oni su čvrsto ubijedeni da će nas ovom prilikom, ovdje oko Neretve, sve uništiti. Polazu mnogo nade na pomoć Talijana i Nijemaca i uobraženi su u njihove snage.

U štab dovedoše jednog zarobljenog četnika, brada do pasa, neki Crnogorac iz odreda Ivana Ružića, ispod Durmitora. Pomalo je zbunjen. Ovaj četnik nam priča o opštoj četničkoj mobilizaciji.

Išao sam s Radom na položaj prema Konjicu. Pred nama, na vrhovima oko Neretve, nalazi se preko deset hiljada četnika! Još uvijek smo uvjereni da se tu radi o jakom neprijatelju.

Osmatramo kretanje neprijatelja. Pratimo borbu koja se rasplamsava. Naše jedinice imaju dosta gubitaka u ovim nepredviđenim okršajima. Malo prije nego što smo ovdje stigli, poginuo je komandant Mostarskog bataljona Miloš Kovačević, hrabri moj stari drug. Poginuli su i komandiri Vlado Bjelica i Obren Šupić. Palo je još dosta dobrih boraca.

Nismo samo u jurišima i u odbijanju neprijateljskih juriša gubili drugove. Uoči napada na grad Konjic iznenadiše nas »štuke« na položajima. Zasuše bombama i rafalima. Izginu nekoliko boraca i rukovodilaca. Na glavicama pred Konjicom padoše nam stari proleterski borci: Karlo Batko, komesar čete, drvodjeljski radnik iz Mostara i neustrašivi komandir Rade Spanac, jedan mladi Hrvat, kome skoro niko u brigadi nije znao pravo ime.

Krvave smo borbe vodili oko Konjica. I jedan, i drugi naš napad na grad ostade bezuspješan. U borbu smo ubacili i tenkove, koji su bili pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ali, i to bi uzalud. Samo dadosmo žrtve. Poginuše nam prvi tenkisti naše brigade — Bruk i Burić. Kad su se vraćali iz borbe

za Konjic, dva mostarska radnika-mehaničara srušila se s tenkovima s jednog mostića u provaliju.

U pomoć nam dođoše bataljoni Četvrte proleterske i neke jedinice Treće sandžačke. Taman smo se pripremili za nove juriše, kad s položaja stigoše glasovi: »U Konjic se probili Nijemci iz Sarajeva. Dovukli teške tenkove i velike rezerve municije i hrane.«

To nas je malo zbunilo pa smo zastali.

•— Neće nam dati Konjic! — veli Rade. Braniće ga krvavo.

... Iu tim najtežim danima narod nas nije napustio, on nam je vjerovao. Nije ga uplašila fašistička ofanziva. Kud god se okreneš, vodi se borba, neprijatelj nadire. A u brigadu se prijavljuju novi dobrovoljci. Kao da smo u slobodnoj zemlji, nema straha. Samo za tri-četiri posljednja dana iz oslobođenog Ostrošca došlo je blizu stotinu ljudi. Skoro sve omladina, sinovi siromašnih zanatlija i bogatih posjednika. Ima čak i djece, i dosta takvih koji su pobjegli od kuće, bez znanja roditelja.

U najtežim trenucima pomišljali smo na Vrhovnog komandanta: šta će drug Tito da odluči?

Posljednjih dana, svi smo često razmišljali o tome, kakvu će odluku donijeti Vrhovni komandant? Da li ćemo nastaviti da se probijamo preko Neretve, što je ponekad izgledalo nevjerovatno. Ili ćemo se okrenuti opet prema Konjicu — u što smo mi mnogo više vjerovali.

Drug Tito je naredio da Treća divizija sa dvije brigade odmah krene prema Bitovnji, i da samo jedan bataljon naše brigade ostane oko ušća Rame. Pri tom je znao da ćemo s četnicima, u svakom slučaju, imati dosta muke.

Tutanj žestokog boja, koji se već dva-tri dana čuo iz pravca Makljena, tamo prema G. Vakufu, još nije prestajao. Sada se jasno čula artiljerijska vatra, prasak bombi, reski mitraljeski rafali. Činilo se da puca tu negdje, i da su se partizani sudarili s Nijemcima prsa u prsa.

Sretali smo, usput, pojedine drugove i kurire. I s njima smo razgovarali o događajima na frontu oko G, Vakufa.

Opet smo se našli u podnožju Bitovnje, divlje i šumovite planine koju smo dobro upamtili još ljetos, kad smo se prebacili u Bosnu. Preko Ostrošca i Gračanice naši bataljoni su stigli u Čežanj, Jasenik i druga sela ispod samog planinskog masiva. Tamo smo, najzad, malo zastali, utvrđujući položaje, ukopavajući mitraljeze i minobacače.

Hladno je, snijeg dubok, leden, a jak sjeverac ne prestaje. Pred nama namračena Bitovnja. Teški, mrki oblaci poklopili planinu. Spustili se sasvim nisko i čisto čovjeka podilazi jeza kad se sjeti kako izgledaju prolazi, kad zamisli — kakva li je tek ljuta zima u planini.

Kad smo stigli u štab. pod Bitovnju, na sektoru naše brigade već je uveliko bjesnila borba. Bataljoni su morali da se odupiru iznenadnim napadima Nijemaca, koji su jakim snagama prodrli iz Konjica, i četnika, koji su pokušavali da nam i ovdje zađu za leđa, preko Sedla i preko Bitovnje.

Dani su sada vedri, puni sunca, i skoro redovno, na ovim proplancima nas traže njemački izviđači, mitraljiraju naše kolone — kad ih negdje opaze, dolaze im i bombarderi u pomoć — čim primijete veću koncentraciju. Posljednjih dana gledamo čitave eskadrile »štuka« (iste one eskadrile koje su nas napadale na položajima oko Konjica), kako odlaze prema Jablanici, vraćaju se otud i ponovo dolaze, s novim tovarima bombi.

— Bombarduju na Neretvi — pričaju naši borci. — Jablanicu, izgleda, da je tamo gusto.

Noću sam išao s Trećim bataljonom u napad na utvrđenu njemačku liniju iza Neretve. Glavna prepreka bila je usamljena, visoka kota Stolac. Nijemci su se tamo bili vrlo dobro utvrdili i nisu ni pomišljali da ih neko može odozgo potjerati. A Mostarci kažu: »Potprašićemo im s ovim talijanskim bombicama. Neće se zaustaviti prije Konjica!«

I zaista, napad je uspio. Nije bilo potrebno pripremati i naređivati juriš, niti određivati posebne bombaše. Kad smo došli u podnožje kote, bataljon se brzo razvio u streljački lanac, borci su krenuli uz strminu i nasrnuli pravo na njemačke robove. Skoro svaki od naših imao je punu torbicu malih, talijanskih bombi, najmanje desetak komada. Kad su plamsale po Stocu — činilo se da bubnjaju doboši i da je buknuo požar.

Sjutradan, od rane zore, sa dva bataljona gonili smo Švabe prema Neretvi i prema Konjicu. Bio je vrlo lijep, sunčan dan, mirisalo je na proljeće, iako smo se nalazili tek u drugoj nedjelji marta. Naše čete su bile raspoložene za nastupanje i za gonjenje neprijatelja.

Dogovorili smo se u štabu da poslije ove uspjele operacije zadržimo bataljone bar jedan dan, da se odmore. Rade se najviše zalaže za taj kratki odmor. On govori gledajući u sekciju: »Ravno je palo, Talijani i četnici nadiru iz Duvna prema Šćitu i Prozoru. Nijemci su razbijeni iznad Prozora ali i dalje nadiru.

Ove iz Konjica smo samo za trenutak primirili, a na Neretvi se još uvijek nalazi čitava talijanska divizija i ko zna koliko hiljada četnika. Ako ne iskoristimo ovu priliku da malo odmorimo vojsku, čini mi se da narednih dana nećemo imati za to prilike».

Sjedimo tako i razmatramo naš položaj na ovom području, kad stiže kurir s naređenjem štaba divizije:

— Pokret! — kaže nam on.

»Hitno krenuti prema Jablanici«, stoji između ostalog u naređenju. »Obezbijediti se jakom zaštitnicom. U Jablanici komandant i načelnik neka se jave Vrhovnom štabu, tamo će brigada dobiti novi pravac« . . .

— Rekoh li, Stari im je nešto pripremio — kaže Rade. — Vidite li kako nas je izvukao iz ove klopke.

Bila je to odlična zamisao. Rješenje kakvo niko od nas nije mogao da predvidi: drug Tito ocijenio je da nam glavna opasnost prijeti s leđa i naš glavni napor tamo usmjerio, čak je naredio da se poruše mostovi — kao da smo odustali od tog pravca, a sada — svim snagama naprijed, preko Neretve! Čete su krenule s pjesmom. Borci nisu znali kuda se ide, ali su naslućivali i zbog toga su se radovali, kao rijetko kad.

Kod Rame su tri bataljona gazila Neretvu. Prvi dijelovi su izlazili na obalu kad nas stigoše avioni. Na seoce iznad rijeke sručiše desetak teških bombi. Nasta trka, uzbuna među vojskom. Jedno parče rani pomoćnika političkog komesara brigade Vasa Miskina Crnog. Kad mi to rekoše, potrčah gore u selo. Još u putu sreće me grupa boraca: vodili su konja na kome je jahao drug Crni, naš partijski rukovodilac, nasmijan. Raspoložen kao i uvijek.

— Ništa, kaže Crni. Samo me okrvavilo.

Crni tada ispriča da je poginuo Pavle Vukoje, komandant bataljona i dobar junak. Rodom je iz bilečkog kraja, iz poznate porodice Vukoja koja je listom za naš pokret.

Crni nije htio da ide prvi preko Neretve. Čekao je da svi vojnici pređu. Neretva je ovdje široka i duboka. A hladna je kao što samo planinska rijeka može da bude u martu. Dopirala je borcima do grudi, ali je većina gazila bez kolebanja, držeći visoko nad glavom oružje i municiju. Kad je prešla i posljednja desetina, prebacio se i Crni. A, zatim, požurismo za kolonom koja je odmicala prema jugu.

U Jablanici velika gužva. Još nismo došli do naselja, a sretamo mještane koji su lutali. Bježali su što dalje od svojih kuća, što dalje od bombi koje su od Jablanice napravile gomilu

ruševina. Idemo uz samu Neretvu, podno strmih litica, a prestravljene žene s djecom u naručjima izlaze pred nas, kukaju i nariču, traže utjehu.

— Sta će biti s nama?

— Sve će da nas satru. Nijemac navalio, alah ga ubio. njegovim mačem

— Nijemac doveo i četnike i ustaše.

Sto se više primičemo mostu koji je sada polegao po samoj vodi, nailazimo na sve veći broj nosila s ranjenicima. Oko njih Talijani, zarobljenici, bradati i u dronjcima. Gestikuliraju rukama, preklinju i mole:

— Kruha, mandore, mandore prego.

Više niko od nas ne sumnja da se radi o velikom pokretu naših snaga na drugu stranu Neretve, prema Hercegovini. Ovdje se nalazi cijela naša Centralna bolnica, njeni dijelovi već se kreću uza stranu, prema sniježnim, šumovitim gudurama Prenja. Sta se ovde još nedavno dogodilo? To niko od nas ne pita, niti o tome govori. Srušena konstrukcija velikog željeznog mosta, bunker i isprobijani granatama i išarani mecima, razrušene kuće — sve to govori o žestokoj bici koja se ovdje tek završila. Bujica ljudi — partizana, ranjenika, izbjeglica — bez prekida teče preko skrpljenih dasaka, preko oborenog mosta. Na cesti, gore negdje pred naseljem, gruvaju teški topovi.

Ubrzano se završava evakuacija ranjenika i boračkih jedinica s desne obale Neretve na lijevu. Imali smo tačno određen pravac. Završavali smo posljednje pripreme, utvrđivali zadatke bataljona.

Svima je jasno: ofanziva neprijatelja je propala, mi smo već van obruča. Ali ova velika bitka još nije završena. Još se pred nama nalaze teški zadaci.

Sad se sve naše snage, zajedno s bolnicom, nalaze na planinskim stazama između Jablanice i Boračkog jezera. Nalazimo se u dosta sličnom položaju kao i lani, na Sutjesci, poslije Treće ofanzive. Samo što smo onda napuštali Hercegovinu, a sada se vraćamo. A to je velika razlika. To će da podigne moral i riješenost kod boraca Desete brigade.

Noć u Jablanici protekla je bez sna, puna misli, briga, iščekivanja. Sjedili smo uz vatre, kuriri su navukli gomile taraba — suve, izrezane jelovine. Grijali smo se i razgovarali o sutrašnjem pokretu. Negdje oko ponoći, iznenada, nad uzanim kanjonom Neretve, u mračnoj visini, začusmo avionski motor.

Čitav ovaj ogromni logor začas je bio na nogama. Ljudi su poskakali zbunjeni. Avion iznad Jablanice! A tu se slegla tolika naša vojska, ranjenici, zbjegovi naroda, čak i Vrhovni štab. Vatre plamte na-sve strane, ne može biti bolja meta.

Nekoliko minuta potraja uzbuna. Neki dokopaše glavnje i pobacaše ih, nađe se čak i voda. Kuriri dograbiše šatorska krila: razapeše ih u rukama, iznad vatre, toliko da se odozgo ne vidi plamen.

Ali ubrzo se huka motora izgubi. Avion iščeze negdje u noći, preko obronaka Prenja.

Dode čas za pokret u Hercegovinu.

Dolje niz Neretvu, prema Mostaru, još uvijek je pucalo. Četnici i Talijani plašili su se da ne okrenemo na Mostar, i unaprijed su se javljali s obronaka Veleža i s kosa iznad Bijelog Polja. Na desnoj obali rijeke, tamo u Jablanici, koju su napustili, čule su se rijetke eksplozije. Naši su, reče neko, uništavali artiljerijsku municiju i motorizaciju koju dalje nismo mogli vući.

Brigada je polako išla uz strmu, usku stazu, prema padinama Prenja. Celo nedogledne kolone odavno je već zamaklo gore u šumu, a začelje još nije izišlo iz Jablanice. Sporo smo odmicali. Idemo tako i onda: »Kolona stoj«. Nešto je zapriječilo put. Na svakom koraku ranjenici, bolesnici — na nosilima, na polumrtvim konjima, na štakama. Često nailazimo na izvrnute tovore. Konji zaprljani, ne mogu uza stranu. Borci izlaze iz kolone i prevrću tovore. Uzmimo ono što se može nositi na leđima, ostalo bacaju kraj puta.

Ovuda je već prošla velika vojska. Ima dva dana da naše brigade vrve ovom stazom. Već je mnogo uginulih konja. Ne zna se jesu li naši ili četnički. Nailazimo i na leševe četnika. Visoko u strani, blizu prvih koliba planinskog naselja Krstac, leže ukraj staze, koja se ovdje pomalo proširila, njih nekoliko. Oči otvorene, vilice razjapljene, po visokom pocrnjelom čelu legla prašina, crna brada, pocrnjela od prašine. Na njemu su modre, seljačke suknene čakšire, noge bose.

Nigdje se ne zadržavamo. Drug Tito je naredio da naša Deseta što prije stigne među prve jedinice. Tamo će dobiti posebne zadatke u okviru opšteg plana našeg nastupanja.

Vlado ŠEGRT

OD UNE DO NERETVE

v' smog januara 1943. godine upućeno je sa Vlašića nas nekoliko četnih i bataljonskih rukovodilaca iz Desete hercegovačke brigade na politički kurs pri Vrhovnom štabu u Bihaću (Enver Čemalović, Vlado Vujović, Mato Markotić i još neki). Putovali smo šest dana, od jedne do druge komande mjesta, uključivši i vožnju partizanskom železnicom od Mliništa do Oštrelja, da bismo 14. januara ujutro stigli u Bihać.

Dijelom puta od Bosanskog Petrovca do Bihaća vozili smo se saonicama sa kompletnom konjskom zapregom, kojoj nisu nedostajali ni zvončići. Jutro je bilo hladno ali mirno, bez vjetera i padavina, pa je obijeljela ravnica od Ripča do Bihaća izgledala uspavana, u čiju se tišinu vrlo romantično utapala i naša zaprega sa ujednačenim tapkanjem kopita i nježnim zveckanjem praporaca.

Bihać je ostavio snažan prvi utisak na nas. Kafane su otvorene, pijaca normalno radi, u slastičarnici kolači. . . U gradu je tih dana bilo vrlo živo, jer tu se nalazio Vrhovni štab i novoformirani organi AVNOJ-a, zatim partizanski glumci i pjesnici, među kojima Vladimir Nazor i Goran Kovačić. Gorana smo češće gledali, sjećam ga se po dugoj zlatokosoj frizuri sa crnom šubaricom i blagim plavim očima. Nazor se nije pojavljivao, ali se o njemu dosta pričalo.

Jednom riječju, poslije Manjače i Vlašića, nova sredina je bila prijatna promjena.

Na kursu, kojim je rukovodio Krsto Popivoda, učili smo preko dana, a naveče smo često pomagali organima vlasti i vojnim komandama u iznalaženju jataka, oružja i raznog vojnog materijala, naročito u bihaćkom predgrađu Žegaru.

Jednog dana sreo sam se u gradu sa Blažom Đuričićem i Ljubicom Mihić. Oni su mjesec dana ranije napustili naš Prvi bataljon i otišli na nove dužnosti u Bosansku krajinu, Ljubica na teren, a Blažo za pomoćnika komesara Osme krajiške brigade. U razgovoru je često isticao veliku razliku svoje nove i stare jedinice u pogledu opšteg i idejnopolitičkog nivoa boraca i rukovodilaca. Zajedno smo se radovali uspjehu Desete brigade na Zepču koje je tih dana oslobođeno, a posebno pohvali upućenoj Mostarskom bataljonu od Vrhovnog štaba za podvige u toj akciji.

Samo dvanaest dana radio je redovno naš kurs. Predosjećala se nova neprijateljska ofanziva. Prebačeni smo iz centra u zgradu željezničke stanice, na periferiju grada.

27. januar. Još uvijek slabo vidljivo zimsko jutro paralo je zavijanje eskadrila »štuka« koje su se nadvile nad Bihaćom i salijetale ga kao zvijer svoju žrtvu prije nego što će je progutati. Većinu slušalaca kursa avioni su zatekli na spavanju. Hitlerovci su pothranjivali svoje snage sa zagrebačkog aerodroma.

Brzo smo se sklanjali, u stanici nismo smjeli ostati. U blizini je neko groblje. Da li među spomenike, oni mogu zakloniti od mitraljeskih rafala koje »štuke« obavezno puštaju uz stravično zavijanje svojih sirena pri svakom poniranju i uzdizanju? Trčim uporedo sa Milanom Stanićem, Krajišnikom. — »Ne u groblje«, kaže on, »to obično gađaju«. I zaista, namjerno ili ne, malo kasnije u groblje se žarilo nekoliko avionskih bombi. Malo podalje, nas dvojica smo našli utočište u jednoj napuštenoj ali solidnoj kućici za živinu, na čija smo vrata prislonili ovcu kamenu ploču. Mogli smo samo čučati. Ipak smo zadovoljni, ne mogu da nas vide pa prema tome ni mitraljiraju.

Eskadrile su se bez prestanka smenjivale. Grad je dimio, narod jaukao, bježao. Ljudske figure su se isticale na snijegu i bile sigurna meta njemačkim avijatičarima. U jednom manjem predahu između dva leta aviona iskočili smo iz svog nezavidnog skrovišta i pošli prema našima, koji su napuštali grad. Ispod nas vidimo kako neki naš rukovodilac žurno daje uputstva svima koji su mu se obraćali. Rekli su nam da je to Aleksandar Ranković, koji je sa još nekim članovima Vrhovnog štaba takođe iskusio teško bombardovanje. Bomba je tresnula neposredno pored zida njihove kuće, detonacija je izbila vrata i prozore od čega su neki bili kontuzovani.

Nama kursistima saopšteno je da se svi krećemo prema Bosanskom Petrovcu, u manjim rastresitim grupama oko drumova, koji avioni stalno kontrolišu. Krajišnici će odmah u svoje jedinice, jer o kursu više nema ni govora. Mi ostali saznaćemo u Petrovcu gdje nam se nalaze brigade. Naša Deseta je vrlo daleko, čak kod Zepča. Pribojavali smo se da nas ne upute u bliže brigade i tako odvoje od matičnih jedinica.

Na putu za Bosanski Petrovac odmarali smo se u nekim selima u blizini ceste. Svuda je narod ispoljavao ljubav prema Narodnooslobodilačkoj vojsci, optimizam u ishod naše borbe, narodna vlast bila je organizovana i pozadina uopšte, ispoljavao se neviđeni polet omladine i starijih. Za nas Hercegovce, koji smo platili skup danak bratoubilačkoj borbi 1941. godine, a potom imali skoro u svakom selu po nekoliko porodica koje mrze ili gledaju poprijeko na partizane, posebna radost bilo je to jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora, koje vojsku napaja ogromnom moralnom snagom. U takvim uslovima nema problema za obavljanje, snabdijevanje, skrivanje iznemoglih i ranjenih.

Usput smo saznali za jedan vrlo interesantan i prijatan događaj. Dva starca iz Desete brigade, Mićko Vuković Boljševik (učesnik u oktobarskoj revoluciji) i Risto Zdrale Solunac (dobrovoljac sa Solunskog fronta) odstupajući sa ostalima iz Bihaća prema Petrovcu nisu mogli da podnesu stalno mrcvarenje »štuka« i »meseršmita« iznad izbjeglih kolona, već su okrenuli svoje karabine na jedan niskoletajući aparat, opalili i skoro u istom mahu primijetili dim iz njegovog motora. Avion se stropoštao, a iz njega je padobranom iskočio jedan član posade, koji je zarobljen dok su ostali izgorjeli. Oni su time demantovali da su samo pozadinci, gdje su po našem dolasku u Bosansku krajinu ljeta 1942. godine bili upućeni kao stariji i iznemogli.

CIKA JANKOVI KURIRI

Zadržani smo u Bosanskom Petrovcu, sve dok se nije saznalo gdje ćemo naći brigadu. Bombardovanje se nastavljalo svaki dan. Narod se sklanjao u podruma najtvrdih kuća, a s njim i borci koji su se zatekli u gradu. Među mnogima koji su nastradali od bombardovanja, poginuo je dječak Božo Kovačević, mjezinac našeg bataljona, koga smo bili sklonili u pozadinu da bismo ga sačuvali.

Jednog od tih nekoliko napetih dana, uveče, kada se raspravljalo o posljedicama bombardovanja, iz komande pozadine Vrhovnog štaba koja se ovdje nalazila sa Mošom Pijade na čelu, pozvaše nas dvojicu, Vlada Vujovića i mene, da se javimo za neki specijalan zadatak. Dežurni nas je telefonom povezao sa Čika Jankom, koji nam svojim karakterističnim odsečnim tonom kratko i jasno saopšti da u roku 24 časa moramo stići do Glavnog štaba Hrvatske i nazad, tj. da odnesemo hitnu poruku i vratimo se natrag sa odgovorom.

Glavni štab NOV za Hrvatsku bio je negdje u brdima Grmeča, u visini Ripča, najmanje 30 kilometara od Bosanskog Petrovca. Moglo se ići samo prtinom i to samo noću. Nas dvojica smo se pogledali, ali nas dežurni nije prepustio razmišljanju, već nam saopšti da ćemo dobiti jahaće konje i suhu hranu. Izvedoše nam dve njemačke kljusine, visoke i mršave, prave rage, ali propisno osedlane. Uz to nam uručiše po dobar zamotaj hljeba i barene šunke, što nas je prijatno iznenadilo poslije prvih utisaka o našoj kurirskoj misiji.

Jahali smo cijelu noć, propisno se rastresli, ali smo već ujutru bili van ceste, žureći uz padine Grmeča ka nekim kolibama gdje je bio smješten štab koji smo tražili. Veoma sam se obradovao kad sam čuo ime druga kome smo uručili pismenu poruku. Bio je to Bogdan Oreščanin, rođeni brat Danice Oreščanin, moje nastavnice iz građanske škole u Gacku, od koje su mnogi đaci kao petnaestogodišnjaci čuli prve riječi o komunizmu.

Na povratku u Petrovac sustizali smo i prestizali kolone banijskih izbjeglica. Starci i žene sa nejakom djecom, uvijeni u raznobojne tkanine, tiskali su se u kolima i saonama koje su vukli izglednjeli volovi velikih vilastih rogova. Tu je bilo sve njihovo, čeljad i stoka, stvari i hrana. Bježali su ispred ofanzive Nijemaca i ustaša, a iza njih su zavijali njemački avioni i nemilosrdno ih bombardovali i mitraljirali. Nikada neću zaboraviti jezivu sliku mrcvarenja i pustoši koju su ti avioni stvorili na prilazima Oštrelju. Usred ledenog januarskog dana krvarili su i umirali ljudi, žene i djeca, mučilo se njihovo blago, a pomoći im nismo mogli.

Početak februara Deseta brigada vraćala se od Žepča prema gornjem toku Vrbasa, gdje su se koncentrisale snage 3. divizije radi predstojećeg napada na Prozor. Mi kursisti žurili smo preko Drvara, Glamoča, Livna i Duvna da pristignemo u svoje bataljone. Usput smo mnogo štošta doživjeli. Na Ravnom, između Duvna i Prozora, spavali smo po kućama. Umorni, odmah smo zaspali, gdje se ko smjestio. Ležao sam u jednoj kućici sa puno čeljadi, poredanih »kao puščani fišeci« po razastrtom slami. Izabrao sam kraj blizu vrata i odmah utonuo u san. Rano u svitanje probudi me lelek i vriska, neko od spavača je izdahnuo od tifusa. Izmaglio sam preko vrata prestravljen, ne od mrtvaca, mrtvi su tih dana bili nešto sasvim obično, već od tifusa i njegovih muka. Iako sam tu mogao da se zarazim, tifus me je mimoišao.

Prvi bataljon našao sam u selu Zastinju, dva sata hoda od Prozora prema Kotlov-dolu i Zec-planini. To selo nama je poznato i odranije, čak i neke porodice kod kojih smo bili smješteni. U jesen 1942. godine tu u blizini vodili smo borbe sa hercegovačkim četnicima i odatle vršili prepad na talijanski garnizon u Prozoru. Mještani su muslimani, dosta zaostali i povučeni, ali veoma dobri i gostoprимljivi. Čašćavali su nas od jutra do mraka raznim pitama: zeljanicama, bundevarama, pekmezarama, njihovim omiljenim jelima. Spavali smo u gornjim sobama — čardacima, najljepše namještenim, u koje se puštaju samo gosti. I ovoga puta i staro i mlado je na sokacima. Raduju se vojsci, a posebno partizanskim melodijama kojima ih zabavlja glazba Treće divizije, odnekud ovdje zaustavljena. Većina tih dobroćudnih staraca, koji decenijama čuvaju stoku i pletu čarape, nikad nije čula vojnu muziku, osim poneki, izuzetno, kao soldat Franje Josipa. A sada, eto, partizani im doveli tolike muzikante u selo!

Poslije uspjeha na Žepču borci su puni poleta i volje ne samo za napad na Prozor već i za prodor u Hercegovinu. Nostalgija nas nije ostavljala na miru sve do juna 1942, kada smo morali napustiti krševе i goleti hercegovačke. Poneki među nama je realnije ocjenjivao da će nam teže biti sa domaćim četnicima nego u Bosni sa Talijanima i Nijemcima. Jedan od takvih je i duhoviti Peko Popović, mrka i uvijek zabrinuta izgleda, ali iz koga kao munje sijevaju šale i dosjetke. On je često imao običaj da kaže: »Tamo će nam »đikani« sa svake čuke

oči vaditi«. Te njegove riječi obistinile su se kasnije stotinu puta.

Znalo se da ćemo za dan-dva napasti na Prozor. Pripreme su tu, vojničke i političke. Načelnik štaba brigade Rade Hamović upoznao je sve bataljonske i četne komande sa planom napada. To »rekognosciranje« izvršeno je sa jednog podesnog uzvišenja, odakle se mogao osmotriti Prozor sa okolinom. Rečeno nam je da će u napadu učestvovati Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Deseta hercegovačka brigada — cijela Treća divizija, uz podršku haubica Vrhovnog štaba.

NEZABORAVNA MARINA PEĆINA

U borbi za Prozor 1. bataljon imao je specijalnu ulogu, a naročito naša Druga četa. Bataljon je određen u zasjedu, desetak kilometara ispod Prozora, u kanjon Rame, da posjedanjem obje strane drumu i rijeke presiječe jedini mogući pravac odstupanja talijanskih jedinica iz Prozora. Glavnina bataljona ostala je na lijevoj strani, a Druga četa se, u sumrak 15. februara, preko brvnastog prijelaza prebacila preko Rame i stazama, koje su tipično bosanski vijugale gore-dolje, dočepala se stijena iznad ceste i Rame, nazvanih ko zna kada i po kojoj čobanici — Marina pećina. Sa četom je pošao zamjenik komandanta bataljona Milan Kukić, kome će na žalost to biti posljednja akcija.

Veče je već poodmaklo. U Prozoru i oko njega sve je mirno. Čekamo ispod stijena, buljimo u drum, osluškujemo kada će početi napad. Mokri smo, jer ne prestaje susnježica, a vatra se ne smije založiti. Negdje oko 20.30 sati, sa nekoliko mjesta iz pravca Šćita i Makljena, bljesnuli su prvi plamičci na ustima haubica, a potom se prolomio talas eksplozija u samom gradu. Uživali smo u tom koncertu koji partizani rijetko doživljavaju, da naša artiljerija neštedimice obasipa neprijatelja. Potom je počeo napad triju brigada, koji smo mogli pratiti samo po zvucima mitraljeske i bombaške vatre i treperenju raketa. Trajalo je cijelu noć, a na našem sektoru ništa novo. Talijani ne bježe iz Prozora, znači. . . Malo razočarenje, jer Talijane potcjenjujemo. Ali ovdje su utvrđeni i drže se.

Predanuli smo na istom mjestu, očekujući drugo veče. Znamo da Prozor mora biti zauzet, to je naredio drug Tito, od toga zavisi sudbina ranjenika i realizacija proboja u pravcu

Hercegovine i Crne Gore. Četa je bez hrane, a do nje se ne može doći. Neće to biti prvi ni poslednji put da se gladuje, samo da se izvrši zadatak. Oslobođenje Prozora nadoknadiće sve napore i žrtve. U toku dana ispred nas je projurila manja motorizovana kolona, sa pojačanjem ugroženom Prozoru. I da nas nije iznenadila ne bismo je napali, jer bi tako otkrili svoj položaj i namjeru.

Drugo veče 16/17. februara sve se ponovilo na isti način i u isto vrijeme. Najprije artiljerijska priprema, zatim sve faze napada. Ubrzo je počelo da krklja i gori u samom gradu, to su se naši bataljoni uvukli unutra i sada čereče neprijateljsku odbranu. Nema sumnje da će uskoro biti posla i za nas u tješnacu Rame, mutne i nadojene naizmjeničnim padavinama snijega i kiše.

Kada se motorizovana kolona »Murde« u svitanje 17. februara iskrala iz slomljenog Prozora, njena sudbina je bila neizvjesna, ali su se Italijani ipak nadali da će dospjeti do svojih susjednih garnizona: Rame, Konjica, Jablanice ili Mostara. Realno gledajući imali su osnova za takvu pretpostavku. U ovoj koloni kretalo se 11 tenkova (6 ispred i 5 pozadi kolone) i 12 kamiona sa vojskom. Uprkos tome, sve se brzo svršilo. Gonjeni Drugim bataljonom Desete brigade, Talijani su uletjeli u mrežu našeg bataljona kod Marine pećine. Njihova tenkowska prethodnica uspjela je probiti slabu barikadu na drumu i pobjeći u Ramu, ali tih 6 tenkova bilo je sve što se spasio iz Prozora. Više ni jedan Talijan iz tog garnizona nije živ vidio Neretvu, osim onih koji su poslije kao ratni zarobljenici nosili naše ranjenike i pratili komore. Unakrsna vatra puškomitraljeza sa obje strane Rame, sinhronizovana vještima Vukote Nenadića i Miloša Bajovića, zatim kratka intervencija bombaša Druge čete, među kojima je bila i neustrašiva Mika Kojić, znanavjek je izrekla presudu odstupajućem neprijatelju.

Prizor je bio stravičan. Kamion pun vojnika, zahvaćen Vukotinim mitraljeskim rafalom strovalio se snagom inercije u nabujalu Ramu i sada mu vire samo točkovi. Drugi su se ispriječili nasred drumu. Tenkovski motori bruje, dok su njihovi vozači izišli van i predali se. Oficiri su se posakrivali u kamenjaru iza puta i odatle niču jedan po jedan i dižu ruke. Jedan poginuli Talijan stoji uz telefonski stub kao da se odmara, drugi i mrtav nije ispustio iz ruke spučenog pijevca. Poneki skaču u pobjesnelu rijeku i dave se. Ambulantna kola su puna ranjenika, preklinju, vade fotografije bliskih i dragih.

Ovo razbojište skupo je stalo okupatora, oko 500 izbačenih iz stroja, što mrtvih što zarobljenih, uz to bogat plijen tehnike i naoružanja.

Među zarobljenima je bilo i nekoliko Pavelićević »predstavnik«. Jednoga od njih, za koga nije bilo sumnje da je ustaša, sveo je s puta Mišo Milošević, crnpuvasti desetar iz Druge čete. Ustaši je bilo sve jasno i zato se nije dvoumio. Čim je primijetio da su sami, skočio je na svog pratioca. Mišu puška nije pomagala, borba se vodila na način hvatanja za gušu. Naš odvažni desetar je poslije dosta muke savladao krvavog protivnika.

LIK VUKOTE NENADIĆA

Ovaj, svakako jedan od najvećih uspjeha Prvog bataljona pomučen je pogibijom mitraljesca Vukote Nenadića. Još dok su njegovi rafali neštedimice kosili talijansku kolonu, on se brinuo šta će ako mu nestane municije. Odlučio je da se dolje s drumu dočepa punih sanduka za svog »talijanca«. Iako je to bilo veoma opasno ipak je to učinio nošen onom posebnom brigom i ljubavlju za svoje oružje, koje su ispoljavali mnogi partizanski mitraljesci. Kad je već zgrabio municiju, dobio je težak pogodak u butinu od koga je mjesec dana kasnije i podlegao.

Pomisao na tog junaka iz ove i mnogih ranijih akcija budi i druge uspomene vezane za njegovo ime. Na prvi pogled djelovao je tromo i ležerno, kao da ga se ništa ne tiče. Ispod oboda kožnog kačketa, natučenog do obrva, žmirkale su njegove vesele oči, a sa usana se otimao pomalo ironičan osmijeh. U sve borbene zadatke unosio je čitavog sebe, a znao je ponekad pomalo odgundati za obične vojničke obaveze, na primjer: oko redosljeda stražarenja, pomaganja kuvarima i nečega sličnog.

Jedna takva zgodna sa Vukotom vezana je za prvu razmjenu zarobljenika između partizana i Nijemaca na cesti kod Pulinog Hana, blizu Posušja, početkom septembra 1942. Više od 15 dana držali smo položaje iznad Posušja, po noći smo mi s njim gospodarili, a danju ustaše. Nije nam bilo teško, niti smo imali značajnijih okršaja. Dobro smo se odmorili poslije trodnevnog krvarenja na Kupresu. Jedan od tih dana bio je ipak neobičan. Naša četa obezbjeđivala je razmjenu Nijemaca zarobljenih u Livnu, za naše drugove iz raznih logora. Razmjena

nije bila velika, ali je s obzirom na dane kada je izvedena mnogo značila u moralno-političkom pogledu. Septembra 1942. godine, tada još nije bilo vidnih znakova Hitlerove slabosti ni na jednom frontu. Pojavili su se Nijemci sa bijelom zastavom i nakon obavljenih formalnosti njihova misija je završena. Tu je bio i Vukota, uživajući u prizoru razmjene. Gledao je nadmenog njemačkog kapetana i priželjkivao da ga jednoga dana sravni sa svojom mušicom. U tom je iskršao jedan od onih njemu nesimpatičnih Doslova, trknuti do štaba bataljona, smjeniti stražara, šta li? Komandir je pogledao na njega:

— Hajde Vukota! On je pošao, ali je morao zažaliti i makar tiho prokomentarisati:

— Sto baš sada mene? . . .

Nijemac je to posmatrao i primijetio kako su partizani hrabri, ali im nedostaje disciplina regularne vojske. Svakako da se »fric« teško prevario u ocjeni discipline naše vojske, a pogotovu kada se radilo o takvom vojniku kakav je bio Vukota.

R A M A

Od Marine pećine vraćali smo se drumom u sastav bataljona u sela prema željezničkoj pruzi Sarajevo — Mostar. Na sve strane plijena u izobilju, i raznovrsnog. Borci se preoblače u dotjerane uniforme talijanskih oficira i podoficira, kompletiraju se najprije pištoljima, a potom i satovima i drugim sitnim potrepštinama. Poslije svake uspjele akcije partizani poprilično po spoljsšnosti liče na pobjedioce.

Usput se pronađe još po koji skriveni Talijan. Jednoga, tobože bolesnog, sklonio je župnik u zvonik seoske crkve kraj ceste, nizvodno od mjesta okršaja.

Uveče je bataljon na okupu. Sa nama je zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović. On je u mnogim akcijama bio s našim bataljonom, svi ga dobro poznajemo i volimo. Sa velikim zadovoljstvom slušao je utiske iz uspjele zasjede u čijem je planiranju i sam učestvovao. Posmatrao je zaplijenjeno oružje i stvarčice za svakodnevni vojnički život. Bio sam srećan što sam ga obradovao, poklonivši mu fino urađenu futroлу sa »beretom«, koju smo tog dana skinuli sa jednog zarobljenog talijanskog oficira. Sa njom se nije rastajao do zadnjeg dana, kada je podlegao teškim ranama u petoj ofanzivi.

Zbeg sa Banije za vreme IV ofanzive u Bosni

Slijedeće večeri 18. februara, učestvovali smo u napadu na Ramu, željezničku stanicu i omanji talijanski garnizon, ali dobro utvrđen u bivšoj austrijskoj kasarni. Dok smo se u koloni po jedan približavali neprijateljskim odbrambenim položajima, naše haubice gađale su Ramu dosta neprecizno, ponekad i skroz naprazno. Jedna takva granata zarila se neposredno pored naše kolone. Instinktivno smo popadali, parčad se rasula, a kad smo se podigli ugledali smo mrtvog Milana Kukića, zamjenika komandanta našeg bataljona. On je potcijenio i ovu, kao i mnoge ranije opasnosti, ostao je stojeći, jer ga je geler zakačio smrtonosno. To je početak osipanja rukovodilačkog sastava bataljona u velikoj bici na Neretvi. Jedan za drugim ginuli su vodnici, komandiri i politički komesari, dragocjeni kadar naše revolucije, divni ljudi i prekaljeni borci, stasali rukovodioci koji bi uskoro primili pod svoju komandu nove bataljone i brigade.

Prvi napad na Ramu nije uspio. Realno se očekivalo da će ostaci »Murde«, pošto su saznali za katastrofu u Prozoru, pobjeći čim se pojavimo. Međutim, oni nisu tako učinili. Odlučujuća tačka njihove odbrane bila je tvrđava iznad rijeke Rame, koja je kapitulirala tek dan kasnije pod rušilačkim dejstvom

minobacača. U Rami su između ostalog zatečeni i oni tenkovi koji su nam pobjegli sa Marine pećine, pa smo mogli formirati tenkovsku jedinicu za napad na Konjic.

U ratu se često dešava da neugledne akcije koštaju više žrtava nego neki veoma uspjo podvig jedinica. Tako je bilo i ovoga puta. Na Marinoj pećini prošli bismo bez ijedne žrtve da nije bilo neopreznosti Vukote Nenadića, i ove sada Milana Kukića i Čamila Pašića, koji je bio jedan od dvojice muslimana prvoboraca iz našeg kraja. U bataljon je kod nas došao u uniformi kadeta NDH jula 1942. godine na Igmanu, dok smo prolazili za Bosnu. U Pavelićevu akademiju dospio je na čudan način i za vrijeme prvog odsustva uhvatio vezu sa organizacijom u Sarajevu i uputio se u partizane.

TRIPUT PREKO NERETVE

Između 20. februara i 10. marta prelazili smo Neretvu tri puta. Jednom smo prelazili gazeći mutnu i hladnu vodu. Često poslije rata pomislio sam sa gordošću na te dane iz druge polovine februara i ledenu Neretvu koja nas je oblivala do iznad pojasa, da bismo odmah onako mokri produžili marš po snijegu i stigli na položaje iznad Konjica. Vremena za sušenje po kućama nije bilo. Neprijatelj se prikupljao. Iz Crne Gore i Hercegovine stigle su hiljade četnika Baja Stanišića i Jevđevića da pomognu okupatoru i spriječe prijelaz partizanskih kolona preko Neretve.

Prvi i Treći bataljon imali su zadatak da preko Idbara izbiju u Bijelu i Borke i zaštite desni bok ostalih bataljona brigade i crnogorskih jedinica u napadu na Konjic. Sa četnicima nije bilo lako, bilo ih je neupoređio više od nas, a okupator ih je snabdio svim potrebnim. Na našim borcima već se osjećao zamor i loša ishrana. Kuvari bi uspjeli da jedanput u toku kratkog zimskog dana stignu do položaja četa i donesu za svakog borca po parče kuvane govedine, često promrzle od dugog lutanja po sniježnim smetovima. Ali ipak nam je bilo mnogo lakše nego našim drugovima dolje, gdje su stalno jurišali na Konjic. Upadali su u grad, držali periferne kuće i opet ih napuštali, da bi sljedeće noći sve iznova otpočinjali. Tamo su žrtve bile neizbježne. Preko dana ih je neprestano progonila njemačka avijacija. Kao na nekom poligonu mogli smo posmatrati sa uzvišenja iznad Bijele kako čitave eskadrile pomahni-

talih »štuka« strmoglavu poniru, zavijajući duboko ispod nas, na obale Neretve, do krovova kuća, rušeći ih jednu po jednu tovarima eksploziva.

Danonoćne čarke i povremeni oštiri sudari sa četnicima na ovom teškom terenu dosta su nas iscrpli. Naročito je stradala Prva četa u kojoj su poginuli komandir Obren Šupić i dva rijetko hrabra amladinca Veljko Glogovac i Milisav Babić.

Napad na Konjic vršen je više puta. Nijemce i Talijane u Konjicu spasili su crnogorsko-hercegovački četnici, jer su oni sa svojim dejstvom zadržavali znatan dio naših snaga. Koncem februara sve jedinice napustile su lijevu obalu Neretve, pa smo ponovo kod Ostrošca prebačeni u Saonicu radi intervencije protiv svježih njemačkih snaga koje su od Ivan-sedla i Konjica nadirale padinama Bitovnje da se spoje sa glavninom grupe »Anaker« iz pravca Bugojno — Gornji Vakuf. To su prvi dani marta. U jednoj od tih akcija poginuo je komandir Treće čete Danilo Salatić, hrabar i sposoban starješina.

Desetog marta usijedio je treći definitivni prijelaz Neretve na Ostroškom mostu, koji se sa dva ravnomjerno presječena kraka zagnjurio u hladne talase nabujale Neretve. Preko rijeke prelazilo se improviziranim pontonima, a pješaci su od sredine mogli da se ispenju uz strmi dio srušene konstrukcije.

Peli smo se uskim stazama koje su šarale goleti padine Prenja, posmatrajući na čas tu jedinstvenu planinu sazdanu od gromada stijenja, bez rastinja i prevoja, a odmah tu oko puta ukočene bradonje znanavjek ostavljene od njihovih bandi, kao obeležje izdaje i srama.

Naša brigada se sa četnicima sukobila tek na Lipetama i Rat-kamenu. Izbili smo pred njih nakon vrlo napornog marša od Boračkog jezera. Konji nijesu mogli nositi mitraljeze i minobacače kroz dubok snijeg koji je počeo propadati. Morali su ih zamijeniti borci. Na Rat-kamenu smo se suočili sa svojim zemljacima — hercegovačkim četnicima. Počelo je dozivanje, psovanje i puškanje. Znali smo da među njima ima i onih koji su bez svoje volje dovedeni da se tuku protiv partizana. Zato nismo isključivali ni mogućnost predaje njihovih većih grupa. I četnici su o tome vodili računa, pa su se ne jednom služili lukavstvom, pozivajući da se ne puca, a potom bi iznenada osuli plotunima na naše otkrivene drugove. U jednom takvom sudaru na Rat-kamenu izgubili smo jednog izvrsnog rukovodioca, političkog komesara Prve čete Obrada Petkovića. Tako

je prva četa ostala i bez komandira i bez komesara za svega petnaest dana.

Poslije Rat-kamena četnički lanac je sasvim iskidan, a naš prodor u Hercegovinu više nije dolazio u pitanje.

MOC IZNENAĐENJA

U drugoj polovini marta prvi bataljon je nekoliko dana boravio u Gornjem Zimlju, zatvarajući jedan od pravaca iz mostarske kotline, zvani Prijedorac. Desno je bio Mostarski bataljon iznad Porima. Bilo je zadovoljstvo posmatrati sa položaja večernja svijetla zapadnih predgrađa Mostara i sjetiti se vedrih dačkih dana u njegovim školama, koje su bile pravo stjecište napredne omladine. Skoro kompletni razredi srednjoškolaca ovog revolucionarnog grada mogli su se sakupiti u Desetoj i drugim brigadama. Većina njih je hrabro pala još u prvim godinama rata.

Na Prijedorcu je tih dana ležao debeo pokrivač snijega, ili bolje reći leda, po kojem se moglo nesmetano hodati. Založene vatre uz rijetka bukova stabla iščezavale su duboko ispod nogu. Grijati se moglo samo na njihovom dimu. Pomalo je postajalo dosadno, jer osim četničkog prepucavanja značajnijih okršaja nije bilo.

Upravo posljednjeg dana pred smjenu bataljona na ovim položajima, Talijani su se koncentrisali usrijed podnožja Prijedorca, sa očiglednom namjerom da nas napadnu sutradan. Uveče su nas prebiralali artiljerijom, ali bez uspjeha. Komanda bataljona se odlučila za smjelu i brzu intervenciju — predhitriti Italijane, u toku noći ih iznenaditi i po mogućnosti rastrojiti, a time i osujetiti njihov napad.

Koliko se sjećam, iz čitavog bataljona probrano je svega 28 boraca dobro naoružanih puškomitraljezima i bombama, koji su se pred ponoć u najvećoj tišini spuzali niz zaleđene strmine Prijedorca, prikradajući se od drveta do drveta prema ćuvicima Dublja na kojima su Talijani na brzinu improvizirali nekakve šančeve i postavili borbena obezbjeđenja. Njihova glavina dremuckala je u jednoj udolini, zaštićenoj od vjetra, uz založene vatre i bogato pripremljenu hranu.

Dogovoreno je da se paljba ne otvara prije nego bombaši podiđu neprijatelju i obaspu ga bombama, a tada duge mitralješke rafale treba propratiti snažnim povcima.

Te večeri sve je išlo po planu, čak mimo očekivanja. Za tren oka prasnule su jedna za drugom prve bombe i pakleni plotuni, a svi glasovi sručili su se u jedno »ura«. Talijani na obezbjeđenju jedva su stigli da puste nervozne rafale iz »breda«, dok njihova glavnina nije uspjela da se snađe. Bombaši su skočili za mitraljeze, okrenuli ih na neprijatelja obuzetog panikom i dohvatili se punih rančeva pripremljenih bombi.

Naša kombinovana četica prošla je bez gubitaka, a na položajima Talijana nađeno je nešto malo okrvavljene odjeće. Međutim, njihovi gubici nisu mogli biti toliki da bi opravdali onako bezglavo bjekstvo. Mi smo ih strahovito iznenadili. Kraj vatri su ostavili sve što su donijeli. Bilo je tu prostrte čebadi, oficirskih kapa, čak i otvorenih buteljki sa konjakom i rumom, kojim smo se poslije dobro okrijepili.

Plijen iz ove akcije opravdao je uloženi rizik. Četiri teška mitraljeza, više sanduka municije, čebadi, šatorskih krila itd. Do ujutru smo iznosili taj materijal, ali dobar dio morali smo spaliti da ne padne opet u ruke okupatoru.

Sjutradan poslije ove izvanredno uspjele akcije Prvi bataljon je dobio naređenje za pokret u pravcu Nevesinja i Gacka gdje je više od mjesec dana vodio neprestane borbe sa domaćim četnicima, dajući nove žrtve iz redova prekaljenih boraca: Milimira Kovačevića, Zdravka Višnjevca i druge.

Sveto KOVAČEVIĆ

SUSRETI NA NERETVI

Kanjon Rame prolamao se od treska bombi. Još za vrijeme borbe za Prozor, poslali smo naš Prvi bataljon da se prebaci preko rijeke Rame i da na cesti koja vodi prema željezničkoj stanici Rama, napravi zasjedu i onemogućí intervenciju neprijateljskih snaga iz Konjica i povlačenje Italijana iz Prozora.

Kad je iz Prozora pokušala italijanska motorizovana kolona da se probije prema Rami i Konjicu naišla je na zasjedu našeg Prvog bataljona. Naši borci su osuli jaku vatru. Bombama najviše. Neprijatelj se grčevito branio ali ne za dugo, morao je da kapitulira pred silovitim naletom naših četa.

Negdje na cesti susreo me zamjenik komandanta Prvog bataljona Milan Kukić. Snažan čovjek, osrednjeg rasta i živog prodornog pogleda bio je tada više nego raspoložen.

— Jesi li vidio, družo komesare, šta su načinile naše avionke?!

Gledao sam krš od italijanskih kamiona, iskasapljena tijela vojnika u zelenim uniformama i razbacano oružje.

—• Znači, Milane, vratismo im što je njihovo! — i ja sam bio zadovoljan. Kad gledam ovo prisjećam se kako je brigada izgledala: na položajima oko Posušja, prije nepunu godinu dana — septembra 1942. Bila je pravo, tako reći novorođenče. Tek što je formirana, od tri hercegovačka bataljona, i odmah su je čekali okršaji. Bila je to granica italijansko-ustaške teritorije. Italijani su nas svakodnevno po dva-tri puta posjećivali sa svojim »savojama« i naše položaje obilato zasipali bombama. Bile su to nevelike bombe —• teške nešto preko 2 kilograma. Međutim, gotovo nevjerovatno, tek poneka bi eksplodirala! Naši su se onda radovali i uzvikivali:

* Avionkama su okrstili pokrupne bombe zbog njihovog porijekla.

— Ovo su naše bombe! Naši drugovi su ih, izgleda, montirali!

Sakupljali su te neeksplozirane bombe, podosta ih se nakupilo. Kažem ljudima:

— Slažem se, drugovi, da neprijatelju treba vratiti njegove bombe. Nije pravo da štetuje tako mnogo!

Nije trebalo dugo tražiti rješenje. Pozvao sam jednog dobrog mehaničara iz Mostarskog bataljona. Henči, tako smo zvali Zivka Papu, dobro se razumijevao u te stvari, iako nikad prije nije radio na demontiranju bombi. On je pažljivo saslušao moje riječi i samo malo porazmislio.

— Razumijem, družo komesare. Već sam smislio kako ćemo to udesiti.

Blizu stotinu bombi Henči je tada pripremio za ručnu upotrebu. Ne znam tačno koliko je i šta radio na tom poslu, ali — odlično ga je obavio.

— Kad ih budemo vraćali neprijatelju — smješkao se Henči onda, — sigurno nijedna neće zatajiti.

Bombe smo dodijelili našem Prvom i Drugom bataljonu. Nosili su ih u komori, preko bosanskih planina, od Posušja do Glamoča, preko Vraniće i Vitoroga, od Jajca do Prozora — dok nismo našli pravo mjesto gdje da ih upotrijebimo.

Henči se nije prevario. Nijedna od ovih avionki, mislim, nije zatajila. Ovdje su napravile pravu pustoš. Mnoge naše jedinice i gotovo svi ešloni sa ranjenicima prošli su tada kanjonom Rame i vidjeli još svježije tragove ove borbe. Malo njih je znalo da smo ovdje neprijatelja tukli bombama koje su na nas bacali njegovi avioni!

Ostali naši bataljoni u Prozoru su se snabdjeli svim i svačim. Bilo je tu municije, hrane i odjeće. Između ostalog, naši borci su našli dva konja, dvije bedevije, kakve je malo ko od nas ranije viđao. Visoke i snažne, sa kratko podšišanom dlakom i kompletnom oficirskom opremom. Kuriri su ih dotjerali u štab brigade, koji je bio blizu Rame. Komandir je raportirao:

— Za druga komandanta i druga političkog.

Tako smo Vlado Šegrt i ja dobili konje za kojima se svak okretao. U dolini Rame još se tu i tamo čulo puškaranje kad smo sutradan, nekim poslom, ponovo pošli u Prozor. Sa seoskog puta izišli smo na cestu. Jahali smo dostojanstveno na italijanskim oficirskim konjima, za nama su jahali kuriri. Od jednom je snažno zazujao avion. Imali smo samo toliko vremena

da poskačemo s konja i da se sklonimo pod neko drveće. Neprijatelj se ustremio baš na našu malu grupu. Najprije je mitraljirao, zatim bacio dvije-tri bombe. Jedan konj je strašno zanjištao. Tek kad se avion udaljio, vidjeli smo šta je bilo: komadić bombe formalno je odsjekao jednu nogu onoj mojoj bedeviji. Ipak, za divno čudo, životinja je stajala sasvim mirno. Gledao sam je tužno i nisam dugo premissljao. Šegrt se složio da joj skratimo muke. Izvadio sam parabelum i sa nekoliko metaka dokrajčio život prekrasnoj bedeviji.

— Eh, za kratko bješe! — rekao sam drugovima.

— Biće konja Čedo! — tješio me Šegrt.

Iz štaba našeg Prvog bataljona pozvali su me da se hitno uputim prema Gračanici. To je zaselak, dva-tri dućana i kafane, na putu iz Prozora niz Ramu. Požurio sam tamo, predosjećajući neko iznenađenje. I zaista! Na cesti su stajala tri italijanska tenka. Oko njih gomila partizana. Naši borci su ih sa svih strana zavirivali, zavljučili se pod poklopce, razgledali mitraljeze i probali gusjenice. Većina naših nikad prije ovako izbliza slobodno, nije vidjela ovu opasnu, čeličnu grdosiju. Kad su me vidjeli, drugovi su se razmakli i pustili me da priđem blizu.

— Izgleda da su ispravni, družo komesare! — tako mi jedan raportira. — Samo, ipak, neće da upale.

Male italijanske tankete, »ansaldo« bile su moji stari znanci iz borbi u Spaniji. Najprije sam pitao da neko nešto nije skidao. Ne, naši borci su samo povadili vojničku spremu italijanskih tenkista. Ubrzo su se ovdje našli još neki naši drugovi koji su se razumjevali u mašine. Odnekud je izbio i Henči, naš »univerzalni« majstor. Jedan tenk smo uskoro upalili. Kakvo je oduševljenje nastalo kad je mašina zadrhtala! Druga dva tenka, međutim, imala su prazne rezervoare. Po svoj prilici, Italijani su prilikom bjekstva ostavili upaljene motore. Za kratko vrijeme naši su odnekle donijeli bidone sa gorivom. Henči je već sjedio u jednom tenku i baratao ručicama. Malo poteže je išlo sa drugovima koji su, istina, nekad sjedjeli za volanom i mislili da je upravljanje tenkom isto što i vožnja automobila. Jedan drug iz Prozora, zvali su ga Stuka, stari profesionalni šofer, pomagao nam je svesrdno, kao da nas je zatekao bespomoćne na putu, u defektu. Najzad je nekako sve bilo u redu.

— Druže komesare, dozvoli da ja idem na čelu — obrati mi se Henči. — Znaš, za svaki slučaj, kao prethodnica.

Složio sam se. Ja sam potjerao drugi tenk, a treći naš Prozorak Štuka. Tako je krenula naša prva tenkovska jedinica...

Za onih nekoliko dana, krajem februara i početkom marta, što smo se nalazili oko Prozora, u kanjonu Rame i na Neretvi — od Konjica do Jablanice i nešto dalje, imao sam dosta uzbuđljivih doživljaja i susreta vozeći se tenkom. Odmah poslije ovih tenkova u Gračanici, dopala su nam šaka još tri tenka, kod Rame. Zatim dva kod Ostrošca, koje su Sava Kovačević, Dragiša Ivanović i Andro Mugoša sa kuririma zaplijenili. Malo-pomalo, tih dana smo sakupili i osposobili 10—12 tenkova.

Najradosniji susret, razumije se, bio je odlazak tenkom u Vrhovni štab, koji je dva-tri dana kasnije stigao tu blizu Gračanice i kraće vrijeme boravio u jednoj vodeninci na Rami. Trebalo je inače da odem na neko referisanje i ja sam, umjesto da pojašem konja, pošao tenkom. U Vrhovnom štabu su, naravno, već bili detaljno obaviješteni o tenkovima koje su Hercegovci i Crnogorci oteli od neprijatelja. Bitka na Neretvi se tek raspłamsavala, ešloni sa stotinama ranjenika još su stajali za nama, u punoj neizvjesnosti. Drug Tito je zbog toga bio zabrinut ali i raspoložen zbog uspjeha koji su postigle naše divizije. Razgledao je italijansku tanketu i interesovao se za pojediniosti, ponavljajući:

— Oni će nam dobro poslužiti.

— A kako stojite sa stručnjacima? — pitao je. Ja sam referisao, ukratko: mitraljesci nisu problem, ali sa vozačima, mehaničarima, malo je teže; u našoj Desetoj brigadi pretežno su borci sa sela, jedino smo u Mostarskom bataljonu našli nekoliko kvalifikovanih auto-mehaničara, koji će lako ovladati upravljanje tenkom.

— Trebaće potražiti ljude i iz drugih jedinica — reče drug Tito. — Za sada pokušajte koristiti i zarobljenike, Italijane, što da ne?

— Moraćemo formirati posebnu tenkovsku jedinicu — obratio se zatim svojim saradnicima. — Uslovi već postoje.

Odnekud se tu pojavio i moj stari dobri drug iz španskog rata Đuro Vujović. Uvijek kad smo susretali kolonu Vrhovnog štaba, ili kad sam službeno išao tamo, viđao sam i Đuru. Neka-

dašnji rudar, Cetinjanin, poslije bitke na Pljevljima određen je u ličnu pratnju vrhovnog komandanta. Pitao me za zdravlje poznatih drugova, Španaca, u Desetoj. Tada nismo ni slutili da će dva dana kasnije poginuti Rade Sarić, komandir čete u Mostarskom bataljonu.

— Imamo, brate, više sreće no pameti — govorio je Đuro. — Vazda ću se sjećati onog tvog insistiranja da se bježi iz logora, iz Francuske.

— Inicijativa, brate, akcija a ne čekanje, pa i tenkova imaš! — tako je govorio naš Đuro.

Između ostalih poznatih lica, vidio sam tom prilikom i starca u crnom zimskom kaputu, sa šeširom na kome je bila prišivena crvena petokraka. Ne znam kako, pade mi na um da je to Vladimir Nazor, o kome se i kod nas dosta pričalo. Svojom rukom on kao da je milovao oklop tankete. Stalno je ponavljao:

— No, to je izvrsno. No, to je izvrsno . . . Partizani naši napreduju . . .

Zatim je prišao meni.

— Recite mi, družo, hoćemo li sada nazad u Krajinu, u Bihać, preko Une?

Odgovorio sam, čini mi se, nešto — da partizani idu naprijed, makar kud okrenuli. Nazor se nasmija.

*

Zamalo da nisam i poginuo tako, u tenku. I to od svojih. Od Rame prema Konjicu, vozili smo sa spuštenim poklopcem, kad odjednom primijetih kako ispred nas, iza jednog blagog zavijutka, poskakaše ljudi sa oružjem i pritajiše se iza kamenja. U posljednji čas opazio sam i mitraljesku cijev, kako pažljivo traži otvor na tenku. Nije trebalo dugo razmišljati; bio sam siguran da su naši, zaustavio sam mašinu i brzo podigao poklopac.

— Ne pucajte, naši smo! Partizani!

Casak-dva trajala je tišina; oni vjerovatno još nisu mogli da dođu k sebi, dok najzad ne poiskakaše iza zaklona. Izišao sam iz tenka. Bio je to dio našeg Drugog bataljona. Prvi mi priskoči Vlado Vujović, Vlado Stari — zamjenik komandira čete, ljudina, hrabar stari partizan. Zagrlio me, srdačno. Bio je dvostruko obradovan: što vidi naše tenkove, i što na mene, greškom, nisu pucali.

— Malo je falilo, boga mi. Čekao sam da se primakneš još samo koji metar, pa da zaspemo rafalom i bombama.

Tih dana, mnoštvo naših jedinica išlo je gore-dolje, na relaciji između Konjica i Jablanice. Naši tenkovi su stalno nalazili nekog posla i zujali, tamo-amo. Borci su ih svuda susretali sa oduševljenjem. Već sama njihova pojava i sam glas o našoj tenkovskoj jedinici predstavljali su ogroman moralni faktor.

Išao sam i u Jablanicu, sa našim tenkovima, dok je neprijatelj još pružao otpor. Bila je okupljena već prilična ekipa mitraljezaca i vozača. Naravno, većina vozača još uvijek su bili Italijani, zarobljenici. Ljubo Pejović, Crnogorac iz Pete, dugajlija od skoro dva metra, jedva je ulazio u onu malu kutiju! — Prilikom napada na Konjic, takođe su dejstvovali ovi naši tenkovi. Italijani-vozači savjesno su vršili svoju dužnost. Poslušno i sa dosta zalaganja izvršavali su naređenja naših drugova, suvozača-mitraljezaca. U Konjicu su, druge noći, izdržali žestoku vatru Nijemaca i ustaša. Vraćajući se sa borbenog zadatka, toga jutra pala je i prva naša žrtva — poginuo je komandir tenka, mostarski radnik Leo Bruk.

Poslije povlačenja naših snaga sa Konjica, iz Vrhovnog štaba je stiglo naređenje takođe o povlačenju svih raspoloživih tenkova i o formiranju prve samostalne tenkovske čete, koja se stavlja pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba. Bilo nam je i pomalo žao, naročito meni. Ali, bilo je jasno, i to nas je tješilo — da se mogu očekivati još veći uspjesi naših tenkova, s obzirom na zadatke koji su ih čekali.

Na žalost, prva tenkovska četa nije dugo živjela. Učestvovala je uspješno još u nekim operacijama, a zatim je došao onaj teški čas rastanka, u Jablanici, iznad ambisa, na desnoj obali Neretve.

Za malo dana, na Rami i Neretvi, nakupili smo mnogo nezaboravnih uspomena na našu prvu oklopnu jedinicu.

Ostali su nezaboravni, naročito rastanci i posljednja viđenja. Jedan od takvih bolnih ristanaka bio je i moj posljednji susret sa Danilom Salatićem, komandrom 3. čete Prvog bata-

ljona. Bilo je to na desnoj obali Neretve, kad smo se vratili nazad, da bi udarili u leđa jakim neprijateljskim snagama, koncentrisanim u Konjicu i oko njega.

Upravo je bila završena jedna akcija gonjenja, na planinskim obroncima između Konjica i Rame. Umorni ali raspoloženi, sjedili smo i odmarali se na ivici šume, iznad nekog sela. Ja sam se toga dana nalazio sa jedinicama Prvog bataljona, a tog trenutka baš u 3. četi. Salatić je, iako premoren, bio nešto naročito veseo. Pravio je šale na račun Nijemaca i četnika, a zatim uzeo da zavija cigaretu. Odjednom je pao ničice, bez glaska. U prvi čas svi smo bili zbunjeni, niko nije odmah znao — šta se desilo. Pucanj se uopšte nije čuo. Kad smo priskočili komandiru, on već nije davao nikakve znake života.

Nekoliko dana prije toga vodio je svoju četvu i u onim borbama na Rami. Neustrašivo je srljao kroz kišu metaka, ni jedan ga nije zakačio. Ovog puta našlo ga je jedno zalutalo zrno, ili budno oko neprijateljskog snajpera.

*

Mnoga poznata lica starih drugova tada sam posljednji put sreo i vidio. Srdačno sam stegao ruku Bori Prodanoviću, starom poznaniku iz Beograda. Nekoliko puta svraćao sam mu i u kuću.

— Kako guraš Boro? — pitao sam po običaju.

— Odlično. Sve se može. Samo su mi malo teški noćni marševi. Ne vidim dobro, ali me noge ipak služe.

Sjetili smo se tada među prvima Đoke Jovanovića Jarca. Ko je mogao znati gdje se u to vrijeme nalazio robijaš i prefinjeni književni kritičar, nekadašnji nadrealista — koji je nekoliko mjeseci kasnije pao usred Šumadije, kao komesar odreda!

Nismo stigli da se podsjetimo mnogih imena i uspomena iz Beograda. Mislili smo da ćemo za to drugi put ugrabiti povoljniju priliku. On je tada morao da požuri za svojom kolonom, uz strmine Prenja. Ali, više se nikad nismo sreli. Bora je ostao zauvijek negdje blizu Sutjeske.

*

Sa Butumom sam ipak opširnije porazgovarao. Bio je to za mene rijetko prijatan susret, kad sam u onoj gužvi u Jablatici prepoznao mladića plavih očiju i plave kose. Upoznali smo se još negdje trideset četvrte ili pete, u Beogradu. Slobodan

Tuzlić Butum bio je tada srednjoškolac i aktivno radio u jednoj omladinskoj grupi, u skautima, kojom je rukovodila naša organizacija.

-J- Odakle ti! — Po navici sam uzviknuo, a Butum se, čini mi se, malko kao ljutnuo.

— Zašto, odakle? A gdje bih inače bio?

Imali smo dosta zajedničkih poznanika. Ja sam njega zapitkivao za ovo i za ono ime. Lala Ivković je tu negdje, znali smo. Gdje li su one ostale naše drugarice: Milica Sarić, Dušanka Cvetić, Belina, Luna? .. Za Radeta Kušića smo znali, ali gdje su Lane Jovanović, Jovo Aleksić i drugi? (Lane i Jovo su godinu dana ranije strijeljani, u Jajincima ili negdje u Beogradu.) Govorili smo o Nidži Todoroviću i o Dragančetu Pavloviću — za njihovu smo sudbinu već znali, zatim o Ćiri i drugim našim nekadašnjim omladincima. Butum kao da je uzdisao:

— Nikad neću prežaliti što s onom grupom ne odoh u Spaniju!

To je posebna priča, kako smo za odlazak pripremali grupu skojevaca i kako smo na kraju, zbog konspiracije, morali da odustanemo od plana. Mladići su i previše pričali o svom odlasku na špansko bojište, tako da je svaki čas moglo da dođe do provale. »Utješio« sam Butuma:

— I Beogradski univerzitet je bio dobra škola za revolucionare.

Ni s njim se nikad više nisam sreo. I Butum je pao na Sutjesci.

Sjećam se još jednog prijatnog susreta.

U bujici koja je bez prestanka kuljala preko Neretve, u jednoj grupi proletera, spazio sam i drugaricu — poznato mi, odavna, lice žene. U prvi tren nisam bio siguran, ali kad pridoh bliže, vidio sam da je to zaista — Bosa Cvetić, stari naš drug i saborac iz Beograda. U međuvremenu, o njoj sam ponekad slušao razne vijesti. Bilo je čak i takvih vijesti — koje su me dovodile u nedoumicu. Zbog toga me ovaj susret izuzetno obradovao!

Srdačno smo se pozdravili.

— Znači, sve je dobro? — pitao sam i Bosa mi je, raspoložena, potvrdila. Zatim smo po običaju popričali o proteklim godinama, o našim zajedničkim drugovima. Šta je s kim, gdje

je ko. Tako je riječ došla i na Isaka Amara, dobroćudnog mladića, studenta prava, koji je posebno bio aktivan u kulturnim organizacijama.

— Amar je poginuo prvog dana rata — reče Bosa. — Od bombardovanja, 6. aprila u Beogradu.

Svaki ovakav prijatan susret neizbježno je donosio i neku za mene dotle nepoznatu vijest, koje su inače već bile stare. Naš skromni drug Amar, koji se nigdje nije glasno isticao, nije znači ni dočekaio početak rata . . . Kakvih je sve sudbina bilo, prije no što smo se, ipak, u velikom broju, sreli na Neretvi.

*

Bilo je i neobičnih, rijetkih susreta, i neobjašnjivih, nedorečenih rastanaka.

Poslije oslobođenja Prozora i likvidiranja italijanskih snaga u dolini Rame, naše jedinice su zarobile veliki broj neprijateljskih vojnika. Korišteni su za nošenje tereta i ranjenika. Sa mnogima sam lično razgovarao. Jednog dana obavijestili su me o nekom zarobljeniku, koji za sebe tvrdi da je antifašista i želi svakako da razgovara s partizanskim rukovodiocima.

Bio je to čovjek tridesetih godina, po zanimanju profesor, odnekle sa sjevera Italije. Tvrdio je da je socijalista već petnaest godina. Preklinjao nas je da mu vjerujemo koliko ga je stid što je došao ovamo da se za interese imperijalizma bori protiv jednog oslobodilačkog pokreta, kojim rukovode komunisti. Postavljao sam mu neka pitanja i pokušavao da procijenim njegovu iskrenost. Izgledalo je da zbilja ne laže. U jednom trenutku, rekao nam je da želi i djelom da nam dokaže svoju iskrenost.

Riješili smo da to provjerimo. Jedan zarobljenik manje ili više, od onolike mase! Smislili smo da ga pošaljemo u Jablanicu, sa porukom za komandanta garnizona. Trebalo je da još i usmeno objasni bezizlaznu situaciju italijanskih snaga, a zatim da se nekako izvuče ili da nas sačeka tamo, u tvrđavi. Problem je bio samo u tome, kako će proći kod naših boraca, poslije oslobođenja Jablanice. Napisao sam mu nešto kao propusnicu, on se postarao da dobro sakrije taj papir. Otišao je uvjeravajući nas da će zadatak izvršiti kako najbolje bude mogao.

Poslije prvih neposrednih pogodaka iz naših topova i mitraljeske vatre iz tenkova, Italijani su na svom utvrđenju u Jablanici istakli bijele zastave. U onoj trci bio sam i zaboravio na našeg emisara, italijanskog socijalistu, kad me obavijestiše da jedan zarobljenik ima propusnicu s mojim potpisom i traži da ga svakako meni privedu. Odmah sam se sjetio o kome je riječ.

Karlo (tako mu je bilo ime) sijao je od sreće kad me je vidio. Pričao je opširno kako je komandant primio njegov izvještaj i našu poruku, i kako ga je pritvorio, kao sumnjivog. Poveo sam Karla sa sobom. Dan-dva bio je uza štab, a zatim smo ga poslali u Konjic, sa istim zadatkom. Naši su ga dopratili do neprijateljskih linija, na prilazima grada.

Nikada više nismo vidjeli italijanskog socijalistu Karla. Ko će znati šta se s njim zbililo! Tih dana u Konjicu se svašta dešavalo, upadali su i naši tenkovi, stigla su jaka njemačka pojačanja. Karlu se tamo izgubio svaki trag.

*

Tu na Konjicu ponovno smo se tukli, rame uz rame, sa drugovima Crnogorcima, sa Petom brigadom. Od početka ustanaka s njima smo podijelili dosta teških i radosnih trenutaka. U Ostrošcu se nekoliko dana nalazio štab čete. Jednom, prije nego što su naše dvije brigade rokirane za leđa neprijatelja, navratio sam uz put u Savin štab. Zatekao sam i njega. Kao i svi naši tih dana, i Sava se bio ponovio, od glave do pete.

— Sačekaj dok pasulj bude gotov — rekao mi je.

Sava je uvijek umio da nađe vremena za malo razgovora sa drugovima. Govorio mi je tada:

— Eto, ratea sudbina nas je povezala, Hercegovce i Crnogorce. Malo-malo, pa se opet nađemo zajedno, na istom zadatku. Taman bih volio da tako bude do kraja rata!

Bilo je riječi o Italijanima, o ratu uopšte, fašizmu i njegovom neminovnom slomu. Duboko mi se utisnuo u sjećanje taj razgovor. Sa koliko je poznavanja činjenica, znanja iz istorije, političke ekonomije i književnosti diskutovao o tim stvarima!

— Talijani neće još dugo izdržati u stroju, smio bih se kladiti. To je čista računica i bez ovog što smo sada vidjeli.

Kusali smo vruć pasulj i Sava me tada pitao:

— Je li slađi od onog što smo vam slali u francuske logore?
Podsjetio me na sabirne akcije koje su vodili komunisti u Crnoj Gori i u čitavoj zemlji za španske borce internirane u logorima Francuske. Iznenada smo morali prekinuti ručak i razgovor. Došli su kuriri sa nekim hitnim izvještajima.

Najljepše slavlje, neposredno poslije Neretve, doživjeli smo u Nevesinju. Nakon višednevnih borbi na području Prenja, poslije jednog desetočasovnog usiljenog marša, našli smo se najzad usred Hercegovine. Nevesinje je bilo slobodno.

Pošto smo ušli u grad, iste večeri, u mjesnoj školi improvizirana je priredba sa zabavnim programom. Tražili su da govorim. Ja sam rekao nekoliko riječi — o pobjedonosnom putu Desete hercegovačke, o četnicima i o bliskoj pobjedi. Igralo se i pjevalo do kasno u noć. A bio je tek 22. mart 1943. Pred nama je još stajala Sutješka, Piva, i tolike druge rijeke, tolike još borbe i mnogi rastanci.

Cedo KAPOR

STUDENA JE NERETVA

FRAGMENTI

Februarski dani nisu se razvedravali. Visovi i šume, pritisnuti snegom, sastavili se sa niskim tmurnim nebom. Čas je vejao sneg, čas bi vetar šibao mrzlim kapima kiše.

Ali za nas su se ti dani razvedrili dok smo bili još gore, pod Makljenom, u selima na izvoru Vrbasa. Odmah posle oslobođenja Prozora štab Desete brigade sišao je ovamo, u selo Duge.

POSLE PROZORA

Selo Duge smo poznavali odranije. Prošlog leta ovde su nekoliko dana boravili Mostarci.¹ Vidim kako sada neki naši drugovi razgovaraju sa belobradim dedama — kao sa starim znancima. Seljaci odmah pitaju za Vlada, Čedu i Rada,² znaju — za njihova imena. Rano je jutro, još se slabo vidi, a sve je na nogama, sve užurbano, u kretanju — i naši i meštani. Iz Prozora već pristižu prve kolone — konji sa ratnim plenom, ranjenici, gomile i gomile zarobljenika, Italijana. Negde pred podne stigoše i članovi štaba. Odmah se primećuje — svak ima ponešto novo na sebi. U Vlada nova oficirska kapa, sa zvezdom naravno. S njima zajedno svratio i Sava³ — on ima visoke crvene čizme na nogama. Najviše su nas interesovale dve ogromne bedevije, zbog svog neobičnog izgleda. Dlaka po truhu i nogama sasvim kratko podšišana, valjda da se životinja lakše oči-

¹ Treći — Mostarski bataljon Desete hercegovačke brigade.

² Šegrt, Kapov i Hamović.

³ Kovačević.

sti od blata. Nova sjajna sedla i ostala oprema. To je bio poklon, za komandanta i komesara brigade! . . .

Zarobljenici se vuku apatično, pomireni sa sudbinom. Dobar broj njih nosi ćebad; drhte, pomodreli od zime. Poneki u ruci nosi porciju, ili torbicu o ramenu. Nije bilo potrebno jače obezbeđenje, tek tu i tamo poneki sprovodnik. Italijani idu bez reči, poslušno . . .

Iz Duga smo se spustili na cestu koja vodi u kanjon Rame, ka Neretvi. Izbismo pravo na najniži lakat. Gledam puste bun-kere, ograđene spletovima bodljikave žice. Na žici privezane prazne limenke od konzervi. Pričaju naši kako te konzerve mogu da budu jako neugodne — kad se treba provlačiti na bunker.

»Čim dirneš žicu, limenke zaškripe ili zaklepeću!«

Da, ovi Italijani imaju dosta iskustva. Odavno ratuju, izveštili su se, naročito za fortifikacije. Ali, eto, sve badava!

Idemo cestom — mnogo još sasvim svežih tragova od našeg Prvog bataljona. Malo-malo pa gomila leševa u kanalu. U jednom povećem betonskom propustu, čitava gužva. Očigledno, bombe su napravile pravu kašu. Jedan kao da je živ — oslonio se leđima o zid, a oči široko otvorene. Malo dalje, sa ceste sur-vani — do same reke — kamioni.

Svašta razasuto po cesti i uz cestu. Mnogo Italijana je ovde stradalo. Zastadosmo ispod jedne stene. Vidim, gledaju nešto: gore, pet-šest metara visoko, na kamenu sedi vojnik u zelenom šinjelu. Peševi šinjela i čakšire-noge — iskajišani, sve u krvi. Obema rukama pokazuje na te ostatke svojih nogu i jedva mu se čuje glas: »Akva, akva!«

Dogovaramo se šta da učinimo. Kako da ga skinemo odo-zgo, možemo li mu uopšte pomoći?

U Gračanici zatekosmo tenkove. Zavirivali smo ih sa svih strana. Neko je iz jednog izvadio klupko pređe i čerek suvog mesa. Komesar Čedo je sa nekim »majstorima« poslovaio oko tenkovskih motora. Nastojali su da ih što pre upale. Potajno sam im zavideo. Mi »pozadinci«, normalno, uvek smo poslednji. Malo ih je među nama koji nemaju kompleks niže vrednosti. Sećam se, samo jednom — negde gore kod Travnika — jedan drug iz neke čete pitao me — da li bi on mogao da dođe u agitprop bri-gade. Zna dobro — reče — da kuca na mašinu . . . Inače, mi smo svi »vrteli« na razne načine da nekako dospemo u jedinicu. Već nekoliko puta o tome sam razgovarao sa Crnim⁴ i Čedom.

⁴ Vaso Miskin.

Tu u Gračanici jedan od kurira dovuče odnekud bicikl.

»Evo ti, kaže, sigurno umeš da voziš!«

Produžio sam dalje na biciklu. Tako smo se i mi iz agitpropa »motorizovali« ...

Pre no što se nizastranu obori prema Neretvi, cesta prelazi preko reke a zatim kratko ide ravnicom. Naši su posekli stabla dudova i oraha i isprečili ih preko ceste. Nije bilo druge mogućnosti da se makar koliko zadrži motorizovana kolona neprijatelja.

Po mraku stigismo u Ramu. Kasabica vrvi od vojske. Obren Aleksić, komandir kurira, dade mi ključ i pokaza mi jedan dućan.

»Idi tamo s drugovima, pa se snabdejte ako nađete što vam treba.«

Trgovina mešovitom robom, vlasništvo jednog odbeglog ustaše. Tek pred takvim izborom čovek ne zna šta mu zaista treba. Sa Osmanom⁵ sam nekoliko puta punio i ispražnjavao ranac. Strpaš nešto primamljivo, zgodno, pa naiđeš na neku interesantniju dranguliju. Šteta, u vojnički ranac može veoma malo da stane! Setih se — Slobodan Šakota mi je neki dan pričao kako su borci njegovog bataljona bili u sličnoj situaciji, u Prozoru.

Spavali smo u jednoj prostranoj sobi, u zgradi železničke stanice. Italijani su upravo izašli odavde. Ali, ipak, neko je pre nas već na brzinu »pregledao« ono što je ostalo. Ja nađoh neke ilustracije. Na naslovnoj strani fotografija u boji: lepotica na pustoj plaži u svitanje, a dole piše — »La bella mattutina«. Minu me uspomena na šareni, privlačan svet i miran život. . . Ujutru gledam zid povelike utvrde tu iznad ceste, u Rami. Krupnim slovima, krečom ispisano: ROMA DOMA. Neko od naših je objašnjavao:

»To je antifašistička parola. Vojnici traže da idu kući, doma, u Rim . . .«

»Dobar znak« — komentarisali su drugi. »Njima je odavno dosta svega«.

Meni je izgledalo pomalo sumnjivo ovo tumačenje. Pitao sam prvog zarobljenika na kog naidosmo i on mi objasni značenje parole: ono DOMA, to je od glagola *domare*, što znači oplemenjivati, kultivisati. Dakle: Rim nosi kulturu.

⁵ Đikić.

»To smo ispisivali najpre u Abisiniji« — tužno je klimao glavom Italijan. Mi smo se, naravno, grohotom smejali našem prvobitnom »antifašističkom« tumačenju parole.

»Na žalost, izgleda, da neće stići da nas mnogo kultivišu!«

Išli smo neko vreme puteljkom uz prugu, prema Ostrošcu. Razgovarao sam sa Borišom Kovačevićem, rukovodiocem našeg politodjela. Sedosmo na jedno mesto da ispušimo po cigaretu — imali smo pune džepove paklića sa plavim natpisima AOI — Africa Orientale Italiana. Boriša me slušao i onim svojim tihim i mirnim glasom na kraju reče:

»Videću sa drugovima. Ja mislim da si u pravu, treba da te pošalju u jedinicu. Sada ćeš, sigurno, biti korisniji tamo . . .«

Neretvu smo prešli u Ostrošcu, preko drvene ćuprije. Gledao sam mutnu vodu kako teče brzo i gotovo bešumno, noseći granje, iverje i busenje. Ježio sam se od pomisli: mora da je studena mnogo, sada, u zimu! Nigde ni blizu nije ličila na zelenu i bistru, penušavu reku, koja je prijatno rashlađivala u letnjim danima, dole na jugu.

Samo jednu noć štab je ostao u Idbaru. Ono meštana što smo tu zatekli izgledalo je veoma neljubazno. Zene su jedva progovarale i sklanjale se u mrak. Taj Idbar inače deluje pomalo stravično, naročito noću: sasvim uzan kanjon, rečica huči, a okolo se vertikalno uzdigle crne stene.

Sutradan smo se našli u Celebićima. To je opet sasvim blizu Neretve i ceste za Konjic. Oseća se blizina grada i po kućama — lepo doterane, većinom, i spolja i iznutra. I ljudi su prema nama daleko bolje raspoloženi. Bio je baš 24. februar, naši su napadali Konjic. Razapeli smo antenu i u 15 časova i 5 minuta našli »Slobodnu Jugoslaviju«, kao i svaki dan. Još se nije završila ni ona uvodna parola: »Rodoljubi širom zemlje, oružajte se i stupajte smelo . . .« — kad su iznenada zabrujali avionski motori. Poskakali smo. Dve-tri »štuke« došle su pravo na Celebiće — neprijatelj je, izgleda, tačno znao gde se smestio štab brigade. Petnaestak minuta »štuke« su besno zavijale, obrušavajući se na centar sela. Posle njihovog odlaska, nekoliko kuća ostalo je u ruševinama i oblacima dima. Zene su kukale iz sveg glasa. I naš novi radio (poreklom iz Prozora!) ostao je potpuno razlupan.

Dolaze neki drugovi iz bataljona, a Čedo ih upućuje na nove dužnosti. Formirana je i tenkovska četa. Jefto Radulović, brigadni ekonom, odmah navalio da ga pošalju, kao mitraljesca.

Želja mu je ispunjena, ode u tenkiste. I sa jednim okom (drugo je izgubio u Prvom udarnom bataljonu) Jefto je bio odličan strelac; pre mesec dana, u jednom maršu preko Vlašića, prvim hicem skinuo je vevericu s vrha jedne visoke jele! (Sutradan ujutru, posle napada na Konjic, Jefto je u svom oveštalom kožnom kaputu stigao do naših položaja — sam; njegov tenk, zajedno sa vozačem-Italijanom, ostao je oštećen, u gradu. Da bi zgodna bila još zanimljivija, negde oko podneva stigao je i taj Italijan, zarobljenik!) — Mene je pozvao Crni i kratko mi objasnio da su, najzad, rešili da me pošalju u jedinicu. »Za sada« — reče mi — »dok se malo ne privikneš, bićeš zamenik komesara, partijski rukovodilac u Pratećoj četi Petog bataljona«. Ruku na srce, nisam bio nezadovoljan »položajem«. Glavno je da se maknem sa agitpropovskog posla — pet meseci sam već stalno u »pozadini«.

Kasno noću došla je hirurška ekipa divizije. Razgovarao sam sa doktorom Papom. Njegove bele suknene čakšire bile su umrljane krvlju; tih dana, vidi se, imao je pune ruke posla. Onda sam čuo da je pred Konjicom, između ostalih, poginuo i Karlo Batko. Cutljivi, skromni radnik, bravar iz Mostara, koji se od 1928. borio u prvim redovima KP. Poznavao sam ga iz predratnog ilegalnog rada, a leta 1941. neko vreme bili smo zajedno u Lukavcu, sa Dukicom Grahovcem. Dugo sam nosio vunene čarape koje mi je dao kad sam »premešten« iz Nevesinja.

Pred polazak iz štaba, sutradan, saznao sam jednu novost koja nas je sneveselila: stiglo je naređenje iz divizije — sve snage se rokiraju nazad, na desnu obalu Neretve. Šta je to sad? Zar ipak nećemo u Hercegovinu, a već smo zakoračili na njeno tle? Opet u bosanske planine . . . Pomislio sam, slučajno, i na datum: 28. februar. Čovek u ratu lako postaje pomalo i sujeveren — u mom dnevniku stalno osmica predstavlja početak jednog novog poglavlja.

»Bolje je da Neretvu pređete kakvom skelom, da upriječite« — savetovali su nam neki u štabu. — »Trebalo da požurite, lijeva obala postala je nesigurna!«

Išao sam sa Fikretom i dvojicom kurira iz bataljona. Njima se i tako i tako žurilo. Imali su jedno konjče. Na cesti kod Lisičića predložilo se: Neretva je ovde razlivena, plitka — ima gaz — malo ćemo se skvasiti, ali ćemo zato dosta skratiti put i nećemo rizikovati da idemo drumom do Ostrošca, na ćupriju . . .«

Složio sam se bez premissljanja. Onaj jedan Livnjak pojahao je konja, a mi se uhvatili za rep, jedan za drugog. Ali, odmah smo uvideli da je to glupo i nemoguće. Uh, kako je bila studena Neretva! Kad smo se vratili, trebalo je na brzinu ocediti nogavice i obrisati noge. Ipak je bolje — cestom, suvim, pa makar se sreli sa neprijateljem. Govorio sam sebi: nikad više dobrovoljno u Neretvu. Mnogo je studena, brate, naročito u vreme »krstovdanskih mrazeva«.

SA LIVNJACIMA

Uputili smo se Neretvicom, prema Podhumu. Tu negde, među snežnim šumovitim ograncima Bitovnje, u Kostajnici ili Gostovićima, nalazio se Peti. Jedva pronađosmo štab. Živko Jošilo, komesar, i njegov zamenik Franc Novak, upravo su u zavetrini jedne kuće držali neku konferenciju. Živko me srdačno dočeka. Nađoh dosta poznanika. Prvi mi je upao u oči Bundi Franjo Bodimir; imao je zavoj oko glave, ispod kape — ranjen je na Prozoru. Ljudi uvek srdačno pozdrave onog koji »iz pozadine« dođe u njihovu sredinu.

Uskoro sam se našao u Pratećoj četi. Četrdesetak boraca svega, — dva teška bacača i četiri teška mitraljeza. Komandir Zoro, Ante Kelava, jednooka junačina, dugo mi je tresao ruku. Imao je taj čovek neko naročito držanje — neki prkosan izraz koji je govorio o preziranju smrti. Imponovao mi je od prvog susreta. Komesar Strahinja Pažin, livanjski srednjoškolic, rumen u licu, sa kožnom kapom, uvek se nekako stidljivo smeškao. Skoro čitav bataljon sastavljen je od Livnjaka — to su borci iz odreda »Vojin Zirojević«, koji je u jesen 1941. formiran u Cincaru-planini. Svi su bili — kao jedna porodica. Čak su se i oni brojni Dalmatinci potpuno s njima srodili. To se osećalo pogotovu u jednoj maloj četi. . . Komandant bataljona Pavle Vučkoje, naš Bilećanin, ovde se dobro snalazio. I Danilo Komnenović, njegov zamenik, moj Poplaćanin, s kojim sam zajedno pošao sa Divina, onog prvog junskog dana prošle godine, i on je bio već kao Livnjak; taj se svuda dobro osećao, samo da se dobro i junački ratuje.

Ovih prvih dana marta nismo imali nekih jačih okršaja. Pomerali smo se podno Bitovnje, Livnjaci su bili odlično raspoređeni — ide se nazad, prema Cincaru i Livnu. Mi Hercegovci smo, naravno, zebli i teško gazili duboki sneg. Neko je doneo

glas da je stigao čitav odred naših drugova iz Hercegovine. Radovao sam se što ću opet sresti Domazeta, Dušana Brstinu, Mirka Mihića i toliko starih dobrih drugova.

Ukopavali smo naša teška oruđa na strmini ispod jednog zavejanog zaseoka. »Prodiru Švabe i četničke bande prebacile se na ovu stranu Neretve« — tako se govorilo. Naide Vlado Tomanović — stalno u onoj svojoj kratkoj dolamici, sa dogledom i baterijom na prsima.

»Kako se snalaziš?« pita me i smeje se. »Sada i tako nemamo vremena da izdajemo 'Udarnik'!«

»Eto, šlus sa agitpropom!« i ja sam bio veseo. Vlado je pisao članke za prve brojeve našeg brigadnog lista i potpisivao ih pseudonimom »Slus«. Tada me je konsultovao oko tema i sadržine. Sada je stručnjački pregledao kako smo ukopali mitraljeze i stavio neke primedbe. Od njega saznadoh da je sinoć u štab brigade stigao Avdo Humo, iz Sarajeva — u uniformi domobranskog oficira, i da je doneo razne novosti.

Malo kasnije, na našem sektoru došlo je do prvog sukoba sa četnicima koji su se odnekud zabacili za leđa naše 2. čete. Naš prozorski »fijat«, zabijen u mrzlu zemlju i sneg na svojim visokim tankim nožicama, uhvatio je nisku crnih figura na čistom belom proplanku. Prhnuli su kao vrane.

Pred nama se uzdizala Bitovnja — visovi joj umotani u magluštine. Dobro smo je upoznali prošlog leta. Pričao sam mojim Livnjacima kako smo se gonili sa Švabama i kako smo zabalasali sred noći u duboku potočinu, po najgoroj provali oblaka. Sad smo opet prolazili tamo, ali — u kom pravcu? Opet, izgleda, prema istoku. Pa kud li ćemo, najzad, izbiti?!

Na jednom snežnom proplanku zastali smo da se odmorimo. Nebo se beše izvedrilo. Odjednom se pojavio avion — neprijatelj je uporno tragao za nama. Upravo sam pričao sa Mirkom Mihićem; malo dalje dremuckao je Alija, konjovodac. On je odmah skočio i stao da traži sklonitije mesto. Badava ga je Mirko opominjao:

»Lezi, ne mrdaj!«

Kad je poslednji put zaokružio, Namac izbaci nekoliko bombica. Pogodi posred našeg dobroćudnog Alije. Eksplozija ga je prosto raznela — leva ruka odletela čak iza jednog zida.

Dole, niže, izbili smo na rub guste crnogorice i odatle pomagali jednu našu četvu, koja se sukobila sa četnicima. Sime Pleština, omladinski rukovodilac, Solinjanin ili Trogirinanin, u-

bacivao je žurno jednu po jednu minu u cev bacača i psovao u po glasa. Šuma je ječala. Čuli smo kako Livnjaci tamo napred hajkaju za četnicima. Kasnije dođe komandir Luka Džalto, hladnokrvna stasita ljudina — livanjski šofer, sa nekakvom lulicom koju nikad nije vadio iz usta.

»Hajde« — kaže — »da vidiš pravog četničkog vojvodu!«

Bio je to kolos — proćelav, dugačkih kosa i prosede kovrdžave brade. Preko sivog suknenog džamadana obavijen rede-nik. Prelistavam nekakve hartije. Tu je i legitimacija »nacionalne antikomunističke milicije«. Ovaj se zove — »Nik. Bojović«. Baš tako piše na karti. I neka zvanična pisma naslovljena su tako: »Vojvodi četničkom, bratu Nik. V. Bojoviću«. Neslavan imenjак bojnog vojvode Petra Bojovića.

Nalazimo se u povećem selu — Trešnjevica. Sreli smo se ovde sa još nekim našim bataljonima. Pozdravljam se sa Mostarcima, i oni odnekud izbiše. Predstojala je neka važna borba, osećalo se to u vazduhu. »Miriše na barut« — što kažu. Peti je ostajao tu u rezervi, a ostali su odlazili. Gledao sam kako džepove i torbice pune bombama. Pominjao se Kvok — nije bilo teško zapamtiti to čudno ime. Tek duboko u noć video sam šta je predstavljao taj Kvok: čitav sat i više u tmuni je bleskalo nebo a bombe gruvale, kroz kloket mitraljeza. Nešto slično doživio sam, neposredno, samo na Kupresu, prošle godine, druge noći napada.

Sutradan i mi stupismo u dejstvo. Teška »breda« zaista uliva veliko samopouzdanje, kad je čovek uhvati s obe ruke a palcem pritisne dugme. Njen šaržer ide kao valjak na pisaćoj mašini.

I najzad, evo nas ponovo silazimo prema Neretvi. Zapravo — trčimo. Sve tri čete su daleko napred a mi nešto zaostajemo, sa konjima. Čitavo pre podne ne prestaje pucnjava. Švabe beže niz strmine ka reci, ali još pružaju otpor. Ovde je skoro sasvim okopnelo, lakše se ide. Na nekoj uzvišici našao sam se sa Danilom Komnenovićem; on mi pruži svoj dogled:

»Na, pogledaj — da vidiš prizor!«

Nemci su gotovo trkom u neredu izbijali dole na obalu reke. Velika gužva ljudi i konja. Gaze odmah da bi se što pre dokopali suprotne, sigurnije obale. Poznadoh mesto: to je baš negde onde, kod Lisičića, gde sam pre desetak dana pokušao da pregazim Neretvu, s onim kuririma.

»Boga mi, studena je Neretva« — kažem Danilu. — »Švabe će se brzo u to uveriti!«

Naša kolona s pesmom silazi prema širokoj reci što se mutno sjaji u kotlini. Nailazimo na neku jedinicu — odmara se pokraj puta. Ne prepoznajem ljude, pa pitam:

»Koji ste?«

»Peta« — kažu. Naši stari drugovi! Onda poznadoh jednu drugaricu kratko podšišane svetle kose. Evo još nekih; u Petoj sam bio posle njenog formiranja, mesec dana. Iznenada spazih jednog nasmejanog brku sa kačketom. Jovan Gnjata! Nije se mnogo promenio — samo mu, izgleda, fale još neki zubi.

»Kad ćemo na Vraćenoviće?« — ljubim se sa Jovanom, pa pričamo o novostima i zdravlju, ne osvrćući se na kolonu koja odmiče. To su najlepši trenuci u ratu — kad iznenada sretnoš starog druga, živa i zdrava! Jer, nemaš vremena da misliš na određeno lice; tek — sretnoš nekog i kaže ti: poginuo je tu i tu...

STUDENA JE NERETVA

Za naše pojmove — bogata su ta sela, u stranama, duž desne obale Neretve. Puno voća, suvog, naročito krušaka i oraha. Dobro smo se gostili nekoliko dana. Zoro je uvek znao da izabere pravo mesto gde da smesti svoju četu! Ko zna, koliko ćemo se još muvati ovuda oko reke. Iz jedne povelike domaćinske kuće, čiji je vlasnik odbegao u grad, doneli su pun ranac očišćenih oraha; to je, izgleda, bilo spremljeno za »izvoz«, u Sarajevo ili dalje. Strahinja je pravično razdelio, kapom. Ja sam svoj deo zavio u krpu i turio negde na dno ranca. Neka se nađe; sada mi je bila dovoljna jedna šaka. Drugi su grickali, duboko u noć.

Sa nestrpljenjem čekam bataljonske kurire — ima li kakvog novog materijala iz brigade, kako sada ide sa radio-vestima i ostalim. Bio sam siguran da će to sve Osman odlično obavljati. U biltenu koji smo upravo dobili (umnožen je pre dva dana) glavna je novost — Crvena armija zauzela Ržev. »Nastavljaju se žestoke borbe u dolini Neretve, južno od Konjica« — saopštava naš Vrhovni štab ... Mi se, međutim, još uvek vrzmamo ovuda između Rame i Neretve, dolazi do manjih okršaja sa Nemcima i četnicima, ali niko nikud ne miče. Vreme je uvedrilo, u daljini se sada lepo vidi Prenj, iz dana u dan brojimo avione koji prolaze. Tamo prema jugu, zaista, strašno tutnji.

U Kućanima, velikom selu poviše Rame, posetila nas je pozorišna grupa Vrhovnog štaba. Pred početak predstave upoznao sam se sa nekima od tih drugova-umetnika. Beše i lepih drugarica. Razgovarao sam sa Jožom Rutićem. On veli: »Ima ovde s nama jedan vaš Hercegovac!« Kad spomenu ime — Repak, pomislio sam da može biti — Stočanin.

»Jest, ja sam rodom iz Stoca« — potvrdio mi je taj onizak čovek, markantnih crta. »Samo, davno sam otišao ...« Pričao mi je o svojoj umetničkoj karijeri. Na početku programa govorio je Veselin Masleša. Posle, usred jednog skeča, pojavi se komandant Pavle i žurnim koracima prođe ispred prvih redova gledalaca. Zvao je nekog od komandira i glasno saopštavao: »Evo Nemaca ...« Tako se predstava i ne završi do kraja.

Pavle se beše razboleo, već dva-tri dana, pričali su, imao je vatru. Odmah posle Kućana otišao je u brigadnu bolnicu.

Bataljon je ponovo silazio prema Neretvi, obali njenoj. Jedan deo nalazio se u rezervi štaba brigade. Dan-dva bili smo smešteni u Huduskom, iznad same Neretve. Tu sam se video sa skoro svim drugovima iz štaba brigade i prištapskih jedinica. Ali, ubrzo nas pronađoše italijanski avioni. Žestoko su bombardovali selo i nisu loše gađali. Nekoliko bombi palo je i oko štaba. Parče bombe ranilo je i pomoćnika komesara — Crnog. Onda nam neko saopšti: »Poginuo Pavle!« Komandant našeg Petog, Pavle Vukoje, ostade tu, u blizini mesta gde se spajaju Rama i Neretva.

Beše upravo podne kad smo se našli na samoj obali Neretve. Sa našim bataljonom išao je i štab brigade, i čitava komora. Vojska se gomilala duž obale, podno pruge i drumu. Znači — ipak ćemo preko Neretve! Dakle, promenila se situacija!

»Izgleda da ćemo gaziti« — govorilo se. Ako je potrebno, gazićemo, pregaziti. Samo neka se ide napred, da se ne vraćamo u Bosnu.

U blizini se nalazila železnička stanica Zuglići. Danilo je načinio plan. Čula su se razna glasna naređenja, borci se rastrčali. Odnekud (sa stanice) dovukoše dugačku čeličnu žicu i dvojica-trojica hrabro zagaziše u reku, vukući jedan kraj žice. Isplivali su na drugu obalu, nešto niže — tamo su preneli i privezali onu žicu. »Samo da sada avioni ne nalete« — ljudi su pogledavali u nebo. Izuvali smo se i zavrtali nogavice, koliko se više moglo...

Studena je Neretva, zbilja. Studena i letnjih dana, a pogotovu u početku marta. A još ako čekaš da se iznad nje pojavi neprijateljski avion.

Bio sam negde na sredini reke, kad se začuo avionski motor. Zastao mi je dah. I drugima tako — verujem. Srećom, usamljena letelica išla je na velikoj visini, po nekom drugom zadatku. Već nakon sat-dva mi smo se, obuveni, peli uz strmi obronak na levoj obali. Sustigao sam Radu Hamovića — bio je raspoložen više nego obično. Pričali smo o Hercegovini, o Stocu i Dabru — kad li ćemo tamo stići i šta nas čeka. Narod nas, sigurno, očekuje »k'o ozebo sunce«... Nije trebalo dugo pa da se dobro zagrejemo i zaboravimo na studene talase Neretve. Poneki su malo šmrkali ili kijali. Sve je, dakle, prošlo u najboljem redu.

Posle dva-tri sata hoda izbili smo uzanom stazom do Jablanice. Pred nama se tada ukazala dotle neviđena slika.

Poznavao sam odavna železnički most na Jablanici; dosta puta vozom sam tuda prolazio. Sada sam, još izdaljeg, video kako se prelomljen po sredini, zagnjurio u Neretvu. Vesto improvizovanim drvenim mostićem, pokraj džinovskog čeličnog skeleta, kuljala je nepregledna bujica ljudi i konja. Negde dalje, niže u kanjonu, u pravilnim intervalima gručali su topovi. Među strmim liticama jeka je gromko odzvonjavala.

»Naši ne štete municiju, sada je ima dosta« — govorili su borci.

»A kuda bi s njom tolikom? Sad nam je jedini pravac — Prenj.«

Ulogorili smo se na prostranoj ledini iza povelikog bunkera-tvrđave. Pošao sam sa nekim drugovima do mosta i gledao vojsku kako prelazi. Polako, s naporom, klatile su se desetine i desetine nosila. Nosači, većinom Italijani — mnogi sa alpskim šeširima, posrtali su i teško disali. Nailazile su mase ljudi i žena u seljačkom ruhu. To su zbegovi, izgleda, koji se povlače zajedno sa vojskom, iz Krajine ili s Banije. Ima ličkih kapa, sa kićankama. Moj drug Livnjak pokazivao mi je prstom:

»Vidiš onog plećatog brkajliju, komandanta? To ti je čuveni lički junak Nina Maraković. Onaj tamo, što se okrenuo, ono je Vicko Krstulović...« I tako dalje. Prvi put sam gledao razna lica, o kojima sam dotle slušao, ili čitao u partizanskim biltenima.

Spustila se noć i mi smo se spremali za počinak na onoj ledini. Završavao se taj burni deseti mart. Svuda okolo plamsale su vatrice, vrvelo je od ljudi, konja i goveda. U blizini naše vatre neko se glasno objašnjavao. »Gde vam je komesar?« — pitao je povišeni glas i ja zaključih da se radi o nekom rukovodiocu. Gle, koga poznadoh, u mraku! Duško Kostić, dugajlija sa naočarama. Prilično izmršao. Samo jednom smo se sreli, u Blatnici na Usori — posle rastanka iz onog agitpropa Pete crnogorske.

»Gde si to ti sada?« — pitam ga.

»U politodjelu banijske« — priča mi stari drug. — »Borci su nam se mnogo napatili, sada još pomažu i evakuaciju ranjenika...« — Pitali smo jedan drugog, po običaju, za poznate. Nije bilo vremena za opširniji razgovor. Još pomenuh jedan njegov stih:

»Je li kolona svrdla gusti mrak?« Naime, ono »svrdlanje« beše mi ostalo u sećanju iz jedne njegove pesme.

Negde oko ponoći — uzbuna. »Gasi vatre, gasi vatre!« — vikali su na sve strane. No, ubrzo se sve opet stišalo, bez ikakvih posledica: avion je odzujao dalje, kroz crne visine.

Kad smo ujutru krenuli uza stranu, kanjon se jednako prolamao. Možda su naši već stigli pred Mostar? Ali, neko objasni da je to Četvrta, malo južnije, kod Drežnice.

Gore uvrh strane video se Krstac.

»Tu je Vrhovni štab« — u poverenju reče jedan drug. Usiljenim maršem, uzanom stazom pokraj nas prolazila je neka jedinica. Poznadoh — proleteru.

»Koja je to jedinica?« — zapita neko.

»Prvi Prve!« — nehajno, ali sa neskrivenim ponosom i ne osvrćući se dobaci jedan iz kolone. Kad god smo se tako sretali, gledao sam ih sa divljenjem i nekakvom zavišću.

Ljubina beše sasvim pokrivena snegom. Uz jednu klizavu strminu sustignem poluživo kljuse, na kome se jedva drži borac, umotan u čebe.

»Pomozi mi, družo, samar će spasti!« — prozbori ranjenik. Prepoznade me, zatim, i osmehnu se. Ja njega nikad ne bih poznao: taj bleđi ispijeni čovek što je drhtao na kljusetu bio je Mirko Banjević — pesnik, komunista. Letos — vodnik u jednom bataljonu Pete.

Zatim, druga slika: uz stenu pokraj puta odmaraju, drh-
tureći ispod čebeta, njih dvojica. I mi sedosmo da malo predah-

nemo. Sansir, stari komunista iz Solina, naš intendant, preturao je po torbici i tražio — valjda, nešto za žvakanje.

»Drugovi, imate li šta da se pojede?« — pitali su oni ranjenici. — »Izgubili smo naš ešelon; tamo u komori ima još dosta hrane...«

Sansir pronade italijanski dvopek. Ja se setih onih oraha u krpi; iščeprkao sam ih sa dna ranca. Šaka oraha bila je mnogo slađa i prijatnija ovde, na Ljubini planini.

U jednoj zavaljenoj rupčagi, u snegu se zaglavili konji i mazge. Na njima — preteški delovi topova. Neki snažni ljudi podmeću leđa, objašnjavaju se i psuju glasno. Po »gospama« zaključih odmah — Dalmatinci.

»Haubički divizion« — okosi se jedan — »Šta gledate, za pasa boga, pomozite nam!«

Mrak se hvatao kad smo oborili niz drugu stranu planine. Međutim, svi smo znali da je tu blizu još i Prenj, suroviji i neprohodniji od svih planina koje smo do tada prelazili. Da li ćemo ga zaobići ili će se i on isprečiti na našem putu u dubinu Hercegovine?

U GUDURAMA PRENJA — POLJE CRNO

Negde sa strane, u mraku, žmirkala su nekolicina svetla.

»To je selo Bijela« — objašnjavao je neko. — »Tu su Mostarci grdno nastradali letos.«

U suprotnom pravcu — nije daleko Konjic. Idemo uzbrdo, prečicom, prema cesti koja iz Konjica vodi na Boračko jezero. Stalno požuruju kolonu, sa čela i začelja. Pre svitanja valja se izvući gore, na Borke. U kotlinu lako mogu da provale Nemci i Italijani, četnika već ima dosta.

Na malu planinsku zaravan, u selo Borke, stigismo u svitanje, sa pesmom. U sećanje izbijaju slike iz predratnog planinarenja, lepe uspomene na izlete s bratom, koji su vodili ovim putem, na jezero. Kad se prođe malo dalje, iz šume pukne nezaboravan pogled na Boračko jezero, koje se zeleni i sija kao smaragd, uokviren crnom šumom — pritisnutom sada snegovima. Sada je, inače, sve drukčije. Dole, uza samo jezero, kraj puta su čekali drugovi iz intendanture — delili su italijanske bombe — kapom i šakom, što se kaže, i još neku municiju. Bojnu komoru trebalo je rasteretiti za dalje nastupanje.

Sretah još neke stare drugove. Rade Vilotijević Vilotije, pravnik iz Kraljeva, vodi jedan ešelon Centralne bolnice. Divno je čudo kako gura taj čovek! Sećam se, još pre pet godina disao je tako reći samo na jedno pluće i primao pneumotoraks, kao teški tuberan. Evo ga, ne zaostaje sada, već dve godine skoro. Svašta mogu partizani! Zika Avramović je u Drugoj proleter-skoj, to nisam pre znao, neki komesar. Omalen a živ, ozbiljan radnik, sada izgleda sasvim drukčije, u ratničkoj odeći.

Naš bataljon odmah produžava — Boračkom dragom. Iz tog pravca napadaju četnici; to je osetljiv bok glavnog pravca probijanja naših snaga, treba ga obezbediti. Komora je zaostala daleko iza nas. Čitav sledeći dan proveli smo tako — bez hrane. Borašnica sa svojim hridinama i teško prohodnim šumama sačinjava sastavni deo Prenja. Našli smo se ispod kamenitog visa — Poslušnik se zove. Prema zadatku, trebalo je ovladati i tom kotom. Danilo je veoma izdržljiv na nogama; često on sam, sa kuririma, pođe u izviđanje. Predveče je rekao:

»Ovaj Poslušnik će nas poslušati, makar kako bilo. Nisam siguran da gore nema bradonja, ali večeras ipak ne idemo. Ljudi su umorni.«

Međutim, sutra u zoru, četnici su se prvi javili, odozgo. Danilo kao da je imao gotov plan. Bez čekanja, Marjan Krišto i Luka Džalto sa svojim četama, kao kleštima, obuhvatiše kotu. Mi smo ih pomagali — teškim oruđima. Zatreštao je Poslušnik i »poslušao nas«. Sve je bilo gotovo za sat-dva borbe. Posle, dolazi »savoja« i kruži, kruži. Očekivala je, izgleda, ugovoreni znak od četnika — ali kad vide da se njihovi prijatelji četnici tu više ne nalaze — ode. Italijani na nas baciše nekoliko bombi. Svako-dnevno, kad je vreme dozvoljavalo, oni su dolazili nad pojedine položaje ovde u gudurama Prenja, i četnicima bacali municiju i ostalo za snabdevanje.

Idemo na novi položaj. Na karti vidim — Crno polje se zove; obeležene su dve-tri kuće, valjda pastirske kolibe, negde ispod Bahtijevice. Ovo su najsureviji predeli Prenja. Studen prodire do srži. Nemaš gde da naložiš vatricu i da se malo ogreješ. Naporno je prtiti dubok sneg da bi stigao — opet u snežnu pustinju. Idem iza Asima Lošića, sitan čovek — iz Zepča je čini mi se izašao s nama — gledam kako na leđima vuče postolje teškog bacača.

»Možeš li, Asime?« — pitam ga, hoću da mu pomognem.
»Ide nekako« — duva on.

Morali smo na leđima da izvučemo na položaje bacače i mitraljeze. Konji nisu mogli da izađu. Ja sa kuririma iz bataljona podoh zatim da nađem štab. Išli smo, išli, a nigde u snežnoj pustinji između strmih stena, ne vide se tragovi žive duše.

»Gde vam je već taj štab, u đavolu« — pitam kurire.

»Eno, tamo!« — pokazuju. Vide se samo končići modrog dima. Bilo mi je jasno — tek kad smo prišli; naložili su vatre i skupili se oko njih, sneg se rastopio i oni sede u okruglim rupama, više od metra duboko. Zivko Jošilo, kao i uvek, raskopčan, crven u licu i široko nasmejan.

»E baš je crno — ovo Crno polje!« — velim.

»Crno na bijelom« — kaže on. — »Takva ti je stvarnost.«

Posle se nađosmo u jednoj od onih kolibica, na rubu visoravni. Mnoštvo boraca tu se nabilo. Nađoh poznatih, iz one grupe što je došla nedavno. Gojko Durić je moj komšija iz Dubrava; bili smo dosta dugo zajedno, na Hrgudu, posle ustanka. To je rođeni vojnik. Dvojica Domazeta, Novica i Milan, našli se i ovde zajedno. Popričali smo, interesovalo me kako izgleda dole, u Vlahovićima, na Dabru. Novica je postavljen za zamenika komandanta u Treći bataljon. Išao je tamo. Upravo se opraštao s Milanom. Kao najrođenija braća!

»Pazi se« — dovikuje mu Milan. — »Naučili smo se na opreznost!«

Neke naše snage nalaze se tamo preko Zijemalja, oko Porima. Ko je mogao slutiti da je to poslednji rastanak dvojice junaka, Domazeta!

U mrkloj noći slušali smo kako tutnji u pravcu Mostara. Posle su stigli glasovi o borbi na Porimu. Vesti sa Ratkamina. Rekoše da su Mostarci izginuli, ali da su do nogu potukli Italijane i izbili iznad samog grada. »Sa svojih položaja sada vide svetla Mostara« — pričalo se. — »Mora da je gusto u Mostaru...«

Iznenada su stigli kuriri iz štaba brigade, sa naredjenjem za hitan pokret.

Samo još jedna žestoka borba sa četnicima — kod Kule. Onda — pravac jug, Nevesinje. Najzad!

»Ziv IKAD ...«

Malo je bilo takvih forsiranih marševa, od kojih Hercegovci nisu osećali nikakav umor. Kolona je hitala putem podno Crvnja i Crne Gore. Povremeno su nadletali italijanski izviđači.

mitraljirajući kad-kad i bacajući poneku bombu. Na jednom mestu tako, tek što se malo uklonismo ispod stena, u brišućem letu naiđe mali dvokrilac. Mitraljeski rafal uhvati našu Celu, bolničarku. Raseče joj usnu i bradu. Njeno lepo lice, sa crnom kosom i krupnim crnim očima, bilo je poliveno krvlju. Ipak se držala na nogama — odveli su je odmah u brigadni sanitet.

Kad marš, bez odmora, manje-više sigurnom teritorijom, traje tako — čitav dan, a ne ide se u borbu, onda ljudi uz put stalno pričaju, odmaraju se pomalo na vlastitu inicijativu, čak se i pesma čuje. Sada je vladalo izvanredno raspoloženje, jer se već sigurno znalo: Nevesinje je oslobođeno. Idemo u Kasabu.

Beše se odavno smračilo kad smo prošli Kljuna i stigli u Bojišta, pred samu varoš. Borci su pocupkivali od hladnoće, pričali u grupicama, neki — manje zainteresovani — dremali. Onda videsmo na šta se čekalo: stigao je i jedan dalmatinski bataljon i haubički divizion. Oni će zajedno sa Desetom da uđu u Nevesinje — da uveličaju naš svečani nastup. Videh Salku Mr-gana, i on je sa artiljercima. Pevaju, veseli:

*»Da sastavim plavo i garavo,
oj Zoro Zorice ...«*

Kao da se rat završio — tako je izgledao naš ulazak u mali gradić, za čije ime je vezano toliko povesti o ustanku u Hercegovini. Leta četrdeset prve dosta sam obilazio okolo i primicao se, blizu — tek sada evo me na njegovim ulicama. Stab brigade, sa Šegrtom na čelu, na konjima, prati defile. Nađoh se među nekim Crnogorcima. Jedan me zagrla a drugi mi u džep od šinjela gurnu dve-tri italijanske konzerve. Limenke behu tople — hranu su naši spasavali iz magazina koje je neprijatelj zapalio prilikom povlačenja.

Peti je odmah produžio, u Biograd. Našao sam tamo dosta meštana koji su me poznavali, iz vremena ustanka. Sledovanje je išlo odlično. Jeli smo beli hieb, istina, malo je mirisao na benzin, jer je brašno spasavano iz magazina koje su Italijani polili benzinom, ali nisu stigli da potpale. Održali smo jedan zbor. Mnoge stvari su se ovde promenile. Iz Rasta, ovog zaseoka, nedostaje prilično ljudi — nešto izginulo, nešto se razišlo, u partizane ili u četnike. Tu blizu je minijaturna kuća Rade Parovića, seoskog kovača, rođenog brata Blagojeva. Kad je Petar Drapšin izašao, preko Mostara, sa još dvojicom Spanaca, najpre smo ga svratili kod Parovića. Uspomene, uspomene. Nedavna prošlost, a izgleda — tako davno.

Onda dođe poziv iz štaba brigade. Otišao sam u Kasabu (Nevesinje) i javio se Crnom. Kaže: treba da zamenim Franca, koji je lakše ranjen. Nađoh tamo i Avda Humu. Odavno ga nisam gledao.

»Kad sidemo u stolački kraj, videćemo šta je ostalo od onog što si radio« — smeška se Avdo. — »Ako nešto mobilisemo, formiraćemo novi bataljon, pa ćemo te poslati k njima ...«

Štab Desete smešten je u jednoj toploj građanskoj kući, punoj serdžada i ćilimčića. Svratio sam, naravno, kod Osmana i drugova. Uvek se opširno ispričamo — sve u onom laganom, polušaljivom tonu. Stanko Bobić jednako galami; sada je izvanredno raspoložen.

Pre no što sam krenuo u štab Petog, pitao sam neke drugove i meštane, gde su Italijani i četnici vršili streljanja žrtava. Gde su grobovi Mira Popare i Pavia Kovačevića, da li se zna? Uputili su nas prema Bojištima, na izlasku iz grada. Tamo nam seljaci iz okolnih kuća objasniše kako ćemo doći do ta dva usamljena groba. Časovi tegobe i bola. Nešto se sakupilo pri dnu grla, pa guši. Humke se još nisu sasvim siegle. Mrazevi pokosili raslinje. Kitica sasusšenog livadskog cveća — očigledno, starija od našeg ulaska u Nevesinje.

»Tu je Miro, a onde Pavle« — pokazuje mi seljak. — »Streljala ih je desetina karabinijera, u zoru, a posle — Petar Samardžić dotjerao neke zarobljenike, i četnike, da vide i da zakopaju ubijene. Plitko su zakopali, tu su virili Mirovi gumeni opanci...«

Dragi, dobri drugovi. Tu, dakle — ni dva koraka daleko — leže njihovi ostaci. Sećam se Mira. Smenjuju se slike — od šestoškolca u Mostaru, kroz sobicu u suturenu u Beogradu, do Operativnog štaba, politkoma — ponosno i prkosno ali bez poze uzdignute glave, čoveka koji je izražavao narodnu epiku i komunističku revolucionarnost, istovremeno. Na grobove svojih roditelja nisam mogao doći, ti grobovi nisu ni postojali, i zato mi nigde još nije bilo ovako teško, kao pred ovim humkama. Naše pobeđe tako se završavaju. Uvek s nekim prebolnim, trajnim rastankom.

Trebalo je žuriti na nove zadatke. U štabu Petog osećao sam se — kao da već mesecima vršim tu istu dužnost. Danilo je dobio naređenje da bataljon — preko Bežđeđa i Trusine — povede na Hrgud i dalje, na jug. Sa Petim ide i Drugi. Koliko sam se radovao tom novom pravcu nastupanja! Odo smo, znači, na Hrgud. Tamo neću zateći Savu Belovića, ali sigurno ima još dosta starih prijatelja: Andrija Dragović, Cvija, Marko Vulić .. -

Nismo nailazili na ozbiljnije prepreke. Bilo je malo puca-
nja iznad Zovog dola. Četnici su bezglavo bežali, onako isto,
kako su počeli — na Neretvi. Danilo vesto operiše sa svojim
četama, postavi se u centar — stalno ih ima u rukama, i gura
— napred.

»Znaš, nešto nam fali« — govori mi na jednoj čuki iznad
Beždeđa. »Trebalo bi da svaka četa, čim stigne na određeni
položaj, nečim obeleži svoju poziciju. Da nam je napraviti neke
crvene zastavice ... Ali, od čega?«

Ja se, po nesreći, setih:

»Imam ovde u rancu veliku crvenu zastavu od svile. To je
bila zastava Sreskog komiteta; evo da vidiš — dabarske devojk
na njoj izvezle srp i čekić, sa parolom... Poneo sam je prilikom
povlačenja, najsigurnija je bila — obavijena oko pasa, i dobro
me grejala, zimus ...«

»Taman dobro« — odmah se složio Danilo. — »Iskrojićemo
od nje četiri manja barjačeta; biće zastava, posle!«

Tako završi crvena zastava stolačkog sreskog komiteta.

Beždeđe je raštrkano selo; na jednom kraju nalazi se
osamljena kućica bivšeg žandarskog narednika Tamindžića.
Tamo sam nekoliko puta, četrdeset prve, bio domaćinski po-
gošćen. Sta li se u međuvremenu odigralo? Verovatno je bivši
narednik otišao sa četnicima.

»Hajdemo da svratimo« — kažem Danilu. — »Nekoga
ćemo naći.«

Na moje prijatno iznenađenje, Tamindžić je bio kod kuće.
Pokriven gunjevima, ležao je u mračnom uglu okrečene sobice.
»Boluje još od prošlog ljeta« — objasniše nam žene. Ali, kad
je on čuo ko dolazi — brzo se digao. Nije mi trebalo mnogo
dosetljivosti pa da vidim — od čega »boluje«. Kako su se sve
dovijali ovi ljudi, posle našeg povlačenja iz Hercegovine! Čak
i bivši narednici, među kojima su četnici našli najviše svojih
komandanata.

Na Gornjoj Trusini — još jedan sukob sa četnicima. Nji-
hovo komandovanje, izgleda, računalo je da su ovamo krenule
sve naše snage, sa Neretve! Na Hrgud stigismo začas, bez ika-
kvih daljih prepreka.

Požurih u Mrvčev Do. Savina krovinjara još stoji uzgor,
nisu imali hrabrosti da i nju zapale. Nađoh Cviju, sestru juna-
kovu. Izljubi me, kao brata.

»Moj Mile, živ ikad... boogme. Živ ikad...«

Znam na šta je mislila. Secala se ustanka i Save. Lepo je to rečeno: Živ ikad, a mrtav — nikad. Iznad kuće Andrije Dragovića, dobrog i hrabrog starog vuka, dugo sam gledao tala-sastu ravnicu koja se pružila prema Neretvi — Dubrave. Lepo se vidi rodni, očev dom. Osamljen, pust i ojađen.

Iznenada smo morali da napustimo Hrgud i da se vratimo u Nevesinje. Italijani i četnici, preoteli, izgleda, varošicu.

DALJE I DALJE. NEMA PREDAHA!

U Biogradu — Dalmatinci, Peta brigada iz Devete divizije. Komandant je — naš Petar Božović, kako smo ga mi zvali odnosno — Vojin Popović. Smršao mnogo i — po običaju — priča onako malo iskrenute glave. Nismo ni seli — moralo se dalje. Naši su, stiže vest, ponovo vratili Nevesinje. Tamo stigismo u mrak. Četnike odmah, noćas, treba napasti na Maloj Veleži i proterati ih, hrbatom dugačke planine, u Mostar — na Neretvu.

Mali Velež diže se skoro vertikalno; dve čete su zaokružile vis, a mi sa Trećom i Pratećom, malo kasnije, pođosmo pravo. Posle nepunog časa penjanja bili smo pri vrhu. Okršaj je kratko potrajao. U mrklom mraku saplitali smo se o kamenje i upadali u rupčage. Ima još dosta snega na visovima Veleži. U tim rupinama naiđosmo na nekoliko leševa. Tek je pomalo svitalo, kad se smestimo na novim položajima — daleko ispod Veleži, na rubu Bišine. Iznad same mostarske kotline.

Sunčani su bili ti prvi dani aprila. Italijani su, osećalo se, koncentrisali jake snage, svoje i četničke, da nam onemoguće pristup Neretvi, ako nam to padne na um. I da nas odbace iz područja Nevesinja, ako mognu. A naši, juče-prekjuče, oslobodili Gacko i guraju dalje.

Zaista, po drugi put nam oteše Nevesinje. Tako se to smenjivalo, iz dana u dan. Kad smo se vraćali u pravcu gradića, rafal iz italijanskog aviona pokosi nam Danicu Pažin, malu veselu devojkicu iz Livna. Borci su plakali za njom.

Ni jednog dana za odmaranje, za predah. Naša dva bataljona — Peti i Drugi, zatim ponovo dobiše naređenje za prodor prema jugu. U štab je za zamenika komandanta došao Jovan

Andrić. Vojnik — od glave do pete. Odmeren i hladan. Uvek najpre promisli i gleda po svojoj karti. O vratu nosi stari do- gled, sa koga se boja davno oljuštila. »Nosim ga još od ustanka« — kaže — »kao amajliju.«

Nezadrživo smo išli napred, ka središtu Hercegovine. Maglovitog prohladnog jutra prešli smo Dabar polje i prihvatili se strane, prema Vlahovićima. Istim pravcem, kao i pre godinu dana, kad nas je pratila italijanska artiljerija i nepregledni streljački strojevi.

Gore, u selu Potkubašu, zastali smo za trenutak. U jednoj prijateljskoj kući počastiše nas vrućom varenikom. To su kuće Vujovića. Gledaju nas sa nevericom. Jesmo li zaista partizani?! Svejedno što znaju i mene i Danila. Trebalo je vremena da se domaćin pribere. Onda je nekud izašao. »Nemojte otići, tako vam sunca« — reče. — »Pričekajte me malo!«

Šta li je to spremao, pitali smo se. I evo ga, na krkači nosi čoveka koji je podsećao na lešinu. Kost i koža, a potamneo kao da je iz groba izvađen. U stvari i dolazio je iz groba — iz neke duboke mračne jame. Bivši partizan; bio je ranjen i tamo su ga mesecima sakrivali, ispred četnika i Italijana. Kad ga domaćin spusti na pod, on se osloni na noge i priđe Danilu, pa poče da ljubi crvenu zvezdu na njegovoj kapi. Krstio se.

»Slava bogu, slava bogu! Živi ste ...«

Sutradan, trećeg aprila, oslobodili smo Ljubinje. Onda — pravac Stolac. Napali smo ga zajedno sa partizanskim odredom koji je na tom terenu još ranije formiran. Poginuše dvojica Livnjaka: došli su iz daljine, sa Cincara, i ostali na Humcu, malom brežuljku sa vinogradima, iznad samog Stoca. Milan Domazet je teško ranjen — u glavu. Sutradan, kad smo se povlačili, išao sam pored nosila i nadneo se nad njegovo blede lice. »Kako ti je?« — pitao sam, iako nije trebalo pitati. Nije dugo nadživeo Novicu. Junaci su odlazili, jedan po jedan. Samo tako se moglo dalje — napred.

Deseta je porasla — formiran je i Šesti bataljon. Pozvao me drug Crni i rekao: »Ideš u Šesti...«

Čekale su nove borbe sa četnicima i Italijanima — po Sniježnici, Glogu, Nekudini, po nevesinjskim brdima. Novi, dugotrajni marševi. Zatim — Sutjeska . . .

Milenko ŠOTRA

SA 1. DALMATINSKOM U NAPADU NA PROZOR

1 osle oslobođenja Gornjeg Vakufa i borbi sa neprijateljskim snagama koje su napadale iz Bugojna prema G. Vakufu, naš bataljon se prebacio u selo Lopati — na komunikaciji Ravno — Šćit — Prozor. Tu smo ostali nekoliko dana na sređivanju jedinica i pojačanom objašnjavanju postojeće situacije i naših budućih zadataka. Osećali smo da se nalazimo pred vrlo ozbiljnim zadacima koji se moraju u bliskoj budućnosti izvršiti. Već je postalo jasno da se priprema napad na Prozor, samo je još neizvesno vreme napada.

Kažu nam da je u Šćitu i naš vrhovni komandant drug Tito. O tome se stalno govorilo u jedinici. Na dan-dva pred napad na Prozor saopšteno je da je vrhovni komandant doneo odluku da se Prozor mora osloboditi, jer se time stvara povoljna mogućnost za dalja dejstva Operativne grupe Vrhovnog štaba. Drug Tito je lično vršio izviđanje terena neprijateljskih utvrđenja i rasporeda jedinica oko Prozora i okoline. Na tom izviđanju bili su i neki komandanti brigada 3. divizije i lično komandant divizije.

Boravak u rejonu Šćita korišten je za sređivanje jedinica i za intenzivnije izviđanje prema Prozoru. Vršena je politička priprema za predstojeće akcije, tako da su svi borci bili pripremljeni za napore borbe koje su nas očekivale. Posebno je bila objašnjena opšta situacija, stanje u kojem su se nalazile naše jedinice te kroz to za nas važnost Prozora i njegovog šireg rejona. Ali ni ti dani nisu prošli mirno. Talijani su svakodnevno gadali iz artiljerijskih oruđa iz Prozora. Međutim, to nas nije mnogo uznemiravalo. »Savoje« su svakodnevno krstarile i bombardovale mesto i okolinu. Tako je bombardovan i Šćit pri čemu je pogođena i zgrada u kojoj se nalazio drug Tito. Odmah se o tome pronela vest, a isto takvom brzinom i vest da je drug

Tito živ i zdrav. Radosti nije bilo kraja. Sa druge strane, i onako velika mržnja prema okupatoru rasla je u srcima svakog borca i starešine. Vreme napada željno je očekivano.

Pre podne 15. februara štab bataljona sa komandama četa pošao je u izviđanje iz rejona Kolivreta. Vidik je bio takav da su se sasvim jasno mogla osmatrati sva spoljna i unutrašnja utvrđenja i žičane prepreke između pojedinih betonskih bunkera. Sam Prozor je za neprijatelja bio od posebnog značaja. Gubitak Prozora značio je istovremeno otvorena vrata ka dolini Neretve, Konjicu pa čak i Mostaru. Zbog toga je neprijatelj posvetio naročitu pažnju sistemu obezbeđenja. Ono se sastojalo od tri reda jakih betonskih bunkera — spoljno obezbeđenje kao prva linija, zatim na samoj periferiji grada druga linija, a kao treća — periferne zgrade podešene za odbranu. Svi bunkeri bili su međusobno vezani rovovima, zaštićeni žičanim preprekama, a štice kako međusobnom tako i vatrom sa pojedinih linija. Teren ispred njih bio je račišćen što je sve otežavalo prilaz utvrđenjima. Komandant bataljona Novak Knežević izneo je detaljno situaciju, zadatak bataljona i zadatak četa pojedinačno.

Naš bataljon napadao je u zahvatu komunikacije s. Ripci — Prozor, sa pravcem glavnog napada desnim krilom desno od komunikacije pravcem Mlake — Prozor.

Desno od nas napadao je bataljon pravcem s. Poljike — Prozor.

Na levom krilu bataljona napadala je 1. četa sa zadatkom da izvrši napad neposredno u zahvatu komunikacije. Na desnom krilu bataljona pravcem Mlake — Prozor napadala je 3. četa, dok je 2. u početnim borbama bila u rezervi. Zadatak bataljona je bio što pre osvojiti neprijateljska uporišta, razbiti spoljnu odbranu i probiti se bez zadržavanja u grad. Tempo napada obeležavati vatrom i ujedno na taj način izazvati zabunu kod neprijatelja.

Vreme napada nije određeno, jer to treba da odluči komandant divizije.

Po izvršenom izviđanju i povratkom u jedinice nastavljene su dalje pripreme. S obzirom na ozbiljnost zadatka bilo je nužno izvršiti temeljitu dopunu već izvršenih priprema. U prvim popodnevним časovima održani su partijski sastanci po organizacijama. Na sastancima je iznesena situacija i zadatak jedinica, pri čemu su posebno podvučeni zadaci komunista.

Već su bila stigla i artiljerijska oruđa koja su bila predviđena da učestvuju u napadu. Sve se to pozitivno odrazilo na moral naših jedinica.

Vodnicima vodova dat je zadatak. Sve je to učinjeno usmeno na samom terenu jer je trebalo da imaju jasnu orijentaciju za noćni napad. Podvučeno je da se pregleda i prekontroliraju oružje; da se izvrši raspored bombi prema zadatku vodova itd. Sve je to učinjeno, a komande četa i štab bataljona su još jednom izvršili kontrolu priprema.

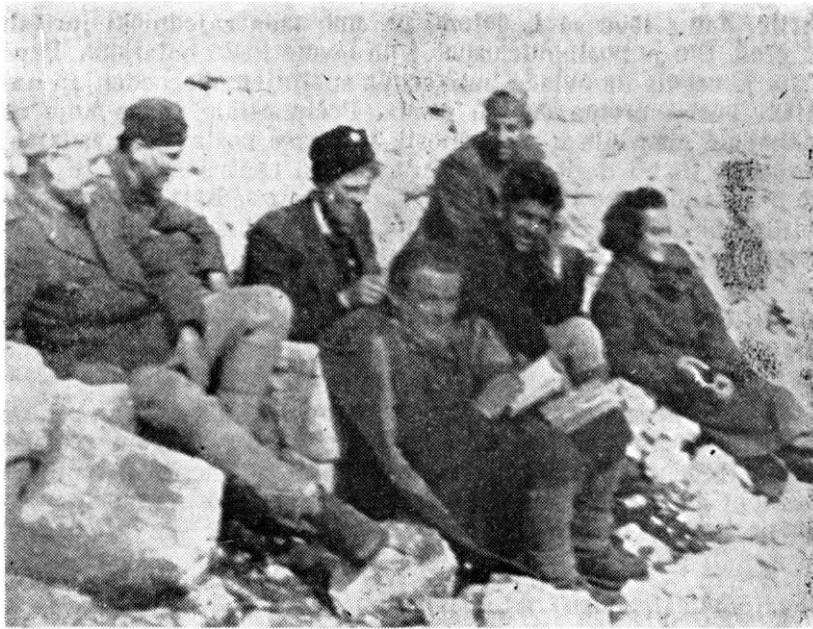
Predveče 15. februara, kad su jedinice već bile spremne za kretanje i kad se čekao pad mraka, održani su sastanci četa na kojima je borcima saopšten zadatak i šta se od nas očekuje. Bilo je jasno sve. Jedino pitanje koje se postavljalo bilo je — kada će već da se krene. Borci su još jednom pregledali naružanje i prekontrolisali njegovu ispravnost.

Kad je pao mrak bataljon je krenuo u koloni komunikacijom Sopot — Prozor sa rasporedom četa kako je zadatkom određeno.

Vreme početka napada bilo je određeno za 21.00 čas. Do tada je trebalo, koristeći mrak, podići polaznim položajima i izvršiti raspored bombaških grupa. Raspored jedinica vršen je još u toku pokreta. Čete su se razdvojile iz kolone kod k. 754 i krenule svaka u svom pravcu. Besputan i pošumljen teren otežavao je kretanje, ali sve to nije omelo da se na vreme izvrši raspored po vodovima i da se na vreme stigne.

Otpočela je artpriprema. Istovremeno je i neprijatelj otvorio vatru kako iz svojih artoruđa, tako i iz pešadijskog oružja iz bunkera. Ta neprijateljska vatra koliko je ometala privlačenje preko brisanog prostora oko utvrđenja, toliko je pomogla u orijentisanju. Borci su se sve više približavali neprijatelju. Među artiljerijskim granatama bila je poneka šrapnelgranata čiji su parčići padali i oko nas, no to nas nije mnogo ometalo.

Nakon jednočasovne borbe spoljna obezbeđenja i bunkereri na desnom krilu bataljona bili su likvidirani, i to bez gubitaka. Oruđa koja su u bunkerima zaplenjena odmah su upotrebljena i iskorišćena u daljoj borbi. U tim prvim napadima bilo je mnogo junaštva. Tako je, na primer, jedan drug uhvatio rukom za cev teškog mitraljeza u momentu kada je neprijatelj gađao iz njega da bi drugi ubacio bombu kroz otvor u bunker i tako posadu likvidirao.

Stab 1. dalmatinske brigade sa Goranom Kovačićem na Prenju, mart 1943. godine

Po likvidiranju spoljnog obezbeđenja, desno krilo bataljona nastavilo je prodiranje prema centru grada. U to vreme tu je došao i zamenik komandanta bataljona Mate Stančić, pa smo odlučili da sa jednim vodom krenemo u pravcu neprijateljskih artpoložaja da bismo ih likvidirali. Prvi vod 3. čete koji je bio određen da dejstvuje u pravcu artpoložaja prikupio se kod crkve u Prozoru. U zgradi pored crkve bio je i magacin. Neposredno uz njega nalazila su se dva mitraljeza koji su likvidirani. Ostale snage na desnom krilu bataljona krenule su desno od crkve prema džamiji sa zadatkom da i dalje prodiru i održavaju vezu sa našim 3. bataljonom.

U centru grada nalazile su se jake italijanske snage koje su bile još pojačane jednim bataljonom iz Mostara. Te snage su izvršile protivnapad na naš vod kod crkve kad se pripremao da napadne artiljerijske položaje. Povala se oštra borba, ali su naši bili prisiljeni da se povuku i odustanu od predviđenog napada. Uspostavljena je veza i sa ostalim delovima na desnom

krilu, kao i levo sa 1. četom, pa smo tada zajednički jurišali u grad. Bio je postignut uspeh i na levom krilu bataljona. Prva četa je uspela da ovlada bunkerima spoljnog obezbeđenja i nastavi borbu prema centru grada. Pošto ostale snage koje su napadale nisu bile u mogućnosti da izvrše postavljeni zadatak, odustalo se od daljeg prodiranja prema centru grada, te nam je naređeno da se bataljon u zoru izvuče i zadrži na najpogodnijim položajima. Mi smo se uspešno povukli zahvaljujući upornosti 2. čete koja je obezbeđivala izvlačenje ranjenika.

U zoru je bataljon izvučen na polazne položaje gde je ostao 16. februara. U toku dana neprijatelj je vršio ispade i nastojao da ponovo uspostavi sistem odbrane, ali mu to nije pošlo za rukom.

S obzirom na gubitke koje smo imali u toku prve noći, po naređenju štaba brigade naš bataljon je u drugom napadu 16/17. februara izvučen u rezervu. Smenio ga je 1. bataljon naše brigade, a posle oslobođenja Prozora ostali smo kao posadna jedinica u Prozoru.

Stevan BJEDOV

OD TURBETA DO GOLIJE

J lanirano je da se napad na Turbet izvrši uoči Nove godine jer se računalo da će ga neprijatelj tada najmanje očekivati. Spoljnu odbranu Turbeta držali su domobrani, a unutrašnju ustaše sa nešto Nemaca. Odbrana Turbeta bila je vrlo dobro organizovana, betonski i zemljano-drveni bunker i bili su gusto izgrađeni, međusobno dobro vatrom povezani i sa očišćenim prostorom ispred puškarnica.

U sklopu opšteg napada brigade na Turbet, 1. bataljon je dobio zadatak da glavnim snagama zatvori pravac od Bugojna i time obezbedi nesmetan napad ostalim bataljonima, a delom snaga da napadne neprijatelja sa tog pravca. U duhu zadatka odmah se prišlo organizovanju izviđanja i prikupljanju podataka o neprijatelju. Poslednji dan pred napad bataljon se približio Turbetu. Spuštajući se niz padine Gostilja, patrola nas je obavestila da se u selu Čosići nalazi četa domobrana čiji komandir želi da se sastane sa komandantom naše jedinice. Štab bataljona je pristao na sastanak. Negde oko 13 časova na dogovoreno mesto došao je domobranski oficir sa podoficirom i jednim vojnikom. Prilikom ovog susreta upoznao nas je da je musliman, po profesiji učitelj, rodom iz okoline, da je naš simpatizer, a da su njegovi pratioci radnici Hrvati, takođe partizanski simpatizeri. Objasnio je da njegova jedinica brani spoljni deo Turbeta i ukoliko je odlučeno da se grad napada, on će vojnike svoje čete pustiti u grad na doček Nove godine, a oni vojnici koji budu ostali na položajima biće partizanski simpatizeri i neće otvarati vatru. Mi smo postavili uslove: da se ova domobranska jedinica povuče što pre sa ovih položaja, da se položaji sa pravca Varošluk — Turbet ne brane, a da se našim

jedinicama ostavi teško oružje i municija. Na kraju smo se sporazumeli da se prilikom našeg napada povuku i ne daju otpor.

Odmah po padu mraka bataljon je krenuo pravcem: s. Čosići — s. Varošluk — s. Bačvica, ostavljajući manje snage na komunikaciji Turbet — Vakuf. U toku noći jedna naša četa posela je položaj zapadno od s. Jankovići na komunikaciji Travnik — Turbet. Sa nestrpljenjem smo očekivali početak napada. Cuo se po koji puščani pucanj. To je neprijatelj razbijao strah. Već je vreme. Jedinice krenuše u napad. Borba je počela. Na našem pravcu nije bilo otpora, sem nekoliko ispaljenih metaka — samo toliko da se ocrtaju položaji i bunker. Bori su uskočili u prve bunkere i u njima zarobili nekoliko domobrana i zaplenili dva teška mitraljeza i veće količine municije i ručnih bombi. Ostale naše jedinice brzo su savladale odbranu i upale u varoš. Već su se rušila i uništavala postrojenja pilane, izvlačio materijal iz vojnih i fabričkih magacina. Varoš je bila potpuno osvetljena. Fabrika je bila u plamenu, a zapaljena građa na skladištima i železničkoj stanici osvetljavala je čitavu dolinu i padine Vlašića.

Posle oslobođenja Turbeta, bataljon je dobio zadatak da izvrši pokret u predeo Zijamet, s. Čardak. Ovde smo ostali 10—15 dana i izvršili nekoliko demonstrativnih napada na Bugojno. Posle smo se prebacili u s. Rastovo. Tu smo ostali desetak dana i za to vreme izvršili dva demonstrativna napada na s. Vitez. Cilj svih akcija koje su vršene iz Rastova i Zijameta bio je da se neprijatelj veže za svoje garnizone.

U skladu sa opštim zadacima početkom februara, 1. dalmatinska brigada krenula je pravcem: Gornji Vakuf — Bugojno — Prozor, a naš 1. bataljon je dobio zadatak da izvrši pokret pravcem Rastovo — G. Vakuf, napadne i oslobodi Gornji Vakuf i preseče pravce koji izvode od Bugojna ka Prozoru.

Posle usiljenog marša, po šumskom predelu pokrivenom visokim snegom, bataljon je prešao r. Vrbas, izbio južno od G. Vakufa i odmah iz marša prešao u napad. Nalet je bio tako silovit i iznenadan da se neprijatelj u paničnom bekstvu povukao ka Bugojnu ostavivši na položaju svu opremu i municiju. Posle oslobođenja G. Vakufa, 1. bataljon je sa ostalima zatvorio pravce koji izvode od Bugojna ka Prozoru. Svi pokušaji ustaša da ponovno ovladaju G. Vakufom i odbace naše snage za prva dva dana ostali su bez uspeha. Trećeg dana ustaše su prikupile jake snage i prešle u napad na 4. bataljon pravcem

Bugojno — s. Dražev Dol — Mačkovac. Posle žestoke borbe i obostranih gubitaka, taj bataljon nije izdržao napad i počeo se naglo povlačiti, te su ustaše prešle u gonjenje.

Na položaje 1. bataljona neprijatelj nije napadao, ali je pretila opasnost, ako popusti 4. bataljon, da naš bude odsečen i odbačen preko Vrbasa. Procenivši situaciju, štab 1. bataljona samoinicijativno je doneo odluku da ostavi jednu četvu u odbrani, a sa ostalim da pređe u napad pravcem G. Vakuf — Duradbegov Do. Energičnim dejstvom, 1. bataljon je naterao neprijatelja na naglo povlačenje u pravcu Bugojna. Za ovu samoinicijativu bataljon je pohvaljen od štaba 1. dalmatinske brigade.

Posle toga izvršen je pokret pravcem s. Pidriš — s. Jaklići — s. Sćit da bismo se pripremili za napad na Prozor. Prvi bataljon dobio je zadatak da se razmesti u s. Nikolići, s. Ploča, s. Mluša, jednom četom da zatvori pravac koji izvodi dolinom Rame ka Sćitu, a ostale snage da se pripreme za napad na Prozor. Štab brigade upoznao je štab bataljona da će se Vrhovni štab i lično drug Tito nalaziti u Sćitu. Jednog poslepodneva, dok smo se nalazili u s. Nikolići, javiše nam da dolazi drug Tito. Bio sam sa ostalim članovima štaba bataljona toliko zbunjen da nisam odmah shvatio šta treba da radim. Trebalo je vremena da se od velikog uzbuđenja smirimo, a drug Tito je već ulazio u zgradu gde je bio smešten štab bataljona. Ovako zbunjen izdvojio sam se od ostalih i raportirao. Raport je bio tih i nesiguran. Drug Tito me je pitao kakav zadatak ima moj bataljon i kakav je sada njegov raspored, a zatim se interesovao za borce, kako Dalmatinci podnose zimu i druge teškoće.

Uskoro je usledio i napad na Prozor. Imali smo zadatak da budemo u brigadnoj rezervi, s tim da jednom četom zatvorimo i kontrolišemo dolinu Rame. Opšti napad na Prozor počeo je 15. februara u 21 čas. U napadnoj zoni brigade bataljoni prvog ešelona uspeli su da razbiju širu spoljnu odbranu i delimično da se uklone u neprijateljski raspored. I pored donekle narušenog sistema odbrane, neprijatelj nije popuštao i što se dan više približavao bio je sve uporniji. S obzirom na to da je neprijatelj bio u utvrđenjima i da je bilo opasno dočekati dan između i ispred bunkera na brisanom prostoru, brigada se povukla na povoljnije položaje da bi predahnula i pripremila se za ponovni napad. Sledeće noći napad je ponovljen. Prvi bataljon napadao je pravcem Sćit — Prozor na utvrđenje Mlake, sadejstvujući 5. crnogorskoj brigadi. U toku ove noći Prozor

je oslobođen. To je značilo mnogo i za naše ranjenike i za slobodan put dolinom Neretve. Našim borcima i jedinicama porastao je borbeni moral, još više je učvršćena vera u sebe, u svoje snage i mogućnosti. Za uspešno izvršen zadatak u borbama za oslobođenje Prozora i pokazani heroizam, drug Tito je pohvalio sve borce i starešine 1. dalmatinske brigade.

Posle oslobođenja Prozora 1. bataljon je izvršio marš dolinom Rame i razmestio se na kratak odmor 10—15 km jugoistočno od Prozora uz zadatak da kontroliše pravac od Solakove Kule.

Usled pogoršane situacije na položajima oko Gornjeg Vakufa — Bugojno, brigada je 21. februara dobila zadatak da izvrši marš preko Prozora u pravcu G. Vakufa u cilju pojačanja odbrane našim snagama na tom delu fronta i ne dozvoli prodor neprijatelja u pravcu Prozora. Bataljon je išao usiljenim maršem na čelu brigade komunikacijom Prozor — Gornji Vakuf. Jutro nas je zateklo na Makljenu. Osvanuo je vedar dan. Teren je bio pokriven snegom i bez prirodnih zaklona. U ranim jutarnjim časovima nadletala nas je avijacija. Samo je izvidala kako bi oko podne otpočela jakim bombardovanjem naših položaja.

Kasno uveče izbili smo u rejon s. Pidriš gde smo uhvatili vezu sa delovima 7. banijske divizije. Sledećeg dana dobili smo zadatak da se sa bataljonom postavimo na komunikaciju Vakuf — Prozor i posednemo položaj isključno s. Mačkovac — uključno raskrsnica puteva u dolini Vrbasa. Levo od našeg bataljona nalazili su se delovi 7. divizije, a na Crnom vrhu naš 4. bataljon smenio je jedan bataljon 3. krajiške brigade. Već ujutru neprijatelj je pokušao da se probije preko s. Mačkovca i Pidriša ka Crnom vrhu i oslobodi tu komunikaciju. Međutim, upornom odbranom delova 7. divizije koji su inače u ovim borbama služili za primer po borbenosti i izdržljivosti a naročito po umešnosti u izvođenju odbrane, neprijatelj nije uspeo da se probije tim pravcem te je svoje napade ponavljao i sledećeg dana uz jaku podršku tenkova i avijacije. To su bile vrlo žestoke borbe i naše jedinice uspešno su im odolevale.

U ovim borbama naš bataljon je još jednom položio ispit naročito u napadu na neprijateljske tenkove. Svojom hlabrošću istaklo se više boraca, a naročito vodnik voda 1. čete Lagator koji je sa protivkolskom puškom sačekao neprijateljski tenk, ošteti ga na cesti i time sprečio dolazak drugih tenkova. Protivkolska puška bila je privremeno ojačanje našem bataljonu,

a dobijena je od jedinica 7. banijske divizije. U ovim dvodnevnim borbama naši borci nisu dozvolili prodor neprijatelja duž komunikacije, ali su zato date dragocene žrtve, među kojima je bio i vodnik Lagator.

Pošto je postojala potreba da se posedne i brani položaj k. 915 — s. Dobrušin — s. Mračaj, 1. bataljon je dobio zadatak da se prebaci preko Vrbasa, posedne te položaje i ne dozvoli prodor neprijatelja desnom obalom Vrbasa ka Crnom vrhu. Neprijatelj je ponovo otpočeo napad dolinom Vrbasa razvijajući dejstvo levim krilom. Ovaj napad je bio podržan sa tri tenka i avijacijom. I pored velike nadmoćnosti, neprijatelj nije uspeo da ovlada severozapadnim padinama tt 1291.

Sledećeg dana neprijatelj je svom žestinom napao delove 7. banijske divizije na Pidrišu i naš 4. bataljon na Crnom vrhu (k. 1206). On je uspeo da pomeri svoj front zapadno od komunikacije G. Vakuf — Prozor na liniji Crni vrh (k. 1206) — s. Pidriš — sev. padine Kobile.

U poznatom protivudaru 3/4. marta kod G. Vakufa naš bataljon dobio je zadatak da izvrši pokret pravcem s. Voljevac — Crni vrh i iz marša napadne neprijatelja na Crnom vrhu. U popodnevnim časovima on je to i uradio. Međutim, borci su bili veoma iscrpeni od napornih marševa, borbi i što nekoliko dana nisu imali odmora. Nešto oko 19 časova bataljon je izbio na severne padine k. 1370. Dok su se borci odmarali, štab je uspostavio vezu sa štabom 4. bataljona radi dobivanja podataka i stvaranja plana napada. Naš 4. bataljon bio je krajnje iscrpen u borbama na Crnom vrhu gde je pretrpeo i osetne gubitke. Borci su bili izmoreni do te mere da je bilo gotovo nemoguće upotrebiti ih za napad. Slična situacija bila je i kod 1. bataljona, naročito kod 2. čete.

Pošto je prikupio podatke, štab bataljona je doneo odluku o napadu na Crni vrh i to: 2. i 3. četa da izvrše napad pravcem k. 1370 — k. 1206, a 1. četa da ostane u rezervi bataljona i da se kreće iza 3. čete. Nešto oko 23 časa bataljon je u četnim kolonama krenuo na polazne položaje. Izbivši pred same neprijateljeve položaje, čete su se razvile u borbeni poredak ne šireći se mnogo po frontu. Neprijatelj je, verovatno zbog umora i uspeha u toku dana, vrlo malo pažnje posvetio obezbeđenju svojih položaja. Razvijeni borbeni poredak četa upao je u neprijateljski raspored potpuno neopaženo. Jakom iznenadnom vatrom 1 ručnim bombama naši borci su pošli na juriš i uspešno izvršili postavljeni zadatak.

Na Crnom vrhu zaplenjena je baterija topova, 50—60 konja, dosta municije i ostale opreme. Ova uspešna akcija izvedena je u pravo vreme i povratila snagu i poverenje borcima da se uspeh može postići i kad je fizička iscrpenost na granici. Za ovo je bataljon pohvaljen od štaba 1. dalmatinske brigade.

Posle opšteg protivudara naših snaga kod G. Vakufa, naš bataljon je dobio zadatak da izvrši marš u pravcu Solakove Kule i postavi se bočno radi obezbeđivanja Centralne bolnice koja se kretala dolinom Neretve. Nekoliko dana bili smo na ovim položajima pošteđeni od neprijateljskog dejstva. Tek posiednji dan imali smo manji okršaj sa Nemcima na zapadnoj obali Neretve. Dalji naš zadatak bio je da se kod Ostrošca prebacimo na levu obalu Neretve. Tada smo dobili zadatak da obezbeđujemo pravac od Konjica. Na tim položajima ostali smo nekoliko dana. Nemci su po svaku cenu pokušavali da se probiju u dolinu Idbara i da time ugroze izvlačenje naših delova iz doline Neretve. Ovde smo imali žestoke borbe. Naš bataljon, braneći ove položaje istočno od r. Idbara, uspešno je odbijao napade neprijatelja i na taj način omogućio nesmetano izvlačenje Centralne bolnice iz doline Neretve.

Posle uspešno izvršenog zadatka došla je smena našem bataljonu — bio je to bataljon 3. krajiške brigade. Mi smo se ubrzanim maršem prebacili na Boračko jezero u sastav brigade koja je bila razmeštena na ovom prostoru. Čim smo stigli brigada je izvršila pokret na jug u pravcu Zijemlja sa zadatkom da kontroliše pravac koji iz Mostara i doline Neretve izbija na Zijemlje. Veliki sneg, hladnoća i glad sve su više dolazili do izražaja. Jedina skloništa bila su od snega.

Posle oslobađanja Nevesinja naša brigada dobila je zadatak da usiljenim maršem krene pravcem: Donje Zijemlje — Kifino Selo — Gacko, radi pripremanja za napad na Gacko i Fazlagića Kulu. Naš bataljon je krenuo na marš u prvim večernjim časovima. Marš je bio dug i naporan. Samo sledeće noći imali smo mali prekid i odmor u s. Nadanićima 7 km zapadno od Gacka.

U Nadanićima je brigada dobila zadatak da napadne ustaško uporište Fazlagića Kulu. Stab brigade doneo je odluku da se glavninom snaga napad izvede pravcem s. Srđevići — Bašići — Fazlagića Kula, kako se neprijatelju ne bi dozvolilo povlačenje u planinske predele Bjelašnice. Jedan naš bataljon imao je zadatak da napada preko Gatačkog polja. Naš 1. bataljon

dobio je zadatak da u toku noći na čelu brigade izvrši marš pravcem Nadanići — Medanići i sledećeg dana izjutra napadne Fazlagića Kulu. To je bio ozbiljan zadatak jer je bilo poznato da je Fazlagića Kula spadala u najjača ustaška uporišta u Pavelićevoj državi. Kretali smo se vrlo oprezno, uvek spremni na zasede i otpor. Na samom ulazu u selo na nas je otvorena iz daljine bezopasna vatra iz nekoliko pušaka. Prolazili smo kroz selo ali muškaraca nije bilo jer su se iz straha posakrivali. Stanovništvo je bilo uplašeno našim ulaskom u selo, ali se našim pravilnim držanjem brzo otkrivilo i za kratko vreme počeli su se pojavljivati i muškarci. Mi smo se pomalo i ljutili što nije bilo otpora. Ovim je tako reći bez borbe Pavelićeva tvrđava vojnički osvojena.

Posle tog uspešno izvršenog zadatka krenuli smo ka Kobiljoj glavi. Tu smo se sukobili sa patrolama četnika i Talijana. Posle kraće borbe uspeli smo da ovladamo Kobiljom glavom.

Crnogorski četnici popa Perišića iz rejona Golije i četnički Lađevački bataljon zvani »ćoravi« ispoljili su jaku aktivnost sa pravca Golije, zbog čega smo dobili zadatak da izvršimo pokret do Višnjica dola sa zadatkom da razbijemo četničke grupice na prostoru Višnjica do, Krstac, Kazanci. Izbijanjem pod Goliju bataljon se zadržao nekoliko dana u Višnjica dolu i Krstaču, usmeravajući svoju delatnost na patroliranje, izviđanje, neposredno obezbeđenje i politički rad.

Bogdan STUPAH

U OKUCI NERETVE

I rva dalmatinska brigada, posle protivudara kod Gornjeg Vakufa, krenula je 6. marta 1943. godine ka okuci Neretve u rejon Ostrošca. Tokom 9. marta bataljoni su bih razmešteni na desnoj obali Neretve, u rejonu: ušća Rame, Ostrošca i Lisičića. Toga i sutrašnjeg dana brigada je obezbeđivala napadna dejstva 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade koje su desnom obalom Neretve potiskivale delove nemačke 718. divizije ka Konjicu, štiteći na taj način koridor na Neretvi od Ostrošca do Jablanice, radi prelaska glavnih snaga i ranjenika.

Po uspešno izvršenom zadatku, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada su prebačene noću 10/11. marta na levu obalu Neretve radi proširivanja mostobrana, zaštite ranjenika i obezbeđivanja levog boka od Konjica. Prva dalmatinska je ostala na desnoj obali reke u s. Lisičići, Kralupi i Ostrošcu sprečavajući eventualne napade od Konjica ka r. Neretvici i obezbeđujući prelazak ostalih jedinica i komore koje su prelazile Neretvu preko improvizovanog drvenog mosta u porušenom i opustošenom Ostrošcu.

Krajem dana 13. marta otpočelo je prebacivanje brigade preko reke, delom preko mosta, a delom istočno od Ostrošca kod s. Radešine. Sva komora brigade prebačena je preko mosta u Ostrošcu. Toga dana se od Jablanice čula neprekidna pucnjava i odjeci borbe i bombardovanja neprijateljske avijacije i artiljerijske vatre. Oko 20 časova prebačeni su poslednji delovi brigade preko Neretve. U toku noći 13/14. marta prebačena je 3. sandžačka brigada, delom u rejonu Ostrošca, a delom bliže ušća Rame. Toga dana bilo je sunčano vreme, čime je pružena prilika Nemcima da neprekidno naleću avijacijom i bombarduju grupe i kolone na levoj i desnoj obali reke. U toku noći je postavljena zaseda sa jednim mitraljezom i šest boraca na levoj

obali, u blizini mosta, koja je imala zadatak da osigurava prelazak jedinica i komore, a po izvršenom prelasku da zapali most. U jutarnjim časovima 14. marta komandant 4. bataljona Dimitrije Vojvodić je naredio: »Osmatrati most i okolinu, a po prebacivanju svih delova zapaliti most«. Sa dve kante benzina ostali smo u zasedi. Posle prelaska i zadnjeg borca, ranjenika i komore, pomoću benzina i hartije zapalili smo drvenu donju konstrukciju. Suknuo je plamen pomešan sa gustim dimom, a iz rejonu Konjica neprijateljska artiljerija pojačala je dejstvo. Uskoro su naišli avioni u grupama i mitraljirali i bombardovali. No, sve je to sada bilo kasno, pošto smo prešli reku, a most uništili. Kod Jablanice je bilo potpuno suprotno. To su varke, ideje i odluke koje se primenjuju tako kako zahtevaju uslovi. Komandant vodi, razmišlja i odlučuje i nastoji da prevari protivnika.

Ranjenici su toga i narednih dana bili u pokretu ka Idbaru i Bijeloj. Opasnost od Konjica bila je realna, a sa severa preko Neretve, s obzirom na to da nije bilo naših snaga, neposredna i mogućna. Radi toga, pored ostalih snaga određena je 1. dalmatinska brigada za zaštitu levog boka glavnih kolona i ranjenika koji su stizali i prelazili preko sela i doline Idbara. Padom mraka 14. marta brigada je izvršila pokret ka s. Čelebiću i grebenu Bodilj, gde je sa tri bataljona, u jutarnjim časovima 15. marta, posela položaje na liniji s. Seljane — vis Orlenica — s. Vrelo.

U sastavu brigade 1. bataljon, jačine 150 ljudi pod komandom Bogdana Stupara, zaposeo je položaje na Orlenici iznad s. Čelebića i na Orahovici sa osloncem na vis Bodilj. Bataljon je na tom osetljivom mestu našeg levog boka imao zadatak da po svaku cenu spreči nemački prodor na pravcu Čelebić — Idbar i dolinu Idbara gde se nalazilo mnoštvo ranjenika, komora i jedinice u pokretu ka s. Bijela i s. Borci. U jutarnjim časovima borcima bataljona je podeljena dodatna municija u kojoj smo oskudevali i nešto kivanog mesa bez hleba. Takođe su podeljene dve vreće italijanskih ofanzivnih bombi.

Sunce se počelo izdizati iznad horizonta i svoje zrake propisalo kroz pošumljenu Orlenicu i njene proplanke. Vidljivost je ipak bila ograničena, a strmo zemljište prema Neretvi stvaralo je mrtve uglove i otežavalo dobro osmatranje i tučenje vatrom. Na grebenu Orlenice čete su raspoređene tako da je na desnom krilu na padini Bodilja bila 1, u sredini 3, a na levom krilu

2. četa. Komandir 2. čete Ivan Guvo naredio je da se naprave što pre zakloni na grebenu i padinama radi bolje vidljivosti i upotrebe našeg naoružanja.

Oko 10 časova naletelo je 6 nemačkih aviona koji su snažno bombardovali položaj bataljona, a zatim su mitraljirali uz prodorne zvuke sirena. Pola časa kasnije ponovo su naleteli i obrušili se preko nas na s. Idbar gde su izvršili jako bombardovanje. Iz doline Idbara podizao se gusti dim, pomešan sa onim od naloženih vatri koje su grejale naše ranjenike. Iz zapaljenih kuća video se plamen, a oko njih metež i pokreti ljudi i konja. To su bili teški momenti kada je čovek zamišljao da ne postoji izlaz i sumnjao u mogućnost da ćemo zaštititi naše bokove i osigurati pokret ranjenicima. Osećala se kod boraca i starešina potištenost ali i rešenost da se neprijatelju vrati punom merom za njegov teror, bezobzirnost prema ranjenima i nemoćnima. Znali smo da to mora proći i da se moramo probiti. Tu smo, između neprijatelja i ranjenika. Zadatak je jasan — odbraniti ih!

I evo, ponovni nalet aviona, ali bez bombardovanja; samo zastrašivanje sirenama. Borci, zalegli po vlažnoj zemlji očekivali su bombardovanje. Odjednom su zaboravili na opasnost iz vazduha kada je komandant Stupar, ugledavši nemačke kolone, snažno viknuo: »Nemci — na položaj«. Na oko 300 metara od nas, uz pošumljene kose. Nemci su se prebacivali ka Orlenici. Komandir voda Mate Barišić, radnik iz Solina, naredi mitraljescima Kumparu, Romcu i Forliču da odmah otvore vatru, da se pripreme bombe. Komesar čete Saša doviknu borcima da se štedi municija. Avioni su opet bombardovali Idbarsku dolinu, a vatra minobacača i topova obasula je Orlenicu. U tim momentima je kao mravinjak oživeo položaj bataljona. Borci, grupe i čete otvarali su vatru koja je bivala sve jača da bi se ubrzo sa vatrom neprijatelja koji je desetinama mitraljeza brisao greben, pretvorila u neprekidni talas odjeka dopunjen eksplozijama minobacača. Zaglušujuća buka, poneki prodoran glas i opet eksplozija. Minobacačka vatra i mitraljeska paljba stvorile su atmosferu bliskog obračuna. Na pomolu je bila rešenost obeju strana — »ko će koga«. Komandant bataljona je upozoravao komandire četa da se položaj mora održati po svaku cenu. Nemci su bili u prednosti jer su imali neograničene količine municije. A mi, kada utrošimo nemačku municiju, a krećemo se u italijansku zonu, moraćemo pleniti oružje i municiju od Italijana.

Nemci su se uz uzvike »forverc« približavali našem položaju. Naročito uporno i uz najjaču vatru srljali su ka vrhu Orlenice i grebenu Bodilj. Kod 1. čete, na vrhu grebena, čula se prvo vrlo jaka puščana i mitraljeska vatra, a zatim samo ručne bombe. Orlenica je bila pokrivena dimom od eksplozija. Komandir 1. čete, Petar Belobrk, tražio je dodatnu municiju i bombe i izvestio da je kod njega situacija kritična; 2. četa sa levog boka, na traženje komandanta bataljona, otvorila je vatru ispred 1. čete i razbila grupu Nemaca sa oficirom na kamenjaru. Još jedan okršaj bombama kod 1. čete, ponovni vatreni nalet, a zatim uzmicanje Nemaca. Razdraganost partizana i kratko veselje... Ponovo gruba stvarnost. Nemci su jurišali na čitav bataljon. Opet ručne bombe, reski mitraljeski rafali i kratki uzvici. Komesar čete Oskar i njegov zamenik Ožegović iz Drniša hrabрили su borce opominjući ih da su iza nas ranjenici. Posle petominutnog obračuna bombama, Nemci su počeli da uzmiču. Tako je bataljon, koristeći pogodan položaj, bliskom vatrom i ručnim bombama odbio prvi nalet Nemaca i sprečio im da ugroze ranjenike.

Došlo je do kratkog predaha i pregleda zaplenjene municije, jednog mitraljeza i automata. Borac Vitasović, begunac iz jasenovačkog logora, zaplenio je nemački parabelum i dogled. Posle 15 minuta Nemci su ponovo krenuli u napad jačine do dva bataljona. Opet je napor Nemaca bio usmeren ka Bodilju. U neverovatno žestokoj borbi, pod vatrom minobacača i naletima avijacije borci bataljona su zadnjim zalihama municije i preostalim bombama održali Orlenicu uz gubitke od 3 mrtva i više ranjenih boraca. Poslednji napad bio je najoštriji, uz stalne uzvike, eksplozije bombi i bliske sudare. Tada smo osetili da vatra jenjava i da se Nemci povlače niz padine ka Celebiću.

Gubici Nemaca, rešenost boraca bataljona da istraju, ljubav prema ranjenim drugovima, doveli su do pobeđe nad mnogostrukim neprijateljem. Do noći smo ostali na položajima, umorni, gladni, neispavani, ali čvrsti i postojani.

U smiraj dana stiglo je naređenje da se, pod zaštitom noći, povučemo ka Idbaru, gde smo očekivali večeru i predah. Ka našim položajima pristigoše delovi 7. krajiške brigade koji su nas u pokretu smenili. U Idbaru nije bilo ništa ni od predaha, ni večere. Kuće su se još dimile, a komora je već bila u pokretu. Ranjenici su već krenuli, drugi su se pripremali, a poneki su još očekivali pokret na nosilima ili na zemlji zavijeni u ćebad.

Borci 7. krajiške, koji su nas smenili, poseli su položaje na liniji Bunari — Tamara i tu neposredno štitili poslednje ranjenike koji su se iz Idbara kretali ka Borcima. Tek posle povlačenja svih ranjenika i delova 7. krajiške Nemci su oko 21 čas izašli, ali na praznu Orlenicu. Probijali smo se pored ranjenika koji su na nosilima i konjima podnosili zimu, glad i neverovatne napore penjući se padinama Prenja na ramenima boraca 9. dalmatinske divizije. Eksplozije artiljerijskih granata u zimskoj noći padale su nasumice oko planinske staze kojom se žurio bataljon i kretali ranjenici. Konjic nam je zadavao muke, ali smo ipak išli napred ka Prenju i Nevesinju na nove zadatke.

U izveštaju komandanta nemačke 718. divizije se kaže: »Grupa Konjic zauzela uzvišicu Orlenica savladavši žilav neprijateljski otpor«. I naša dokumentacija i sećanja učesnika isto to potvrđuju. Bio je to žilav otpor boraca 1. bataljona 1. dalmatinske brigade koji su, sa njima strastvenom upornošću, branili Orlenicu i Bodilj i sigurno zaštitili levi bok naših kolona i pokret svojih ranjenih drugova vrletnim padinama Prenja.

Branko FORLIC

OD BIHAĆA DO NEVESINJA

1. januar 1943. godine. Položaj* Novu, 1943. godinu proslavili smo u borbi protiv Nijemaca i ustaša na pruzi Travnik — Jajce. Naš 3. (Mostarski) bataljon napadao je posade u željezničkim stanicama Komar i Goleš, a moja, 1. četa sa grupom минера rušila je željeznički most na pruzi između ove dvije stanice. Tačno u ponoć, kada su prolazili posljednji minuti stare godine i počinjala Nova 1943, kroz tamnu i ledenu noć odjeknula je strašna eksplozija. Prišli smo mjestu gdje se most nalazio. Željezna konstrukcija, kao makazama isječena, ležala je iskomadana u provaliji. Živko Papo sa grupom минера stoji. Ponosno posmatraju rezultate svoje spretnosti za ove poslove. Desno i lijevo od nas čuju se borbe ostalih naših četa.

Od 2. do 8. januara. Mudrike. Vratili smo se u selo Mudrike gdje smo odranije bili smješteni. Bataljonski kuriri Alija Kreso i Hilmija Čišić prenosili su naređenje i saobraćali između četa. Čim bi se jedan od njih pojavio na vratima, borci bi počeli da pritežu obuću i da se spremaju. Znali su da donose naređenje za borbu.

Između 2/3. januara, zajedno sa ostalim bataljonima naše brigade, oslobodili smo Turbe kod Travnika. Naš bataljon je prethodno likvidirao neprijateljsku posadu u Karauli. Brzo smo potisnuti iz Turbeta te smo ga noću 5/6. januara po drugi put napadali i oslobodili. I ovog puta naš bataljon napadao je preko Karaule. Sa nama je i komesar brigade Čedo Kapor. Svaki borac u bataljonu ga je posebno volio i poštovao, kao starog komunista, ratnika i španskog borca. Zastali smo u kasabi Ka-

* U toku bitke na Neretvi zapisivao sam neke važnije događaje koje sam doživljavao, kao i jedinice sa kojima sam se kretao. Te bilješke kasnije sam sredio i sada mi se pružila prilika da ih objavim.

raule do ugovorenog znaka za napad. Prva četa sa smjestila u nekadašnju kafanu. Sa nama je i komesar brigade. Borci ga ogradili sa svih strana. Drago nam što je među nama i svi hoćemo da s njim razgovaramo. Vidim da je i njega oduševila naša četa. Imamo ih dosta uvijek spremnih za šalu i pjesmu, Hilmo Hakalo prednjači u tome. Vanredno lijepo pjevaju Sma-jo Jugo i Juso Jerković. Juso nam je otpjevao svoju omiljenu pjesmu »Na majčinom grobu«. Vladala je grobna tišina. Juso nema više od 15 godina. Surovi uslovi života su ga učinili sasvim fizički slabim. Svi smo nastojali da ga poštujemo od n-pora koliko god je to moguće. Ovo nekoliko trenutaka pred borbu proveli smo kao na najuspješnijoj priredbi. Tako raspoloženi i razdragani, sa komesarom brigade, krenuli smo na Turbe i oslobodili ga.

Između 7. i 8. januara napadali smo neprijatelja u željezničkim stanicama Komaru i Golešu. Rušili smo prugu. Kiša sa snijegom je padala i ledila do kosti. Sjutradan (8. januara) vodili smo tešku borbu sa jačim ustaškim snagama kod sela Varošluka. U toj borbi pogibe nam skojevac Milan Ivanišević Mića. Pao je pokošen rafalom iz ustaškog mitraljeza. Bolničarka Ešrefa Bilić odmah je dotrčala da mu pruži pomoć. Nije uspjela. Rafal je bio smrtonosan. Sahrani smo ga u najvećem okršaju sa ustašama. Dosta drugova smo sahranili, ali ova sahrana je najtužnija, najdirljivija, najbolnija. Sahrani je prisustvovao i njegov stariji brat Vojo i sestra Radojka — Raca. Njih troje, dva brata i sestra, herojski su se borili u sastavu našeg bataljona od 1941. godine. Svi su komunisti i mnogo omiljeni u bataljonu. Tužan i dirljiv bio je oproštaj brata i sestre sa mlađim bratom. Sestrina tuga je izazvala suze u očima svih prisutnih.

Od 8. do 14. januara. Bihać. Odbili smo ustaše i pošto smo sahranili Miću, naveče smo u štab brigade koji se nalazio u selu Melići pozvani: Enver Cemalović, Mato Markotić, Hasan Bubić i ja, a iz ostalih bataljona Živko Jošilo, Vlado i Tomo Vujović i Danilo Salatić. Komandant brigade Vlado Šegrt saopštio nam je da smo određeni za oficirsku školu pri Vrhovnom štabu u Bihaću — Hasan, Danilo i ja u vojnu, a Enver, Živko, Mato, Vlado i Tomo u političku. Putovali smo punih 6 dana, po najvećoj mećavi i snijegu. Umorni i isprehladivani, napokon stigismo u Bihać. Grad nam djeluje velegradski, u kome naša vlast bes-prijekorno funkcioniše. Život normalan. Svečan izgled gradu

posebno daje prisustvo našeg najvišeg vojnog i političkog rukovodstva. U Bihaću je i drug Tito.

15. januar. Bihać. Počela nastava. Prvi čas više vojne Narodnooslobodilačke škole u Bihaću. Svaki dan po deset časova nastave, i sedam sati učenja u kružoku. Škola je u zgradi kod mosta, na desnoj obali Une. Komandant Vojne škole je Savo Orović, član Vrhovnog štaba, a upravnik Političke škole Krsto Popivoda. Među slušaocima ima Srbijanaca, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Dalmatinaca, Bosanaca i Hercegovaca. Upoznao sam mnoge drugove iz raznih krajeva naše zemlje, među njima Ranka Sipku, Miodraga Milovanovića Luneta, Stevu Opsenicu i druge.

20. januar. Bihać. Otpočela neprijateljska ofanziva. Učimo dan i noć. Naporno je, ali se nastava mora ubrzati zbog predstojećih borbi koje se vode na domaku Bihaća. Prorađujemo najneophodnije gradivo iz taktike: procjena situacije, donošenje odluke i izdavanje naređenja. Taktičke zadatke radimo u ulozi komandanta brigade. Pretpostavke u zadacima su stvarnost. Po pretpostavkama u našim taktičkim zadacima, neprijatelj upravo i nastupa prema našoj slobodnoj teritoriji. Saznali smo da je otpočeo do sada svoju najveću ofanzivu. Misli nas opkoliti i uništiti. Koncentrisao je velike snage u Karlovcu, Gospiću, Kninu, Imotskom. Mostaru, Prozoru, Konjicu, Sarajevu, Travniku, Banjaluci. Iz tih garnizona počeo je stezati обруč oko naše slobodne teritorije, Bosanske krajine.

25. januar. Bihać. Zbog ofanzive prekinuta nastava u školi. Već pet dana do nas dopire kanonada. Još je daleko, tamo na desnoj strani Une. Kasnije se sve jasnije čula neprijateljska artiljerija i avijacija. Već čujemo i štekatanje mitraljeza. Neprijatelj se primiče Bihaću. Jasno čujemo i plotune pušaka. To nam ne da učiti. Rado bismo išli u svoje jedinice, da se i mi tučemo sa neprijateljem. Prvi ranjenici već pristižu u Bihać.

Komandant škole Savo Orović saopštio nam je da se nastava u školi prekida do daljnjeg i da svi treba da idemo u svoje jedinice. Kad se ukažu bolji uslovi, škola će nastaviti rad. Niko ne zna kad će ti uslovi biti povoljni. Čekamo obavještenje gdje nam se nalaze jedinice, kako bismo mogli krenuti.

26. januar. Bihać. Neprijateljski avion mitraljirao grad. Čitav dan je jedan »dvokrilac« nadlijetao grad, izviđao i mitraljirao. Nije nanio nikakve štete, ali pretpostavljamo da uzalud ne izviđa.

27. januar. Bihać. Nijemci bombardovali Bihać sa 13 aviona. Vjerovatno su znali da se tu nalazi najviše rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, pa su odlučili da grad sravne sa zemljom. Izjutra je dugo nad gradom kružio jedan izviđački avion i mitraljirao ga. Zatim se čula velika huka bombardera. Njih dvanaest. Jednom su ga okružili, a onda se jedan za drugim obrušavali uz divljačko zavijanje sirena. Čitav dan su se smjenjivale eskadrile. Za to vrijeme narod se iz grada razbježio po periferiji, u obližnje šume i voćnjake. Gledam žene i djecu kako uskaču u kanal za navodnjavanje koji je pun vode. Po vrhu se uhvatio led. U takvim kanalima žene i djeca ostaju satima. Samo im glava viri iz razmrznute vode.

Prvi nalet aviona nanio je teška razaranja i dosta žrtava. I naša škola je razrušena. Tri druga su ranjena ... Mi smo se sklonili u bašče na desnoj obali Une. Jedna teška bomba je neposredno uz nas napravila ogromni krater u koji smo mi uskočili, nadajući se da druga neće pogoditi isti cilj. Kada bi se bombarderi spustili nisko, gađali smo ih iz pušaka. To je bilo više iz mržnje nego zbog eventualnog uspjeha. Težak prizor. Cio grad je u dimu. Svud unaokolo jauk i plač žena i djece. Nije im se moglo pomoći. Svak je želio da se što prije smrkne. Bombardovanje je prestalo tek predveče i tada se narod počeo vraćati svojim ruševinama. Užurbano se vrše pripreme za evakuaciju iz grada. Mineri postavljaju eksploziv pod most na Uni u gradu i očekuju naređenje kada će ga dići u vazduh. Već se jasno čuje ogorčena borba nedaleko od grada na lijevoj strani Une. Naše patrole kontrolišu grad. U komandu mjesta se privode pojedini saradnici okupatora, među kojima je i jedan ustaški oficir. Krio se u oslobođenom Bihaću i o svemu slao izvještaje okupatoru. Naše jedinice u kolonama prelaze preko mosta na Uni, sa lijeve strane na desnu. Kreću se u pravcu Ripča i Bosanskog Petrovca gdje zauzimaju nove položaje. Imamo i mnogo dobrovoljaca koji su se prijavili u NOV. Stanovništvo iz grada i okolnih sela, sa stokom i prehrambenim artiklima, kreće se u pravcu Bosanskog Petrovca. Čitava sela ostaju pusta. Narod se povlači sa svojom vojskom, a dokle — to

niko ne zna. Pronose se ranjenici. Grad je ostao pust. Još samo preko mosta treba da pređu naše zaštitne jedinice.

28. januar. Vrtoče. Pošli smo iz Bihaća do sela Vrtoče i tu prenoćili. Rano izjutra priključili smo se velikoj koloni naroda koja se kreće u pravcu Bosanskog Petrovca. Hladnoća je velika. Bijeli sniježni pokrivač prekrrio je sve puteve i staze. Kad smo odmakli u pravcu Ripča čuli smo jaku detonaciju. Naši su digli u vazduh most na Uni.

Čim se razdanilo, našu kolonu koja se jasno ocrtavala na snijegu, nadlijetali su avioni. Bacali su bombe i mitraljirali. Strašan prizor. Snijeg na cesti je sav crven od krvi. Jauk na sve strane. Žene i djeca se dozivaju, vrište, bježe, traže pomoć... Ranjenici se previjaju. Svaki nalet aviona ostavi nekoliko žena i djece na cesti u samrtničkom ropcu. To je kolona nemoćnih, nad kojom fašisti pokazuju svoju snagu. Kolona staraca, žena, djece... ima samo pravac kretanja. Povlači se sa svojom vojskom, jer fašisti sve uništavaju na svom putu. Kolona je neorganizovana, nema ljekara, bolničara, lijekova. Prvo selo na našem putu je Vrtoče, preko brda Ripač. Daleko je, a dotle Švabe mogu dosta da iskasape na petrovačkoj cesti. Bacaju bombe, a zatim mitraljiraju oko puta poredli narod, da bi dokrajčili ono što bombama ne unište. Nikakva osuda i kazna neće biti dovoljna za ove zločince.

Gađali smo avione u niskom lijetu iz pušaka, ali bez uspjeha. Pod samim Ripčom vidimo bombarder sručio bombe na kolonu, pa se spustio vrlo nisko i mitraljira. Pred nama opališe dvije puške jednovremeno. Avion zadimi i poče padati. Iz njega iskoči jedan padobranac. Čim dohvati zemlju, iz aviona pokulja plamen, a zatim nastaje eksplozija. Izgorio je zajedno sa posadom. Potrčasmo u pravcu aviona i padobranca. Žene poletješe na padobranca, hoće da ga rastrgaju. Neki to spriječiše. Živ nam je potrebniji. Na drugoj strani svijet se okupio oko dva starca, grle ih i ljube. Čuju se povici: »Alal vam vjera, Hercegovci!« i »Živjeli Hercegovci!«... Dva starca stoje s puškama u ruci, obučeni u hercegovačku nošnju, sa šarenim getama na nogama. Brkovi im od uha do uha. Ponosni su na uspjeh, jer su zasluženo kaznili zlikovce. Kaznili su one koji su do prije jedan minut sijali smrt nemoćnoj koloni. To su Risto Zdralo i Mićko Vuković. Dva prvoborca i ratnici iz prvog svjetskog rata. Dovedoše im i padobranca, a oni ga sprovedoše u Komandu područja koja je takođe u povlačenju.

Pada mrak. Avioni ne dolijeću više. Stigosmo u selo Vrtoče. Narodnooslobodilački odbor smješta izbjeglice po kućama. Tu ćemo i mi prenoćiti.

29. januar. Na maršu. Nastavljamo marš do Bosanskog Petrovca. U grad nismo mogli ući sve dok nije pao mrak, jer su ga avioni čitav dan bombardovali. Snašla ga sudbina Bihaća. U gradu svuda ruševine. Teško je naći krov nad glavom da se malo odmorimo.

30. januar. Drvar. Između 29. i 30. januara tačno u ponoć krećemo preko Oštrelja za Drvar. Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu je naredila da do zore sve izbjeglice pređu brisani prostor od grada preko Kolunića, do šume u Oštrelju. To je naređenje važno i za nas, desetak boraca 10. hercegovačke brigade koji smo bili u školi, a sad smo upućeni u svoju jedinicu. Kako nismo znali gdje nam se nalazi brigada, naređeno nam je da se javimo Komandi mjesta u Drvaru. Priključili smo se koloni naroda, koja je do zore uspjela ući u šumu. Opet isti prizor. Djeca, žene, starci, konji, goveda — sve kreće u istom pravcu. Preko krava i volova prebačeni gunjevi. Vise kotlovi, vreće brašna, jašu djeca... Neki se drže za repove životinja koje ih, iznemogle, vuku za sobom. Kao za inat hladnoća sve jače steže. Sve pomodriilo i poplavilo od studeni. Grozota je gledati bespomoćna bića, a ne moći im ništa pomoći. Najviše bih volio iz ove kolone bježati do prve borbene jedinice. Tući se, a ne gledati ove jade.

Svanulo je i »štuke« opet počele bombardovati i mitraljirati. Stoka se rasplaši i počela juriti na sve strane. Padoše djeca i stvari sa stoke. Vrište žene i djeca. Opet ljudske žrtve, ali mnogo manje nego na petrovačkoj cesti, jer šuma čini zaklon.

Konačno smo se otkačili od kolone izbjeglica. Narodnooslobodilački odbori su narod smjestili po kućama, u sela koja su bila pod našom kontrolom. Nigdje nisam vidio organizovanije naše vlasti. Svak je znao šta treba da radi. Organizovane čete omladine čekale su zadatke.

Mi smo privremeno dodijeljeni Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. Smjestili smo se u zgradu kod mosta. Rečeno nam je da čekamo ...

31. januar. Mliništa. Odmarali smo se u Drvaru, a uveče smo pošli vozom do Mliništa. Saznali smo da nam se brigada nalazi između Gornjeg Vakufa i Prozora. Jedva čekamo da dođemo u svoju jedinicu. Treba da se javimo štabu divizije u Pidrišu.

Od 1. do 7. februara putovali smo od Mliništa do Pidriša gdje smo našli našu brigadu.

7. februar. Pidriš. Bjesni neprijateljska ofanziva. Moja četa nalazi se u selu Seoci više Dobrošina. U ovom selu je i štab bataljona, dok je štab brigade u selu Voljevac. Na tom prostoru — između Raduše i planine Vraniće, oko Gornjeg Vakufa i Prozora, nalazi se čitava naša 3. divizija. Komandant bataljona Miloš Kovačević saopštio je Savi Mičeviću, Maksimu Kojundžiću i meni da štab brigade traži trojicu članova KPJ, rodom sa konjičkog sreza, da se odmah jave štabu brigade. U selu Voljevцу smo od komandanta brigade Vlade Šegrtića dobili pismo koje smo naveče predali štabu divizije. Komandant divizije Pero Četković uruči nam drugo pismo u Pidrišu i saopšti da ga najkasnije sutradan, 8. februara, moramo predati Vrhovnom štabu u Duvnu. Naredi da nam daju tri konja, kako bismo na vrijeme stigli, a zatim nastavi raditi.

8. februar. Duvno. Prije zore krećemo iz Pidriša, preko Vilića gumna, Raduše, Ravna u Duvno. Prati nas jaka mećava, a mi treba da pređemo dug i težak put. Na više mjesta iz dubokog snijega sva trojica izvlačimo jednog po jednog konja. U Duvno stižemo oko tri sata poslije podne. Prateći bataljon Vrhovnog štaba je u jednom dijelu samostana. U drugom dijelu ove zgrade, potpuno odvojeni i neometani, stanuju svećenici i časne sestre. Prijavili smo se komandantu Pratećeg bataljona. Ovdje u Duvnu mećava vitla na sve strane. Oka ne da otvoriti. Pa ipak je sve u pripremanju. Saznajemo da se svakog časa očekuje dolazak druga Tita iz Livna.

Tu su komandant i politički komesar 1. divizije Koča Popović i Filip Kljajić Fića, zatim komandant i komesar 2. divizije Peko Dapčević i Mitar Bakić. Začudi nas kad ugledasmo komandanta i komesara naše 3. divizije Pera Četkovića i Radomira Babića. Sinoć smo se rastali u Pidrišu, a evo ih opet prije nas stigli.

9. februar. Duvno. Čekamo cio 8. februar da nas drug Tito primi. Kažu da je zauzet jer se održava savjetovanje sa štabovima divizije. Tek danas oko podne otvoriše se vrata na Titovoj radnoj prostoriji. Rekoše nam da uđemo. Drug Tito se pozdravi sa svakim pojedinačno, a malo zatim nastavi:

— Drugovi, mi smo vas pozvali kao poznavaoce konjičkog terena, jer nas interesuje to područje.

Redala su se pitanja: kakav je put od Konjica do Boračkog jezera, pa dalje Kula, Čičevo, Bahtijeveca, Ratkamen, Česim — prema Luci i Nevesinju. Zatim, Boračko jezero —* Glavatičevo — Bjelinići, preko Dindola za Kalinovik, Konjic — Džepi — Umoljani. Pratili smo druga Tita na karti, dok je postavljao pitanja i trudili se da mu što detaljnije i konciznije odgovorimo.

Nagnuti nad sekcijom Konjica, trudili smo se da ga što bolje upoznamo sa našim terenom. Sa jedne strane Savo i Maksim, a sa druge ja pritijesnili smo druga Tita uz sto sa kartama. Pažljivo je slušao naše odgovore, a kada se upoznao sa putevima i zemljištem, interesovao se za stanovištvo. Interesovalo ga je svako selo u konjičkom srezu, a naročito sela od Konjica do Nevesinja i Kalinovika. Raspitivao se za sela u dolini Neretve i s jedne i s druge strane do Uloga. Ko živi u selima: Srbi, Hrvati ili muslimani? Kakvo je bilo raspoloženje stanovništva za vrijeme dizanja narodnog ustanka, kao i juna 1942. godine kada je uslijedila izdaja četnika. Interesovalo ga je sve... Kada se interesovao za stazu sa Ljubine preko sela Bijele, rekoh mu da mi je to rodno mjesto. Tito primjeti:

— Vaš Konjički odred u proljeće 1942. godine tamo se loše proveo. Kako će nas sada primiti tvoja Bijela.

Između ostalog rekoh mu da u Bijeloj ima dobrih i poštenih ljudi. Primijetio sam da mu se ovaj odgovor svideo, pa dodade:

— To je bila trenutna kriza i vaša i njihova, oni su zavedeni, treba ljudima objasniti, ne treba nikada gubiti vjeru u svoj narod.

Razgovor sa drugom Titom trajao je jedan sat, a onda nam reče da možemo poći u svoje jedinice uz upozorenje da o ovom nikome ništa ne kazujemo. Stali smo i pozdravili vrhovnog komandanta sa obećanjem da to niko neće saznati.

11. februar. Seoci. Putovali smo cio 10. februar. Opet sam u svojoj četi nakon više od mjesec dana. To je u ratu dug

period. Drugovi su mi pričali o novostima za vrijeme moje odsutnosti, o borbama koje je vodila četa. Najviše me oduševila borba naše brigade na Žepču 17. januara, kao i postignuti uspjesi, a posebno uspjeh našeg bataljona, kad je za podvig pohvaljen od Vrhovnog štaba i druga Tita. Svi su se drugovi obukli u nova odijela koja su zaplijenili u Žepču. Hamid Dr-ljević mi je poklonio nov predratni vojnički šinjel. Ja sam imao vrlo slab — ustaško-željezničke bojne.

Desile su se i neke promjene u četi. Mato Marković je prekomandovan u 5. bataljon, a za zamjenika političkog komesara naše čete postavljen je Safet Džinović. Naveče smo otišli na priredbu u selo Dobrošin. Priredbu je pripremio agit-prop naše brigade.

12. februar. Seoci. Parili odjeću. Sašio čakšire i bluzu.

Naš bataljon je bio u velikim vojnim i političkim pripremama. Sve je bilo u aktivnim pripremama za velike borbe koje su predstojale. Safet Džinović mi je sašio čakšire i bluzu. U selu se našla i šivaća mašina. Safet je inače krojač po zanimanju.

13. februar. Seoci. Sastanak partijske jedinice, a zatim, sastanak vodnika i desetara, na kome smo diskutovali o:

- a) taktici
- b) službi veze
- c) raznom.

Održan sastanak komande četa sa štabom bataljona.

Pokreti naših snaga i sve pripreme govore o tome da je pitanje dana kada ćemo udariti na italijansku diviziju »Murde« u Prozoru. Pa ipak, borci zbog discipline, ne govore o tome. Ne govore da ne bi neprijatelj na neki način saznao o našim namjerama.

I današnji dan je protekao u živoj aktivnosti u četi. Čitav dan su održavani vojni i politički sastanci, a naveče sastanak komanda četa sa štabom bataljona. Komandant Miloš Kovačević i politički komesar Enver Čemalović saopštili su nam osnovni zadatak napada na Prozor, ali nisu rekli čas napada. U tom pravcu treba vršiti sve pripreme, jer se očekuje žilav otpor Italijana. Borci su dobro znali da su Italijani majstori za utvrđenja. Oni su se više uzdali u betonske bunkere nego u svoju borbenost. Mi smo se morali suprotstaviti nji-

hovoj taktici u odbrani pa smo postali pravi majstori u likvidiranju posade u bunkerima — bombama.

14. februar. Makljen. Na izviđanju Prozora: štab brigade, svi štabovi bataljona, sve komande četa i svi vodnici brigade. Rano izjutra rukovodstvo 10. hercegovačke brigade, od komandanta i komesara brigade do vodnika, izašlo je na kote 1318 i 869 na Makljenu radi izviđanja Prozora. Sa ovih kota Prozor se vidio kao na dlanu. Vidjeli su se i bunker i čitav sistem italijanske odbrane Prozora. Vlado Šegrt saopštio je cilj izviđanja. Napomenuo je da naša 3. divizija ima zadatak da likvidira italijanske snage u Prozoru i nastavi napredovanje ka Neretvi. Saopštio je i zadatak brigade u ovoj akciji. Naš pravac napada glavnim snagama brigade je od Makljena prema Prozoru. Desno od nas će se nalaziti 5. crnogorska. Čedo Kapor je objasnio važnost ove akcije. Pored ostalog, rekao je da nas čekaju naši krajevi u kojima smo podigli narodni ustanak. Tamo narod podnosi neopisivi teror četničkih i ustaških koljača. Čekaju nas naši drugovi, rodoljubi, majke, sestre. Čeka nas čitav naš narod. Očita radost kod svih prisutnih.

Rade Hamović istakao je zadatak svakog bataljona pojedinačno. Svi su se pretvorili u uši i svaki je zapisivao u bilježnicu svoje zadatke.

14. februar. Seoci. Sastanak komanda četa sa štabom bataljona. Detaljno precizirani zadaci svake čete i pravac napada na Prozor.

15. februar. Položaj. Odredio bombaše i dao im uput za napad na bunkere. Održana četna konferencija. Govorio o držanju situacije u rukama, o pažljivom i organizovanom nastupanju u borbi. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Vojnopolitička situacija
2. Razno

Naveče napali Italijane u Prozoru. Borba trajala čitavu noć. Bombaši su snabdjeveni kliještima, sjekiricama i asovima. Mitraljesci su pripremili puškomitraljeze i napunili okvire i redenike. Svaki borac je prekontrolisao oružje i bombe. Čekamo čas napada. Naveče je naš bataljon izvršio pokret iz sela Seoci preko Voljevca i sela Mejnika do iznad Prozora. Kiša je sa snijegom padala pa je probijala do kosti. Oko pola

devet naveče stigli smo na polazne položaje, odakle treba tako reći krenuti na juriš. Svud naokolo, pa i u samom Prozoru, tišina. Samo po neki rafal saspe iz bunkera, ali bez cilja. To Italijani razbijaju strah. Ostalo je još pola sata do početka dejstva naših haubica sa Makljena. Najprije će tući utvrđenja, a čim prenesu vatru na sam Prozor, na ugovoreni znak, jedna bijela i jedna zelena raketa treba da krenu bombaške grupe. Svaka na svoj objekt.

Ovo pola sata je vječnost. Borci tapkaju od nervoze i čekaju naređenje za napad. Tačno u 20.45¹ sati naša artiljerija sa Makljena objavi da je počela borba za uništenje neprijatelja u Prozoru. Preko naših glava proparaše nebo jedna, dvije, tri. .. sedam topovskih granata. A onda, eksplozija jedna za drugom pred nama kod Prozora. Naša artiljerija tuče italijansku na Musali. Neprekidno iznad naših glava zvižde granate i gruvaju po Prozoru. Javi se italijanska artiljerija. Sve se to slilo u strašnu huku. Čim granate počеше padati u sam centar Prozora zablještaše ugovorene rakete. Bombaške grupe krenuše na bunkere, a bataljon u borbenom rasporedu ka italijanskim utvrđenjima. Borba na sve strane.

Na sektoru 10. i 5. crnogorske brigade grmi od obostrane puščane i mitraljeske vatre, ali se situacija ne mijenja. Kuriri prenose vijesti sa položaja. Čujem da su Dalmatinci uništili sve bunkere na svom putu i došli do prvih kuća u Prozoru. To nas ohrabruje, ali nas je pomalo i stid. Ne mrdamo s mjesta. Pod našom zaštitom povlače se u streljački stroj i bombaši. Neki drugovi su ostali da vise na bodljikavoj žici pred bunkerom, pokošeni mitraljezom. Nose ranjenog Mehu Trbonju. Kiša sa snijegom neprestano pada. Bliži se zora. Svjesni smo da se po danu ovdje pred cijevima italijanskih oružja iz utvrđenja ne može ostate. Ili moramo ići u Prozor ili se povući. Borci vole i ulične borbe nego bespomoćno po danu ostate pred bunkerima. Nelagodna situacija. Niko od boraca nije posumnjao u to da ćemo noćas osloboditi Prozor.

16. februar. Položaj. Pred zoru dođe kurir štaba bataljona sa naređenjem da se sa četom povučemo na polazne položaje. Svud jenjava borba. Očito je naređeno da čitava divizija obustavi napad i da se povuče na polazne položaje. Borba za Prozor produžila se čitave noći. Saznali smo da su se Dalmatinci teška srca povukli, jer su već bili sve porušili na svom putu. Smjestili smo se po raštrkanim kućama van dometa talijan-

skih mitraljeza. Po danu smo gledali svoje poginule drugove kako vise preko žice pred bunkerima. Osjećali smo neodoljivu želju da oslobodimo njihova mrtva tijela.

Ranjenici su odmah upućeni u brigadnu bolnicu. Pored zagrijanih zemljanih peći pospali smo onako u mokrim odijelima.

Oko 10 sati naveče bataljonski kurir hitno pozva komande četa u štab bataljona. Komandant Miloš je kratko izdao borbenu zapovijest. Drug Tito je naredio da Prozor noćas mora biti oslobođen. Naš bataljon treba odmah da krene na Prozor. Treba koristiti jaku pomrčinu i zaštitu naše artiljerije koja će odmah početi tući. Čim prestane, čitav bataljon treba da uđe u Prozor po mogućnosti bez borbe, puzeći i koristeći međuprostore talijanske odbrane. Iznutra započeti borbu. Odmah zapaliti neki objekt u gradu. To će isto učiniti i Crnogorci sa jednim svojim bataljonom. Za prethodnicu bataljona određuje se 1. četa. Sa njom će se kretati štab bataljona, a zatim 2. i 3. četa i mitraljeski vod. Intendantura bataljona će čekati u selu. Raspored naših snaga u napadu kao i prethodne noći. Desno od nas će napadati 5. crnogorska brigada, a lijevo 2. bataljon naše brigade. Komandant je dao znake raspoznavanja i odsječno vojnički rekao: »Na izvršenje«.

Potrčali smo svi u svoje čete i saopštili naš zadatak i naređenje druga Tita. Jasno je bilo da Prozor noćas mora pasti. To je naredio vrhovni komandant. Povlačenja više nema. Za nekoliko minuta bataljon je krenuo u borbu. Prva četa je pošla kao prethodnica bataljona. U prethodnicu 1. četi odredili smo 1. vod sa vodnikom Halilom Kapetanovićem.

Kao za inat noćas pada susnježica, jača nego sinoć. Borci se kližu, padaju, ali sve u najvećoj tišini. Bataljon se žuri, svaka minuta je dragocjena i presudna. Pretrčavamo brisani prostor da nas rakete ne osvijetle. Da nam je samo dočepati se jaruge.

Čitav batalion je ušao u jarugu kroz koju teče potok od Makljena i protiče posred Prozora. Bataljon je išao na koljenima i rukama niz potok, a često je puzao u vodi. Naše haubice počele tući centar Prozora. Granate eksplodiraju u centru kod talijanske komande. Talijani tuku iz svih svojih oružja na sve strane. Pomrčina je takva da se ni prst pred okom ne vidi. Tu pomrčinu je ispreplela mreža na hiljade i hiljade svijetlećih zrna unakrst u svim pravcima. Puščana, mitraljeska, minobacačka i topovska vatra iz desetine cijevi pretvorile se u

jednu buktinju pa izgleda da sve gori. Sve to dopunjuju rakete koje Talijani bacaju na sve strane ispred svojih utvrđenja, pa se ponekad vidi kao usrijed bijela dana. Ali mi smo izmakli ispod osvjetljavajućih raketa. Nalazimo se tamo gdje nam se ne nadaju. Na vrh Prozora, na samom ulazu u prve kuće, i s obje strane potoka nalazi se po jedan bunker. Sa naše lijeve strane bunker je od nas udaljen svega 8—10 metara. Vrlo dobro vidimo puškarnice i cijevi mitraljeza i pušaka. Plamen iz cijevi osvjetljava čitav bunker, pa liči na zapaljeni plast sijena. U dva-tri skoka možemo uništiti posadu u bunkeru, ali bataljon ima važniji zadatak. Na desnoj strani potoka je isti takav bunker, samo je udaljen od nas oko 20 metara. I iz njega sipa vatru, ali preko nas po kosama iznad Prozora. Na svakom uzvišenju svud oko grada gusto načičkani betonski bunker, a ispred njih bodljikava žica. Talijani su organizovali odbranu po svim vojnim teorijama ratovanja. Ali nisu računali na napadača sa izuzetnim borbenim moralom i sa posebnom drskošću u borbi.

Talijani nisu bili sigurni samo u bunkere i bodljikavu žicu, već su postavljali »alarmnu žicu«. Oko bunkera i bodljikave žice postavljali su običnu žicu podignutu od zemlje do sred noge, a na nju vezali prazne konzerve. Najmanji dodir sa žicom izazvao bi zveket kutija od konzervi kao zvona na stadi. Na to smo navikli u borbi sa Talijanima, pa smo bili oprezniji. Kad je prethodnica dopuzala niz potok u visinu bunkera između kojih je trebalo da prođe bataljon, napipala je takvu jednu »alarmnu žicu«. Fatalno bi bilo zadržati ovom žicom, jer bi iz oba bunkera vatra bila sručena na bataljon. Od prvog do posljednjeg borca u bataljonu svi su prekoračili ovu žicu u potoku, a da je niko nije taknuo. Jedan drugome je predavao na uho kod prelaza samo jednu riječ »žica«.

Na ulazu u Prozor preko potoka se nalazi most kojim ide cesta Gornji Vakuf — Prozor. Talijani su nagurali pod most mnogo trnja pa ga povezali žicom. Kako je potok nanosio zemlju, i lišće se zaustavljalo pred trnjem pa se voda »zabentila«. Preko mosta se nije moglo prijeći jer bi nas Talijani primijetili. Trebalo je da bataljon kako god zna prođe ispod mosta. Naređeno je provlačenje kroz vodu i trnje. Kroz mali otvor, koliko se može samo čovjek provući, provukao se čitav bataljon. Prvima je bilo najteže. Debele duge bodlje izranjavile su ih po licu i rukama. Mene je nešto zasjeklo preko nosa da me je krv oblila (tu ogrebotinu sam nosio kroz svu petu ne-

prijateljsku ofanzivu). Bataljon je savladao sve prepreke i našao se u gradu. Jednu veliku baraku punu drva odmah smo zapalili. Plamen se naglo širio, ali je nama to izgledalo sporo, jer smo time htjeli javiti štabu brigade i ostalim bataljonima da smo prvi ušli u grad. Htjeli smo i Crnogorcima i Dalmatincima dati do znanja da su Hercegovci već u gradu. Međutim, ni oni nisu izostali. Ugledali smo i na dnu grada još dvije vatre koje su se rasplamsavale. Naša se već pretvorila u požar.

Dok su tri druga koji su unaprijed određeni, potpaljivali baraku, bataljon je zauzeo tri zgrade. U neposrednoj blizini ugledali smo jednu stražaru među zidovima i grupu Talijana oko nje. Čuvali su svoju komandu. Prozori su bili zastrti, a svijetlo se ipak primjećivalo. Čim smo upali u grad, prvi naši rafali upućeni su na stražu kroz prozore komande. Čitava grupa oko stražare začas je pobijena. Ostale naše čete usmijerile su puščanu i mitraljesku vatru na Musalu, odakle je tukla talijanska artiljerija. Naša vatra ih je tukla iz neposredne blizine i to s leđa. Desno od nas, sa sjeverne strane, dva crnogorska bataljona vodila su borbu nedaleko od nas. Rasplamsale vatre i ulične borbe u Prozoru bile su signal ostalim bataljonima naše divizije da krenu na opšti juriš.

17. februar. Prozor — Duge. Oko jedan sat poslije ponoći dvije brigade 3. divizije izvršile su juriš na talijansku diviziju »Murde« u Prozoru. Odbrana grada počela se raspadati. Sa položaja su Talijani bježali u grupama u grad, a naša tri bataljona su već držala grad u svojim rukama i dočekivala ih. Jedna grupa Talijana iz ona dva bunkera između kojih smo se maloprije provukli trči cestom niz Prozor. Ima ih oko 50 vojnika i oficira. Trče pravo ispred zgrade u kojoj se utvrdila 1. četa. Potjerao ih 2. bataljon naše brigade. Sačekasmo da dođu na najbliže odstojanje ispod prozora, a onda ih pokosismo iz puškomitraljeza i pušaka. Panika je najveći neprijatelj vojske. Jedni ffinu ispred zgrade na gomile, a drugi srljaju na istu gomilu i pokošeni padaju. A što je još interesantnije, jedni bježe cestom niz grad, a drugi cestom uz grad, pa se sudaraju ispred naših cijevi i padaju kao snoplje. Sa juga ih nagone Dalmatinci, sa sjevera Crnogorci, a sa istoka Hercegovci. Artiljerija im je potpuno umukla, a spoljna odbrana se raspala. Još daju otpor iz srednjovjekovne kule koja dominira Prozorom i iz jednog bunkera. Naši su ova dva uporišta blokirali i nastavili sa uništavanjem neprijatelja. Sada je dva

sata poslije ponoći. Prozor je uglavnom oslobođen i neprijatelj pobijeđen. Čekamo da što prije svane, pa da likvidiramo i ova dva uporišta i vidimo rezultate naše pobjede.

U zoru 17. februara 10. hercegovačka i 5. crnogorska brigada dovukoše topove u neposrednu blizinu kule iz koje Talijani pružaju otpor. Nekoliko direktnih pogodaka i Talijani pobjegoše iz kule. Njih oko pedesetak pokušalo je da se nekud probije. Začas su pobijeni. To je bilo posljednje neprijateljsko uporište u Prozoru. U čitavom toku borbe, od jedan sat kad smo upali u grad do ujutro sve Talijane koji su se predali razoružali smo, smjestili u jednu veliku kuću i postavili stražu.

Čitava glavna ulica zakrčena leševima okupatorskih vojnika i oficira. Pretražili smo sve kuće, podrume i jaruge, kupili skrivene Talijane i sve zarobljene predali štabu brigade. Zaplijenjeni su čitavi magacini oružja, municije, hrane i odjeće. Naša četa se kompletno obukla u talijansku uniformu — od veša do šinjela. Jedino smo ostavili svoje titovke. Enes Orman i Hilmo Hakalo su čak stavili i talijanske kape, samo su na njih stavili petokrake. Naoružali smo se do zuba. Svaka desetina probrala je po jedan puškomitraljez i uzela dovoljno municije i bombi.

Komandant brigade Šegrt izdao je kratko naređenje bataljonima da progone neprijatelja u pravcu Rame.

Kad smo upali u Prozor i povelili ulične borbe i kad se odbrana počela raspadati, 25 motornih vozila-kamiona i tenkova, prepunih talijanskih vojnika i oficira, probilo se iz naše blokade cestom ka Rami. Nismo ih mnogo ni sprečavali, jer smo znali da će naletjeti na našu zasjedu kod Marine pećine. Dok smo vodili borbu na Prozoru, zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović postavio je zasjedu sa dva bataljona — 1. i 4. kod Marine pećine sa zadatkom da spriječi pristizanje pomoći neprijatelju u Prozor od Konjica i Jablanice, kao i bježanje iz Prozora. Znali smo da nijedan živ fašista neće izaći iz doline Rame.

Drugi bataljon naše brigade prati u stopu talijansku motorizovanu kolonu cestom prema Rami, ne skidajući joj se sa leđa, dok je naš bataljon dobio zadatak da preko sela Luga i Duga do Črne ćuprije progoni neprijateljeve vojnike koji su uspješni da se provuku iz blokade, a zatim da se povrati u selo Duge na odmor preko noći. Dat nam je kraći odmor, jer smo izvršili vrlo težak zadatak.

U Dugama smo očistili oružje. Komanda čete je kratko analizirala rezultat borbe na Prozor. Svaki borac se odlikovao posebnom disciplinom i hrabrošću. Poginuo je jedan od najhrabrijih puškomitraljezaca Omer Maksumić Tarzan, a jedan je ranjen. Samo naša 1. četa, u borbi na Prozoru i gonjenju neprijatelja preko Luga, Duga do Crne ćuprije ubila je 250 talijanskih vojnika i oficira. To su nam omogućile druge naše čete i bataljoni koji su ih nagonili na naše cijevi.

U Dugama se smjestio i štab naše brigade. Zarobljenih Talijana ima oko 200. Jedan Talijan, star oko 30 godina, u čistoj vojničkoj uniformi, očito se vidi da se nije borio niti kisnuo na susnježici, traži da razgovara sa rukovodiocima brigade. Sproveden je u štab brigade. Nakon sat vremena ponovo dođe u grupu zarobljenika ispod ruke sa komesarom Čedom Kaporom. Razgovaraju na stranom jeziku i smiju se. Čedo nam je objasnio da je ovaj Talijan doktor i da je član Komunističke partije Italije. Doktor izdvoji iz grupe još pet zarobljenika, dozivajući ih po imenu, i za njih napomenu da su članovi KP Italije.

Naš komesar je sa svima razgovorao prijateljski, a oni su se utrkiivali da mu dokažu da su komunisti. Čedo je kao španski borac, odmah našao rječnik za ove ljude koje je talijanski fašizam mobilisao u porobljivačku armiju. Skupa sa komesarom otišli su u štab brigade. (18. februara naveče doktor je odnio ultimatum štaba brigade talijanskoj posadi u Rami da se preda bez borbe ili će biti uništena. Odande je došao sa negativnim odgovorom. Rukovodilac odbrane Rame, sigurno fanatizovani fašista, odbio je da se preda. Čudno je kako su pustili doktora da se vrati nama. Borcima ga je bilo žao kad je polazio u Ramu, jer su mislili da će ga ubiti fašisti. 22. februara opet je poslat u Konjic — opet sa ultimatumom za predaju. Više ne znam za njegovu sudbinu. Vjerovatno da su ga fašisti ubili.)

Među zarobljenicima ima i vrlo mladih ljudi. Izgledaju kao djeca. Zabrinuti su. Stalno ponavljaju: »Mama mia«. Naš stav prema njima ih je otkravio. Ne gledaju nas više onako sumnjičavo. Naši intendanti i ekonomski dijele im hranu za večeru kao i nama. Jedna grupa poče i da pjeva: »Avanti po-polo ...«

Rano izjutra svi zarobljenici su raspoređeni kod bolnica i intendantura. Jedni su prihvatili nosila pod našim ranjenicima, a drugi su bili konjovoci.

18. februar. Slatina. Rano izjutra pokret do Slatine. Uveče na izviđanje Rame.

U kanjonu Rame do Marine pećine naišli smo na isti prizor kakav smo ostavili u Prozoru.

Prvi bataljon je napravio pravi lom. 25 motornih vozila prepunih Talijana upalo je u raspored bataljona. Od njih se šest tenkova probilo do Rame i produžilo život za dva dana. Devetnaest vozila, među kojima i pet tenkova, zaplijenio je 1. bataljon. Dva velika kamiona izvrnuta u rijeku. U njima podavljeni Talijani. Dok su još bili u pokretu, mitraljezi su ih iz neposredne blizine pokosili kroz krov od cerade. Skrenuli su sa ceste pravo u Ramu. Neki su poskakali iz kamiona, ali nijedan nije uspio živ izmaći. Ostali su na cesti pokošeni. Jedan Talijan visi o račvi na drvetu pod cestom. Mnogi su u vodi zakačeni za kamen ili neko drvo. Jednom se zakačio šinjel pa mu ga voda svukla do ramena, a on se njoha. Drugom se zaglavila noga između kamenja, pa mu ostali dio tijela voda zanosi. Neki se presavili preko kamena i tako napravili ravnotežu pa ih voda zapljuskuje. Jedan oficir sjedi prislonjen uz kolobran. Mrtav je. Previjena mu glava. Zavoj je krvav. Očito je ranjen na Prozoru, jer ga tu nije imao ko previjati niti je za to bilo vremena. Cestom se zaista nije moglo proći. Svugdje zakrčena od neprijateljskih leševa, kamiona, tenkova i čitave gomile raznog oružja. Običi se nije imalo kud. Komandant 1. bataljona Milenko Okiljević i njegov zamjenik Milan Kukić postavili su zasjedu na takvom mjestu u kanjonu Rame — više Marine pećine — da se nije moglo nikud skrenuti sa ceste.

Lijevo je hučna i brza Rama i to odmah do ceste, a desno se okomito uzdižu neprohodne stijene. U ovaj klanac 1. bataljon je ušao i postavio zasjedu računajući na sigurnu pobjedu, jer se odavde ni sam nije mogao povući.

Morali smo raskrčiti prolaz cestom da bi mogao proći naš bataljon. Na cesti i u Rami je ostalo preko dvije stotine okupatorskih leševa.

Naš bataljon je produžio u Slatinu. Naveče smo izašli na jednu uzvišicu radi izviđanja Rame.

19. februar. Slatina. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Podnošenje izvještaja;

2. Akcija na Prozor;

3. Razno.

Na partijskom sastanku se najoštrije kritikovao i najmanji propust u akciji na Prozoru.

Cim se smrklo 1. četa je pošla na zadatak — postaviti zasjedu kod bivše žandarmerijske kasarne u kojoj se nalazi oko 100 Talijana i onemogućiti im da izbjegnu iz kasarne i uhvate vezu sa posadom u varošici Rami, kad otpočne dejstvo naše artiljerije. Prethodno smo se obezbijedili od neprijatelja iz varošice. Srušili smo drveni most na cesti koja vodi iz Rame u Gračanicu — Prozor. Jedan vod smo tu postavili u zasjedu. Drugi se privukao do kasarne na 100 metara i čitavu noć držao kasarnu na nišanu. Kasarna je prava tvrđava. Sva je od puškarnica kroz koje se može provući samo cijev. Ovdje bombe ne pomažu. Čelični prozori sa rešetkama su onemogućavali svaki naš pokušaj prodora. Vrata su takođe od čelika. Zidovi su debeli jedan metar i to svaki kamen od granita, jer je kamenolom granita baš tu kod kasarne. Jedina joj je bila slaba tačka krov od cigle. Ali kasarna je višespratna pa i sa te strane joj nije prijetila opasnost od naših bombaša.

Rano jutros jedan bataljon naše brigade je napadao varošicu. Nije imao uspjeha, jer je posada iz kasarne jakim dejstvom mitraljeza štitila čitav teren na ušću Rame. Kasarna inače dominira nad ovim kanjonom Rame i Neretve, a odmah ispod nje nalaze se dva mosta preko Neretve — željeznički i cestovni. Niko nije mogao prići mostovima.

Pored ovakve odbrane u Rami, talijanska artiljerija iz Jablanice stalno je tukla oko Rame i ometala naše pripreme za napad. Od topovske granate poginuo je poznati junak i zamjenik komandanta 1. bataljona Milan Kukić.

20. februar. Rama. U zoru smo se povukli sa dva voda pod samu kasarnu i željeznički most. Jedan vod je ostao u zasjedi kod srušenog mostića na cesti pred varošicom, da onemogućiti tenkovima saobraćaj sa kasarnom. Dakle, čitava naša 1. četa se nalazila između kasarne i varošice u Rami. Naši bataljoni čekaju na polaznim položajima. Svanulo je, a naši još ne napadaju. Čeka se likvidacija kasarne. Tenkovi dođu do okuke između varošice i kasarne i sipaju unaokolo vatru. Srećom, mi smo u mrtvom uglu, ali kao u mišolovci. Stab brigade je na brdu više same kasarne sa minobacačkim vodom. Bacači sa brda počeoše tući po kasarni. Prve granate padoše oko kasarne, a

jedna tačno pred nas. Srećom, borci su bili za debelim kamenim zaklonima pa nije bilo žrtava. Donijeli smo odluku da se pomaknemo ispod kasarne za 100 metara uz Ramu — da nas naši ne pobiju. Odavde možemo pobiti posadu kad izađe iz kasarne. Ova korekturna vatra nije dugo trajala. Jedna granata pogodi posred krova i odmah ga stropošta unutra. Na isto mjesto pogodi jedna za drugom pet, šest granata, a na prvom spratu izbi dim. Talijani počеше iskakati iz kasarne i bježati preko željezničkog mosta. Kad su bili u gomili preko mosta osusmo iz pušaka i tri puškomitraljeza. Počеше padati sa mosta u vodu gdje se miješaju Rama i Neretva. Polovicu ih poubijasmo, a polovica je uspjela da pobjegne u varošicu. U isto vrijeme svi bataljoni naše brigade jurnuše na sva neprijateljska uporišta. Ja sa jednim vodom upadoh u kasarnu da je pretražimo. Puna je raznog oružja i municije. Privuče nam pažnju jedan sanduk novih neupotrebljivanih pištolja »bereta«. U sanduku je bilo deset takvih pištolja. Jedan sam uzeo sebi, a ostale podijelio borcima. Dok smo ih dijelili, u kasarnu upade Vlado Šegrt s pištoljem u ruci. Nije znao da smo u kasarni. Kad vidje šta radimo obrati se meni:

— Druže komandire, mi smo regularna armija; zaplijenjeno oružje ne može uzimati svak po svom ćeifu. Dok vi dijelite pištolje Italijani nam bježe. Odmah se javi partijskoj organizaciji da te kazni.

Potom nam naredi da trčimo preko cestovnog mosta na lijevu obalu Neretve i spriječimo Talijane da iz varošice Rame pobjegnu preko Neretve. Na vrijeme smo stigli i raspodijelili se po cesti. Uzeli smo zaklone iza kolobrana. Bataljoni na desnoj strani Neretve jurišaju na varošicu. Sva utvrđenja su likvidirana. Talijani, potisnuti sa svih strana, nagrnuše bježati preko Neretve na lijevu obalu, računajući da tamo nema naših snaga. Zaista, do tada tamo nije bilo naše vojske. Tada Talijani navališe preko vode u gomilama, pravo na našu četvu. Zovemo ih na predaju, a oni iz vode počеше pucati na nas. Izgleda da su se u Rami skupili najortodoksniji fašisti koji su izbjegli iz Prozora pa se ne predaju. Mi ih »pobrasmo« kratkim rafalima iz puškomitraljeza. Sa druge strane Neretve jedna naša jedinica pristiže na obalu, pa ih uzesmo na unakrsnu vatru. Nijedan živ nije izašao iz vode. Njihovi crni leševi kao da napraviše u Rami veliki splav. Konačno je likvidirano i ovo neprijateljsko uporište. Prestade pucnjava. Guje se pjesma na sve strane. To je redovna pojava poslije svake borbe. Iskupljaju se naše jedinice.

Ratni plijen je veliki. Puške, mitraljezi, topovi, tenkovi, kamioni, municija i drugo. Gledam komesara brigade Kapora kako vozi jedan zaplijenjeni tenk cestom iz pravca Gračanice u Ramu. Naš bataljon priprema priredbu za stanovništvo. Priredba je vrlo uspješna. Mostarski bataljon je u svako doba imao na repertoaru spremljen program za priredbu na novooslobođenom terenu, i to prilagođen nacionalnom i socijalnom sastavu stanovništva.

21. februar. Hudusko. Održan partijski sastanak.

Dnevni red:

1. Pojačanje kadrova od istaknutih boraca;
2. Akcija na Rami;
3. Razno.

Partijskom sastanku prisustvovao je komesar bataljona Enver Ćemalović. Poslije analize akcije 1. čete na Rami, zaključeno je da je uspješno izvršila svoj zadatak. Tada sam ja iznio naređenje komandanta brigade Vlade Šegrta da se javim partijskoj organizaciji da me kazni i objasnio o čemu se radi. Partijska organizacija me kaznila ukorom. Složio sam se sa kaznom ali mi je bilo teško.

Čim se završio partijski sastanak došao je kurir po mene i rekao mi da se odmah javim u štab brigade koji se nalazi u jednoj kući više sela Huduskog. Pošao sam. Pod dojmom partijskog sastanka i kazne mislio sam da me zove komandant brigade i da opet treba da polažem račun. U štabu sam našao komandanta i načelnika. Vlado je zaboravio na moj propust. Uopšte ga nije spominjao, već se dobroćudno smijao. Juče, u borbi, bio je oštar kao sablja, a danas — ne može biti bolji. Rade je držao kartu Konjica i počeo sa pitanjima. Koliko ima četnika u selima Bijela, Borci, Glavatičevo; kakva im je organizacija, kakva borbenost, gdje drže straže? I sve drugo što je u vezi sa četnicima. Upoznao sam Radu sa stanjem četnika u Bijeloj, Borcima, Kuli, Čičevu i Glavatičevu, ali sa onim kakvo sam ostavio 15. juna 1942. godine. Kazao sam da sva ova sela mogu imati jednu brigadu jačine 300 četnika. Borbenost im je srednja, a organizacija vrlo slaba. Znam za surevnjivost između tih sela i međusobno utrkivanje iz kog sela će biti starješina. Rekao sam i to da je dovoljan naš jedan bataljon da tu četničku bandu svu razjuri i pobije. Na kraju sam rekao da pretpostavljam da drže stražu na planini Ljubini koja dominira

Konjicom i Bijelom. Ovi podaci o četnicima u konjičkom srezu nisu bili ni slični onima kakve smo odmah sutra izjutra zatekli u Bijeloj. Na osnovu mojih starih podataka donesena je odluka i izdato naređenje našem bataljonu. Rano izjutra upućeni su iz bataljona Savo Mićević i Maksim Kujundžić da se prebace do sela Čelebića, prikupe podatke o četnicima i da nas tu sačekaju. Ali bilo je prekasno. Oni nisu mogli saznati u Čelebićima šta se dešava u Bijeloj i Borcima.

Rade Harnović mi je rekao da će naš bataljon večeras krenuti da razbije četnike na Ljubini i Bijeloj i da izbije na Borke kako bi štitio leđa našim jedinicama koje treba da oslobode Konjic.

Sav sretan sam otrčao u četu. Konačno ću vidjeti svoju kuću i saznati šta mi je s majkom. Jedva čekam da krenemo. Čim je komandant Miloš došao naredio je pripremu za pokret. Naveče je bataljon krenuo na zadatak iz Huduskog pravcem Rama — Ostrožac — Celebići. Tu su nas sačekali Savo i Maksim. Napravili smo mali odmor. Iz Čelebića smo krenuli u Idbar i stigli poslije ponoći.

22. februar. Ljubina. U Idbaru smo probudili našeg odbornika Manojla Jovanovića i njegovog brata Marka. Odmah su pošli sa nama prema Ljubini koja je bila sva u snijegu. Prtine nema, a i ne treba nam, jer je noć jako hladna pa se sve pomrzlo i ne propada se u snijeg. Jedino konji idu teško. Škripa snijega čuje se nadaleko. Čitavu noć se putuje. Od Huduskog i Rame do na vrh Ljubine ima preko 50 kilometara. Borci su umorni i pospani. Padaju i kližu se po snijegu. Penjemo se okomito uz Ljubinu. Poznajem svaku stopu na ovoj planini, pa naša četa ide prva. Na čelu je štab bataljona. Manojlo i Marko su čuli da ima četnika na Ljubini, ali pretpostavljaju da su to mještani iz Bijele. Popeli smo se pod sami vrh Ljubine. Brzo će i zora. Ugledasmo kako svijetle vatre iz koliba. Dat je kratak odmor. Borci odmah polijegaše po snijegu. Komesar i partijski rukovodioci četa hodaju pored kolone i opominju da se ne leži i ne spava. Dok im se govori podignu se na laktove, a čim oni prođu borci opet liježu. Miloš Kovačević pozva komandire četa i dade im raspored nastupanja.

Ovdje se napravila velika greška. Poslat je Manojlo Jovanović da kaže četnicima kako ide velika vojska partizana preko Ljubine, da se predaju ili idu svojim kućama. A ako daju otpor, svi će izginuti. Manojlo je otišao sam pravo u kolibe, a Marko

ostao sa nama. Oduljilo nam se čekati Manojla. Htjedosmo krenuti i bez četničkog odgovora, a Manojlo se skliza do nas, sav zadihan i reče:

— Četnika ima dosta. Među njima ima i Bosanaca. Neće se predavati, već se raspoređuju za borbu.

Krivo nam je što smo pogriješili. Četnici nam se nisu nadali pa su svi spavali kao zaklani. Taman smo ih mi izbudili i najavili da dolazimo. Bataljon se razvio u tri kolone i pošao prema četnicima. Zore još nema. Čim su nas ugledali otvoriše vatru na nas. Poslije talijanskih utvrđenja i naoružanja četnici nam ne predstavljaju nikakvu vojsku. Mislili su da ćemo se s njima prepucavati. Bataljon sav pođe na juriš. Desetak bradonja osta u snijegu. Vidimo po nošnji da su iz okolice Foče. Začas ih raspršismo. Pomjeraju se udesno prema Raptima. Hoće da nas nadvise. Odmorni pa nas dobro zaobilaze. Jedva ih sustižemo. Tako se čitav front pomjerao udesno prema Raptima. To gonjenje po šumi sa četnicima trajalo je do podne. Kad smo ih dotjerali do neprohodnih stijena pobjegli su na Majdane i na brzinu organizovali odbranu, ali samo dok mi nijesmo stigli. Dovoljno je bilo nekoliko rafala pa da se ta njihova odbrana raspadne i oni pobjegnu u Bijelu. Stigli smo do Križa više sela, ali se dalje nije moglo. Dočekala nas je jaka vatra. Gledamo na dogled. U svakom zaseoku zacrnjeli četnici. Od Boraka niz Vrabač i sa Kisera kuljaju nepregledne kolone. Čim pristignu stupaju u borbu. Na pojedinim sektorima jurišaju na nas. Odbijamo ih. Sramota nas je pred tom šarolikom bandom povlačiti se. Ali, malo nas je, a front širok nekoliko kilometara. Lijevo od nas stigao je još jedan naš bataljon. Kod njega je front još širi. Zadatak nam je da razbijemo četnike i izbijemo na Borke. Ali kako? Od Konjica do Rakova Laza u Bijeloj ima nekoliko hiljada četnika. Komandant bataljona Miloš Kovačević šalje 3. četu sasvim desno ispod samog Prenja na Rakov Laz da sa boka udari na četnike. Mještani-četnici pratili su svaki naš pokret i zaposjeli Vreline pod Preniom sa većim četničkim snagama. Teren je pošumljen. 3. četa se u zaobilaženju sudarila sa četnicima. Četa je dočekana jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. Komandir Hasan nije znao za odstupanje. Njega je Partija vaspitavala od 1936. godine da ne odstupa pred neprijateljem. Među prvima je septembra 1941. godine došao na Borke i zbog hrabrosti, ustanici i Partija su ga postavili za komandira čete. To je iskusni vojnik. Na čelu čete krenuo je na juriš. Povala se borba prsa u prsa. Juriš njegove čete

unio je paniku među četnike. Ali oni su bili nadmoćni. Bilo ih je deset na jednoga. Četa je nanijela gubitke četnicima, ali su i oni istrgli iz naših redova jednog hrabrog borca. Komandir 3. čete Hasan Bubić pao je na jednoj ledini u Vrelinama kod Bijele pogođen iz puškomitraljeza. Drugovi nisu stigli da ga sahrane. Morali su se povući pred nadmoćnijim neprijateljem.

Oba bataljona naše brigade vode žestoku borbu. Na jednom sektoru pomlatimo četnike i natjeramo u bjekstvo, a njihova nova jedinica pristigne, stupi u borbu i na istom sektoru potisne nas.

Bliži se mrak, a mi nismo po zadatku izbili na Borke. Za to nemamo ni izgleda sa snagama koje imamo.

Iznenadeni smo situacijom na ovom terenu. Pošli smo na zadatak sa pretpostavkom da ćemo naići na jednu četničku brigadu sastavljenu od mještana u jačini oko 300 četnika, a zatekli smo sasvim drugu situaciju. Mjesto 300 naišli smo na oko 2.500 četnika. Ali nije ni to bilo sve. Četnici su ubrzano vršili pokrete od Nevesinja prema Konjicu i nove kolone stalno su pristizale u Bijelu.

Ove podatke o neprijatelju nismo imali. Slabo smo procijenili situaciju. Do podataka o pokretima četnika i velikoj koncentraciji u Borcima i Bijeloj nije bilo nemoguće doći, jer smo imali komunista, skojevaca i patriota od Konjica do Ratkamina. Nismo se smjeli zadovoljiti podacima starim devet mjeseci, jer se u ratu situacija mijenja tako reći svaki čas.

Brzo će mrak, a mi se ne mičemo. Odbijamo četnike, ali ne možemo naprijed. Sa četom se nalazim na križu više sela. Posmatram svoju kuću u Bijeloj. Da ne puca na sve strane mogao bih dozvati nekoga iz kuće. Trudim se ne bih li ugledao majku, ali od mojih nema nikoga. Čitav dan kuća kao da je pusta. Oko nje se motaju četnici. Očito gospodare kućom. Da li je majka uopšte živa? Stara je. Ima 65 godina. Odavno je bolešljiva. I ovaj rat je skrhao. Imala je tri sina, a sad ne zna ni za jednoga. Oba starija su ustaše odveli još u junu 1941. godine. Jednoga su ubile, a drugi je uspio pobjeći u Srbiju. Da li je živ? Ja sam joj najmlađi. Najduže je bila sa mnom. Otac je umro davno, još kad sam bio dijete, pa je svu nadu polagala u mene. A evo već devet mjeseci ne zna ništa o meni. 15. juna 1942. godine četnici su napali 30 drugova iz ove iste 1. čete i držali blokirane u školi. Tada je 17 drugova poginulo na juriš. Majka je htjela po svaku cijenu ući k meni u školu. Za puščanu i mitraljesku vatru nije uopšte marila. Četnici su

je kundacima odbijali od škole, vrijeđali je i psovali. »Rodila si izroda koji se bori protiv Srba i kralja. Eno ti ga zajedno sa 'tarcima', 'latinima' i 'čifutima'. Donijećemo ti njegovu glavu« — govorili su joj. Ko zna je li mogla i preživjeti sve nedaće koje joj je rat navalio na pogurena leđa. Zar je ovo moje mjesto najnesretnije u zemlji? Iz mjesta gdje sam se rodio i proveo djetinjstvo istjeran sam 1942. godine kuršumima i evo, nakon devet mjeseci, opet dočekan kuršumima. Oba puta od četnika. Tu ima poštenih ljudi. Oni nisu krivi. Rat je to donio. Selo nije krivo što se četnici baš tu koncentrišu.

Dok se smrkne provući ću se sa jednim drugom do kuće da vidim ima li ikog živog. Maksim Kujundžić će poći sa mnom, jer on poznaje Bijelu kao i ja. Nikom ne kazujem namjeru izuzev Maksimu. Ali, trgoh se. To bi bila samovolja. Četa se ne smije ostaviti u ovakvoj situaciji ni za trenutak.

Lijevo od nas na Jakovljevića gaju više zaseoka Krnjića četnici vrše veliki pritisak na naš bataljon koji se tamo nalazi. Desno od nas jedna velika kolona četnika iz Rakova Laza ispod kape Prenja, izbila povrh Izgara i zaobilazi naš bataljon s leđa. Komandant Miloš naređuje da se bataljon rokira ulijevo. Izbacili smo se na Majdane i spustili u čaire više zaseoka Krnjića. Noć se već spustila. Hladna februarska noć poče stezati. Borci ne spavaju već drugu noć. Četnici noćas samo prepucavaju. Mi moramo držati položaj Jakovljevića gaj i štititi leđa našim jedinicama koje vrše pripreme za napad na Konjic. Noćas na Konjic napada 5. crnogorska i dva bataljona naše brigade. Oko devet sati uveče otpočeh naš napad na Konjic. Kao da sve gori. Čitavu noć se vodila žestoka borba. Pred samu zoru naši napadi jenjavaju, a neprijateljska odbrana sve žešće tuče iz svih oružja. Napad nije uspio.

Noć nam izgleda kao godina. Nikada da svane. Po jedna četa je kraće vrijeme na odmoru u Peharovim kućama više sela Jošanice. Smjena četa je svaka dva sata. Hladno je. Čim svane doći će do jakih četničkih napada. To je njihova taktika. Po noći ne smiju napadati.

23. februar. Jakovljevića gaj. Pred zoru naš komandant je izveo čitav bataljon i rasporedio ga po Jakovljevića gaju. Pozvao je komandire i komesare četa i saopštio da izjutra očekujemo jake četnike napade, a da ove položaje moramo održati kako bi 5. brigada mogla naveče obnoviti napad na Konjic. Moramo osigurati leđa drugovima koji se bore na Konjicu.

Poče svitati. Ugledasmo četnike kako u talasima idu prema nama. Ima ih mnogo — deset puta više nego nas. Tuku bacačima po našem položaju. Municiju ne štede. Imaju je koliko god hoće. Talijani ih snabdijevaju. Otvoriše vatru iz svih oružja, a čitava rulja se kreće, bez zastoja prema našem položaju. Hoće po svaku cijenu da ovladaju kosom na Jakovljevića gaju. Mi još šutimo i čekamo naređenje komandanta. Primjećujemo među četnicima bradonje sa epoletama. Idu iza stroja i razmahuju pištoljima. Viču i nagone naprijed zavedene seljake. Nagone ih u smrt. Komandant naređuje da se ne puca dok se ne primaknu blizu. Polegli smo po kosi iza hrastova i čekamo, kad su nam se primakli na oko 150 metara osuli smo vatru i pokosili njihov prvi stroj. Ranjeni četnik jauče koliko ga grlo rosi. Zagalamiše na čitavom frontu i potrčaše na juriš. I mi inamo dovoljno puškomitraljeza i municije. Snabdjeli smo se o(divizije »Murde«. Osusmo vatru iz svih oružja i odbismo ih. Isprekida im se front te se povukoše u hrastovinu. Ali i dalje tu:u iz bacača i mitraljeza. Primjećujemo da im dolaze još veće dvije kolone. Razviše se u streljački stroj od zaseoka Jakovljevići do Krnjića i krenuše na nas zajedno. Komandant Miloš ide od ete do čete i izdaje naređenja. Vjerovatno će opet na juriš. Treta ih pustiti vrlo blizu, a onda bombama, plotunima iz pušaka i rafalima udariti po njima. Tako ćemo im uzdrmati redove. kad to postignemo krenućemo na juriš da ih potpuno razbismo, da nas zapamte i da se više nikada ne usude da jurišju na partizane. Ovo je komandant Miloš uvjerljivo izlagao svome bataljonu, prijeteći svojom ranije ranjenom rukom »dajničkoj rulji. Svi borci pamte njegov mali prst na ruci koji mu je ranije ranjen i nepravilno zarastao.

Ci je situaciju uvijek dobro procjenjivao i donosio pravilne odluke. Naređenja su mu bila kratka i precizna. I ovog puta bi smo uvjereni u mogućnost razbijanja neprijatelja kontrajurišom. On je komandant našeg bataljona već šest mjeseci. A tje u ratu dug period. Vodio ga je iz pobjede u pobjedu, uvijek n čelu bataljona. Njegov bataljon je više puta pohvaljivan zaodvige. Pohvalio ga je i Vrhovni štab i drug Tito za junaštvo borbi na Zepču.

Kolio god su borci bili uvjereni u njegovu sigurno rukovođenje, tliko je i on bio siguran u borbenost svog bataljona. Upoznao j svakog borca. Bio je pravi komandant, junak, dobar, pravičan, a i strog. Borci su ga cijenili i voljeli.

Velika rulja četnika kreće ponovo našem položaju. Sad ih je više nego prošli put. Minobacačkom vatrom i mitraljezima zasipaju po kosi, dok drugi podilaze. Ugledasmo ih na čitavom frontu. Prebacuju se od grma do grma, od hrasta do hrasta. Kad priđuše na oko 200 metara zaurlaše i iz stotine grla zagrmi »ura«. Potrčaše na naš položaj. Mi osusmo najprije bombama. Na stotine eksplozija zagrmi gotovo jednovremeno. Zatim dugački rafali i brza paljba. Uskomešaše im se redovi. Dosta ih pogibe. Ranjenici se deru i unose paniku u njihove redove. Uto Miloš naredi juriš. Bio je na kosi Jakovljevića gaja više Krnjića kuća. Lično je gađao četnike i komandovao bataljonom. Podigao se na noge da bi ga vidjele sve čete i svi borci. Bataljon je jurnuo na četnike. Više među njima nije bilo nikakvs komande. Bježali su kud je koji stigao. Bježali su bez otpora ostavljajući mrtve i ranjene. Potpuno razbijeni pobjegli su u Bijelu. Ovu pobjedu naš komandant nije mogao vidjeti. Kad je podigao na noge i na čelu bataljona krenuo na juriš, jedno zrio izdajnika bilo je smrtonosno. Referent saniteta u bataljonu Mha Aćamova odmah mu je priskočila u pomoć. Ali, on je 'eć umirao. Umro je u jurišu na čelu svoga bataljona. Njepvi najbliži drugovi Enver Čemalović, Aco Babić i Mladen Balcrda iznijeli su ga na kosu i položili na ledinu pod jedan hras. U isto vrijeme 1. četa nosila je na kosu mrtvo tijelo hrag vodnika Halila Kapetanovića. I on je poginuo jurišajući načelu svoga voda, istog trenutka kada i komandant Miloš. Bolničarka Ešrefa Bilić mu je pritrčala da ga previje. Čim ga je raskočala, bespomoćno je sjela pored njega. Čudilo nas je što mu nepruža pomoć, jer smo na nju navikli da neumorno radi oko anjenika. Kad sam prišao bliže Halil je bio mrtav. Stakstim očima »gleda« negdje u daljinu, a očni kapci miruju. S lijeve strane grudi — krv. Natopila mu svu odjeću. U Ešree obje ruke krvave od raskopčavanja ranjenika. Šuti uplakana. Koliko li je suza prolila ova mlada djevojka za svojim dru'ovima? Posmatrala ga je dok je izdisao. Namještala ga da iu smrt olakša. To je bila sva pomoć koju je u tom momenit mogla da mu da. Ešrefa je inače poznata kao bolničarka kja je sa mnogo nježnosti prilazila ranjenicima. Previjala ih, ijegovala i kao da od svakog ranjenika hoće da primi dio bol na sebe.

Primiće se noć. Četnici i po treći put podilaze ašem položaju. Ne daju nam da u miru sahranimo drugove. Nekoliko drugova osta da malim vojničkim ašovima kopaju ake, a bataljon zauze položaj. Ogorčeni čekamo četnike. Zelfto da nam

se što prije primaknu da osvetimo poginule. Pucaju iz svih oružja, ali ne nastupaju smjelo kao danas. Motaju se, viču. Komanduju »juriš«, guraju jedan drugoga naprijed i opet liježu. Došli su na oko 300 metara od naših položaja. Ne smiju dalje. Raspalimo po njima iz naših oružja. I ovog puta pobješkoše u najvećem neredu. Opet ostaviše nekoliko mrtvih i ranjenih. To je danas njihov posljednji nasrtaj na naš položaj. Jedan poznat glas sa četničke strane doziva naše drugove. Oslovljava sa »druže«. Doziva Lacu, Cimbu, Mehu, Savu, Maksima i druge borce. Vidimo da je u nevolji. Priskočila mu je jedna grupa drugova, a i Mina Aćamova. Ležao je smrtno ranjen Panto Simić, naš stari poznanik. Pokušao je da pređe na našu stranu, ali ga je zrno sustiglo i prikovalo za zemlju. Poznaju ga svi borci u bataljonu. Bio je hrabar. Nalazio se u udarnoj desetini Konjičkog partizanskog bataljona 1941. pa do juna 1942. godine zajedno sa Trbonjom, Lacom, Ćimbom, Džafom i drugim. Panto je skojevac, a njegov brat Drago Simić je takođe junak. Dva-put ranjavan — jednom od četnika. To je partizanska kuća. Pantu su četnici mobilisali, a on je odmah donio odluku da se prebaci u partizane i da se u redovima našeg bataljona bori protiv četničke bande. Mina ga je najpažljivije previla. Drugovi su ga donijeli blizu sela, pozdravili se s njim i vratili se u bataljon. (Nakon tri dana podlegao je ranama. Stalno je pominjao drugove iz udarne desetine. Pominjao ih je na samrti.)

Komandanta i vodnika smo sahranili u najtežem okršaju sa četnicima. Aco Alagić i Milorad Pikula Medo nisu imali sreću da ih sahrane njihovi drugovi. U jurišu na četnike mnogo su istrčali i odvojili se iz bataljona. Upali su među veću grupu četnika. Bili su savladani. Strijeljali su ih u Jažvama na Borcima.

Primiče se noć. Bataljon je izvršio naređenje svog komandanta. Održali smo položaj na Jakovljevića gaju i odbijali čitav dan mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja a nanijeli mu velike gubitke.

Ostali bataljoni naše brigade od Kapele više Krnjića do Rakova Laza ispod Prenja vode ogorčenu borbu sa četnicima. Ukrotili smo mnogo nadmoćnije četničke snage i na taj način omogućili 5. crnogorskoj da napada i večeras Konjic.

Konačno pada mrak koji smo jedva dočekali. Jedna veća kolona četnika zauzela je selo Prevlje i Kapelu. Dođe naređenje štaba brigade da udarimo na njih i zauzmemo Kapelu i Prevlje,

a kad izvršimo taj zadatak, da pomognemo 5. crnogorskoj u napadu na Konjic. Prevlje i Kapela su u neposrednoj blizini Konjica na južnoj strani.

Naređenje štaba brigade se mora odmah izvršiti, jer je to uslov za napad na grad. Bataljon je krenuo na zadatak. Šutke smo prošli pored svježih humki poginulih drugova i odali im posljednju poštu. Gladni smo, pospani i umorni. Po noći smo mi gospodari u borbi. To četnici znaju pa nas se boje kao guje ljute. Zašli smo podnožjem Ljubine. Jedna četa polazi pravo na četnike niz kosu ka Kapeli, a druge dvije podilaze od sela Jošanice. Privukli smo im se do samih vatri na položaju i sa bliskog odstojanja zasuli ih bombama i plotunima. Borba je bila kratka ali vrlo oštra. Pobjegli su u Prevlje. Iz sela i sa kosa oko Prevlja četnici su pružili jak otpor, ali naš pritisak nisu mogli izdržati. Pobjegli su preko Tušćice u Konjic. Ovo nam je bio uzgredni zadatak. Osnovni zadatak je da na vrijeme stignemo u selo Zabrđe na polazni položaj za napad na Konjic. Kad 5. crnogorska otpočne opšti napad na Konjic, naš bataljon treba da likvidira neprijateljska utvrđenja na Pomolu iznad vinograda zapadno od Konjica. Iznad Varde treba da sadejstvujemo 5. brigadi.

Već treću noć ne spavamo. Ekonomski četa raznose malo hrane po položaju. Pospani smo, gladni i fizički iscrpeni.

Sa Prevlja smo odmah produžili preko Turije u Zabrđe. U najvećoj tišini spustili smo se na dno sela. Prva četa imala je zadatak da likvidira veći bunker na Pomolu. Lijevo od nas ostale su čete našeg bataljona, a desno u Turiji Crnogorci.

Sa čitavom četom došli smo blizu bunkera na oko 300 metara, u kuću Mije Zovke na dno Zabrđa. U ovom ratu partizani prvi put ulaze u ovu kuću. Nikada neću zaboraviti taj prizor u kući. Prozori zamračeni ponjavama. U sobi gori mala petrolejka. U jednom uglu zbila se čitava porodica, otac, majka i tri kćeri. Stislo se jedno uz drugo, a stari Mijo, jedina muška glava u kući, raširio ruke i dlanovima dohvata oba zida. Licem je okrenut vratima, a leđima i rukama zaklanja i pritiska u uglu porodicu. Gledaju nas iskolačenim i zaprepašćenim očima. Lica su im užasnuta, blijeda i izobličena kao pred strašnu tragediju. U uglu tiho i tužno cvile sestre. Majka moli da ne ubijamo djecu. Otac se skamenio i zaklanja ih svojim tijelom. Odmah smo shvatili o čemu se radi. Okupator i ustaški koljači su ulijevali u glavu da partizani kolju sve što je hrvatsko. Neprijateljska propaganda zavela je mnoge ovakve nedužne, siro-

mašne porodice. Stari Mijo Zovko je mislio da je došao kraj i njemu i porodici.

Za političko djelovanje nismo imali mnogo vremena, ali smo uz čovječanski odnos vrlo brzo razbili strah kod ove čeljadi.

Primicao se čas otpočinjanja napada. Naša artiljerija iz Orahovice poče tući kasarnu i neprijateljsku artiljeriju na Musali u Konjicu. Otpoče borba svud unaokolo. Neprijatelj je bio jak u Konjicu. Još mu je stiglo pojačanje iz Sarajeva i izbjegle posade iz Rame, Ostrošca, Lisičića i Podorašca. Pun Konjic je bio Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika. Mi smo brzo likvidirali bunker na Pomolu. Zadatak nam je bio likvidirati utvrđenja iznad Varde i čvrsto držati opsadu, jer to uzvišenje dominira čitavim gradom i izloženo je neprijateljskoj vatri kao na dlanu. Tu smo morali sačekati dok bataljoni 5. brigade prodru u grad uvalama i potocima od Turije, Orašja i Trešanice. Borba je trajala nesmanjenom žestinom čitavu noć.

24. februar. Zabrdje. Bližila se zora. Crnogorci su zauzeli gotovo čitav dio Konjica na lijevoj strani Neretve. Tušćica, Orašje, Prkanj, Stari Pazar sve do starog mosta, i Radavu. Još je neprijatelj držao Vardu kod pravoslavne crkve. Dio Konjica na desnoj strani Neretve bio je u rukama neprijatelja. Jedna jedinica 5. crnogorske brigade prešla je preko mosta i zauzela grad do Suhog Dola, ali se morala povući na lijevu obalu Neretve. Kad je svanulo borba je postala još žešća. Borilo se za svaku kuću u krvavim uličnim borbama. Doletjele su i njemačke »štuke« i počele bombardovati lijevu stranu Konjica sve osim Varde gdje se neprijatelj još držao. Smjenjivale su se jedna za drugom eskadrile »štuka« i rušile sve na oslobođenom dijelu grada. Tu je dosta drugova poginulo od avionskih bombi. Pravi pakao. Sve vrste oružja u jedan glas djeluju, a povrh svega, kad se »štuke« jedna za drugom obrušavaju na cilj, sirene tako prodorno zavijaju da razdiru sluh. Nail Lugić ih opsova . . . »Misle Švabe da se mi plašimo zavijanja njihovih sirena.«

Žrtava je bilo sve više. U gradu se više nije moglo ostati. Naređeno je da se povučemo iz grada na polazne položaje. Teško nam je. Pola grada smo oslobodili, a sad ga moramo napustiti. Posebno je teško borcima iz Konjica. Radovali su se što će saznati šta im je sa porodicama. Nail Lugić je mogao dobiti kamenom do svoje kuće, a sad se mora povlačiti. Njih dvojica braće su u našoj jedinici od 1941. godine. »Štuke« su najteže

bombardovale upravo stari dio grada gdje se nalazi kuća Lugića. Naročito se brine za stare roditelje. Tješimo ga iako pomišljamo da mu neprijatelj neće posteljati porodicu, jer je to poznata partizanska kuća u Konjicu.

Povukli smo se u Zabrđe. Ekonomi dijele ručak — po komad mesa i hljeba. Neki borci zaspali su prije nego su dobili sljedovanje.

Iskoristili smo ovaj kratki predah — održali smo sastanak sa vodnicima i desetarima za sređivanje vodova i desetina, jer su neki drugovi bili ranjeni ili poginuli.

28. februar. Položaj Kapela. Kad smo žarko željeli da se malo odmorimo i odspavamo poslije teških borbi i napora, dobili smo naređenje da sjurimo četnike sa Kapele i Prevlja. Četnici su ponovo zauzeli ovaj teren i došli nam za leđa. Morali smo se iz Zabrđa peti i zaobići ih ispod Ljubine. Čim se smrklo napali smo ih. Borba je trajala čitavu noć. Ovo je četvrta noć kako ne spavamo. Uspjeli smo zauzeti Prevlje i Kapelu. Po danu 25. februara opet su nas napali i potisli iz Prevlja. Borba je trajala cio dan. Naveče smo dobili naređenje da četnike moramo zbaciti sa Prevlja, jer će 5. crnogorska brigada, ojačana dijelom 4. crnogorske i još nekim jedinicama, između 25. i 26. februara obnoviti napad na Konjic. Čitava naša 10. brigada treba da ukroti četnike i osigura leđa jedinicama koje će napasti Konjic. Noću 25/26. februara bataljon je teškom borbom prsa u prsa uspio zauzeti selo Prevlje. Ovo je peta noć kako ne spavamo. Otpočela je i po treći put borba za Konjic. U napadu su učestvovala i naša artiljerija i tenkovska jedinica. Borba je trajala čitavu noć i sutradan, ali se desna strana Konjica nije mogla osvojiti. Četnici vrše sve jači pritisak na nas.

Po danu 26. februara veće četničke snage opet su nas potisile sa Prevlja, ali smo se održali na Kapeli. Ne znam više ni po koji put ovaj položaj prelazi iz ruke u ruku. Po noći mi ovladamo, a po danu nas četnici potisnu. Tako je trajalo sve do 27. februara naveče. Borci jedu gdje šta stignu, stojeći iza zaklona. Već šestu noć niko ne spava. Čitava naša brigada angažovana je u teškim borbama sa četnicima od Konjica južno do Prenja. Uvjeren sam da nijedan izdajnik svoga naroda nikada u istoriji nije učinio takvu uslugu tuđinu kao ovoga puta četnici okupatoru u Konjicu.

Zaista, najsramnija izdaja. Borba sa četnicima traje neprekidno. Produžava se iz dana u noć, iz noći u dan. Osjeća se velika

iscrpenost boraca zbog neprekidne borbe, slabe ishrane i nespavanja punih sedam dana i sedam noći. U ovim borbama sa četnicima i od strahovitog bombardovanja »štuka« izginulo je mnogo naših starih boraca. Mnogo gine rukovodeći kadar u brigadi. Za nekoliko dana poginulo je dosta rukovodilaca. Pored komandanta bataljona Miloša Kovačevića, poginula su četiri komandira četa, sve junak bolji od boljega. Hasan Bubić, Vlado Bjelica, Leo Bruk stari komandir još 1941. godine u Blacama, poginuo je u napadu na Konjic kao mitraljezac u našem tenku — na drvenom mostiću u Čelebiću. Teško nam je bilo čuti za smrt ovih drugova, a najteže kad smo čuli za pogibiju Rada Spanca. Rade Spanac — Anto Sarić bio je veoma omiljen u našem bataljonu. Zbog njegovog junaštva i iskustva u borbi, kao španskog borca, poštovao ga je svaki borac. U bataljonu je bilo mnogo junaka i heroja, ali se Rade isticao među svima. Često se moglo čuti od boraca: »Rade nas je naučio kako treba ratovati«. Sjećam se kad je došao na Boračko jezero 1941. godine u Borački partizanski odred. Došao je sa Jakovom Baruhom Španceom. Bio je lijep, topao dan. Čim su došli okupali su se u jezeru, a odmah zatim su na pijesak prostrli kartu Konjica i upoznavali se sa terenom. Jakov Baruh je postavljen za političkog komesara odreda, a Rade za komandira 1. čete. Kao komandir ove čete ostao je sve do sredine jula 1942. Tada sam zapisao u svoj dnevnik: »Bitovnja 17. jula 1942. godine, Rade Spanac prekomandovan u proleterku brigadu«. Sjećam se, svakom borcu je bilo teško kad je polazio. Ovaj ratnik će ostati u stalnom sjećanju svakog preživjelog borca našeg bataljona.

Od jedne bombe poginula su dva velika junaka — Rade Spanac i zamjenik komesara bataljona Karlo Batko.

Neprijatelj dovlači sa svih strana svježe snage, a mi se smanjujemo. Ginu nam najbolji drugovi. Situacija teška.

27. februar. *Falanovo Brdo*. Završava se i ovaj dan pun napora i borbe. Naša četa se nalazi na Kapeli, a četnici na Prenju. Poslali smo jednu patrolu od tri druga da zaobilaznim putem od sela Cagara ispita četničke snage na Prevlju. Računali smo da će naše jedinice i noćas napadati Konjic, te je bilo logično da mi prije zauzmemo Prevlje koje dominira čitavom Konjičkom kotlinom. Kad je naša patrola već otišla na izviđanje dobili smo naređenje štaba bataljona da se odmah povučemo od Kapele preko Zabrđa, Zaslavlja, Orahovice, Čelebića i u Ostrošcu pređemo na desnu obalu Neretve. U naređenju je

bilo podvučeno — odmah. Stavljani smo pred dilemu; da postupimo po naređenju i odmah povučemo četvu, a ostavimo tri druga u smrtnoj opasnosti, ili da ih sačekamo pa da se onda povučemo ali uz rizik, jer ostajemo sami duboko uklinjeni u četničkom položaju. Predveče smo vidjeli iznad nas neke bataljone naše brigade kako se preko Ljubine povlače ka Ostrošcu.

Ostali smo sami duboko u četničkoj zoni. Našu patrolu nismo mogli ostaviti u čeljustima neprijatelja. Odlučili smo da je čekamo dok se povrati sa izviđanja. Čekamo puna dva sata. Četnici nam već dolaze iza leđa ispod Ljubine. Nalazimo se kao u potkovici. Još imamo samo jedan uski otvor prema Orahovici. Mrak je pao, pa nas to hrabri. Koristeći pomrčinu sigurni smo da ćemo se probiti iako četnici zatvore krug oko nas. Konačno dođoše drugovi sa izviđanja. Izbacili smo jednu desetinu u lijevu pobočnicu da štiti četvu od četnika ispod Ljubine. Četa je krenula u naređenom pravcu prema Ostrošcu. Naša pobočnica i zaštitnica su se preoucavale sa četnicima dok je četa neometano maršovala. Konačno smo se odlijepili od četnika. Bataljon smo sustigli u Ostrošcu. Pozvan sam u štab bataljona i kritikovan što nisam odmah postupio po naređenju. Objasnio sam da su tri druga bila na izviđanju pa smo ih morali čekati. Moje objašnjenje nije zadovoljilo. Rečeno mi je da su važniji opšti zahvati i viši ciljevi nego izolovane akcije, makar one bile i najhumanije. Spašavajući tri borca mogao sam izgubiti još deset. Trebalo je da ostavim vezu patroli, a četvu odmah da povučem. Tvrdoglavo sam branio svoj stav da je moralnije da smo svi izginuli spasavajući tri druga, nego da smo ih ostavili u čeljustima neprijatelja. Pošto sam ostao nepopustljiv, saopšteno mi je da ću biti smijenjen sa dužnosti komandira čete. Ovaj razgovor tekao je u pokretu. Prešli smo na desnu stranu Neretve. Bataljon se smjestio u selu Falanovo Brdo više Ostrošca. Borci su se radovali odmoru. Poslije oskudne večere plegali su i odmah zaspali gdje se ko našao. Ali ni sedmu noć nije bilo spavanja. Četa je dobila zadatak da poruši prugu između Ostrošca i Zuglića. Sve čete su pošle na svoje zadatke. Čitavu noć smo rušili prugu. Sredstva za rušenje bila su slaba, pa smo se uglavnom služili fizičkom snagom. Na jednom mjestu bismo rastavili šine. Tada bi čitava četa uhvatila taj kraj šina i na komandu vukla u Neretvu. Nekoliko kilometara šina sa pragovima ovako smo svukli u vodu.

U toku noći sve naše jedinice napustile su lijevu stranu Neretve i prešla na desnu. Porušeni su svi mostovi na Neretvi

od Konjica do Aleksina Hana kod Jablanice. Očigledno je naš pravac nadiranja promijenjen. U to više niko ne sumnja.

Odustalo se od napada na Konjic. Prostor za naše manevrovanje se smanjuje. Četnici su izbili na lijevu stranu Neretve od Konjica do Jablanice. Njemačke i ustaške snage prodrle su od Sarajeva preko Ivan-planine do Konjica. Jedna njemačka divizija izbila je do Makljena više Prozora.

28. februar. *Falanovo Brdo*. Smjenjivanje sa dužnosti komandira nije na mene nimalo negativno djelovalo. Nisam ništa učinio čega bih se stidio. Sramota je biti smijenjen sa neke dužnosti zbog kukavičluka, a kod mene se radilo o samovolji. Donio sam smjeliju odluku da ostanem sa četom na položaju dva sata iako je situacija bila takva da smo se morali povući odmah. Čista mi je savjest, jer posljedica nije bilo, a spasli smo tri druga.

Obezbjeđujemo gazove na vodi, jer su četnici već izbili na Neretvu.

1. mart. *Slatina*. Od Konjica se čuje žestoka borba. Nijemci nadiru desnom stranom Neretve prema Ostrošcu, a četnici lijevom. Peta crnogorska brigada vodi tešku borbu sa Nijemcima, koji su veoma uporni ali je Peta još upornija. Desetak kilometara od Konjica do Ostrošca Nijemci su uspjeli preći tek za četiri dana uz velike gubitke. Od Mostara četnici nadiru desnom stranom. Zauzeli su Jablanicu. Druga dalmatinska brigada je ponovo oslobodila Jablanicu i odbacila četnike ka jugu. Četvrta crnogorska brigada je noćas prošla od Konjica prema Prozoru. Prva, Druga i Sedma divizija i naša Prva dalmatinska brigada danas su otpočele bitku za ranjenike više Prozora na Makljenu. Jasno čujemo pušćanu i mitraljesku vatru. Topovi neprekidno gruvaju, a poslije svakog pikiranja »štuka« čuju se strašne eksplozije avionskih bombi. Čini se da na Makljenu niko ne može ostati živ. Topovske i avionske bombe preoraše čitavu planinu. Grmi na Makljenu, grmi kod Ostrošca, grmi u Jablanici. Zaista je previše tijesan prostor na kome se nalaze naše divizije i četiri hiljade ranjenika. Naša velika bolnica stalno se povećava. Situacija ozbiljna.

3. mart. *Lizoperc*. Komesar bataljona uputio je Refika Sećibovića u Seonicu, a mene u Soviće u Doljane sa zadatkom

Mosa Pijade, Mitar Bakić, Duro Vujović Spanac i drugi posle prebacivanja preko Neretve

da ubjeđujemo mlađe ljude da stupaju u NOV. Muslimani su naši simpatizeri. Naročito su nam postali privrženi od jeseni 1942. godine kada su četnici napravili pokolj nad njihovim i hrvatskim življem u konjičkom i prozorskom srezu. Otada smo stekli dosta simpatizera i pomagača naše borbe kod hrvatskih masa. Ali, nezgodna situacija kada ih pozivamo. Na sve strane se puca. Svuda krv i rane. Naši tifusari su živi kosturi. U takvoj situaciji je teško agitovati na selu. Jedva sam uspijevao da skupim po desetak osoba, ali samo neboraca, žene i starce. Sve što je sposobno otišlo je da nosi naše ranjenike ili se sklonilo od svake vojske. U svakom zaseoku najprije pitaju šta će biti s njima ako četnici dođu a mi odstupimo, žene pokazuju na grobove muževa i sinova što su ih četnici jesenas poklali ni krive ni dužne, samo zato što su Hrvati ili muslimani. Jedan dan sam razgovarao sa ljudima u Doljanima, a drugi dan u Sovićima.

Večeras sam našao bataljon u Lizopercima. Sa mnom su došla samo dva nova borca. Refik je imao malo bolju sreću. On je doveo trojicu.

Pa i pored teške situacije koja nas je pratila u kanjonu Rame i Neretve u Narodnooslobodilačku vojsku je stupilo 35 novih boraca iz konjičkog sreza.

4. mart. Lizoperci. Koristimo ovaj predah za politički rad i organizaciono sređivanje jedinica. Očekujemo svaki čas naređenje za borbu. Nijemci su od Konjica duboko prodrli u naš lijevi bok i zauzeli Ostrožac i Seonicu. Sa fronta od Prozora stižu radosne vijesti. Naša Prva, Druga i Sedma divizija potpuno porazile njemačku diviziju na Vilića gumnu. Uništen čitav njemački puk. Ostatak razbijene njemačke divizije bježi ka Gornjem Vakufu i Bugojnu. Priča se da je drug Tito pohvalio Četvrtu crnogorsku brigadu zato što je u nekoliko juriša natjerala Nijemce u bjekstvo. Iz naše divizije herojski se pokazala Prva dalmatinska brigada. I ona ih je pomlatila na svom pravcu. Opasnost još nije prošla, ali naši ranjenici više ne slušaju reske rafale mitraljeza više svoje glave na Makljenu.

5. mart. Pokret. Danas su nam najopasnije neprijateljske snage koje su prodrle od Koniica preko Ostrošca i teže da se spoje sa neprijateljem u Jablanici.

Naša Deseta hercegovačka brigada dobila je zadatak da zaobilaznim manevrom hitno izbije na Bitovnju planinu i da Nijemcima udari sa leđa. Brigada je usiljenim maršom krenula ka Bitovnji. Do zore moramo izbiti na planinu i sručiti se na njih sa leđa.

Naveče smo stigli u Solakovu Kulu.

Kasno u noć štab bataljona je naredio Stevi, Despotu i meni da se javimo štabu brigade koji je, takođe, bio u pokretu za Bitovnju. U štabu brigade smo našli Ibra Šatoru i Dušana Brstinu. Komandant Vlado Šegrt i politički komesar Čedo Kapor su nam saopštili da smo nas petorica privremeno stavljeni na raspolaganje Vrhovnom štabu kao poznavaoци ovog terena. Rekli su nam da se najhitnije javimo Vrhovnom štabu u Gračanici.

Odmah smo pošli sa Solakove Kule na Uzdol i prešli Ramu na Crnoj čupriji. Noć je tamna i hladna. Prolijeće sneg sa kišom. Kličemo se, padamo, ali do zore moramo stići u Vrhovni štab.

6. mart. *Gračanica — Jablanica.* U zoru smo stigli u Gračanicu. Vrhovni štab smo našli u jednom mlinu na rijeci Rami. Pred mlinom vrvi kao pred košnicom. Na desetine kurira donose izvještaje sa položaja, a drugi odlaze sa novim naređenjima. Vidimo druga Tita. Čas čita izvještaj, čas pogleda kartu terena. Izdaje naređenja kratko, stalozeno i odsječno. Jedne drugove prima na referisanje, druge upućuje na zadatak. Pred mlinom ima dosta kurira i rukovodioca, pa liči na gužvu. Ali, kod Tita se sve raspleće u najvećem redu i bez zastoja. Ko god izađe iz mlina na licu mu se osjeća samouvjerenje koje mu je Tito ulio. Određeno zna svoj zadatak i hita da ga izvrši. Tu je i štab Druge divizije. Drug Tito se najviše zadržao sa Pekom Dapčevićem i Mitrom Bakićem. Saznajemo da njihova divizija treba večeras da pređe Neretvu kod Jablanice. Po svemu sudeći predstoji veliki i presudni događaj. Dodijeljeni smo na raspolaganje štabu Druge divizije. Peko nas je dodijelio štabu Druge proleterske brigade. Odmah smo pošli za Jablanicu. Saznajemo detalje forsiranja Neretve. Ovu odluku izvršiće Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom. Ljubo Vučković, komandant Druge dalmatinske brigade, dobio je zadatak od vrhovnog komandanta da prvi pređe Neretvu sa svojom brigadom.

Kada smo se prije sedam dana (27. februara) povukli od Bijele i Konjica ka sjeveru i kad su porušeni svi mostovi na Neretvi od Konjica do Aleksina Hana, bio sam izgubio svaku nadu da ćemo poći za Hercegovinu. Zaista iznenađenje i za nas, a kamoli za neprijatelja. Dok naša Treća divizija razgoni Nijemce, ustaše i četnike na Bitovnji i nadire ka sjeveru, a Prva divizija juri ostatke njemačke divizije ka Gornjem Vakufu, dotle preko noći, između 6. i 7. marta, ponovo munjevito nadire ka Neretvi Druga divizija.

Zbog toga što nam se više nisu nadali preko Neretve Nijemci su ostavili samo četnike duž čitave lijeve obale od Konjica do Jablanice. A četnici, oni nam se pogotovu nisu nadali. Oni su likovali kako su nas oni potisli ka Prozoru i kako će nas uništiti u dolini Rame.

Dok smo išli cestom za Jablanicu naše haubice iz Rame neprekidno su tukle lijevu obalu Neretve od bunkera kod mosta u Jablanici do mjesta Krstac. Tu su četnici najgušće zaposjeli položaj. Topovske municije ima dosta. Naši artiljerci je ne štede, jer haubice neće moći dalje sa nama od Neretve.

Štab Druge divizije sa štabovima Druge dalmatinske i Druge proleTERSke brigade do najsitnijih detalja su razradili Titovu zapovijest. Druga dalmatinska je dobila zadatak da osigura mostobran na lijevoj obali, a Druga proleTERSka koristeći taj mostobran, da nastavi sa razbijanjem četnika i produži ka planini Brezi — Prenj.

Druga dalmatinska je čitava u Jablanici, a Druga proleTERSka je sa nama na putu za Jablanicu. Četvrta crnogorska i Prva proleTERSka brigada su u pokretu za Jablanicu. Ove su brigade sa ostalim razbile Nijemce na Makljenu, a sad žure da izvrše novi težak zadatak.

U Jablanici sve gori od puščane, minobacačke i mitralješke vatre između Dalmatinaca sa desne strane i četnika sa lijeve strane Neretve. Ušli smo u Jablanicu. Meci zuje na sve strane, kao pčele oko glave. Prebacivali smo se od zaklona do zaklona. Koristili smo drvored i kuće dok smo došli u jednu kuću kod hotela niže željezničke stanice. Tu se smjestio štab Druge proleTERSke brigade. I nas trojica smo sa štabom. To su krasni drugovi. Prema nama su vrlo pažljivi. Naročito im je dobro došao Šator. To je iskusni ratnik i komandant bataljona od 1941. godine. Od članova štaba poznajem zamjenika komandanta brigade Miodraga Milovanovića Luna. Bili smo zajedno deset dana u vojnoj školi u Bihaću. Skupa smo učili, radili taktičke zadatke. Skupa smo se hranili i spavali u istoj sobi. Drago mi je što sam dodijeljen njegovoj brigadi. I u ovim burnim događajima on bi našao vremena i za šalu.

Čim smo došli u Jablanicu štabovi ove dvije brigade su precizirali plan prelaska Neretve. Svaka jedinica je znala šta mora uraditi u tačno određeno vrijeme.

Štab Druge dalmatinske brigade postavljao je minobacače i brojne mitraljeze na plato više Jablanice kod žandarmerijske kasarne. Dalmatinci su ojačani teškim oružjem i iz drugih jedinica. Sve ovo teško oružje — minobacači, mitraljezi i puškomitraljezi u određeno vrijeme treba da iz bacača vatrom tuku bunker i položaj oko mosta na lijevoj obali. Sva oružja moraju koncentrično i jednovremeno dejstvovati brzom paljbom na cilj. Vatra mora biti takva da prikuje četnike za zemlju. Pod ovakvom zaštitom naše vatre određena jedinica Druge dalmatinske brigade treba hitno da pređe Neretvu preko srušene željezne konstrukcije, uspuže se uz šine do bunkera, bombama likvidira posadu u bunkeru i munjevito razbije četnike na obali i stvori manji mostobran dok pristignu i drugi bataljoni.

Stab Druge proleterske brigade treba da privuče bataljone svoje brigade što bliže mostu i da čeka u najvećoj pripravnosti. Čim Dalmatinci ovladaju mostobranom na lijevoj obali, najhitnije da se prebace preko vode i munjevito prodru preko mjesta Krstac ka Brezi.

Naša inženjerska jedinica sastavljena od stručnjaka građevinaca, mašinaca i drugih, već je pripremila materijal za pravljenje mosta, grede, daske, velike eksere, »klanfe«, debelu žicu »sajle« i drugo što je potrebno za most. Značajnu ulogu u pripremi materijala za most i njegovom izgrađivanju imao je Bećir Malović, član KP iz Jablanice.

Stab Druge dalmatinske je odredio jedan bataljon koji će prvi prelaziti Neretvu. Stab bataljona je uputio jednu desetinu kao prve bombaše.

Svi napregnuto pratimo pripreme za ovaj veliki i presudni poduhvat. Svi članovi štaba Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade su na nogama. Kuriri neDrekidno dolaze i odlaze sa narednjima i izvještajima. Peko traži precizno izvršavanje zadataka. Uspjeh najviše zavisi od izvršenja zadatka Dalmatinaca. Komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković je dobio zadatak od Tita da njegova brigada stvori mostobran na lijevoj obali Neretve. To je veliko povjerenje i velika odgovornost. Drug Tito u Gračanici očekuje hitan izvještaj o rezultatima prelaska Neretve.

Sve su pripreme izvršene i čeka se na određeni čas. Noćasnja borba je presudna za dalji tok ove situacije u kojoj se nalazimo.

Prilaz mostu za nas je bio nepovoljan. Moralo se ići brisanim prostorom preko njiva. Tuda su četnici kosili iz mitraljeza i pušaka svaku stopu. Desetina koja je određena za prelaz preko vode zaobišla je brisani prostor lijevo uzvodno i spustila se u korito. Niz korito se privukla do mosta i tu čekala određeni čas za prelaz. Željeznički most na Neretvi kod Jablanice je bio jedan od najvećih željeznih mostova na pruzi Sarajevo — Mostar. Po prelasku mosta na lijevu obalu ulazi se u tunel. Više tunela je veliki betonski bunker sa puškarnicama, koji su izradili Italijani. Iz bunkera se štiti most i tunel. Ispod mosta je ogromna provalija. Duboko dolje huči Neretva. Željezna konstrukcija mosta iskidana leži u valovima rijeke, iz koje vire istrngani patrljci uzdužnih i poprečnih šina. Ispresijecani most ipak se drži međusobno povezan. Svojom ogromnom težinom poprečio se u vodi i ne pokorava se bučnoj Neretvi. Dijelovi

konstrukcije drže se za nosače mosta na lijevoj obali pod bunkerom, pa liči na merdevine, koje su okomito vodile iz vode do bunkera.

Četnika ima puno od mosta po kosama do sela Krstac i Dobrigošće. U bunkeru više samog mosta je jaka četnička posada sa dva mitraljeza. Oko mesta stalno zasipaju rafalima iz bunkera. Sa kosa tuku po kućama u Jablanici. Naši čute i užurbano vrše posljednje pripreme. Jedino naša artiljerija neprestano tuče po četničkim položajima.

Naših snaga ima dosta, ali preko rijeke po istrzanom željezu može puziti samo jedan po jedan borac.

Noć je odmakla. Pomrčina je velika. Sve je spremno i napeto se čeka ugovoreni znak za odlučujući momenat.

Konačno je došao čas naše akcije.

Lune pogleda na sat i broji još, 5, 3, 1 minut do prelaska Neretve.

Iz mnogih minobacačkih cijevi prozujaše granate preko Neretve i jedna za drugom u razmaku od nekoliko sekundi počеше dizati plamene buktinje oko četničkog bunkera. U isto vrijeme još brojniji mitraljezi i puškomitraljezi pustiše svoje rafale po četničkom položaju oko bunkera. I naša artiljerija pojača bombardovanje lijeve obale. Sve se to slilo u jednu grmljavinu od koje zemlja podrhtava.

Bataljon Dalmatinaca, koristeći našu vatru iznad glava, pretrčao je brisani prostor preko njiva i spustio se do mosta da pomogne svoju desetine koja je počela puzati preko željezne konstrukcije u vodi. Ova hrabra desetine Dalmatinaca se ne boji ni vode ni metka, a ni smrti. Oružje su okačili o vratu. Bombe nose u zubima. Više se služe rukama nego nogama. Do pojasa upadaju u valove brze Neretve, a rukama po šinama se primiču lijevoj obali. Negdje samo viri željezni patrljak. Drugovi skaču u vodu do vrata i hvataju se za krajičak željeza. Pružaju ruke jedan drugome, veru se, pužu, uskaču u valove, izvlače se i bez riječi idu naprijed. Četnici su ih primijetili pa su otvorili vatru na desetine. Pala su dva druga sa željeza u vodu od četničkih kuršuma. Sreća, nisu mogli koncentrisati vatru na desetine, jer je bataljon na desnoj strani primio četničku vatru na sebe. Osim toga naša vatra iz teškog i automatskog oružja od žandarmerijske kasarne tuče oko bunkera nesmanjenom žestinom. Kad su četnici oborili dva druga nastao je manji zastoj u desetini zbog pokušaja da se spasu drugovi. Desetar je otklonio zastoj. Krenuo je naprijed, a desetine za

njim. Dobro im je došla konstrukcija mosta koja se nije odvajala od lijevog nosača pod bunkerom. Visila je skoro okomito niz provaliju do vode. Kao merdevine vodila je taman pod bunker. Puzala je desetina uzbrdo na čelu sa svojim desetarom. Umorni su. Mokri. Ali, lakše im je, prešli su Neretvu. Primiču se cilju. Njihov bataljon ih bodri pojačanom paljbom na četnike i primajući na sebe vatru. Desetar se uzverao pod bunker. Trgao je bombu iz zuba i u jednom skoku ubacio je kroz mali otvor u bunker, a za njom još jednu »kragujevku«. Čula se strašna detonacija. Konačno je umukla mitraljeska i puščana vatra iz bunkera. Za desetarom su odmah iskočili, jedan po jedan, ostali iz desetine i zasuli bombama četničke položaje. Hrabra desetina Dalmatinaca ponesena uspjehom i ponosom što je prva prešla Neretvu, zagrmila je u jedan glas »ura« i udarila po četnicima. Pratili smo ovu borbu sa desne obale i od radosti se grlili i ljubili. Naši su prenijeli vatru na Krstac. Čim je eksplodirala prva bomba u bunkeru, čitav bataljon je pošao preko Neretve da priskoči u pomoć svojoj desetini, koja je pomlatila i razbila jednu četničku četvu i mitraljesko gnijezdo na obali. Bataljon se mnogo brže prebacio, jer mu je desetina osigurala prihvatnicu. Bacio se munjevito na četnike. Ponosne što su potpuno izvršile Titovo naređenje, čete su, kako je koja iskakala na obalu, tako odmah jurišale na četnike. Borba se vodila sa vrlo bliskog odstojanja — prsa u prsa, samo bombama i kratkim rafalima. Bataljon je širio mostobran na lijevoj obali. Za to vrijeme je pionirska jedinica pravila provizorni most. U isto vrijeme još jedan bataljon Druge dalmatinske brigade je prešao most i pritekao u pomoć prethodnom bataljonu. Jedan bataljon je jurio četnike desno niz Neretvu prema stanici Prenju, a drugi lijevo uz Neretvu. Dalmatinci su uništili, zarobili i ranili oko stotinu četnika.

Mostobran se naglo širio. Sad su naši pioniri neometano prišli pravljenju solidnijeg mosta preko Neretve. Iz pravca nadržanja vode zavlačili su debele grede u željeznu konstrukciju srušenog mosta. Po gredama su stavljali masivne daske. Sve su to prikovali dugačkim ekserima, stezali klanfama i sajlama. Do pola noći most je bio gotov.

7. mart. *Krstac.* Odmah za Dalmatincima pošao je ka mostu jedan bataljon Druge proleterske brigade. Zamjenik komandanta brigade Lune pošao je na čelu ovog bataljona. Meni je rekao da ćemo nas dvojica skupa. Došli smo na obalu. Pomrčina. Pred nama zjapi ogromna provalija u kojoj huči Neretva. Du-

hoko dolje vidimo nekoliko baterijskih lampi. To naši inženjerci prave most. Sam se pitam kako ćemo saći kad su litice skoro okomite do vode. Ovaj teren mi je poznat do tančina. Stotine puta sam prešao preko ovog mosta prije rata. Tu sam služio kao željezničar 1940. godine. Kad god sam nosio i odnosio željeznički fenjer na ulazni signal, na mostu mi se uvijek otimao pogled na provaliju i Neretvu pod mostom. Taj most sad leži iskidan duboko dolje u Neretvi. I opet ću preći preko njega. Koristimo se baterijskom lampom. Naidosmo na trag kud su sašla dva bataljona Dalmatinaca. Kad se mora, može se sve. Spuštamo se do vode. Nevjerovatnom brzinom je naša inženjerija napravila prelaz preko srušenog mosta. Vrlo brzo se prebacila na lijevu obalu čitava brigada. Dva bataljona su krenula u streljačkom stroju u pravcu sela Krstac. Naprijed su išla bombaška odjeljenja praćena puškomitraljezima. Odmah za streljačkim strojem išla je glavnina brigade. Ovo je zaista vrlo pokretljiva jedinica. Koliko god je mogao brzo ići streljački stroj tako je i razbijao četničku odbranu. Na svakoj čuki, na svakoj kosi samo sijevaju bombe i zaštekću kratki rafali.

Išao sam sa Lunom stazom prema selu Krstac. Često smo nailazili na mrtve četnike. Koliko naši bataljoni idu brzo još brže bježe četnici. Pred nama pod selom primjećujemo čudnu pojavu. Meci sipaju iz sela dolje, a odozdo meci lete u selo. Znamo da naših jedinica nema tamo. Ujutro smo razmrsili ovaj slučaj. Četnike koji su bježali pred nama, dočekali su četnici u selu. To se potukla međusobno »jugoslovenska vojska u otadžbini«. Ovi »ratnici« nisu naučili ratovati, pa se nisu mogli snaći u ovoj gužvi.

Na ovom položaju bilo je pet četničkih brigada. Na izlazu iz sela Krstac organizovali su odbranu. Pružili su jak otpor. Bataljoni Druge brigade su odmah krenuli na juriš. Četnička odbrana raspala se u paramparčad, a njihove brigade nastavile su da bježe. Brigada je do zore zauzela selo Krstac i Dobrigošće. Sada su dva bataljona Dalmatinaca gonili četnike na desnoj obali niz vodu prema Aleksinu Hanu, a druga dva bataljona uz vodu prema Ostrošcu. Mi smo ih udarili sa boka iz sela Krstac i Dobrigošće. Pritiješnjeni uz Neretvu ostao im je samo jedan uski prolaz ka Ostrošcu. Ove dvije brigade u proboju preko Neretve pobile su i zarobile dvije stotine četnika. Pod Krstacem Druga proleterska brigada zarobila je sedamdeset četnika. To su silom mobilisani seljaci iz Crne Gore. Većina od njih su imali nekog svog u partizanima. Četnici su takve gonili

da ginu. Poslije podne su navalili četnici od Ostrošca prema selima Dobrigošće i Krstac, ali su ponovo natjerani u bjekstvo. Naveče su prešli most Četvrta crnogorska i Prva proleterska brigada.

8. mart. *Planina Breza.* Prva proleterska brigada ostala je da drži mostobran na Neretvi, a Druga kompletna divizija nastavila je da nadire obroncima Prenja ka planini Brezi.

Svanuće nas je zateklo između sela Krstac i Javorika. Svud unaokolo vodi se borba. Od Bradine do Ostrošca čujemo tešku borbu. Naša Treća divizija tuče se sa Nijemcima koji hoće po svaku cijenu da se spoje sa Italijanima i četnicima iz Mostara i da nas presijeku kod Jablanice.

Ponovo se čuje artiljerijsko i avionsko bombardovanje na Makljenu. Nijemci opet jurišaju na Pidriš, Kobilu i Vilića gumno. To nam pričaju drugovi iz Četvrte crnogorske brigade koji su sinoć prešli Neretvu. Kažu, naših ranjenika ima još puno iznad Prozora u Sćitu, Uzdolu i Rumbocima. Sporo teče prebacivanje bolnice. Nema dovoljno konja i ljudi da nose ranjenike. Moraju se sa fronta povlačiti operativne jedinice da prebacuju bolnicu.

Iz Javorika smo krenuli preko Bunara na Rečice. Tu su nas dočekali četnici, ali njihov otpor smo brzo slomili. Povukli su se na Brezu. Tu smo unaprijed očekivali jak otpor. Između planine Breze i Ljubine ima duboka i velika uvala, koja vodi od Konjica preko Celebića u Idbar i završava se sa Prenjom, koji je tu neprohodan. Pretpostavljali smo da će četnici braniti vijenac Breze po svaku cijenu, kao i planinu Ljubinu, Kiser i Vrabač, jer izgube li to propala im je ofanziva.

Divizija se primiće Brezi. Daleko dolje ispod nas u Jablanici njemačke »štuke« neprekidno bombarduju. Gađaju naš most kod Jablanice i varošicu punu naših ranjenika i tifusara.

Slušamo bombardovanje i primićemo se visovima Breze kad osuše četnički bacači oko nas. Četnici su organizovali jaku odbranu na Rečicama i sedlu Štrbine. To je jedan veliki klanac kroz koji vodi jedini put za Idbar. Brigada se razvila za borbu i krenula naprijed. Otvorila se žestoka borba. Četnici su bili u povoljnijem položaju, držali su visove i dobre kamene zaklone. Ali, proleterima i njihovim bombašima nije ništa nesavladivo. Osvojili su jedno po jedno uporište. Grmila je planina od bombi i plotuna. Četnici su uporno branili ovaj položaj. Pala je noć, koja nama ide u prilog. Četnička odbrana počela je popuštati-

Proleter i su to iskoristili i krenuli na juriš. Poginulo je i zarobljeno dosta četnika. Ostali su pobjegli u Idbar. Probijen je i ovaj četnički front.

9. mart. Idbar. Planina je sva pod snijegom. Sa Lunom sam prenoćio u jednoj kolibi. Rano izjutra u štab brigade došao je kurir iz jednog bataljona i saopštio da se predao jedan četnik. Izjavio je da je silom mobilisan i da je komunista. Drugovi su rekli da uđe. Na vratima se pojavio Risto Kalem iz sela Boraka. Prije nego je išta rekao zaustavile su mu se oči na meni. Spontano smo poletjeli jedan drugome i zagrlili se. Risti su tekle suze. Kakva slučajnost da se sretnemo. Članovi štaba brigade ne znaju o čemu se radi. Risto je ispričao kako su ga četnici mobilisali. Tek noćas je uspio da im se sakrije u jedan škrip i kad su naišli naši priključio im se. Ja sam drugovima ispričao cio slučaj sa Ristom.*

Čim sam ovo ispričao u štabu su ga ponudili da ostane sa proleterima. Risto je izrazio želju da ga rasporede u Desetu hercegovačku brigadu.

Kad se dobro razdaniilo doletješe njemački bombarderi i počehše bacati bombe. Čitavu planinu preoraše teškim bombama. Hoće da rastroje naše jedinice, koje krče put glavnini. Zahvaljujući uvalama i razbicanosti naših bataljona, žrtava nije bilo mnogo.

Sa Breze prema Idbaru i planini Ljubini sad će prva prodirati Četvrta crnogorska brigada. Zato sam dodijeljen štabu te brigade. Odmah smo se počeli spuštati. Ljubina i Idbar su

* Kad je oformljen Konjički partizanski bataljon 10. septembra 1941. godine na Boračkom jezeru, Risto je među prvima stupio u bataljon. Odmah se istakao kao hrabar borac u prvim akcijama i povjeren mu je puškomitraljez. Ranjen je 25. oktobra 1941. godine u velikoj borbi protiv ustaša na Vrapču. Mi smo tada odnijeli pobjedu i između ostalog zaplijenili i jedan top. Kako se narodni ustanak širio širila se i naša slobodna teritorija. Koncem 1941. godine, Prva četa konjičkog bataljona zauzela je položaj južno od Konjica — Ljubina, Kapela, Prevlje, Ravni Kuk do Neretve. Taj položaj smo držali punih šest mjeseci. Od Prevlja do Konjica bilo je svega četiri kilometra. U ovoj četi Risto Kalem je bio vodnik. 15. januara 1942. godine skupa smo kandidovani za članove KPJ. Skupa smo živjeli u istoj partijskoj ćeliji. Marta 1942. godine skupa smo postavljeni za članove komande čete. Risto je postavljen za političkog komesara Prve čete, a za zamjenika političkog komesara Stjepan Šulentić Šula iz Mostara. Komandir čete je bio Ante Sarić, zvani Rade Španac, a zamjenik komandira ja. Četa je brojala 156 boraca. Kako je četnička izdaja uzimala maha u čitavoj Hercegovini zahvatila je i naš konjički bataljon, pa i našu četu. Četnički ele-

puni četnika. Bataljoni su se rasporedili tako da obuhvate četavu Idbarsku uvalu od Bukova laza pod Tisovicom do zaseoka Rajića i Čosića.

Bataljoni preko Bukova laza su otišli ranije da bi presjekli odstupanje prema Tisovici. Ovi bataljoni su i otpočeli prvi borbu sa četnicima. Vatra se proširila na čitavu Idbarsku kotlinu. Četnici se nadaju Nijemcima od Čelebića pa su pružili žestok otpor. Idbarska kotlina, opkoljena sa svih strana visokim planinama Brezom, Tisovicom i Ljubinom, ječi od silne grmljavine plotuna, rafala i bombi. Odbijajući se od planine sve se ovo slilo u jednu huku.

Rijetko je naći neko selo u našoj zemlji da je ograđeno sa svih strana visokim planinama kao Idbar. Izgledalo je da se neće dugo rasplesti gužva u ovoj kotlini. Pa ipak se brzo razmrсило. Borba se privodila kraju. Na bojištu je ostalo dosta četnika. Jedni su bježali valom prema Čelebiću, a drugi prema Ljubini. Konačno se stišalo u Idbaru.

Stab brigade je sišao u zaselak Rajiće pred kuću našeg odbornika Nikole Rajića. Pred kućom čeka preko stotinu zarobljenih četnika. Jedan komandant bataljona raportira štabu brigade o rezultatu borbe i o zarobljenim četnicima.

Prikupljaju se jedinice iz borbe. Politički komesar Četvrte crnogorske brigade održao je govor zarobljenim četnicima. Počeo je sa riječima: »Braćo Črnogorci! Na nezgodnom se mjestu sastadosmo. Žalosno je ovo naše viđenje, a još žalosniji pozdrav u ovim našim gudurama. Okaljaste ime crnogorsko, okaljaste

menti sproveli su ilegalnu organizaciju u četi. Noću između 14. i 15. juna 1942. godine četnici su stupili u oružanu akciju. U toku noći su mučki poubijali komuniste na položaju. Pobili su ili povezali sve skojevce i ostale borce muslimane i Hrvate.

Kad su ovo sve obavili mučki, a da se metak nije čuo, napustili su položaje i opkolili osnovnu školu u Bijeloj u kojoj se nalazila komanda čete. Sa komandom čete u školi se nalazilo još trideset komunisti i skojevaca. Prije zore u tri sata dok smo još spavali izmoreni jučerašnjom borbom i stalnim bombardovanjem artiljerije iz Konjica, četnici su navalili na nas sa bombama, puščanom i mitraljeskom vatom. Spasila nas je odlučnost. Odmah smo otvorili vatru na četnike sa svih prozora i vrata. Nas je bilo 30, a četnika 130. Razvila se ogorčena borba na život i smrt. U blokadi smo se borili punih 17 sati. Nas 12 uspjeli smo da se probijemo iz blokade. Ristu Kalema su tada uhvatili četnici. Zahvaljujući mnogobrojnoj rodbini ipak ga nisu ubili. Risto se uključio u partijsku organizaciju na Borcima i kao komunistu radio do danas. O radu ove partijske organizacije naš bataljon ima i izvještaj od sekretara organizacije Nikole Draganića.

svijetlo oružje, okaljaste obraz pred svijetom«. Komesar je pominjao njihove djedove i pradjedove, Njegoša i Vuka Mandušića. Na kraju je rekao: »Koji od vas nisu okaljali ruke krvlju našeg napaćenog naroda, neka se late oružja i speru izdaju. Neka dokažu da su sinovi slavne Crne Gore. U borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika«. Dok je komesar govorio njima su tekle suze. Jedan je prekinuo komesara: »Božiju ti vjeru zadajem, niko mi u soju nije bio izdajnik, pa neću ni ja, no su me one rde silom nagnale«. Iz stroja počеше po imenu dozivati naše borce iz četa, svoje rođake i komšije i uvjeravati ih da su silom mobilisani i da će oni borbom i životom dokazati da nisu izdajnici svoga naroda.

Kad je komesar rekao da stanu na jednu stranu oni koji žele u Narodnooslobodilačku vojsku, a na drugu koji žele kući, svi su uglas povikali: »Svi ćemo u partizane«. I zbilja, svi su raspoređeni po bataljonima i četama.

Stigla je i Druga proleterska brigada. Vrš se priprema za razbijanje četnika na Ljubini.

Poslije podne smo saznali da je naša Treća divizija noću između 8. i 9. marta potukla i razbila Nijemce na čitavom frontu od Ostrošca do Ivan-planine. Sabila ih je u Bradinu i Konjic. Mnogo ih je pobila. Ona je spasila lijevi bok naše glavnine.

10. mart. Ljubina. Prije zore krenuli smo iz Idbara prema Ljubini. Na njoj su jake četničke snage. Nadaju nam se, pa su zauzeli položaj po visovima planine. Naperili su sve mitraljeze prilazima njihovog položaja. I ne pomišljaju da se povuku. Ima ih puno. Šest brigada, a svaka brigada ima oko 400 četnika. Još im pristižu pojačanja od Glavatičeva.

Mi četnike moramo razbiti na Ljubini, jer nemamo drugog puta za Bijelu i Borke. Lijevo nam je Konjic pun Nijemaca i ustaša. Moramo ga zaobići. Desno su nam besputni visovi Prenja. Penjemo se kao uza zid. Prije 18 dana istom ovom stazom peo se naš bataljon. Tada nam se četnici nisu nadali. A danas znamo i mi i oni da ćemo se potući.

Zora se nazirala. Bataljoni su se u borbenom rasporedu primicali četničkim položajima. Bombaška odjeljenja otpuzaše ka četničkim uporištima. Četnici prvi otvoriše vatru. Zagrmiše hombe i sa jedne i sa druge strane. Naši bombaši su se privukli i bombe bacaju na određeni cilj, a četnici nasumice. Još se nije dobro razdanilo. To brigada koristi da se što prije izbacila na "visove Ljubine. Poslije bombi zasuš mitraljezi. Jedan bataljon

na desnom krilu brigade već se izbacio na visove u Raptima i bočno udario na četnike. On je otišao nešto prije drugih bataljona. Već je uzdrmao lijevo krilo četničkog položaja. Na tom sektoru čujemo žestoku paljbu, a odmah zatim povike Crnogoraca. To bataljon juriša. Već se razdanilo. Vidimo kako lijevo četničko krilo bježi. Ovo je omogućilo da se i ostali bataljoni izbace na prve kose. Jedan bataljon se i na našem lijevom krilu izbacio na vis Čovjek. Četnici se počеше kolebati i na centralnom sektoru — na klancu. Bataljoni krenuše na juriš. Ječi Ljubina od silnog praska i vike.

Bataljon na desnom krilu duboko prodro preko Rapta ispod Prenja i već izbio na Polom. Brigada je razbila četnike na čitavom frontu. Do naveče je očišćena čitava Ljubina od četnika.

11. mart. Bijela. Štab brigade smjestio se u jednu kolibu. Oko pola noći počеше tući neprijateljski topovi i bacači po Ljubini. U isto vrijeme ču se paljba na izlazu Ljubine iz pravca Konjica i Bijele. Počеше dotrčavati kuriri u štab brigade. Iz bataljona javljaju da su četnici udarili na brigadu. Ovo je neuobičajeno. Četnici noću rijetko napadaju. Oni se vladaju kao i njihovi gospodari Italijani i Nijemci. Po danu napadaju, a noću logoruju. U logoru se pale mnogobrojne vatre. Ja se ne sjećam u ratu kada su četnici po noći izveli veću akciju na naše snage. Oni po noći samo upadaju u naša sela i kolju nemoćne i bez oružja. To je kapetan Vojislav Lukačević, komandant konjičke grupe četnika, noćas primijenio našu taktiku — iznenadni noćni napad. Brigada vična noćnoj borbi brzo je razbila četnike. Pobjegli su u Bijelu.

Osvanuo je vedar dan, ali veoma hladan. Sva je planina pod debelim snijegom. Od silnog mraza sniježni pokrivač odsijeva da se ne može gledati u njega. Dolje ispod nas u Konjicu i Bijeloj snijeg prošarao zemlju. I to nas vuče da što prije idemo' odatle. Kako li će preko ove planine po ovolikom snijegu prijeći naši ranjenici i tifusari. Čitava Druga divizija nalazi se na ovom sektoru od Idbara, preko Ljubine do Poloma više Bijele,

Rano izjutra štab Četvrte crnogorske brigade izašao je na osmatračnicu na vis Čovjek. Nalazi se na centralnom dijelu Ljubine, nadnesen nad Konjic. Odavde se vidi sve u Konjicu i Bijeloj i čitava Ljubina. Desno od nas je Druga proleterska, a lijevo Druga dalmatinska brigada.

Noćas su četnici odbijeni. Sad se prestrojavaju. Očito se vidi da će nas i danas napasti. Hoće da nas zbate sa Ljubine i spriječe naše dalje prodiranje. Ima ih puno. Samo u Bijeloj ih ima u šest brigada oko tri hiljade. Sa osmatračnice posmatramo jednu dugačku četničku kolonu kako silazi sa Boraka u Bijelu. Čelo kolone je stiglo u Gornju Bijelu, a začelje još na Vrapču. Kolona je dugačka nekoliko kilometara. Po snijegu se ističe kao crna zmija kada vijuga po pijesku. Oko dvije hiljade ih ima u koloni. Znači pet hiljada četnika samo na ovom sektoru vrši na nas ofanzivu.

Mi smo se izbacili na Ljubinu. Ali opasnost nije prošla. Lijevo nedaleko ispod nas je Konjic pun Nijemaca i ustaša. Tri puta smo ga napadali ali bez uspjeha. Sad ga treba zaobići. Desno je surovi Prenj, na ovom mjestu najneprohodniji. Njegovu visovi zaobljeni debelim sniježnim pokrivačem visoko štrče nad nama. Gore niko ne može. Gore sada uopšte nema života. I divljač je pobjegla u podnožje.

Ovde će biti odlučujuća bitka sa četnicima. Čudna sudbina ovog mog rodnog sela. Nekada mirna pitoma vala, šest do sedam kilometara južno od Konjica, sada veliko poprište borbe. Ovim uskim tjesnacom proći će glavina naše Narodnooslobodilačke vojske — od vrhovnog komandanta do posljednjeg borca i ranjenika. Svi oni će ovo moje mjesto zapamtiti samo po zlu, jer baš tu Draža Mihailović sa svojim četnicima organizuje odlučnu odbranu. Mnogi naši borci, ranjenici i tifusari u ovoj vali ostaviće svoje živote, boreći se protiv udruženih neprijatelja naše zemlje. Njihova rodbina pominjaće ovo moje selo kao grobnicu njihovih očeva, sinova, braće i sestara. Ni ja, ni stanovnici Bijele nismo krivi što je ratna »sreća« dodijelila ovakvu sudbinu sela.

O svemu ovome razmišljam i dogledom posmatram ovu nesretnu val. Samo vidim ogromnu masu četnika, zacrnjeli se kao crna zemlja.

Najviše mi se otima pogled na moju kuću ne bi li ugledao koga od svojih, ali oko nje vidim samo četnike. Komandant brigade Vako Đurović pita me koja je moja kuća. Pokazao sam mu na usamljenu kuću u Gornjoj Bijeloj, pokrivenu crijepom pa se dobro ističe. Pomoću dogleda komandant primijeti da je tu nekakav četnički štab, jer pred kućom ima dosta jahaćih konja. U kuću stalno ulaze i izlaze četnici. Pričao sam mu kako smo je napravili pred rat i da sam dosta znoja i snage ostavio gradeći je. Nas tri brata nosili smo kamen i pržinu iz potoka na

traljama. Vukli smo grede iz Rakova laza po noći da nas šumar ne bi prijavio. Danas je četnici koriste za svoj štab u borbi protiv nas. U kući je samo stara majka i nejak a bratova djeca, i to ako su živi.

Spremamo se i mi i četnici za napad. Oni su nas prije napali. Oko pola dana na čitavom frontu od Rakova laza ispod Prenja do Prevlja više Konjica sva četnička masa je pošla da nas napadne. Još od jutros topovi i bacači iz Konjica i Prevlja tuku po Ljubini. Oko naše osmatračnice granate sve preoraše. Ali vrh gdje se nalazimo je teško pogoditi. Ako granata podbaci za pola metra udari u stijene i rasprsne se kao jaje. Kada promaši preko nas i za 10 santimetara granata ode u valu 200 metara od nas.

Komandant Vako je čitav dan od zore na osmatračnici. Rijetko sam vidio upornijeg čovjeka. On je tu primao izvještaje, izdavao naređenja i pravio plan za napad.

Četnici su krenuli najprije u kolonama. Kolone su se razvijale u strijelce. Takva tri streljačka stroja jedan iza drugoga podilazila su našim položajima. Komandant reče: »Oho, evo četnici imaju ofanzivnu namjeru«. Kazao je to veoma mirno.

Već su se primakli na oko 500 metara. Pucaju iz svih oružja i urliču. Naši su bataljoni zaposjeli položaje i mirno čekaju. Partizani nikada ne otvaraju vatru na velikom odstojanju.

Najhrabrija kolona bila je njihovo lijevo krilo. Iz Rakova laza, ispod samog Prenja izbila je preko Siljevica na Polom i udarila na Drugu proletersku brigadu. Tu je i otpočela borba. Bilo ih je puno, pa su računali da će naše potisnuti. Čula se brza paljba i sa jedne i sa druge strane. Ohrabreni ovom svojom kolonom, koja se visoko izbacila i udarila u naš desni bok, četnici su na čitavom frontu pošli naprijed. Razvila se žestoka borba. Na centralnom frontu iz pravca Smrčeva dola i Kapele žestoko navaljuju na Četvrtu crnogorsku brigadu. Jurišaju. Osmatračnica komandanta Četvrte crnogorske brigade našla se u prvoj borbenoj liniji. Vako je komandovao svojom brigadom sa tog mjesta do konačnog ishoda borbe. Naši bataljoni su stajali kao bedemi i odbijali sve četničke nasrtaje. Na desnom krilu Srbijanci su potisli četnike do Majdana. Nakon dva sata teške borbe četnici su ustukli na čitavom frontu. Postepeno se borba stišavala, ali nije prestala. Štabovi brigada su razrađivali posljednje detalje borbene zapovijesti štaba divizije za opšti napad i razbijanje četničkih bandi.

Druga proleterska brigada nastupaće desno ispod Prenja, preko Rakova laza i treba da izbije na visoravan Kiser do Vrapca. Zadatak joj je da razbije četničko lijevo krilo i udari četnicima s boka i leđa.

Četvrta crnogorska treba da udari neprijatelja u centar, kroz Bijelu i da izbije na Paklinu do Vrapča.

Druga dalmatinska brigada će nastupati na našem lijevom krilu ispod Ljubine, a iznad samog Konjica preko sela Zaslivlja, Zabrđa, Turije i zauzeti položaj Kapela, Prevlje do Cagara. Njen je zadatak da glavnini naših snaga služi kao lijeva pobočnica. Mora se spriječiti neprijatelj da ne prodre iz Konjica u Bijelu.

Početak napada divizije određen je u tri sata poslije podne.

Ja sam ponovo dobio zadatak da idem sa štabom Druge proleterske brigade. Odmah sam otišao na Polom u štab brigade. Drago mi je što ću opet biti sa Lunom. Štab brigade pravi plan i zapovijest štabovima bataljona. Ibro Šator im pomaže. Mene koriste kao poznavaoca terena. Tu poznajem svaku stazu i stopu zemlje.

Na frontu je kratko zatišje. Borci umorni i neispavani pospaše pored vatri u kolibama. Pred kolibom štaba brigade u Polomu leži mrtav jedan drug. Kažu da je bio rukovodilac. Pokriven je starim vojničkim čebetom. Poginuo je na jurišu. Treba ga na brzinu sahraniti, jer se primiče čas opšteg napada. Za koji trenutak treba poći u borbu. Nekoliko drugova kopaju raku noževima. Snijeg je debeo, a pao je na smrznutu zemlju. Teško se otkida zemlja, kao da je od kamena. Zagruše ga više snijegom nego zemljom. Sahranjen je sa vojničkim počastima. Razmišljam, hoće li mu rodbina ikada pronaći kosti. Osta u ovoj planini, a divizija polazi u borbu.

Došao je čas napada na ovu veliku skupinu četnika. Jednovremeno su krenuli devet bataljona Druge proleterske i Četvrte crnogorske brigade. Milina je gledati ove naše ratnike. Kad je naređeno »pokret«, borci se bude, pritežu, smiju, šale i zadirkuju jedan drugoga. Polaze u borbu hladnokrvni kao na neki svakidašnji posao. Devet bataljona krenu u devet kolona. Kolone se razviše u čete, a čete u vodove. Obrazovao se veliki streljački stroj. U isto vrijeme je krenula Druga dalmatinska, kao lijeva pobočnica divizije, da zauzme Kapelu i Prevlje više Konjica.

Sa osmatračnice Poloma lijepo se vidjelo nastupanje čitave Druge divizije.

Osuše četnici iz svih svojih oružja. Naši se samo prebacuju od kamena do kamena, od bukve do bukve. Divizija nastupa kao nezadrživa poplava, koristeći svaki zaklon. Mnogobrojni mitraljezi i minobacači osiguravaju nastupanje naših strijelaca. Kako koji bataljon stiže do četničkih položaja najprije počinje borbu bombama i odmah juriša. Zametnu se žestoka borba. Četnici su pružili jak otpor, jer su se uzdali u brojčanu nadmoćnost. Naročito je bila žestoka borba na Beginu dolu više Majdana. Tu je došlo do borbe prsa u prsa. Tuklo se samo bombama, noževima i kundacima. Naši su bili vještiji i bolji ratnici. Razbili su četnike i najterali ih da u panici bježe prema Bijeloj, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene. Usput su unosili paniku i među ostale četnike. Dok se vodila borba na centralnom dijelu fronta, bataljoni Druge proleterske su ispod Prenja, preko Rakova laza izbili na Šuplji kuk i Grude za leđa četnicima u Bijeloj.

I Crnogorci su razbili neprijatelja na svom putu i jure ga preko Smrčeva dola i Jakovljevića gaja ka Bijeloj.

Dalmatinci su se uklinili između Nijemaca u Konjicu i četnika u Bijeloj i zauzeli Kapelu i Prevlje. Ova brigada je odsjekla sluge od gospodara i osigurala lijevi bok glavnini. Sve se skrhalo u Bijelu. Ni hiljade gromova ne bi izazvalo onakvu grmljavinu. Četnici su poraženi. Ginu, bježe, predaju se, vlada jedno opšte rasulo.

Bitka je dobivena. Primiče se noć. Druga proleterska je izbila na visoravan Kiser do Vrapča. Četvrta crnogorska je zauzela Paklinu do Vrapča.

Sa svih položaja poletješe ugovorene rakete. Prva zelena raketa napravi luk od Vrapča preko sela Boraka. To brigade javljaju štabu divizije da je izvršen zadatak.

Dalmatinci su ostali u pobočnici glavnim snagama na Kapeli i Previju, a Crnogorci i Srbijanci su produžili da gone četnike preko Boraka i Glavatičeva prema Nevesinju. Šator, Brstina i ja, trčeći sa bataljonima, sišli smo u Bijelu. Na našem putu smo nagazili na više četničkih leševa. Naročito ih je dosta poginulo na Beginu dolu. Među četničkim leševima prepoznao sam i jednog komšiju. Stigli smo više moje kuće. Požurio sara da što prije saznam nešto o majci. Već se bilo smračilo. Otvorih vrata i u prvi mah mi se učini sve pusto u sobi. Petrolejska

lampa uvijena pa žalosno svijetli. Ugledah majku za peći. Sjedi na niskoj klupici. Ruke presamitila preko koljena, a glavu naslonila na ruke. Tako podnmljena sjedi nepomična. U plehnatoj peći pucketa vatra. Sve je pobjeglo i sklonilo se od borbe, a ona je ostala sama. Majka niti je mogla, a niti htjela ići iz kuće. Ona se nije bojala smrti i svejedno joj je bilo hoće li živjeti. Čula je da sam poginuo, ali svaka majka se uvijek nada. Prije četvrt sata je ovud prošla prva naša jedinica i ona je presretna izašla pred partizane. Nadala se da ću sa prvima doći. A kad me nije bilo povukla se u sobu. Obuzimala je zla slutnja da me više neće vidjeti.

Sva trojica smo joj nazvali dobru večer. Ona je samo odgovorila »dao bog dobro« ali se nije ni pomakla, a kamoli glavu okrenula. Došao sam više nje i upitao je: »Kako si majko«. Tek tada me prepoznala po glasu. Brzo se trgla, ustala, pružila obadvije ruke prema meni i drhtavim glasom rekla: »Blago meni do boga miloga«, ali se opet skrhala na stolicu. Od uzbuđenja joj pozlilo. Dao sam joj vode da pije. Bilo joj je bolje. Ona je samo ponavljala: »Blago meni do boga miloga«. Ibro Šator i Dušan Brstina stoje nasred sobe. Majka me ljubi i miluje po licu, po rukama, po prsima, ne odvaja se od mene. Meni je neprijatno što ne primjećuje moje drugove, Majka je jedva došla sebi. Zaprepastio sam se koliko se majka izmijenila. Više je ostarila za ovih devet mjeseci, nego ranije za devet godina. Nije težila ni četrdeset kilograma. Za kratko vrijeme mnogo se pogurila. Jedva je govorila. Nevjesta poginulog brata spremala nam je večeru, odnosno večeru su spremili četnici, samo nam je ona postavila na sto. U jednom velikom kazanu četnici su skuhali puru. Čak su je i zamiješali, ali je nisu ni okusili. Bila je još topla, ali je to bila jedina hrana koju smo zatekli. Četnici su sve opljačkali. Odnekud se našlo malo masla, pa smo je i pomastili.

Komšije su saznale da sam došao pa su se počele iskupljati. Napunila se soba. Najviše ih je bilo muslimana. Ovo sijelo smo iskoristili u politički skup. Sva trojica na smjenu smo im govorili. Mnogo smo govorili o brastvu i jedinstvu. Dođe i štab Druge divizije. Smjestio se u drugu sobu. I oni su večerali četničke pure. Odmah postaviše radio-aparat. Slušala se »Slobodna Jugoslavija« i Moskva.

Majka blista od sreće. Misli da je došao kraj njenim patnjama. Kaže: »Neće me više ponižavati oni dušmani«, a i ne

pomišlja da smo mi samo na prolazu. Ni ja ni ostali drugovi nećemo da joj pomutimo njenu večerašnju radost.

12. mart. Bijela. Rano izjutra pozvao me Peko u štab divizije. Naredio mi da što prije oformim narodnooslobodilački odbor radi prikupljanja hrane, određivanja vodiča, organizovanje nošenja ranjenika i drugih potreba vojske. Trebalo je da održavam političke konferencije i pomažem odboru sve dok naiđe naša zaštitnica, a onda da se uputim u svoju jedinicu. Rekao mi je da će u zaštitnici biti Treća krajiška ili Treća sandžačka brigada.

Poslije razgovora štab je krenuo za Borke. S njim su otišli Šator i Brstina.

Odmah izjutra neprijateljska artiljerija počela je tući Bijelu i Drugu dalmatinsku na položaju Kapele i Prevlja. Dole-tješe i avioni. Njih devet poče bombardovati zaselak po zaselak u Bijeloj. Dalmatinci vode žestoku borbu sa Nijemcima koji nadiru iz Konjica u Bijelu.

Večeras sam održao konferenciju u kući Mitra Janjića. Na konferenciji je bilo Srba, Hrvata i muslimana. Na ovakvom skupu trebalo je najviše govoriti o bratstvu i jedinstvu naših naroda. Kroz ovu temu lako je bilo raskrinkati sluge okupatora ustaše i četnike, koji su mnogo zla napravili baš u ovom selu.

13. mart. Bijela. Sinoć na konferenciji smo se dogovorili da se oformi narodnooslobodilački odbor. U odbor su ušli jedan Srbin, jedan Hrvat i jedan musliman — Mato Janjić, Ilkan Vidačković i Zajko Ramić. Održao sam sastanak sa odborom i odredili smo zadatke.

I danas je Bijela bombardovana artiljerijom i avijacijom. Vodiči pričaju da je Druga proleterska brigada zarobila mnogo četnika na Borcima.

14. mart. Bijela. Žalosno stanje smo zatekli u Bijeloj. Za devet mjeseci naše odsutnosti četnički koljači su zaveli skoro sve srpsko stanovništvo. Ispred naše vojske pobjegli su svi mlađi punoljetni muškarci. Čak su pobjegle i žene sa djecom. Četnička propaganda je uzela velikog maha u narodu. Vjerovali su u njihove laži i klevete. Zato je sve pobjeglo od nas. Htio sam da sa što više ljudi i žena razgovaram. Pošao sam da ih tražim. U Alagića krču sam našao nekoliko žena sa djecom. Nisu mi se

nadali. Svi su me gledali sa nepovjerenjem. Jedino mi se obradovao mali Risto, sin starijeg brata. Sa dječijom radošću potrčao je meni u naručje. Zapitkivao me o svemu.

Iz šume je izašao moj rođak Sava. To je star čovjek, pa opet je pobjegao od nas. Nasio je četničkoj propagandi, da mi ubijamo svakog ko vjeruje u boga. Napisao sam jedno pismo Bijeljanima koji se kriju da odmah dođu u selo i poslao ga po Savi.

Sakupilo se oko petnaest žena i domaćina. Govorio sam im o sigurnoj pobjedi narodnooslobodilačke borbe i sramnoj izdaji četnika.

Dolje u selu avioni bacaju bombe, mitraljiraju, artiljerija tuče iz Konjica — sve preoraše.

15. mart. Bijela. Cim je svanulo artiljerija iz Konjica počela tući Bijelu. Prebivala je čitavu val. Doletješe i avioni i počeli bacati teške bombe. Već četvrti dan Nijemci bombarduju ovo selo. Naveče počeli sa Ljubine silaziti u Bijelu prvi lakši ranjenici. U moju kuću dođe jedna porodica — otac i majka sa sinčićem. Mali je imao oko šest godina. Svi su strašno izmršavili i iscrpljeni. Mali je živi kostur. Noge i ruke su mu — kost i koža. Iz očnih duplji vire dječije oči, ali im je pogled ozbiljan i zabrinut kao i u roditelja. Teška sudbina i u ove naše djece. Sazrijevaju prije vremena. Podnose hladnoću, glad i sve ratne strahote, kao i njihovi roditelji. Ne plaču, pa čak se i ne tuže na nedaće.

Otac djeteta je zamolio moju majku da da nešto djetetu da pojede. Majka je uzela maloga na krilo, milovala ga i plakala. Donijela je nekoliko kuhana krompira i četničke pure. Ostalo je još malo — majka je štedjela za mene. Rekao sam joj da donese sve što ima pure i da stavi pred ovu porodicu. Žalosno je bilo gledati kako mali alapljivo jede puru staru pet dana.

Ko zna hoće li ijedno od njih preživjeti rat. Neprijatno mi je da pitam ko je ova porodica, da me ne bi pogrešno razumjeli zbog hrane.

16. mart. Bijela. Selo je osvanulo puno ranjenika i bolesnika. Čitavu noć su silazili sa Ljubine. To su bili lakši ranjenici i rekoalescenti, koji su prebolovali tifus. Ima ih preko hiljadu i pet stotina. Razmiljeli se po čitavom selu. Svi smo čitavu noć bili na nogama da nekako smjestimo ovu bolnicu. Ali ni štabovi eselona, ni Narodnooslobodilački odbor nisu mogli zavesti pot-

pun red. Tražili su hranu i gdje bi je moglo biti i gdje ne bi. Uzimali su sami, pa i otimali. Lože vatre gdje god im padne na um. Uz drvene kolibe, plastove sijena i slame. Lože plotove, ljese, sinije, paraju krov — lože sve što je drveno, bez obzira čemu služi. Dosta je izgorjelo koliba, pojata i plastova stočne hrane. Sve je bilo razgrađeno i razbacano. Ozimi usjevi koji su se tek pomolili iz zemlje na proljetnom suncu potpuno su ugaženi.

Kad se razdanilo avijacija i artiljerija počese bombardovati selo. Nisu morali ništa gađati. Gdje god padne koja avionska bomba ili granata u ovu valu nekoga će raniti ili ubiti ili neku kuću srušiti. Velika je i teška ova naša borba.

Kuriri pričaju da je jučer, 15. marta, prešla most kod Jablanice Treća krajiška brigada. To je posljednja naša jedinica koja je prešla Neretvu na lijevu stranu. Više nema naših snaga na desnoj obali. Kad Krajišnici stignu u Bijelu više neće biti opasnosti za naše ranjenike i tifusare.

17. mart. Bijela. Noćas su lakši ranjenici i tifusari krenuli za Borke i Boračko jezero. Štabovi ešelona > bolničko osoblje namučili su se da sakupe bolesnike. Taman jedne sakupe, drugi se razilaze. Na koncu ih je krenulo oko pet stotina u prvoj partiji. Treba do zore da svi krenu za Borke, jer je velika koncentracija bolnice u Bijeloj. Ovo selo neprijatelj svaki dan bombarduje od zore do mraka. Ovih preko hiljadu i pet stotina lakših ranjenika i bolesnika danas će biti van opasnosti. Da nam je samo izdržati da nam Nijemci ne prodru kroz dvije vale do naše bolnice, i to ovdje iz Konjica u Bijelu i iz Čelebića u Idbar. Žestoka se borba vodi nedaleko od Idbara. Nijemci su prodrli do ranjenika u Idbaru naoko dva likometra. Naša Prva dalmatinska brigada vodi ogorčenu borbu sa Nijemcima u klancu između Idbara i Čelebića.

Treća sandžacka je smijenila Drugu dalmatinsku brigadu na Kapeli, Previju i Paklini. Dalmatinci su otišli u sastav svoje divizije, a sad Sandžaklije odbijaju nasrtaje Nijemaca i ustaša iz Konjica u Bijelu.

Danas je stiglo još dvije stotine pješaka-tifusara. Nisu imali sreću ni da se odmore. Morali su odmah poći za Borke. Iz kolone i sa najmanjih stanki ovi ispaćeni i izgladnjeli ljudi upadaju u prazne i opustjele kuće da traže hranu. Iz kuća izlaze razočarani. Rukovodioci jedinica i bolničari ih upozoravaju, iskupljaju i požuruju.

Danas je šesti dan kako Nijemci bombarduju selo.

18. mart. Bijela. Rano izjutra su došla sva tri odbornika. Iznose poteškoće. Sve je izbjeglo iz sela. Ne mogu nikoga naći za vodiče, a kamoli za nošenje ranjenika. Kad ne mogu da nađu vodiča, oni se nude sami i vode naše jedinice — Bijela — Borci.

Otišao sam u zaselak Sućešnica, kod Jakovljevića kuća da nekoga angažujem da pomogne odboru. Našao sam sve potpuno pusto. Od stanovnika nema ni jedne osobe. Bombardovanje je sve razrušilo. Nekoliko grupa tifusara lože vatre u ovim ruševinama. Kod jedne vatre sjede tri tifusara. Živi kosturi i ćelavi. Ništa ih se ne tiče oko njih. Peku nekoliko krompira. Na vatru koju su naložili bacili su jedne drvene vile, dvoje-troje grabulja i jednu klupu. Rekao sam im da je neprijatelj tu na tri do četiri kilometra i da pođu za Borke, lako se čula ogorčena borba na Kapeli i Previju, jedva sam ih ubijedio — skoro natjerao da pođu. Pokazao sam im put i otišli su u pravcu Boraka.

Danas je bio težak dan za našu bolnicu. Od sinoć je trebalo prebaciti iz Bijele do Boračkog jezera oko 1.700 pješaka — bolesnika, a iz Idbara preko Ljubine u Bijelu stiže oko 2.300 novih ranjenika i tifusara.

Poslije podne su počeli silaziti sa Ljubine u selo. Nemoguće je prikazati prizor za ova dva dana u Bijeloj. Jedna dalmatinska brigada iz Devete divizije nosila je preko 200 teških ranjenika na nosilima. Borci su se jedva držali od iscrpljenosti. Padali su zajedno sa nosilima. Ranjenici su ječali. Hladnoća i glad izmrcvarili ranjenike koliko i njihove teške rane. Na ulazu u Gornju Bijelu rukovodilac kolone je naredio da se stane. Borci spuštaju nosila gdje se koji zatekao. Odmah za njima idu teški ranjenici na konjima. Ima ih oko 900. Jedva se drže na konjima. Pošto je jaka strmina ranjenici spuzali za vrat konjima pa se tako sve kreće ka selu. Padaju, škripe zubima, traže pomoć.

Nije bilo konjovodaca koliko konja, pa su konji po selu nosili ranjenike kuda su htjeli u potrazi za hranom. Za konje je bilo još manje hrane nego za ljude. Zato su padali više od ljudi. Konji nisu mogli izdržati ono što su naši borci trpjeli.

Za konjanicima se jedva vuklo oko 1.200 tifusara. Noćas se u Bijeloj nalazi oko 2.300 ranjenika i tifusara, jedna brigada Dalmatinaca iz Devete divizije i dvije brigade Sedme divizije. Tu je još i preko 1.000 konja. Sve je to trebalo nekako smjestiti, a gdje? Nikad u životu nisam vidio toliko vatri, koliko

noćas u Bijeloj. Mart je u ovom selu pod Prenjom hladan, a ipak su borci prenoćili pod vedrim nebom. Ranjene smo smjestili po kućama. Među njima našao na Mehu Trbonju. Obradovao se kad me vidje. »Daj, burazere, nađi nešto da pojedem, gladan sam«, obrati mi se Meho. Sve sam pretražio, ali uzalud. U selu nije bilo više ništa što se moglo jesti. Više se našlo hrane u našim intendaturama nego u selu. Čitavu noć komanda bolnice, štabovi ešelona, odbor i svi ko je mogao išta pomoći, bili su na nogama i brinuli se o bolnici. Ima dosta novih ranjenika.

19. mart. Bijela. Osvanuo je vedar dan, ali mi mu se nismo veselili. Bolje bi bilo da su se spustili oblaci do zemlje. Dosad Nijemci nisu propustili ni jedan dan da nas ovdje nisu bombardovali, pa će sigurno i danas. Komanda bolnice, štabovi ešelona i sve bolničko osoblje čitavu noć su sređivali bolnicu. Izjutra su ranjenike iznosili iz kuća u jaruge i potoke i maskirali ih od avijacije.

Kao i obično artiljerija iz Konjica je nastavila da tuče po selu. Kasnije dođoše »štuke« i počеше zavijati sirenama i zaselak po zaselak bombardovati. Dosta je poginulo ranjenika i bolesnika.

Sandžaklije vode žestoku borbu na Previju i Kapeli. Nijemci hoće da po svaku cijenu prodru u selo, jer su znali da se glavnina naše bolnice nalazi u Bijeloj. Treća sandžačka brigada opet zna šta bi značilo da oni upadnu među naše ranjenike. Tako se razvila borba na život i smrt — prsa u prsa. Neprijatelj se okomio na našu bolnicu. Hoće da je uništi. Teško je vjerovati da je ikad u istoriji ijedna vojska tako histerično jurišala na ranjenike kao ovog puta Nijemci, Italijani, ustaše i četnici. Gdje god primijete nosila tuku artiljerijom, tuku iz aviona najtežim bombama, mitraljiraju, jurišaju pješadijskim jedinicama, čine sve da dotuku već polumrtve.

Bijela je udaljena od Konjica svega šest kilometara. Do nje vodi cesta od Konjica sve do Rakova laza pod Prenjom. Ovom cestom mogu saobraćati sva motorna vozila, pa i tenkovi. Od Konjica do izvora rijeke Bijela pod Prenjom postoje putevi i sa jedne i sa druge strane rijeke. Nimalo nije dobro što se u ovoj vali bolnica zadržala.

Borci koji silaze sa Ljubine pričaju da su danas Italijani i četnici prodrli u Idbar, a da se naša zaštitnica — Treća krajiška brigada, izbacila na Ljubinu. I štab Prve divizije je u Bijeloj.

Svi jedva čekamo da se smrači, da prestane bombardovanje. I bolnica se ne može po danu dalje pomicati. Vrš se pripreme da se noćas što veći broj ranjenika i bolesnika prebaci na Borke. Kad se mislilo da je sve sređeno za pokret, naveče su Krajišnjaci donijeli iz Idbara preko Ljubine u Bijelu preko stotinu teških ranjenika. To su novi ranjenici u borbama sa Nijemcima i Italijanima i stari ranjenici koji su bili ostali u Idbaru. Krajišnici su pod borbom nosili ranjene drugove samo da ih spasu od fašista. Nosili su ih na kolju, na puškama, na leđima, na ćebadima samo da nijedan ne ostane. Nijedan ranjenik ne ječi, već od bolova samo škripi zubima. Ni za njih nema odmora. Do zore moraju svi teški ranjenici biti izneseni na Borke.

20. mart. Bijela. Bijela je krajnja tačka neprijateljevog opkoljavanja u ovoj teškoj neprijateljskoj ofanzivi. Kad se naša bolnica izbaci na Borke, a zaštitnica na Kiser i Vrabač, mi smo izvojevali potpunu pobjedu nad neprijateljem.

Još od noćas bolnica se počela prebacivati naprijed. Dvije brigade iz Devete divizije nosile su teške ranjenike. Štabovi ešelona i bolničko osoblje su iskupljali svoje jedinice i spremali se za pokret. Pored svih teškoća ipak je sa ranjenicima išlo lakše nego sa tifusarima, koji su se rasuli po čitavoj vali u potrazi za hranom. Konja nije bilo koliko bolesnika-konjanika. Zato su se konji morali vraćati sa Boraka nazad u Bijelu. Prebacivanje bolnice trajalo je čitavu noć i čitav dan. Neprijatelj je osjetio da mu se izmiče posljednja šansa da uništi našu bolnicu pa danas velikom žestinom navaljuju na Treću krajišku i Treću sandžačku brigadu. Danas artiljerija tuče jače nego ranije. Tri bombardera su izručila teški teret na selo i više se nisu vraćali. Valjda su računali da će njihove trupe prodrijeti u Bijelu.

Pravo je čudo kako sam u ovoj gužvi, među ovolikim bolesnicima naišao na moga dobrog druga i prijatelja Stjepana Zivića. Jedna bolnička jedinica vršila je pripreme za pokret jedne velike grupe konjanika. Podižu ranjenike i bolesnike na konje. Na jednom konju ugledah Stjepana. Svega su ga utegli konopcima za samar. Kad sam ga upitao kako je jedva mi je odgovorio da ima tifus. Pokušao sam da ga ohrabrim, ali on se samo žalosno osmjehnuo. Imao je visoku temperaturu. Rekao mi je da ga strašno glava boli. Kolona je krenula prema Borcima. Ranjenici i bolesnici se, utegnuti konopima, klatare na konjima.

Pala je noć, koju smo svi jedva čekali. Neprijatelj nije pomakao ni za stopu ni Krajišnike ni Sandžaklije.

Kasno naveče sam došao kući. Majka me je uvijek budna čekala. Ispod jastuka je izvadila komadić hljeba zamotanog u krpu. Neko joj je dao da pojede, a ona ga je ostavila meni. Jedva sam je uvjerio da nisam gladan. Ali, svejedno, ujutro sam morao prepoloviti sa njom ovaj komadić hljeba.

21. mart. Borci. U zoru me je probudila puščana i mitraljeska vatra. Učinilo mi se vrlo blizu. Nijemci i ustaše navalili svim snagama iz Konjica, a četnici sa Ljubine. Treća krajiška se povukla sa Ljubine, a Treća sandžačka sa Prevlja i Kapele. Dok su brigade držale ove položaje puščani meci nisu dopirali u ovu valu, jer se nalazila u mrtvom uglu. Jutros puščana i mitraljeska zrna zuje po selu. Ovo je deseti dan kako avioni i artiljerija bombarduju ovu valu. Jutros su to počeli ranije nego prošlih dana. Prasak na sve strane. Nijemci su zauzeli Kapelu i Prevlje i nadiru u Bijelu. Došli su do Jakovljevića gaja i Ravnog kuka. Četnici iz Idbara preko Ljubine stigli su do Križa i Groita više samog sela. Četnici koji su bježeći deset dana proveli po škripovima i pećinama u Rakovu lazju pod Prenjom jutros su, ohrabreni svojim gospodarima iz Konjica, otvorili vatru na nas u selu. Jedini izlaz imamo prema Vrapču i Kiseru. Treća krajiška prebacuje svoje bataljone na desnu stranu rječice Bijele. Treća sandžačka se povlači prema Vrapču. Nijemci su stigli već do škole u selu.

Teška situacija. U selu ima još oko 100 ranjenika i bolesnika. I oni bi bili već na Boračkom jezeru, ali čekalo se na konje da se povrate sa Boraka. Bolničko osoblje je počelo spremati kolonu ranjenika da krenu, ali osuli su Nijemci po selu iz »šaraca«. Bili su vrlo blizu. Bolesnici su se razbježali.

Pred našim bataljonima bolesnici su krenuli uz brdo u pravcu Kisera. Žalosno je to bilo gledati kako se naši ranjenici i tifusari — polumrtvi ljudi, veru uza stranu pomažući se i nogama i rukama. Krajišnici i Sandžaklije su se divovski borili, a u isto vrijeme prikupljali bolesnike i upućivali ih prema Kiseru. Borili su se da nijedan ranjenik ne padne u ruke neprijatelju. Išao sam po kućama i štalama i upućivao bolesnike prema Kiseru. Više kuća u Pajića štali zatekao sam trojicu tifusara. Nešto kuhaju u italijanskoj porciji. Kažem im da odmah krenu sa ostalim bolesnicima, jer su Nijemci prodrli u selo. Oni rekoše da će odmah poći. Čak su se počeli i spremati, ali vidim žao im

da ostave ono što su kuhali. Otišao sam u kuću da se pozdravim sa majkom. Ona je tek jutros vidjela da smo mi bili samo na prolazu i da njene patnje nisu prestale. Kad sam joj rekao da se mi povlačimo, ona je gorko zaplakala i objesila mi se o vrat. Morao sam poći, jer naših snaga više nema na lijevoj strani rječice Bijele. Pošao sam preko njiva ka Alagića krču. Majka me je pratila. Brinuo sam se kako će se vratiti. Može lako poginuti. Nijemci gotovo ušli u selo. Morao sam poći. Majka se jedva odvojila od mene. Peo sam se ka Alagića krču. Ranjenici i tifusari penju se četvoronoške uz skoro okomitu stranu. Iz pravca kud odstupamo od Rakova laza i Supljeg kuka zapucaše četnici. Jednog druga raniše i ubiše jednog konja pod ranjenikom.

Krajišnici i Sandžaklije vode borbu sa Nijemcima pa na ove izdajnike nisu ni obraćali pažnju. Nas nekoliko zdravih otvorismo vatru na njih, a ranjenike uputismo ka Međeđoj Vodi.

U Međeđoj Vodi ugledah jednog druga pod putom. Vidi se trag po snijegu kuda se skliznuo. Zaustavio se za jednom bukvom. Sišao sam do njega da ga izvedem na put. Mislim zaspao, pa ga prodrmah. On se prevali, vidim mrtav. Pomakao sam ga pod bukvu da se ne vidi sa puta, da mu se mrtvome četnički izrodi ne smiju. Od Međeđe Vode do Plitarice na Kiseru nije daleko, ali je velika strmina i dubok snijeg.

U dolu pod Plitaricom jedan tifusar legao na snijeg, ne može dalje. Uzesmo ga ispod ruke i povedosmo, ali noge mu se vuku po snijegu. Umrije nam na rukama. Samo smo ga sklonili s puta.

Nekoliko nas zdravih uz pomoć bolničkog osoblja uspjeli smo teškom mukom da izvučemo jednu veću grupu ranjenika i bolesnika na Plitaricu.

Ovdje će naše zaštitnice duže vrijeme držati položaj. Naša bolnica više nije u opasnosti.

Na brdu smo se odmarali. Na desnoj strani rječice Bijele su Treća krajiška i Treća sandžačka brigada. Prikupljaju preostale ranjenike i tifusare i uredno se povlače. Do večeras će zauzeti položaj na ovoj visoravni od Bijele stijene, Krnjine kose, Plitarice, Gudca, Vrapča sve do Neretve. To je lako postaviti, jer je to idealan položaj za odbranu. Na istom ovom položaju nas stotinjak u ustanku 1941. godine dočekali smo i razbili oko 1.500 ustaša, domobrana i žandarima.

Pored toga što sam lično vidio, saznao sam za mnoge pojedinosti iz Bijele. Četnici su zarobili 25 ranjenika i tifusara. Tukli

su ih i predali Nijemcima. Neki ranjenici su se spasili bjekstvom po noći. Ona tri tifusara što su kuhali u Pajića štali, ubili su ih Nijemci. Ali se nisu lako dali. Goloruki su jurnuli na vrata na kojima su već bili Nijemci sa mašinkama. Čak je jedan uspio da istrči pred štalu. Nijemci su ih pokosili iz mašinki. Jedan je stalno klicao drugu Titu i Komunističkoj partiji Jugoslavije sve dok nije izdahnuo.

Zakula Nikola iz Korenice bio je slijep u oba oka. Izgubio se od svoga ešelona i od svoga vodiča. Naš odbornik Ilkan Vidačković ga pronašao i u svojoj kući mu napravio sklonište. Brinuo se o njemu kao i svome sinu. Nijemci ga nisu pronašli kad su pretražili kuće i štale po selu.

Više Gornje Bijele kod Usjelina, Nijemci su ubili jednog iznemoglog borca i petogodišnju djevojčicu. Pretpostavlja se da su ovo bili otac i kćerka, jer su ih mještani našli mrtve u zagrljaju. Pod selom na Placu su ubili četiri ranjenika i tifusara. Pod zaseokom Kula ubili su jednog iznemoglog borca — profesora. Odbio je da sa njima pođe u Konjic i uzviknuo: »Smrt fašizmu, sloboda narodu«. To je Nijemce razjarilo pa su čitav rafal iz »šmajsera« sasuli u njega. U Krščan-Dolu su ubili jednog tifusara, bilo mu je ime Koviljko.

Dolje u vali rekao bih sve izgorje od puščane vatre i njemačkih »šaraca«. Nijemci su bijesni, jer im je propala ofanziva. Iskaljuju bijes na iznemoglim i umrlim drugovima.

Ne samo da nam više ne prijete opasnost, već smo se danas i odlijepili od njih. Naša bolnica će odahnuti bar za neko vrijeme.

22. mart. Česim. Razmišljao sam o Borcima i Boračkom jezeru. I ova su sela pusta i razrušena od aviona. Nailazim na umrle drugove. Nema ih ko ni da sahrani. U kućama su ostale samo žene i djeca. Muških iznad 14 godina nema u selu. Kad sam naišao ispod zaseoka Dolovi, čuh da neko ječi u šumarku više plota. Kad sam došao bliže vidio sam jednu ranjenu drugaricu na nosilima. Začudio sam se odakle ovdje sama, kada je sva naša bolnica prenesena u Glavatičevo i Ribare. Ispričala imi je da su je ovdje još juče ostavili zarobljeni Italijani, kad su avioni bombardovali selo. Bio sam sam. Razmišljao sam kako bih joj pomogao. Sam je ranjenu ne mogu nositi. Pomakao sam je na nosilima do ceste. Tuda mora brzo naići Treća sandžačka brigada i oni će je uzeti sa svojim ranjenicima. Dao sam joj

komadić hljeba što mi je jutros dala majka Save Mićevića. Produžio sam na Boračko jezero. Svratih u kuću Nikole Draganića. On je sekretar partijske organizacije na terenu. Od juna 1942. godine ga nisam vidio. Htio sam s njim razgovarati. U kuću se uvalio pjegavi tifus. Sve je pusto, mrtvo i porušeno.

Mene je to podsjećalo na ljeto 1941. godine. Ovdje na Boračkom jezeru 1941. godine bilo je žarište narodnog ustanka u konjičkom srezu. Baš ovdje više kuće Nikoline održana je prva politička konferencija 8. septembra 1941. godine. Bilo je prisutno oko 50 najuglednijih domaćina sa Boračkog jezera, Boraka i okolnih sela. To je bio dogovor za dizanje narodnog ustanka. Na konferenciji je govorio Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Uglješin govor je bio prvi odlučni zov u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika na terenu konjičkog sreza. Na istom ovom mjestu 10. septembra 1941. godine sakupili su se predstavnici svih sela i oformili Borački partizanski odbor. Nikada neću zaboraviti zaključke sa ove konferencije: borba protiv okupatora i svih izdajnika u našoj zemlji. Razvijati bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana. Stvarati narodnu vlast od radnika i seljaka. Oslovljavati se sa družje. Zvijezda petokraka će biti simbol svakog borca-partizana. Odred treba odmah da stupi u borbu do konačnog oslobođenja zemlje.

Poželio sam da što prije odem odavde. Krenuo sam preko Kule uz Vlah, preko Lipeta do Česima i prenoćio u kući Laze Bjelice. To je malo seoce sa svega dvije velike porodice Bjelica. Iako su braća i rođaci oštro su se podijelili. Jedna porodica je za partizane, a druga za četnike. U ovim našim selima nema neutralaca. Ili su potpuno za narodnooslobodilačku borbu ili za četnike. Stari Lazo Bjelica veseo, raduje se našim uspjesima.

23. mart. *Humčani.* Obradovao sam se Jaminu Despotu. Pitao sam ga za Stevu Račića. Despot mi je ispričao da je juče ujutru oslobođeno Nevesinje. U grad su prve ušle Peta i Četvrta crnogorska brigada. Naša Deseta i Prva dalmatinska brigada su štitile desni bok našeg opšteg nadiranja i spriječile nadiranje Italijana i četnika od Mostara i Bijelog Polja, koji su pokušali da spasu opkoljeni garnizon. Oko Nevesinja je ubijeno mnogo Italijana i četnika. Zaplijenjene su velike količine hrane i oružja. Poslije Prozora ovdje nam je bio najbogatiji plijen.

Prva divizija je preko Bjelimića prodrla do Kalinovika. Sad nam je lakše disati, kaže Despot.

24. mart. Nevesinje. U Nevesinju sam našao moj bataljon. Prošlo je 18 dana kako sam se odvojio od njega. U bataljonu sam saznao mnogo novosti. Pored pobjeda koje je izvojevao, a koje me raduju, čuo sam i žalosnih vijesti. Naš je bataljon u ovoj ofanzivi izgubio preko 70 najboljih boraca. Najviše je drugova poginulo na Porimu u borbi sa Italijanima. Samo tu je poginulo oko 60 boraca. Ovolike žrtve bataljon je imao samo još juna 1942. godine od četnika na Dramiševu, Glavatičevu i Bijeloj.

Pošao sam u štab brigade kad sretoh u gradu Cedu Kapora. On me je i poslao kao poznavaooca terena. Raportirao sam mu da sam obavio zadatak i da sam se vratio u svoju jedinicu.

Večeras naš bataljon daje priredbu.

Vlatko LAZAREVIC

EVAKUACIJA TIFUSARA I RANJENIKA

I oslije jednodnevnog odmora u rejonu Prozora, krenuli smo cestom uz samu desnu obalu Rame ka Neretvi.

Ispred nas kretala se kolona zarobljenih Italijana. Obojene glave, premoreni i izgladnjeli, kretali su se tromo i poslušno izvršavali svako naredenje pratioca. Poneki bi izletio na brzinu iz kolone, da bi odsjekao komad mesa od butine konja ili vola koji su ležali pogođeni rafalima avionskih mitraljeza ili bombi. Brzo su se vraćali u kolonu i u hodu jeli ugrabljene zalogaje.

Kolona se sporo kretala putem izrovanim avionskim bombama. Neprijateljski avioni neprekidno su nas pratili, mitraljirali i bombardovali. Međutim, usjeci i stijene kanjona Rame pružali su nam dobru zaštitu. Osjećajući se potpuno sigurnim, pratili smo avione kako prilično visoko prave zaokrete, nadlijeću kanjon, otpuštaju snopove bombi koje se jedno vrijeme nepravilno obrću i lete za avionom, da bi se najzad usmjerile pravo na zemlju. Većina je eksplodirala u rijeci, a nas su zapljuskivali samo udari vazduha i mlazevi vode.

Po izlasku iz uskog i dubokog kanjona naišli smo na prošireni izlaz — manju ravnicu — gdje su nas avioni prosto čekali. Polako su kružili iznad nas i spuštali se na efikasan domet svoje mitraljeske vatre. Naš komandir Kecman komandovao je da se smaknemo sa ceste udesno, uz stranu jednog manjeg grebena. Avioni su počeli da tuku cestu. I ovoga puta osjećali smo se sigurnim. Na vrijeme smo se sklonili.

U popodnevnim časovima napustili smo dolinu Rame. Kolona zarobljenih italijanskih vojnika i dalje je u pokretu ka Neretvi sa sprovodnicima. Prethodnica naše brigade krenula je udesno, da bi do pada mraka stigla u selo Dolac. Tu je trebalo da prihvati kolonu tifusara i ranjenika, a zatim da ih sprovodi do Neretve i dalje za glavnim snagama.

Predveče smo stigli u selo Dolac i razmjestili se u školu i po obližnjim kućama. S nama je bio komesar brigade Ljubo Babić. Ostao je sa našom četom koja će se kretati na začelju kolone tifusara, da bi prikupila i evakuisala bolesne i ranjene koji budu izostali. Kuvar je rastovario konja i počeo da priprema večeru, dok su borci zamoreni maršem privilegli da se odmore. Kecman je postavio straže i uputio patrole. Do večere je bilo još daleko. Već su počeli da prolaze ešloni ranjenika i bolesnika.

Pored nas je prošao ešlon lakše ranjenih i bolesnih. Kolona se kretala sporo sa češćim prekidima i zastancima. Poneki bi se interesovali da li je daleko Neretva, nadajući se vjerovatno da će po njenom prelasku naići na povoljnije uslove. A zatim su nailazili sve teži ranjenici i tifusari, prvo na konjima, a zatim na nosilima, koje su nosili borci naše brigade.

Kada spustiše dvojica nosila sa teškim tifusarima, na prvom poznadoh školskog druga Miloša Šobata, borca 3. krajiške brigade. Ležao je nepomično i gledao oko sebe. Nije me odmah prepoznao i tek kada ga upitah kako je, da li je gladan, on kao da se prenu, poznade me i jedva čujnim glasom reče da već tri dana nije ništa jeo. Radostan što mogu nešto za njega učiniti izvadih parče hljeba koje sam nekako bio sačuvao. Htio sam da mu ga dam cijelo, ali i tifusar sa drugih nosila zatraži hljeba. Podelio sam im. Nosioci ih ubrzo odniješe sa ostalim za kolonom.

Naide i druga grupa na nosilima i kad ih spuстиše na zemlju, prvi ranjenik mi se takođe obrati sa »imaš li malo hleba«. Nisam ga imao, ali sam brzo otrčao u kućicu gdje je bila naša kuhinja. Pod sačom se pekao hljeb, a kuvar je baš bio otišao po vodu. Podigao sam sač, brzo otkinuo oko pola polupečena hljeba i ostatak ponovo pokrio. Podijelio sam drugovima na nosilima. Tog momenta, čini mi se, nisam osjećao glad, iako tog dana nisam pojeo ni svoje mršavo sljedovanje hljeba.

Tu, u selu Dolac ostali smo do ponoći. Za to vrijeme kolona tifusara stalno je prelazila — bolje reći miljela. Već je počela da nailazi i komora jedinica koje su vodile zaštitničku borbu. Naša četa trebalo je da krene iza posljednjeg ešlona ranjenika i bolesnika i da u pokretu prikuplja zaostale. Prije polaska Ljubo nas prikupi i reče da ne smijemo dozvoliti da nam bilo ko izostane. Četa se po vodovima uključila u kolonu, a ja sam sa komesarom brigade ostao u posljednjoj desetini. Pozadi nas se sa zaštitničkih položaja čula mitraljeska i mino-

bacačka vatra. Neprijatelj je vršio jake napade, dok su mu naše zaštitnice na uzastopnim položajima pružale žilav otpor. Krenusmo polako za kolonom, kontrolišući da pored puta ili u nekoj kući nije ostao koji tifusar.

Prošli smo Ramu i stigli do Neretve. S druge strane reke isprečio se Prenj sa strmim i kamenitim obroncima. Snijeg je pokrio sve iznad doline rijeke. Dok smo prilazili rijeci, neprijateljske »štuke« su se ustremljivale na nas. Naleti, zasipanje manjim bombama i mitraljiranje smjenjivali su se jedno za drugim. Pa ipak, u kanjonu Rame nismo imali velikih gubitaka. Došli smo do srušenog željeznog mosta. Iz vode su virili samo pojedini ramovi i spone, preko kojih su postavljene daske za prelazak naših jedinica. U koloni po jedan prelazak se odvijao prilično dobro. Problem su bili ranjenici na konjima i nosilima. Prelazak grupa koje su nosile ranjenike odvijao se sporo, tako da se kod mosta nagomilalo mnogo nosila. A i velika uzbrdica s one strane Neretve, uz greben Prenja, gotovo je ukočila pokret.

Trebalo je hitno preći Neretvu i ubrzati pokret. Tu na prelazu pretila je opasnost od avijacije, a i neprijatelj sa začelja mogao je svakog časa da pristigne.

Tražili smo mogućnosti za prelazak van ovog mjesta. Neretva ima strme obale, duboka je, a uz to i prilično brza. Nakon kraćeg izviđanja primijetili smo, oko jedan kilometar sjevernije, neku žicu zategnutu preko rijeke. Pošli smo do tamo. Grupa od 5 do 6 tifusara držala se za žicu i polako gazila po vodi. Kad smo stigli, oni su već bili na sredini rijeke. Zastali smo i gledali. Onaj na čelu, držeći se za žicu, zalazio je sve dublje u vodu. Kad mu je doprla do vrata izgubio je tlo pod nogama i počeo bespomoćno da pliva na mjestu držeći se za žicu. Nije imao snage da produži, a ni da se vrati. Zvao je u pomoć, ali kako da mu se priđe i pomogne!? Držao se nekoliko minuta i kada se zamorio, popustio je i voda ga je odnijela. Ubrzo je nestao pod vodom i više ga nismo vidjeli. Za njim je i drugi prošao na isti način. Treći koji je išao pozadi pokušavao je da se vrati, ali nije uspio. I njega je odnijela matica. Jedva smo uspjeli da preostalu dvojicu vratimo.

Pošto ovdje nismo smjeli prelaziti, vratili smo se mostu i preko njega prešli. Za momenat bio je prekinut prelazak bolesnih i tifusara, da bi se prebacile jedinice koje su žurile na položaje prema četnicima.

Na drugoj strani našli smo se u podnožju Prenja uz čije se padine išlo sporo i teško. Trebalo je nekoliko časova penjati se, da bi se obišli gotovo najviši visovi ove planine. Podnožjem se nije smjelo ići jer je bilo pod neposrednom kontrolom Talijana koji su držali Konjic i njegovu okolinu. Artiljerija iz Konjica neprekidno je tukla sjeverne padine Prenja i kolone u pokretu. Dok se kolona pješaka tifusara i drugih bolesnika do Neretve kretala prilično dobro, situacija se po prelasku izmijenila. Sada su ranjeni i bolesni na konjima i nosilima prešli naprijed, a kolona ranjenika — pješaka, kada je počela da se penje uz padine Prenja, ponadala je od iznemoglosti, gladi i hladnoće. Naši pokušaji da ih pokrenemo samo su djelimično uspjevali. Snijeg je bio pokrio sve i naša kolona ocrtavala se kao crna isprekidana traka na sniježnoj bjelini. Naša 7. krajiška brigada otišla gotovo cijela naprijed, raspoređena po ešelonima ranjenika i tifusara. Mi na začelju morali smo kupiti, pomagati i podsticati one najiznurenije. Tifusari su sve više izostajali iza kolona i čekali nas. Neki od njih već su ležali nepomični na snijegu, neki su se sklonili u obližnje katunske kolibe. Podizali smo ih, pridržavali, molili da krenu, ali bez uspjeha.

Oni koji su krenuli jedva su prolazili koju stotinu metara, pa su ponova sjedali. Posebnu brigu i teškoće činila nam je artiljerija koja je djelovala iz Konjica i dve-tri eskadrile »štuka« koje su nas pratile i zasipale bombama i mitraljeskom vatrom. I dok smo prethodnog dana kroz kanjon Rame imali zaklon i bezbrižno posmatrali nalete i dejstva aviona, ovdje smo bili potpuno nezaštićeni. Ako bismo se mi zdravi nekako i sklonili, kolona ranjenika i bolesnika bi potpuno stala.

Poslije svakog napada aviona sve više drugova ostajalo je prikovano uz zemlju sa koje se više neće doći. Nikakve mjere maskiranja nisu vrijedele. Moralo se ići baš tuda, jer drugog puta nije bilo.

Nas petnaestak zdravih sa komesarom brigade bilo je nedovoljno da na začelju napravi red i omogući pokret bez zadržavanja. Jer oni izostali bili su zaista nesposobni za dalji pokret. Njih je trebalo nositi, a nas je bilo malo. Iza nas ostale su samo čete koje su teškom mukom zadržavale nadiranje neprijatelja. Vatra sa zaštitničkih položaja bila je sve bliža, a poneko zrno prelijetalo je preko nas. Tifusare koji su usto bili i ranjeni sklanjali smo po kolibama i katunima, a ostale smo užurbano dizali nastojeći da ih pokrenemo. Sjećam se jednog krupnog

tifusara koji se kretao ispred mene ljuljajući se prtinom lijevo-desno. Iznenada se okliznuo i pao licem ka zemlji. Potrčasmo da ga pridignemo ali bez uspjeha. Okrenusmo ga na leđa, ali je već umirao. Ostavismo ga i nastavismo pokret dalje.

U kolibama na prevoju dviju kosa sklonio se veći broj ranjenika i bolesnika koji su izostali iza svojih ešelona. Ovo mjesto je pružalo tužnu sliku. Kolibe, oko metar visoke, sa ulazom za ovce, bile su ozidane od kamena, bez maltera i sa strmim krovom od dasaka. U njih se zavuklo oko 30 tifusara. Naložili su vatru od koje se zapalilo suvo đubre i stvorio ogroman dim. Dim je privukao avijaciju koja je počela da tuče nemilosrdno. Uđoh u jednu kolibu punu zagušljivog dima od koga se ništa nije videlo. Osjećam pod nogama ljude, pozivam ih da izađu napolje, ali se niko nije odazvao. Izađoh i rekoh komesaru da je unutra puno bolesnika koji će se pogušiti. Ponova smo ušli obojica, govorili im da je neprijatelj blizu, da moramo krenuti, ali sve uzalud — niko se nije javio niti je izašao. Pokušavali smo da ih izvučemo napolje, ali bez uspjeha. Izvukli smo samo jednog. Kad se osvježio na vazduhu pogleda nas i reče: »Drugovi, nemojte me ostaviti«. Lijeva noga mu je bila odbijena ispod koljena i umotana u staro ćebe. Prepoznade Ljuba i reče da je radnik iz Drvara i član Partije. Ljubo i ja ponosimo ga žureći se da pristignemo kolonu. Nosili smo ga posrćući, a mitraljeska zrna već su prolijetala oko nas. Tužna srca napustili smo katune pune ranjenika i tifusara.

Kad stigismo začelje koje se kretalo ka selu Bijeloj, spazismo Jova Došena kako vodi konja. Na njemu je prije kratkog vremena jahao jedan bolesnik koji je pogođen mitraljeskim zrnom pri napadu avijacije, pao smrtno ranjen. Na konja smo stavili ranjenika bez noge.

Prije nego što smo počeli da se spuštamo u selo Bijelu naišli smo na veoma jak uspon kojim se i zdrav čovjek može samo bauljanjem popeti. Uz to, uzbrdica je bila okrenuta prema Konjicu odakle je neprijatelj dobro osmatrao i tukao artiljerijom, tako da je čitava ova strana bila izrovana granatama. Po njoj su ležali mrtvi tifusari i poneki sprovodnik. Tuda se moralo proći jer drugog prilaza Bijeloj nije bilo. U napetom stanju polako smo se penjali da bismo se kasnije spustili ka selu Bijeloj.

Pozadi nas bio je Jovo sa konjem i ranjenikom. Udolje u podnožju strane bilo je puno mrtvih konja i drugova koji su se, zahvaćeni eksplozijom, otkotrljali niza stranu. Kad smo bili

gotovo pri vrhu i malo nam trebalo da se prebacimo i zaklonimo iza kose, začu se pucanj topa iz Konjica i eksplozija iza nas. Zatim otpoče plotunska paljba. Ljubo i ja smo bili na samom vrhu uspona, kad granate počеше da eksplodiraju po sredini strane. Ko se tu našao pao je pogođen od parčadi granata i otkotrljao se nizbrdo.

Jedna granata eksplodirala je blizu nas i parčad pogodiše konja na kome je bio ranjenik. Jovo je ranjen u ruku. Konj se sa ranjenikom otkotrlja baš tamo gdje je vatra bila najžešća. Granate ih obojicu razniješe.

Začelje kolone se spuštalo u Bijelu. Selo je zaštićeno sa svih strana okolnim visokim kosama, te iako je bilo na domaku uspješne artiljerijske vatre iz Konjica, nije mogla da ga neposredno tuče. Na sreću, minobacači nisu mogli da dobace. I dejstvo avijacije je popustilo, nešto zbog visine ljeta, a nešto što se preorijentisala prema Kalinoviku, kuda su naše glavne snage prodirale.

U selu je bilo tridesetak kuća. Do našeg dolaska, sve su kuće bile zauzete za teže ranjenike i tifusare. Lakši ranjenici i zdravi borci naše brigade razmjestili su se po voćnjacima, vrtovima i štalama na kraći predah. Mi smo ostali pod jednim drvetom, mislim da je to bila kruška. Ovdje nije bilo snijega, a toplije vrijeme nam je dobro došlo za odmor. Rječica Bijela stalno je opsednuta s obje strane lakšim bolesnicima i tifusarima koji su se čistili i prali veš. Nekoliko kuhinja pripremalo je toplu hranu. Ovo nas je okrijepilo za nove napore i teškoće.

Prva noć u Bijeloj prošla je u miru, pa smo se dobro odmorili i naspavali. Ujutru, poslije umivanja na rijeci i doručka okupili smo se po četama i održali sastanke, na koje su došli i komesar brigade, njegov zamjenik i drugovi iz politodjela. Kod nas su došli Mijuško Sibalić i Dušanka Kovačević. Pošto je iznio političku situaciju, Mijuško je govorio o našem daljem pokretu, zadacima i teškoćama koje nam predstoje. Zatim se prešlo na diskusiju o problemima sa marša od Prozora do Bijele, kada je brigada imala zadatak da sprovodi kolone tifusara i bolesnih. Sastanak je protekao u drugarskoj atmosferi. Drugovi su slobodno, bez ustručavanja, govorili o svojim propustima kao i o nedostacima drugih.

Nakon održanog sastanka Mijuško i Dušanka su se zadržali neko vrijeme s nama u razgovoru i šali. Poslije ručka naš komandir Kecman naredio je čišćenje oružja.

Za tri dana u Bijeloj dobro smo se odmorili i potkrijepili. Dok smo se mi, začelje kolone, nalazili u selu, naši su već osvajali Kalinovik, kuda je kolona ranjenika i tifusara polako nastavljala pokret. Za ova tri dana iz sela su odlazile veće i manje grupe i ono se postepeno praznilo. Bataljoni naše brigade već drugog dana su zauzimali svoje mjesto u poretku za sprovođenje bolesnika i ranjenika preko Glavatičeva ka Kalinoviku. Trećeg dana u Bijeloj se nalazila samo komora i dio naše brigade koji je određen u zaštitnicu. Kada je komora počela izlaziti iz sela i formirati kolonu za pokret prema Boračkom jezeru, sa padina Prenja, ispod samih vrhova, jedna grupa četnika je otvorila vatru i izvršila napad. Vjerovatno su mislili da je komora bez zaštite. Odmah je naša četa krenula uz brdo prema stijenama odakle su četnici otvarali vatru.

Očekivali smo da će i Talijani iz Konjica podržati napad četnika. Međutim, bilo je obratno. Talijanska artiljerija, misleći vjerovatno da to partizani napadaju četnike, obasula je četničke položaje. Četnici su morali da prekinu napad i da se povuku. Ovog puta Talijani su nam zabunom dobro pomogli u protjerivanju četnika.

Kolona sa komorom nastavila je pokret i u selu je ostala naša četa kao zaštitnica, sa Čulibrkovom četom. Stab brigade nalazio se u pokretu sa glavnim snagama, a sa zaštitnicom je opet ostao komesar Ljubo. Spremali smo se za pokret i samo smo čekali da sa položaja stigne Čulibrkova četa, pa da kao zaštitnica krenemo za kolonom. Međutim, Čulibrkova četa nikako da siđe u selo, jer je na položaju odbijala povremene napade Nijemaca i četnika, izlažući se opasnosti da je neprijatelj okruži. Vidjeći da se četa ne povlači komesar Ljubo je napisao naređenje da se hitno povuče, priključi našoj četi i nastavi pokret. Za prenošenje ovog naređenja određeni smo Plećaš i ja.

Komandir Čulibrk nalazio se na visokoj kosi iznad sela udaljenog oko 5 km. Penjanje je bilo teško. Plećaš i ja ostavismo šinjele i sa dosta municije kretosmo uz brdo pokriveno rijetkom šumom i kamenjarom. U toku našeg boravka u Bijeloj primijetili smo da se po ovome terenu vrzmaju manje grupe četnika. Išli smo u cik-cak, jer je penjanje pravo uza stranu bilo nemoguće. Kada smo odmakli oko kilometar i po iznad sela, kretali smo se s puškama »na gotovs«. U tom napetom stanju

primijetili smo jednog četnika kako se pognut povlači, vjerovatno da bi javio svojim. Plećaš se nije dugo dvoumio. Nanišani, odjeknu pucanj i četnik se svali na zemlju. Odjeknu još nekoliko pucnjeva i ubrzo se pojavi grupa četnika. Kretali su se prema nama otvarajući vatru. Nas dvojica se prebacismo u skokovima prema položaju. Međutim, i Culibrk je, čuvši pucnjavu, uputio jednu desetinu boraca da vidi šta se dešava. Kad izbismo pod jedno uzvišenje primijetismo naoružane ljude.

— Sta ćemo sad, reče Plećaš, naprijed ne možemo, a do Čulibrka se mora stići. Evo, četnici nas opkoliše. Na to ja viknuh:

— Ko je gore?

— Partizani iz 7. krajiške — odgovoriše. Mi jurnusmo gore prema njima. Objasnismo im šta se desilo i oni se rasporediše i jurnuše prema grupi četnika. Poslije kraće borbe četnici odstupiše. Na položaju zatekosmo samo jednog koji se izbezumljen sakrio u neki žbun. Na naš poziv odmah diže ruke. Ubrzo smo s njim stigli do Čulibrka koji je sa četom krenuo ka Bijeloj. Kad uz put upitasmo četnika odakle je rodom, on odgovori: »Iz Bosanskog Petrovca«. Ovaj njegov odgovor nas zbuni. Gotovo cijela Čulibrkova četa, a i nas dvojica, bila je iz okoline Petrovca. Znali smo lično sve koji su otišli u četnike, ali ovog nismo poznavali. Čudilo nas je to što je bio dobro obučen a sa dugom bradom, jer četnici iz Petrovca nisu imali ovako velike brade. Reče da se preziva Teofanović, što nas još više začudi, jer takvog prezimena u Petrovcu nije bilo. Na kraju se sjetih da sam od starijih slušao kako je ranije u Petrovcu živio neki bogati trgovac Teofanović koji je imao dva sina. Kasnije se odselio u Beograd gdje je kupio kuću. Ime četnikovog oca slagalo se sa imenom trgovca o kome je bila riječ. Ovo je zapravo bio njegov sin. Iz daljnjeg razgovora doznali smo da je ovaj četnik završio filozofski fakultet i da je bio u četničkoj organizaciji. Po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske upućen je u Hercegovinu da organizuje četnički pokret.

— Kako to — upita ga jedan drug — ti završio fakultet pa u četnike, da nas Krajišnike brukaš? — Četnik se malo zbuni, sleže ramenima i ne odgovori.

Obje čete su kao zaštitnica krenule za kolonom ka Boračkom jezeru i Glavatičevu. Četnika je Ljubo uputio u štab brigade. Napuštajući Bijelu tužna srca smo gledali grobove drugova koji su tu završili svoj borbeni put.

Trebalo je da prenoćimo u rejonu Boračkog jezera. Tu smo ponova stigli začelje kolone tifusara i lakših ranjenika. Oni su u toku noći nastavili preko Glavatičeva ka Kalinoviku, a mi smo se razmjestili po nekom gaju po grupama, naložili vatre i pripremali se za prenoćište. Spavali smo jedan uz drugog sa oružjem, obezbjedeni stražama i patrolama. Noć je bila prilično hladna, pa je većina dočekala zoru budna.

Prije polaska sahranili smo nekoliko teških bolesnika i ranjenika koji su u toku noći umrli. Među njima prepoznali smo i Petrovčane Mila Balabana¹ i Zlatka Turića². Umrli su kao iscrpeni tifusari.

Zaštitnica je nastavila put ka Kalinoviku, gdje nas je čekala naša brigada. U Kalinoviku smo se oprostili od tifusara i ranjenika koji su nastavili put u selo Miljevine.

Savo NOVAKOVIC

¹ Mile Balaban aktivno je radio još od 1922. godine i borio se kao komunist. 1935. godine izabran je za predsjednika opštine u Bosanskom Petrovcu, na listi Udružene opozicije.

² Zlatan Turić, apotekar iz Bosanskog Petrovca, bio je i do 1941. godine u redovima naprednih zajedno sa Ilijom Došenom, Bogdanom Kapelanom, Milošem Novakovićem, Lazom Latinovićem i dragim. U ustanku kao prvoborac naročito se istakao pri spasavanju srpskog življa od ustaškog pokolja.

OD GLAMOČA DO PRENJA*

17. II 1943. Cio dan smo u selu Dubravama, na Glamočkom polju. Na sastanak štaba bataljona došao je zamjenik komesara brigade.¹ Krenućemo na dalek put, ali verziju o putu u Srbiju treba suzbiti. Treba biti na oprezu od četnika, munjevito prolaziti kraj seoskih kuća i formirati patrole zaštitnice zbog onih koji zaostaju. Svaki bataljon treba da ima svoju komoru sa sobom.

U Glamoču se skupljaju banijske izbjeglice i spremaju za povratak na Baniju. Čujem da će se otac i Branko vraćati. Poslao sam im pozdrav, a ja ću prema Srbiji.

18. II — Oko četiri sata po ponoći digao se bataljon, digla se čitava brigada. Krećemo iz Dubrava. Teško je izići iz kuće, mrzne se nos. Tek što smo izašli iz sela počelo je penjanje uz Babić-brdo.

Prestao je svaki razgovor, ljudi su natukli kape na uši i gledaju samo jedan drugom u pete. Mećava odnosi, zatrpava, fijuče kao tane i neprekidno tuče u lice, u čitavu desnu stranu. Brigada nam nije mogla utabati prtinu. Užasno hladno, kaputi i šinjeli potpuno smrзли, oblijepljeni snijegom, ne možeš držati ruke u džepu, jer se gubi ravnoteža i mećava obara.

Naši ljudi još od četrdeset prve nisu odlazili u gradove, nisu ništa kupovali, naše obučarske radionice nisu se još tako razvile da bi mogle podmiriti svu našu vojsku i evo sada ima boraca gotovo samo u čarapama. Ti polubosi drugovi idu kroz ovaj užas, ali ne čute, oni cvile od teške studeni. Stanu jedan korak ustranu, sačekaju mene i traže da ih pustim, jer vele —

* Izvadak iz neobjavljenog ratnog dnevnika tadanjeg komesara 2. bataljona 7. banijske brigade.

¹ Miloš Žica, poginuo 9. marta na Prenju.

ovo nikada neće prestati. Sta da radim, kuda da ih pustim, pitam ih, a ni oni sami ne znaju. »Još malo, drugovi, skoro ćemo prevagnuti preko brda«, tješim ih, a ni sam ne znam kad ćemo se izbaviti iz te strahote.

Borba sa kočičevskom mećavom trajala je tri i po sata. Koliko kilometara smo prevalili, ne znam. Sigurno ne mnogo. Sjetio sam se očevih priča sa puta preko Albanije u prvom svjetskom ratu. Ovo mi je izgledalo kao tri Albanije.

Prelazimo preko brda. Jelik, više ne duva. Da li ima veće sreće? Iz zamrznutih grla zaori se »oj djevojko«, kao znak da smo još živi.

Put se odmah nastavlja stranama planine Hrbljine. Prolazimo kraj seoskih košara, oko kojih se vide krda ovaca. Naši intendanti od svakog ponešto rekviriraju, jer će sljedovanje koje smo ponijeli trajati samo jedan dan. Ljudi se ne bune, daju, jer, izgleda, misle da imamo pravo sve im oduzeti.

U sumrak stižemo u košare pred Malovanom. Narod je siromašan, ali vrlo susretljiv. U kući gdje smo se smjestili vlada tifus, a starica ima nešto kao rak na nosu. Premda je s nama doktor Brodarac, nijesmo mogli birati, jer u zaseoku ima svega devet koliba, a mora se smjestiti čitav bataljon.

Raspitujemo se o životu ovih ljudi, pitamo da li je neprijatelj bio skoro. Kažu da je ovdje bio samo jednom, još četrdeset prve. Vitorog i Cincar čuvaju slobodu na svojim vrletima i u svojim klancima.

19. II — Osvanulo lijepo dinarsko jutro. Kroz guste grane cincarskih omorika prodiru umiljati sunčevi zraci.

Izbijamo u Kupreško polje. Kupres se vidi u daljini. Jednim malim prijevojem prelazimo u Bukovsko polje. Ide kolona uskom sniježnom stazom, čuti i odmiče. »Oslobođen Harkov« — prenese se vezom od štaba brigade. Živjela naša braća Sovjeti. Tuku oni još kako. Ova vijest djeluje kao lijek, svi su postali veseliji, svi nešto žamore i komentiraju. Ostatak puta je savladan mnogo lakše.

Prošle godine je ovuda ustaški krvnik Francetić palio i ubijao. Gornji i Donji Malovan su potpuno spepeljeni. Koliko uništenih života, unesrećenih porodica. Zvijeri.

Prolazimo kroz selo Ravno, ali se ne zaustavljamo jer nas u Zvirnjači, kažu, čeka večera. Kako se to ugodno dojmilo — čeka nas večera. Istina, dobili smo vareni kukuruz, što nas je prilično razočaralo, ali ipak — večera je.

Ova sela nemaju osnovne škole i nikad je nisu ni imala. Vodu piju iz jaruga. Kako vlast stare Jugoslavije nije vodila računa o narodu! Čeka nas puno posla.

20. II — Brigada nastavlja marš cestom prema Prozoru. Osma brigada naše divizije prošla je ovuda juče. Prolazimo kroz selo Jakliče gdje su već smještene naše bolnice. Nema zaustavljanja nego naprijed uz planinu Radušu. Gore je prostrano, visoravan, ali je snijeg velik, dok je u Jaklićima već potpuno okopnjelo.

Nakon dugog puta i kotrljanja nizbrdicama, stižemo u Pidriš; pala je već duboka noć. Hrvatsko selo, ljudi nema kod kuće, samo žene i djeca. Tražimo jesti, ali nam ništa ne daju. Partizani, gladni, otvaraju magaze i trapove da bi našli bar koji krompir.

21. II — Ostajemo cio dan u Mačkovcu, zaselku Pidriša, između Prozora i Gornjeg Vakufa. Ljudi iz ovih sela su ili u ustašama ili u italijanskoj miliciji. Vrag zna gdje su sada, jer su naše proleterke jedinice pred kratko vrijeme ovdje bile, uništile italijansku diviziju »Murđe«, zaplijenile ogroman ratni materijal i zarobile oko 1.000 Italijana u samom Prozoru. Sada ih gone dolinom Neretve.

O drugim krajevima ništa ne čujemo. Svu pažnju smo koncentrisali na naše unutrašnje stvari. Održavamo sastanke s komandnim kadrom, časove po četama, čisti se oružje i brine o hrani. Seljaci ne daju hrane te moramo rekvirirati krumpir i brašno. Ali to još nije dosta i pojedini borci samovoljno uzimaju. To izaziva stalna saslušavanja i rasprave.

22. do 28. II — Već sedam dana nijesam uspio ništa zapisati; to mi se gotovo uvijek desi kad nastupe velike borbe.

Kasno u noć banu u štab našeg bataljona komandant divizije Pavle Jakšić. »Slabo se osiguravate! Pa neprijatelj je u Gornjem Vakufu« — kaže nam i izdaje zadatak. Riječi uvijek oštrog i tačnog komandanta oštinule su nas kao bič. Čete su brzo bile na položajima iznad Mačkovca i Mrčaja.

Dvadeset treći bataljon je dobio zadatak da napadne selo Paloč. Krećemo, noć, ne poznajemo teren, čete se jedva miču. Prva je ušla u Paloč, ali neprijatelja tamo nije bilo. Druga i 3. su otišle suviše desno, sastale s 3. bataljonom i skupa napale

Prateći bataljon 2. proleterske divizije na odmoru u toku marša ka Foči

Mračaj. Juriš je dobro izvršen i neprijatelj je protjeran na greben prema Vakufu. Naše čete su zaplijenile jedan teški mitraljez i nekoliko pušaka.

Pošto se pribrao, neprijatelj je osuo jaku bacačku vatru na Mračaj gdje su se naše čete poslije uspjeha muvale i zgomilale. To nevojničko držanje koštalo nas je žrtava. U jurišu i od bacačke vatre imali smo 6 mrtvih i 20 ranjenih.

I sutradan smo bili na položaju iznad sela. Banda je opet ušla u Mračaj i pošla prema nama. Prva četa je sa svoga položaja izvršila juriš i protjerala ih. Pet neprijateljskih vojnika je poginulo, a sigurno mnogo više je ranjeno. Zaplijenili smo 5 pušaka i drugu sitnu onremu.

Ostalih dana zauzimamo razne položaje — kod kruške, desno od kruške, desno od Male kobile. Neprijatelj nas napada, ali ne tako uporno kao na Veliku kobilu, na naše lijevo krilo, gdje se nalazi 8. brigada. Zeli se dočepati najvećeg vijenca Raduše. Preko Vrbasa proleter i vode borbu. Tuče artiljerija, kruže

avioni i bombarduju, ali nas priroda mnogo štiti. I naši topovi i bacači tuku prema Vakufu. Alaj se veselimo kad preko nas zuji k njima. Razvio se pravi front. Drug Tito je rekao da se neprijatelj ne smije probiti.

Po cijeli dan provesti na položaju, u napetosti, borbi i hladnoći nije lako. Ovih dana naš bataljon je najistureniji, te nas je štab brigade odredio dva dana u rezervu. Nije to značilo biti pod krovom, nego opet pod vedrim nebom, ali ipak je odmor, jer se čovjek može micati i spavati. Na kilometar od položaja, nalazi se vijenac — kamenjar visok 3 do 5 metara i tu provodimo odmor.

Snijega još ponešto ima, ali su dani već lijepi. Dopremili smo obučare i krojače da rade, jer se mnogo opreme poderalo i iskidalo na položaju. Održavamo sastanke štaba bataljona, bataljonskog biroa, četa i ćelija, govorimo o političkoj situaciji i iskustvima iz borbe. Dolaze nam drugovi iz Politodjela divizije te smo za komandni kadar proradili razvitak radničkog pokreta. Inače, ostane dosta vremena i da se sunča, tucaju vaške i spava.

Hrana je još uvijek slaba. Mnogi drugovi su izdržljivi i duraju, a neki kažu »da mi se samo jedanput najesti, pa da odmah umrem«. Stiglo je sljedovanje iz Prozora — dvopek i konzerve. Kad smo se najeli, pitamo da li tko želi umrijeti — nitko se ne javi. Smijeh. S kuharima smo sada dobri, inače ih uvijek kritikujemo. Jednom ne donesu hranu zbog borbe, drugi put ne mogu od aviona, treći put nemaju šta skuhati.

Iz brigade kurir donosi vijesti. Radujemo se uspjehu naših drugova u Bosni i Hrvatskoj. Kraj kud smo prolazili opet je slobodan.

Sastali smo se s Dalmatincima koji desno od nas drže položaj. Sve Hrvati, mladi i kršni momci. Pričamo o razvoju naših jedinica, o narodu Dalmacije i Banije. Zadovoljni smo što se zajednički borimo.

Dok smo se mi odmarali 3. bataljon je vodio borbu kod Mračaja. Imao je dosta žrtava. Poginula su i dva hrabra borca, omladinca, dva mlada politkomesara — Boško Babić i Boško Pojić. Cijelu brigadu je potresla ta vijest. Drugovi dragi, ne mogu shvatiti da vas nikada više vidjeti neću! Bio sam s njima u istoj četi, u istom vodu. Nestaju divni drugovi — jedan po jedan. Sloboda je zaista skupa.

1. III — Opet smo na položaju. Na cijelom frontu borba je poprimila žestok karakter. Švabe, legionari, ustaše uporno

nadiru prema Dalmatincima i našoj brigadi, a prema 8. i proleterima borba je još žilavija.

Prva četa je bila u šumici ispred kamenjara. Neprijatelj se privukao, jurnuo i otjerao je sa položaja. Naši su se pribrali, izvršili kontranapad i protjerali ih. Banda je ponovo napadala ali više nije imala uspjeha. Junački su se držali naši drugovi. Naš mirni Bogdan, zamjenik komandira, ostavi svoju mladost na padinama sniježne Raduše.

Tuku nas s boka. Ranjeno je nekoliko drugova, a delegat Prišlin je poginuo. Sa čela dolazi užasna bacačka i topovska vatra. Kamenjar štiti, ali plotunska paljba precizno pogađa. Našeg dobrog mitraljesca Šimića raznosi sa kamenjara granata u paramparčad. Jeziva slika: trup pada na jednu, a noge lete po zraku i padaju na drugu stranu. Mnogo ih je poginulo i ranjeno. Zapomaganje prolama nebo.

Treću četvu smo poslali na položaj iza kamenjara da ne trpi toliku vatru. Ali i tamo tuku. Vodnik Šukunda umire, a još trojica su ranjena. Povlačimo 2. četvu blizu treće, a 1. dolazi na mjesto Druge. Opet granate i nekoliko ranjenih. Kad je prestalo, brzo se vratismo na prvobitne položaje. Napada neprijateljska pješadija, ali je odbijamo.

Cio dan se vodi ljuta borba na čitavom frontu.

Spušta se noć. Iza nas svaki čas poleti raketa u nebo. Još od popodneva nemamo telefonske ni kurirske veze sa štabom brigade, te nas čudi tko to baca rakete s mjesta gdje su bile naše komore. Svuda tišina, samo rakete šaraju nebo. To su neprijateljske jer mi nikada nijesmo bacali toliko raketa. Postoji još samo jedan prolaz, ali ostaćemo na svom mjestu do naređenja. U toku razgovora o tome stiže kurir iz štaba brigade s naređenjem da se povučemo.

Večerali smo na cesti koja vodi za Prozor. Razgovara se o protekloj borbi. Zao nam je palih drugova, ali smo zadovoljni svojim držanjem, naročito 1. četom.

2. do 4. III — Nalazimo se u šumi. Dolaze proleterske brigade. Treba odbaciti neprijatelja, jer se u kotlini Prozora nalazi 4.000 naših ranjenika i bolesnika, a banda je već prodrla na dva kilometra iznad sela Jaklića.

Treći bataljon naše brigade napada boroviti greben, ali nije uspio. Mi potpomažemo. Teško je bilo gledati mitraljesca Bamburaća kako mu ključa krv iz prsa.

Proleter i napadaju s druge strane. Na Velikoj kobili ponovo bjesni bitka. Sijeku mitraljezi, prašte bombe cijelu noć, a danju se sve nastavlja. Gore Vrbas i Raduša. Nakon borbe prsa u prsa na Kobili, naše jedinice su prešle u gonjenje na cijelom frontu. Uz pomoć tenkova i topova povratili smo za jedan dan i noć sve položaje koje je neprijatelj krvavo osvajao dvanaest dana. Spašeni su naši ranjenici i bolesnici.

5. III — Izašli smo iznad Pidriša u šumu. Sunčamo se, tucamo vaške, brijemo se i spavamo. Avioni kruže, bombarduju selo, ali se ne uzrujavamo jer nas ne vide. U selu nema naroda. Našli smo hrane i tog dana se dobro najeli.

6. III — Napuštamo Pidriš u kome smo se četrnaest dana i noći borili, ginuli i mučili. Pravac kretanja se ne zna te mnogi misle da ćemo, možda, na Baniju.

Spuštamo se niz velike serpentine prema Prozoru, ali zaokrećemo lijevo do sela Duge. Snijega nema, ali je hladno. Ložimo vatre, peremo ruke i umivamo se na lijepom potoku. Već smo se zaželjeli tekuće vode. Na Pidrišu je bilo jedino snijega — da ga otopimo i pijemo; umivali se nismo.

Kruže avioni i bacaju zapaljive pločice na Prozor iz kojeg su naši ranjenici i bolesnici već evakuisani.

7. III — Šestog uvečer pokret prema Jablanici. Stižemo na rijeku Ramu i cestu. Rama šumi, brigada stoji na cesti i pjeva. Otkad već nismo pjevali.

Prođe luksuzni automobil. Začudismo se — zar i to imamo. U njemu se provezao drug Tito. »Zamisli, iznenadio nas je u mlinu«, reče sekretar brigadnog komiteta drug Žica. Idemo u Srbiju, imamo 14 tenkova i 16 topova, biće fino.

Srce hoće da pukne od radosti. Odmah o tome razgovaram s drugovima iz štaba. Vidjet ćemo dragu Srbiju iz koje su divni proleter i. Veselimo se tom putu, jer u Srbiji ima više hrane, a narod je dobar. Kad već ratujemo, zašto da ne vidimo i druge krajeve, a ne samo svoje?

Ide kolona prostih redova putem niz Ramu. Stižemo do ušća Rame u Neretvu. Tu je i željeznička pruga. Odmah sam se sjetio brata Milana kako nam je pričao o ovoj pruzi kad je prije rata išao ovuda za Nevesinje, u vojsku. Kako mu je sada u njemačkom zarobljeništvu?

Zelena Neretva šumi i žuri se preko kamenja — da stigne u Mostar. Ogromne stijene nadvile se nad rijeku, prugu i cestu. Prirodne ljepote, ali im se nema tko diviti.

Slavko BOROJEVIĆ

DO POSLJEDNJEG DAHA

Od velike bitke za ranjenike koja je, za banijske jedinice, započela 20. januara kod Siska, a završila se krajem aprila kod Kalinovika, teško je izdvajati događaje i nakon više od dvije decenije klasirati ih po snazi ili tragu koji su ostavili u sjećanju. Svi su se oni slili u jedan jedinstven doživljaj, protkan velikim naporima, iskušenjima, teškoćama i stradanjima, ali i nepojmljivom voljom za životom, drugarstvom, sviješću i saznanjem da je pred narodom i Partijom primljena obaveza da se povjereni zadatak mora izvršiti — po svaku cijenu.

Borbeni put 8. brigade sa Banije preko Cazina, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Drvara, planine Krbljine, Gornjeg Vakufa, Jablanice i Glavatičeva do Kalinovika u gotovo neprekidnim odbrambenim borbama sa Nijemcima, ustašama i četnicima pun je divnih primjera heroizma, podnošenja nevjerovatnih teškoća i udaraca, samoprijegora do žrtvovanja za ranjenog druga, za izvršenje zadatka od kojeg je zavisio i ishod bitke za ranjenike. Borba za spas ranjenika vođena je na čitavom ovom putu sa istom, nesmanjenom žestinom, no za našu brigadu, premorenu i iscrpljenu kako od dugotrajnih upornih odbrambenih bojeva, tako i od gotovo neprekidnih marševa, gladi, studeni i drugih nedaća, ipak je bila najteža etapa od Gornjeg Vakufa do Kalinovika. I ona se može podijeliti u dva dijela: jedan — borba za spas ranjenika na položajima oko Gornjeg Vakufa, bespoštedna borba na život i smrt; drugi — evakuacija i nošenje ranjenika i bolesnika iz doline Rame do Bjelimića, ispod Kalinovika.

Dolazak već premorene brigade u rejon Gornjeg Vakufa i neprekidna desetodnevna odsudna odbrana ozbiljno su se odrazili na našu jedinicu. Po stizanju u gornji rejon, 20. februara, jedan dio jedinica određen je na odmor, a drugi na položaj.

Ovdje nam se prvi put dogodilo da nas narod nije masovno dočekao i ponudio nam svoje usluge. Neprijateljska propaganda ovdje je očito uspjela da obmane dobar dio stanovništva. Ipak pravilnim pristupanjem onima koje smo zatekli uspjeli smo da se za borce pripremi večera i da se smjestimo po kućama. Za kratko vrijeme zbližili smo se s narodom i stekli oslonac u okolnim selima.

Zauzeli smo položaje za odbranu jugozapadno i zapadno od Gornjeg Vakufa, a u pravcu Bugojna uputili smo patrole. Već sljedećeg dana predveče dobili smo izvještaj od patrola da se neprijateljske kolone kreću od Bugojna prema Gornjem Vakufu. U sam mrak istog dana neprijatelj nas je napao. Vrlo oštra borba trajala je, s manjim prekidima, čitavu noć. Tada nas je prvi put u IV ofanzivi neprijatelj napao noću. Borba se vodila na liniji selo Paloč — selo Tihomišlje — selo Planinica koju smo ranije posjeli. Težište napada neprijatelj je usmjerio na rejon Strmice, južno od G. Vakufa, dok su ostale naše snage na položajima oko Paloča vodile borbe manjeg obima pa su s dijelom snaga iz tog rejona udarale u bok neprijatelja prema Gornjem Vakufu. Idućeg dana neprijatelj je nastavio sa snažnim pritiskom, podržan vatrom artiljerije i stalno aktivnom avijacijom. U međuvremenu je naša 7. brigada, koja je bila u rejonu sela Pidriš, raspoređena na težište odbrane, na položaje istočno od Kobile (k. 1083) do puta Gornji Vakuf — Prozor, a 8. brigada zapadno od nje, sa osloncem na Kobilu i Oglavak.

Kad se u toku noći 21/22. februara brigada povukla na liniju sjeverne padine Kobile — s. Paloč, po odluci štaba brigade upućen sam sa 1. bataljonom na Kobilu. Bataljon je dobio zadatak da štiti lijevi bok brigade. Komandant bataljona bio je poznati junak Miloš Suzić Brka,¹ vrlo odvažan, strog, ozbiljan i uzoran starješina. Predratni rezervni artiljerijski narednik bio je, za naše uslove, veoma dobar poznavalac vojne taktike. Veoma dobro smo se slagali i imali puno povjerenje jedan u drugog, tako da smo se u radu dopunjavali. Njemu su neki drugovi zamjerali na pretjeranoj strogosti, pa se ponekad u razgovoru žalio kako ga pojedinci često ne razumiju, a da on sada tu svoju strogost ne može mijenjati.

¹ Ranjen kod Mošćenice kao komandant 1. bataljona 1. brigade-7. divizije, a umro u Zagrebu u jesen 1945. godine; proglašen za narodnog heroja.

Miloš je rasporedio sve jedinice bataljona veoma precizno. Bataljon je imao zadatak da zatvori sve staze koje iz doline Vrbasa, od sela Tihomišlja preko Podova i sela Voliće, izvode na Vilića gumno. Bojeći se da će neka staza ostati nekontrolirana i da će je neprijatelj iskoristiti za ubacivanje, puna dva dana je hodao od grupe do grupe boraca — po potocima, snijegu i kiši i pomjerao odjeljenje za odjeljenjem da bi organizovao odbranu i da bi se lično uvjerio u sigurnost svake tačke odbrane. Rejon odbrane brigade bio je prostran, zemljište ispresijecano, prekriveno i šumom i kamenjarom, nepregledno i borcima nepoznato. Kada se vratio u štab bataljona (iako smo se usput na nekoliko mjesta susreli) rekao mi je: »Hajde, drugar, pa još malo provjeri da vidiš kako stari izvršava raspored. Ptica neće proći. Kamenjem ih mogu tući«. Zatim dodade: »Još je ovdje dobro, ali da čuješ na onu dolje stranu — kod Sedme mnogo gari. Bojim se da će biti krvavih gaća«.

Dani su prolazili u neprekidnim borbama. Bilo je situacija kada su se neprijateljske grupe provlačile kroz naš raspored i najednom bi se začula paklena vatra pored samog štaba bataljona (u štabu je bilo malo ljudi — dva-tri borca, jedan stražar i jedan od članova štaba). Dobro sam zapamtio dva od niza takvih događaja.

Jednog jutra održali smo sastanak u štabu i dogovorili se da svako od nas obiđe po jednu jedinicu. Suzić me je zamolio da obiđem prateću četu bataljona jer je bila najbliža. Kod mitraljeskog voda našli smo se pomoćnik komesara bataljona Milan Studen, jedan član politodjela brigade i ja. Pošto smo pregledali vod, kod njega je ostao Studen, a nas dvojica smo produžili do minobacačkog voda. Dok smo prilazili jednom minobacaču, sa udaljenosti od pedesetak metara začusmo vrisak i oštru paljbu i primijetismo kako borci trče prema nama. Instinktivno sam pritrčao do ostavljenog minobacača i ne provjeravajući nišanski položaj ni mogućnosti gađanja ubacio sam pripremljenu minu u cijev. Na moje iznenađenje mina je eksplodirala na nepunih trideset metara od bacača među grupom neprijateljskih vojnika koji su iznenadno prodrli na sam položaj voda i iznenadili poslogu ovog minobacača. Nakon eksplozije začulo se kukanje među neprijateljskim vojnicima, neki su popadali, a ostali su nagli u bijeg. Ovo je okuražilo naše borce koji su odmah izvršili juriš, uhvatili dvojicu ranjenika i ubili tri neprijateljska vojnika. Komandir voda Jajić (iz kotara Dvor na Uni) odmah je poveo svoj vod da goni neprijatelja kroz

šumu, pri čemu je ubijen još jedan fašista. Poslije njihovog povratka sjeli smo kraj vatre i pretresali ovo što se posve slučajno zbio, ali niko nije znao kako.

Uveče sam se našao s Milošem u jednoj pojati; ostale starješine bile su na položajima. Čitavu noć smo pokušavali da uspostavimo kurirsku vezu sa štabom brigade i da im prenesemo jedno naređenje koje smo primili od komandanta divizije, ali nam to nije pošlo za rukom. Svi kuriri su se vraćali neobavljenog posla pošto su nailazili na sniježne nanose mjestimično visoke i po nekoliko metara.

Nakon dva dana primijetili smo da u štab ne dolazi pomoćnik komesara Milan Studen. Postavio sam pitanje komandantu da li zna gdje se on nalazi. Pošto ni on, a niti tko drugi, to nije znao, zamislili smo se i počeli da ga tražimo. Jedna patrola, u kojoj se nalazio i kurir Milan Grmuša, pronašla je Studena mrtva, sa još jednim drugom, na stazi između 1. i 2. čete. Kako smo zaključili, ubijeni su iz zasjede: grupa neprijateljskih vojnika vjerovatno ih je sačekala na tom mjestu kad je Studen obilazio jedinice. Ova pogibija teško se odrazila na sve starješine i borce, a posebno na komandanta bataljona. Brzo je preduzeo mjere da se između četa redovno upućuju patrola, a na svaki propust ili grešku ljutito bi primijetio: »Ako budete tako radili, još će i mene Švabe uhvatiti na spavanju«. Nakon ovog događaja održani su sastanci u svim jedinicama i ukazano na propuste u vezi sa obezbjeđenjem i na lakomislenost starješina koji se kreću po položajima sami, ne vodeći računa o šteti koju nanose jedinicama svojom besmislenom hrabrošću.

Dok smo se nalazili na ovim položajima borili smo se s velikim teškoćama oko snabdijevanja jedinica hranom. Naime, komora naše brigade upućena je po sljedovanje u Prozor, a po povratku nije se mogla probiti preko sniježnog masiva planine Raduše, pa je morala da ostane južno od ove planine i tako se odvojila od brigade. Tako nas je pored zime, velikih vjetrova, neprekidne borbe i nespavanja, počela da muči glad, a s njom i iznurenost.

Kad su odbrambene borbe 7. divizije došle u kritičnu fazu i zaprijetila neposredna opasnost ranjениčkim ešelonima u dolini Rame, Vrhovni štab je koncentrisao jake snage, organizovao protivnapad i neprijatelj je bio odbačen prema Bugojnu, a 8. brigada se hitno prebacila na Neretvu, u rejon Jablanice. Pridodata nam je veća grupa Italijana (tačnog se broja

ne sjećam, ali ih je bilo oko 400) i naređeno da s njima i sopstvenim snagama obezbijedimo prenošenje ranjenika preko porušenog mosta na Neretvi i dalje pravcem: s. Krstac — s. Idbar — s. Gornja Bijela — Glavatičevo. Nastala je druga etapa bitke za ranjenike.

U našem oslobodilačkom ratu bilo je mnogo teških i odgovornih zadataka. Nebrojeno puta su borci gledali smrti u oči. Bilo je i kritičnijih situacija od ove u kojoj smo se sada našli. No, ni jedan od tih zadataka nije za nas i našu jedinicu bio teži i odgovorniji. Nije u ratu bilo teško poginuti. Stotine hiljada naših drugova izginule su u borbi, a kriza u njihovim očima kratko je trajala. Primiti toliku masu ranjenih drugova, staviti ih na sopstvena ramena i prenijeti preko Neretve, a posebno od Krstača do Gornje Bijele, poslije tolikih neprekidnih borbi i gladovanja teško se moglo i zamisliti, a kamoli izvršiti. Među ranjenicima bilo je teških, lakših i najtežih — nepokretnih. Trebalo je za najteže obezbijediti minimum od po četiri nosioca, a normalno bi bilo osam, da bi se moglo i pokušati sa prenošenjem. Ranjeni drugovi, sa svoje strane, činili su sve što su mogli da nam pomognu: koristili su štake i štapove, puzali i naprezali sve svoje snage i sposobnosti da ih što manje nosimo. Njihov heroizam ovdje je došao do punog izražaja. Pored svih teškoća, i glad je činila svoje: odvojili smo se od puteva i naseljenih mjesta, hrane u planini nije bilo, a da je neko dopremi iz daljine — nije bilo moguće. Među ranjenicima se počeo pojavljivati tifus. Situacija bi bila još teža da u Prozoru nisu zatečene velike količine hrane i da se borci na početku ove etape nisu dobro nahranili.

Čim smo stigli u Jablanicu — početkom marta 1943. — komandant brigade Stanko Bjelajac naredio mi je da do kraja prebacivanja ranjenika ostanem na mostu na Neretvi: trebalo je da se na mjestu prebacivanja sastanem s Krstom Popivodom (kako sam razumio on je bio odgovoran za cjelokupnu organizaciju prelaska) i da se s njim o svemu dogovorim. Prelazak se morao obaviti što brže. Štab brigade će kasnije stići, pošto se već prebaci jedan dio ranjenika.

Istog dana, tek što sam stigao do porušenog mosta, natile su eskadrole neprijateljske avijacije i sručile se na Jablanicu, a naročito na uzvišenja zapadno od nje. Pošto je bombardovanje prestalo, potrčao sam da vidim posljedice. Zatekao sam jedinice naše 7. brigade koje je bombardovanje zahvatilo i na-

rnjelo im velike gubitke. Naša brigadna komora je takođe tu nastradala. Bilo je strašnih prizora.

Na mostu na lijevoj obali Neretve našao sam Krsta Popivodu. Tu sam ga prvi put sreo i vidio, mada sam i prije rata o njemu mnogo slušao. Bio je vrlo jednostavan i pristupačan. S njim sam, na ovom zadatku, proveo nekoliko dana.

Sam prenos ranjenika preko mosta na Neretvi nije bio složen: most je bio prilično osposobljen i ljudi su prelazili bez teškoća, ali su konji, naročito plašljivi, padali u vodu i tonuli. No, neprekidni naleti neprijateljske avijacije koja je izručivala na stotine bombi oko mosta i dalje od njega otežavali su prelazak i stalno povećavali ionako veliki broj ranjenika. Pošto se most pređe, kao zaklon odlično je služio mali tunel na pruži u koji su prenošeni ranjenici. Odavde su počinjale prave tegobe: zemljište se odmah strmo diže — trebalo je krenuti u planinu gdje se ne vide naselja i gdje nema puta. Tamo se nikome nije išlo.

Zarobljeni Italijani, odmah po prelasku preko mosta, počeli su koristiti svaku priliku, svaki zastanak i odmor da se sakriju, pobjegnu i izbjegnu nošenje ranjenika. Ipak, nosačka kolona se brzo počela pomaljati uz sjeverne ogranke Prenja prema Krstaču. Neprijateljska avijacija i dalje nas je pratila u stopu, a za nas i naš zadatak noć je bila kratka, pa smo bili prisiljeni da koristimo i dan. Trećeg dana stigao sam u Krstac. Štab 8. brigade bio je zapadnije od sela, u jednoj šumici. Tek što sam upozorio kolonu da odmah napusti selo, sručila se eskadrila neprijateljskih aviona sa kišom bombi na nas. Malo selo Krstac, sa trošnim i suvim zidovima kuća i staja, u momentu je prestalo da postoji. Bombardovanje je zahvatilo i desetinu nosila: poginulo je 7—8 ranjenika, a poginulo i ranjeno nekoliko nosilaca. Bez obzira na sve pokret je nastavljen. Južno od nas naša 16. brigada vodila je oštru borbu sa četnicima i Italijanima, a i sjeverno je neprijatelj pokušavao da se probije iz doline Neretve i presiječe nam put. U jednom momentu, na nekim livadama između Krstača i Idbara, veća grupa četnika je sa padina Prenja upala u našu kolonu; došlo je do neobično oštre borbe — prsa u prsa. Svaka naša rezervna puška bila je korištena; i ranjenici su sa nosila gađali četnike i teren je brzo očišćen. Idući dalje prema Gornjoj Bijeloj, uz strme i duge nagibe, situacija je postajala sve kritičnija. Kad bi kolona krenula niz padinu, borci bi molili da se ne ide niz brdo znajući

da će dva puta više ići, uz brdo; Tifus, kojim su ranjenici i borci koji su ih nosili bili; ranije inficirani, počeo je sve masovnije da se pojavljuje. Iscrpljenost i glad takođe su obarali: prvi su počeli da padaju konji, jer za njih nije bilo gotovo (nikakve ishrane. Za njima su počeli da padaju Italijani — zarobljenici, a onda i naši borci. Gledao sam kako konj ugine, a već za nekoliko minuta se nađe u torbama zarobljenika. Za njima su se povelili i naši borci, a nekad nismo ni pomislili na to da bi naš čovjek jeo uginulu stoku; i to smo na ovom putu doživjeli.

Sve proživljeno, sva stradanja i sav taj očaj na neke malodušnije su poražavajuće djelovali. Nije bio usamljen slučaj da u očajanju pojedinac posegne i na svoj život. Gledao sam kako u koloni koja se kretala od Krstača u dolinu Idbara, jedan borac (ime mu ne znam) stavlja italijansku bombu u njedra i aktivira je; u dolini nailazim na čovjeka koji ubija svoju drugaricu, pa onda sebe; između Boračkih jezera i Konjica, poslije jednog vrlo žestokog okršaja, nailazim na svog ranjenog borca (ranjen je još na Baniji) Uroša Dmitrovića, kako bezvoljno leži, iznemogao i odlučan da dalje ne ide. Prisiljavam ga da se pribere i krene dalje, a on me ubjeđuje da je gotov i da dalje ne može. Znam kakav je borac i ne mogu dozvoliti da ga ostavim u ovoj planini. Riješih se da ga stavim na svog konja, iako mi je bio neophodan jer sam se, zbog zadataka koje sam imao, veoma često morao hitno da prebacim s jednog mjesta na drugo. Konj je Dmitrovića izbavio iz krize (kod njega je konj kasnije u borbi stradao).

U selu Zabrdanima, gdje se brigada zadržala od 1. do 10. aprila, tifus ju je prepolovio. Po dužnosti svako jutro sam obilazio jedinice. Toga jutra sam pošao u jednu pojatu gdje su spavali drugovi iz 1. čete 3. bataljona. Kad sam ušao u pojatu u kojoj su ranije ležale ovce, zatekao sam vod vojnika, koji, na moje iznenađenje, nisu ni pokušali da ustanu kad sam naišao, što su inače redovno činili. Pošao sam redom da ih budim, ali sam probudio samo dvojicu — Dragana Čulu i Petra Birča. Svi drugi su ležali mrtvi, pokošeni tifusom. Ovo me je utoliko više potreslo što su to bili mahom borci iz Prve čete koja je u mom kraju formirana 1941. godine, svi dobrovoljci, odani do kraja, snažni, mladi i hrabri. Samo jedan dan iza toga čuo sam revolverski pucanj i pritrčao grupi boraca gdje je opalio: zatekao sam već u agoniji Petra Birča koji je sam sebi ispalio metak u usta, a još je stiskao zubima cijev i htio da okine još jednom. Pritrčao

sam mu i istrkao pištolj iz ruku, ali je već bilo kasno. Petar je bio bolničar u četi čije su dvije trećine boraca do tada izginule ili umrle od tifusa; bolestan i sa halucinacijama ni sam više to nije mogao da preživi.

I pored svih užasnih tegoba i gubitaka, naša jedinica je sačuvala vitalnost i otpornost; nikakve teškoće i iskušenja nisu mogli da slome duh ove jedinice, nijedan borac nije kapitulirao, nije se predao niti pokušao da dezertira. Vaspitani od Partije i druga Tita, borci su svojim tijelima obilježavali stravičan borbeni put svoje brigade u ovoj ofanzivi, ali su i svojim posljednjim dahom doprinijeli da zadatak bude izvršen.

Rade GRMUŠA

TREĆI BATALJON 5. DALMATINSKE BRIGADE

1 rema naređenju štaba IV operativne zone, koncem oktobra 1942. godine je od 1. primorske, 2. bukovičke i 3. biogradske čete formiran 1. primorski partizanski bataljon. On je tada imao oko 200 boraca i to: dvije trećine Hrvata iz Primorja i jedna trećina Srba iz Bukovice.

U vrijeme kada je naređeno formiranje bataljona čete su bile svaka na svom terenu. Prva četa predstavljala je srž bataljona, jer je imala najviše borbenog iskustva i uspjeha u borbi s okupatorovim i jedinicama njegovih saradnika.

3. decembra bataljon se okupio u rejonu Dražice, kod Zatona. Poslije dva dana odmora, štab bataljona¹ je stvorio plan predstojećih akcija. Među prvim akcijama bio je pokušaj da se likvidiraju neki neprijateljski elementi u selu Krkoviću, o čemu su doznale talijanske okupacione vlasti, prikupile oko 1.200 vojnika i organizirale protuakcije. Zahvaljujući blagovremenim obavještenjima bataljon je izbjegao klopku pa je iznenadio Talijane i ustašku miliciju i u snažnom napadu, 8. decembra, razbio ih u rejonu sela Srime. Sačekana su i razbijena pojačanja koja su stigla iz sela Zatona i Vodica, tako da je u borbi (koja je trajala od podneva do pada mraka) ubijeno i ranjeno preko 200 fašista.² Zaplijenjeno je oko 50 pušaka, 3 mitraljeza, 12 pi-

¹ Štab bataljona sačinjavali su: Drago Zivković — komandant, Gojko Jakovčev — komesar, Obrad Egić — zamjenik komandanta, Mile Zivković — pomoćnik komesara, Ive Maras — obavještajni oficir.

1. četa: Mile Skračić — komandir, Ivo Ninić — komesar; 2. četa: Gojko Grubić — komandir, Ignjatija Macura — komesar; 3. četa: Ivan Vulin — komandir, Frane Lukačić — komesar.

² U izvještaju štaba IV operativne zone Glavnom štabu Hrvatske, od 28. decembra, stoji i ovo: »... Primorski bataljon u borbama koje je vodio 8. o. mj. sa daleko nadmoćnijim neprijateljem — talijanskim snagama uspio je da im nanese velike gubitke. Neprijatelj je u tim

štolja, 7.000 metaka i dosta druge vojničke opreme. U borbi su poginula 3 borca, a 4 su lakše ranjena. Sačekavši sumrak bataljon se povukao na kanal rijeke Krke, gdje se brodom³ prebacio u selo Bilice. Odavde je produžio prema slobodnoj teritoriji Muća gdje je, u selu Vrba, našao štab 3. dalmatinske brigade, pod čiju se komandu privremeno stavio. Od ovog štaba odmah je dobio zadatak da oslobodi neka sela u Petrovom polju oko Drniša, koja su bila pod kontrolom i utjecajem Talijana, četnika i ustaša. Nakon nekoliko dana bataljon je u potpunosti izvršio ovaj zadatak.

Krajem decembra štab IV zone donio je odluku da se iz 1. primorskog bataljona izdvoje tri grupe od po 20 izabranih boraca i rukovodilaca i hitno upute na područje sjeverne Dalmacije, radi prihvatanja novih boraca i formiranja novih partizanskih jedinica. Odabiranjem i izdvajanjem najboljih, kroz borbu prokušanih boraca i starješina, bataljon je znatno oslabljen. Popuna novopridošlim ljudstvom iz Šibenika i Segeta (među njima je bilo malo članova KP i SKOJ-a) značila je, u prvo vrijeme, samo brojnu nadopunu.

Tako popunjen bataljon se, pod komandom Obrada Egića i Mila Zivkovića, prebacio iz Petrovog polja preko Vrlike i Uništa u Bosansko Grahovo i posio položaje na Drini (Pusto Polje), sa zadatakom da onemogući neprijatelju prodor iz Knina i Golubića tim pravcem prema Bosanskom Grahovu, dok je komunikacija Grahovo — Strmica — Golubić — Knin zatvarao Dinarski bataljon.

Jednog dana dok je bataljon boravio na ovoj prostoriji, u njemu se našao i Jurica Ribar (ni danas ne znam u ime kojeg partijskog foruma).

Negdje oko 22. januara 1943. godine, od sela Sajkovića i Peulja, u Bosansko Grahovo je stigao štab 2. proleterske divizije sa 2. proleterskom brigadom. Prvi put se sretamo sa proleterima. Gledamo ih kako u stroju ponosito stoje. Nisu loše obučeni kao mi. Većina je osrednjeg rasta, temeljiti, a lica bronzana, kao barutom opaljena. Čvrstina i odlučnost činile su

borbama ... imao oko 200 mrtvih i ranjenih. Ovaj bataljon je sačekao noć, kada je uslijed jakih neprijateljskih snaga koje su pokušale da ga opkole i unište, bio prisiljen da se prebaci na oslobođeni teritorij Muća«. (Zbornik VII, tom I, knj. 10, str. 88).

³ O brodu je bataljon izvješten preko kurira kojeg je poslao Okružni komitet KP Šibenik.

ih kao da su od čelika. Nismo na njih bili ljubomorni, nego smo željeli da što prije budemo kao i oni.

23. januara komandant bataljona i pomoćnik komesara pozvani su u štab 2. proleterske divizije, gdje su ih primili komandant Peko Dapčević, komesar Mitar Bakić i načelnik štaba Jovo Vukotić. Pošto su podnijeli izvještaj o brojnom stanju, naoružanju i sastavu bataljona, rečeno im je da se bataljon stavlja pod privremenu komandu štaba 2. proleterske brigade, od koje će dobiti konkretan zadatak.

Istog dana u štabu 2. proleterske brigade, od komandanta Ljubodraga Duića i komesara Slobodana Penezića Krcuna, komandant bataljona dobio je zadatak da 25. januara u 13 časova, u sastavu 2. proleterske brigade, izvrši pokret iz Grahova preko Donjeg Tiškovca — Crnih Potoka, odakle će biti izvršen napad na četnike u selu Plavnu i Golubiću.

27. januara 2. bataljon 2. proleterske brigade protjerao je, odlučnim napadom, četnike sa položaja oko Plavna, nakon čega je naš bataljon dobio zadatak da pročisti istočni dio sela, pri čemu je u nekim kućama pronađeno nekoliko vojničkih pušaka. Predveče bataljon je dobio zadatak da se što prije prebaci u selo Golubić kod Knina, a sutradan (28. januara) sa 1. i 2. četom napao je Talijane i četnike koji su se zabarikadirali u seoskoj školi. Poslije dva sata borbe uspjeli smo da protjeramo neprijatelja prema Kninu, nanijevši mu gubitke od 3 do 4 mrtva. Zarobljeno je 10—12 četnika i zaplijenjena veća količina hrane, vojničke opreme, nešto oružja i municije. U bataljonu su dva borca lakše ranjena.

Istog dana bataljon je opet privremeno stavljen pod komandu štaba 3. dalmatinske brigade, od koje je dobio naređenje da se odmah prebaci u rejon sela Mirkovića i Vučkovića, istočnije od sela Polače, gdje je dobio zadatak da spriječi prodor četničke grupe jačine 300—400 ljudi prema Dinari i dalje prema Bosanskom Grahovu. U toku izvršenja ovog zadatka, 30. januara, bataljon je razbio grupu od 150 do 200 četnika koja je izvršila ispad prema Polači i progonio je prema selu Kosovu. Tu je pred noć sabijena u crkvu Lazaricu, iz koje je davala žestok otpor. Noć je prekinula borbu u kojoj su četnicima nanijeti osjetni gubici. U bataljonu je skojevac Pajić poginuo od minobacačke vatre.

31. januara je 1. primorski bataljon dobio zadatak od štaba novoformirane 5. dalmatinske brigade da se u toku dana prebaci na prostoriju Bosanskog Grahova.

U SASTAVU 5. DALMATINSKE BRIGADE

Peta dalmatinska brigada formirana je 27. januara 1943. godine na području Dinare, a sačinjavali su je: Dinarski, Kninski i 1. primorski (kao 3. bataljon).

4. februara štab 1. primorskog bataljona dobio je od komandanta 5. brigade, Vojina Popovića Šatora, naređenje da izvrši pokret pravcem: Peulje — Šajkovići — Prolog — Aržano, gdje će dobiti konkretan zadatak.

Počela je IV neprijateljska ofanziva. Bataljon se 6. februara povlači od Bosanskog Grahova prema istoku, za ostalim našim jedinicama. Duboki snijeg škripi pod nogama, a od strašne studeni tresu se vilice. Naporno savlađujemo stihiju koja bjesni u ovim zadinarskim selima. Odjeća slaba i tanka. Umjesto šinjela ili toplog kaputa, imamo po neko tanko talijansko ćebe ili šatorsko krilo. Izvlačimo zatvarače pušaka i mitraljeza i stavljamo ih u njedra da ih otkravimo; puške umotavamo u ćebad i šatorska krila.

Cesta je mjestimično klizava od poledice. Konji posrću i padaju. Borci iz Primorja nikad u životu ovakav mraz i hladnoću nisu doživjeli pa su dvojica-trojica, uplašena nevremenom, dezertirala u Primorje. Maršujemo ka selu Peuljama, a putem nailazimo na zbjegove. Narod iz Banije, Like i Korduna, kao i iz nekih krajeva zapadne Bosne, izmoren glađu, nesanicom, strahom i neizvjesnošću, bježi i odstupa sa svojom vojskom. Pored puta loži vatre, suši mokru odjeću i grije se. Odjednom se iznad nas pojavi talijanski bombarder. »Ugasi vatre! Lezi! Ne miči se!« — čuju se komande komandira četa i ešelona zbjega. Sa strepnjom očekujemo bombe i mitraljiranje. Međutim, avion nas zaokruži nekoliko puta i udalji se. Odahnuli smo.

Djeca plaču, traže hljeba, od gladi im se klate male glave. Majke ih ne tetoše, ne tepaju, ne daju im hljeba. Nema ga. Nailazimo na strašne prizore: ima djece smrznutih udova, a i onih kojima se cijelo tijelo ukočilo. Pomažemo im, ali ima i onih kojima se ne može pomoći.

Bataljon prolazi kroz Peulje. Drum se otegao u nedogled. Nakon duljeg marša stižemo u selo Šajkoviće. Tu se susrećemo s povećim zbjegom žena, djece i staraca. Gladni su, bos, iznuren i većina ih je u dronjcima. Uznemireni su pa i očajni, a studen kao da nastoji da im što prije život dokrajči.

Pristizao je i drugi zbjeg, od Glamoča i Livanjskog polja. Goni nešto stoke, a na nekoliko malih konjića natovarene neke

prnje, lonci i još neke beznačajne stvarčice. Neki, jedva mičući nogama, nose na nosilima bolesnike ili ranjenike. Zaustave se poneka kola, konjići, starci, žene i djeca, polugola i bosa — sa krastama i lišajevima po licu i rukama. Zastaju, pa opet krenu i opet se zaustave . . . Niko ne zna kuda će i dokle.

Djeca plaču i iz svega glasa viču:

— Ma-ma! . . . Daj kruha! . . . Gladan sam . . .

Majke, omršale, pocrnjelih lica, promiču bosim nogama očiju uprtih u drum . . . nemaju šta dati svojoj djeci.

— Mir, djeco! Dušu mi pojedoste — plaču jetkim, nemoćnim suzama.

Prilaze nam žene, starci. Govore, plaču očima bez suza.

— Trista kilometara smo prevalili . . . gladni smo, prozebli. Štitile su nas naše jedinice . . . ginuli borci . . . Branili smo se i mi, golim rukama . . . Djecu smo pokopali i ostavljali po klancima . . . Zašto ovolike patnje . . . i dokle? . . .

Objašnjavamo im da smo narodna, oslobodilačka, revolucionarna vojska, da se borimo protiv okupatora i njihovih pomagača — ustaša i četnika; da nećemo dozvoliti izdaju narodnih interesa, da hoćemo slobodu po svaku cijenu. Zato gladujemo, mrznemo, patimo se i ginemo.

— Znači, sve se ovo podnosi za slobodu. Ako je tako, ništa mi nije žao. Sina su mi ubile ustaše, a drugi je u 7. diviziju. Bori se. Osvetiće brata — reče jedna starica.

Cijeli dan preko Sajkovića pristižu kolone zbjega. Sav napor i sva briga tih ljudi i žena bili su usmjereni na to da se što bliže primaknu svojim jedinicama. Njemački avioni spuštali su se gotovo do same zemlje i svaki dan po nekoliko puta uznemiravali ih i bombardovali, nanoseći im osjetne gubitke.

Hladan, istočni vjetar donosi odjek daleke kanonade sa istoka, od Livna.

Bataljon kreće dalje, prema selu Rujanima. Nameti snijega dosežu do pojasa, tako da jedva izvlačimo noge. U Rujanima nailazimo na nove zbjegove. Lica pocrnjela od nesanice koja već mrači um. No, ipak se ide dalje. Žene s bijelim i crnim rupcima na glavi, u surim ogrtačima, posrću s nekim zavežljajima na ramenima, izmučene sudbinama svojom i svoje djece. Znamo da neće nikada zaboraviti te puteve, jaruge i klance-jadikovce kroz koje su prolazile i svoju djecu ostavljale.

U selu Prologu bataljon se odvojio od zbjega i otišao na položaje Vagnja, radi smjenjivanja nekih mjesnih partizanskih jedinica i sprečavanja eventualnog prodora Talijana i ustaša iz Sinja u Livanjsko polje. Talijanski garnizon u Sinju osjetio je izlazak bataljona na vaganjske položaje (koje su i danju i noću obasipali artiljerijskom vatrom).

Na ovim položajima zadržao se nekoliko dana, kojom prilikom mu se iz Bitelića priključilo desetak partizana. Među njima je bila i jedna vrlo odvažna djevojka, Jagica, koja je u 3. četi postavljena za vodnog delegata. Za to vrijeme Talijani i ustaše iz Sinja nisu ni jednom pokušali sa ispadom prema našim položajima, sem što su nas uznemiravali artiljerijskom vatrom.

Po naređenju Maksa Baće Milića bataljon su na položaju smijenile mjesne partizanske jedinice, nakon čega se preko sela Jabuke prebacio u rejon Aržana. Tih dana su se na prostoriji Studenici, Aržano, Lovreč prikupljale i ostale jedinice od kojih je formirana 9. dalmatinska divizija.

U Aržanu smo zatekli štab 5. dalmatinske brigade. Tu je 1. primorskom bataljonu saopšteno da će se u sastavu brigade zvati 3. bataljon 5. brigade. Ovom prilikom popunjen je i štab bataljona.⁴

Zadatak 5. dalmatinske brigade bio je tada da zatvara pravce koji su ka Aržanu vodili od Sinja i Trilja, od Blata na, Cetini i od Zadvarja preko Šestanovca. U sklopu ovog 3. bataljon je dobio zadatak da zatvori pravac od Zadvarja i Šestanovca prema Lovreću i dalje prema Aržanu.

Čete su bile ovako raspoređene: 1. četa na prostoriji sela Grabovac, Žeževica; 2. četa na položajima jugozapadno od Lovreća; 3. četa (u rezervi) sa štabom bataljona u rejonu sela Lovreća.

Desno od nas, na prostoriji Proba Cista, nalazio se 1. bataljon 5. brigade, a lijevo smo se oslanjali na dijelove 4. dalmatinske brigade.

Po izbijanju 3. bataljona na određenu prostoriju uhvatili smo vezu sa političko-terenskim radnikom na ovom području, Pavom Lozom. Pored podataka koje smo dobili u štabu bri-

⁴ Za komesara je postavljen Vladeta Selić, iz 4. crnogorske proleterske brigade; zamjenik komandanta bataljona, Špiro Antunac, povučen je u štab 9. divizije, a na njegovo mjesto postavljen je Savo Perković iz 5. crnogorske brigade.

gade, Lozo nas je još detaljnije upoznao s političkim stanjem na ovom terenu.

Od 17. februara do 3. marta, za koje vrijeme je bataljon ostao ovdje, Talijani nisu pokušali da iz svojih uporišta prodru ovim pravcem prema našoj slobodnoj teritoriji, sem što su svake noći iz bunkera otvarali mitraljesku paljbu, te povremeno iz minobacača tukli naše položaje. Ni bataljon nije preduzimao neke ozbiljnije napada na Talijane u Zadvarju i Šestanovcu, već je uz pomoć stanovništva, na podesnim mjestima prekopao puteve i rušio neke mostove i propuste. Pored toga, noću je povremeno vršio napada na utvrđene i opasane garnizone, od kojih nismo imali neke koristi. Za ovo vrijeme snabdjevanje je bilo zadovoljavajuće, a i vrijeme nas je služilo.

Ova defanzivna dejstva bataljona oko Zadvarja i Lovreća nisu se povoljno odrazila ni na borbeno, ni na moralno-političko stanje bataljona. Nedostajale su borbene akcije i češći sukobi s neprijateljem kroz koje bi se borci i starješine prekaljivali i stjecali borbeno iskustvo.

OD LOVREĆA DO NERETVE

Rano izjutra 3. marta, preko 1.500 četnika iz Trilja i Blata na Cetini pod komandom Petra Bačevića prešlo je, uz pomoć Talijana, preko Šestanovca, napalo 1. četu u rejonu Zeževice i Grabovca, odvojilo je od bataljona i nabacilo na Biokovo, dok su oni nesmetano produžili ka Imotskom. Pokazalo se da je bataljon bio odveć slab da zatvori ovako širok front.

Oko 12 časova štab bataljona dobio je od štaba brigade naređenje u kojem je stajalo da će se 5. brigada prebaciti na prostoriju Duvno, Posušje, sa zadatkom da zatvori pravac od Livna i zaštiti evakuaciju ranjenika na planini Ljubuši, te da se 3. bataljon još u toku dana najkraćim putem prebaci u rejon Posušja.

Svi pokušaji štaba bataljona da uspostavi vezu sa 1. četom ostali su uzaludni. Nekoliko kurira koje smo poslali ka četi nije se vratilo — ili su ostali u četi, ili su ih četnici zarobili.

Računajući da će 1. četa doći za bataljonom u rejon Posušja, ostavljena joj je veza u Lovreću, a štab bataljona se sa 2. i 3. četom preko Studenaca prebacio u Posušje, u koje je stigao 4. marta. (U selu Studencima zarobljen je jedan ustaški oficir ali je, zbog nebudnosti, pobjegao u toku noći.) U Posušju je

bataljon dobio zadatak da se u toku noći usiljenim maršem prebaci na položaje oko Šujice sa zadatkom da spriječi Nijemcima i ustašama prodor prema Duvnu.

5. marta prebačeni su u Zlopolje i na Ljubušu i razmješteni po kolibama ranjenici i izvjestan broj djece iz Dalmacije, koja se nalazila na slobodnoj teritoriji u dječjim domovima.

6. marta bataljon se sa položaja oko Sujice, preko Lipe, prebacio i predveče izbio na Vran-planinu, u kojoj je i zanoćio. Sutradan izjutra produžio je pokret prema selu Sovići, u koje se s mukom spustio, jer se jedva probio kroz duboki snijeg. U Sovićima smo našli štab 5. brigade koji je odmah s našim štabom održao sastanak. Tu smo oštro kritikovani što smo dozvolili da nam 1. četa ostane u Biokovu. Poslije sat-dva odmora štab brigade je naredio da se bataljon vrati i da zajedno sa 1. bataljonom prenese ranjenike iz Zlopolja u Soviće.

Izići iz doline Doljanke na vrh Borovnika i Vrata, na visinu od gotovo 1.500 metara, bilo je teže nego nositi ranjenike. Oko 13 sati bataljon se iz Sovića preko Srednje i Donje Mahale, uz gotovo vertikalne nagibe Borovnika i Umotaljke, počeo izvlačiti, tako da je za dva sata hoda jedva prešao nepunih 5 km, a po izbujanju u kolibe na vrh Borovnika malo je zastao da bi predahnuo.

Kad je bataljon izbijao u rejon Trebiševa, začuli su se pojedinačni pucnji oko Zlopolja. Iako umorni, ubrzali smo pokret jer smo predosjećali da se kod ranjenika nešto nepredviđeno događa. Nedaleko od zlopoljskih koliba susreo nas je jedan borac iz 1. bataljona i rekao da su Nijemci, ustaše i četnici iz Zahuma i Ravna — u toku dana — iznenadno upali u Zlopolje i zaklali nekoliko ranjenika i djece, te da ih je 1. bataljon suzbio i sada tu nedaleko sa njima se pripucava.

Usiljenim maršem požurili smo prema Zlopolju i negdje oko 18 časova izbili do prvih koliba u kojima su se nalazili ranjenici i djeca. Ovdje smo naišli na težak prizor: 8 do 10 ranjenika i djece ležalo je zaklano u kolibama, a nekoliko starica je naglas naricalo.

Upitah jednu:

— Ama, šta se dogodilo? . . . Tko je to bio? . . .

— Upadoše zvijeri u kolibe. Počeše ljude i djecu klati. Sina su mi zaklali. . . odgovori mi jedna kroz lelek.

Druga žena raspletjenih kosa, na koljenima se vukla zapomažući:

— Brže, drugovi, brže . . . Svu će nam djecu poklati . . .

Rasporedismo bataljon po kolibama, pronađosmo zaklane i sahranismo ih, a zatim prikupismo ranjenike, bolesnike i djecu. One dvije unesrećene majke uzeše borci pod ruku i povedoše. Jednu djevojčicu od tri-četiri godine⁵ strpah u džak i ponesoh preko ramena.

Negdje oko 20 časova krenuo je 3. bataljon sa 5—6 nosila ranjenika i nešto drugog zbjega iz Zlopolja preko Trebiševa i pošto je prenoćio na snijegu i pod vedrim nebom u Vran-planini, krenuo je prema Sovićima; ostatak ranjenika i djece preuzeo je da nosi i sprovodi 1. bataljon.

Oko 8 časova 12. marta, dok je bataljon prolazio stazicom preko Kedjera (k. 1579) na čistini i na snijegu uhvati nas formacija od nekoliko »štuka«. Komandovao sam: »Lezi, ne miči se!«. No, ipak smo bili otkriveni: avioni načiniše krug-dva oko nas, pa po cijeloj koloni, od čela do začelja, osuše bombama i mitraljezima. Ranjeno je nekoliko drugova, među kojima i komandir 2. čete Ilija Radić. Na sreću, mrtvih nije bilo. Poslije izvjesnog vremena bataljon je produžio pokret i negdje oko 12 časova stigao u selo Soviće, gdje smo ranjenike priključili nekim bolničkim ešelonima Centralne bolnice, koji su se nalazili tu u dolini Doljanke.

13. marta bataljon se zadržao na položajima Ohlanice, obezbjeđujući se od sela Slatine i Triščana, a 14. marta se spustio u selo Stupare i klisurom Doljanke oko 20 časova izbio u Jablanicu. Zaustavio se pred srušenom zgradom hotela, a umorni borci popadali su pored ceste i odmah pospali. Naređeno je da se tu ne zadržavamo već da pokret produžimo prema mostu na Neretvi i u toku noći da pređemo na desnu obalu.

U Jablanici smo vidjeli čudnu sliku: u jarkovima oko ceste, po voćnjacima i dvorištima ležali su napušteni tenkovi, kola i sanduci sa raznom municijom — ostaci uništene talijanske divizije »Murde«.

Nakon izvjesnog vremena čelo bataljona stiglo je do okomite obale. Porušeni most leži u vodi, a preko njega prebačena provizorna konstrukcija od dasaka. Spuštamo se oprezno do vode. Korak po korak bataljon se kroz tamnu noć 14/15. marta preko porušenog mosta počeo provlačiti. Svako bulji u mrak, pipka po konstrukciji srušenog mosta, odmjerava ponor i sluša

⁵ Mislim da je bilo dijete starog komunista Mate Bobana, zidarskog radnika, koji je sa ženom i četvoro djece pošao u partizane.

huk rijeke koja se crno pjenu. U toku noći bataljon je prešao preko mosta, a zatim se uz strmu stazu prepunu stijena uzverao na drugu obalu. Ovdje smo naišli na staru austrijsku karulu, u kojoj je pri prelasku 2. dalmatinska brigada uništila četničku posadu i otvorila put prema istoku.

Produžismo pokret strmom stazicom uz opšte padine Prenja pod debelim snijegom prema selu Krstaču, na koje su se okomile njemačke »štuke« i nemilosrdno ga bombarduju.

PETA BRIGADA PRIMA RANJENIKE

Oko 9 časova 15. marta (čini mi se negdje u potoku,, ispod samog sela Krstača) komandant i komesar 5. dalmatinske brigade pozvali su štabove bataljona i saopštili koliko se sjećam, ovakav zadatak: »Prema naređenju Vrhovnog štaba, 9. dalmatinska divizija dobila je zadatak da uz pomoć 7. banijske odavde, iz doline Neretve, prenese teške ranjenike Centralne bolnice preko Prenja do Glavatičeva. U vezi s ovim zadatkom naša brigada treba da prenese preko 60 teških ranjenika.«⁰

Pošto je 3. bataljon brojno bio najslabiji (u ono vrijeme imao je samo dvije čete, jer je 1. još bila na Biokovu), primip je da nosi samo 18 teških ranjenika, dok su ostali primili veći broj nosila i ranjenika.

Zadatak je bio težak, vrlo odgovoran i hitan pa se odmah prišlo njegovom ostvarenju. Sa brzinom i samoinicijativom svojstvenom našim borcima, pripremljena su nosila (pravljena su provizorna, jer je podesnih bilo malo) i formirani ešeioni.

Kolona sa ranjenicima krenula je 16. marta uz nagibe besputnog Prenja. Trebalo je brzo se udaljiti od Neretve. Pozadi su bili Nijemci i legionari, a na bokovima Talijani i četnici. Morali smo savladati bespuća i okrutnu prirodu i ranjenike prenijeti preko Prenja.

Beskrajna kolona nosila sa ranjenicima, pješacima na štakama, bez nogu ili ruku, tifusara ispijenih lica i opale kose, promrzlih žena i djece iz zbjegova mili kao puž uz stremeni surovog Prenja, posrće, pada i ponovo kreće. Gmiže se stopu po stopu, očiju uprtih u usku stazu. Oko nje svuda nosila, ranjenici i tifusari — zastaju da se odmore. Stravično je hladno, vjetar nosi snijeg u lice, a toliko je bosih — skoro golih . . .

⁰ Prema sjećanju komesara brigade nošeno je preko 70, a možda i do 90 teških ranjenika (prim. red.).

Silazimo k pustom selu Idbaru. Neko pronosi glas da su Nijemci gumenim čamcima prešli Neretvu i žure dolinom da nam presijeku put. Odmora nema. Noću se put mora nastaviti. Po četiri borca nose jednog ranjenika, bez smjene. Na zarobljene Talijane ne možemo se mnogo osloniti.

Po cijelom Prenju trepere vatre. Noć je prepuna graje, glasova, vatre ... i nečega o čemu ne želimo da mislimo. Nad Konjicom plavičasti odraz električnog svjetla.

Gotovo bez odmora put se nastavlja i drugi dan. Snijeg škripi, koljena drhte, a umorne noge tegobno nose teret izmučenih tjelesa.

Izbismo pod Crni vrh. Čujemo borbu oko Konjica. To zaštitnice 1. proleterske i 1. dalmatinske brigade vode borbu s Nijemcima, dok glavne snage 1. divizije gone Talijane i četnike prema Glavatičevu i Nevesinjskom polju i otvaraju put preko Hercegovine za Crnu Goru.

Kolona ranjenika, sa ono malo mršavih konja, izmiješala se s tifusarima. Oni ne govore — samo poneki hladno i ukočeno gleda kako nosimo ranjenike. Oči su im upale u lobanju, a lica smježurana. Na njima visi odijelo, a na ramenu svaki nosi praznu vojničku torbicu. Većina se u hodu ispomaže batinom ili kakvim štapićem. Ravnodušni su, ne shvataju situaciju, iako su Nijemci na domaku.

Noseći ranjenike borci su do krvi nažuljali ramena, a od oštrog kamenja i leda dobili rane i po nogama. Njemački i talijanski avioni neprestano oblijeću kolone, bombarduju i mitraljiraju do posljednjeg metka. Zarobljeni talijanski vojnici čim ih čuju bacaju nosila, izazivaju paniku i bježe u šumu iz koje se rijetko vraćaju. Trpimo gubitke od bombardovanja i među ranjenicima i među onima koji ih nose. Ranjenik umire od rana i gladi na nosilima, a drugovi pod nosilima nose ga i dalje. Prikupljamo posljednju snagu da izdržimo u ovim natčovječanskim naporima. Cim zastanemo borci liježu kao zaklani, ni vatru ne nalože. Zar je neko mogao i zamisliti ovakve marševe i napore? . . . Jedan čiča, koji se iz 2. proleterske brigade, s konjićem, našao u našim redovima, živahan, pun neke nesalomive vitalnosti, govori:

— More, ništa to nije . . . Bio sam ja i u težim situacijama. U prvom svetskom ratu, kad se naša vojska povlačila preko albanskih planina, bilo je sa ranjenicima i bolesnicima mnogo više teškoća. Mnogo više smo prepatili i izdržali.

Slušamo ga, a nemamo snage ni da razmislimo da li može postojati nešto teže od ovog.

Približavamo se najvišim ograncima Prenja koje moramo preći. I više nema zvjezdane noći, a mrki vrhovi se sve više uzdižu pred nama. Čujem nekoga kako molećivo doziva: »Drugovi, drugovi... ja nemam pjegavac ... ja nisam tifusar ... ja sam ranjenik ...« Iznad nas kruži eskadrila neprijateljskih aviona; čeka nas da izbijemo na ogoljele planinske zaravni i vrhove, da se lešinarski baci na ranjenike. Divlje prostranstvo prirode kao da oživi od huke »štuka«. Kolona ranjenika i bolesnika, spotičući se, ide ne znajući za smrtnu liniju koju treba preći.

Izbismo na stazu ispod kote 1152, koja se od Konjica dobro vidi, a neprijatelj je drži pod baražnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Staza je duga oko 500 metara. Tuda se mora proći. S velikom mukom nosimo ranjenike. Mnogima od gladi i velikog napora udara krv na usta i uši. Četni bolničar, mali Baković iz sela Bitelića, pod teretom nosila pao je. Jagica, njegova školska drugarica iz istog sela, politički vodni delegat, potura pod nosila svoja nježna djevojačka pleća i zamjenjuje iznemoglog druga. Neprijateljski bombarderi pikiraju pravo na stazu zakrčenu nosilima. Tu je preko hiljadu ljudi. Zbog nizbrdice i velikog snijega ne može se skrenuti ni lijevo ni desno. Na vrhu, desno, pored same stazice, proteže se uvala duboka 30, a široka oko 50 metara. Artiljerija i avijacija nemilosrdno obasipaju vatrom taj prostor. Tu su se smiješali borci, žene, djeca — izranjavljani i izginuli. Iz snijega vire raskomadane ruke i noge. Treba preći uvalu i izbeći sigurnu smrt. Ali kako? Teški ranjenici ne mogu ići. Nosićemo ih kao i do sada, makar s njima skupa izginuli.

U uvali smrti užas. Odasvud grmi, pravi pakao. Eksplozije avionskih bombi smiješale se s onima od topovskih granata. Ništa se više ne razaznaje. Odjednom, zacvili dječji glas i krikom zatraži pomoć. Pođoh da izvučem dijete, ali mi priskoči borac. 2. čete našeg bataljona, Uroš Dobrojević, i reče: »Ja idem da spasim dijete! Ti si komandant bataljona i ostani ovdje da se o njemu brineš«. Sišao je u dolinu i iznio djevojčicu — bila je među poginulim borcima i razlupanim sanducima. S mukom ju je izvukao. Dijete se čvrsto i grčevito pripilo uz njega.

Nedaleko od doline zaglavila se čitava kolona i usporava pokret. Svuda leže mrtvi i bolesni. Ranjenici ječe i traže vode.

Cim je artiljerijski baraž malo malaksao, produžismo pokret. Staza se strmo spušta kroz nanose snijega, a potom se gubi. Idemo ka selu Gornja Bijela. Na snijegu šljapkaju stotine nogu obavijene krpama od ćebadi i šatorskih krila. Lože se vatre. Bezbroy vatri svijetli u mraku, kao što je bezbroj zvijezda iznad njih. Lagano se diže obasjali dim. Partizani u dronjcima, djeca i poneki starac, sjede oko vatre, gladni, iscrpljeni, bezvoljni. U njima su zamrli i polet i radost. Gasi se osmijeh, tiho se spušta san. Vatre se gase i — opet pokret.

Kada smo izbjegli opkoljavanje i uništenja na Prenju, saznali smo da je grupa četničkih lešinara kod Idbara poklala nekoliko naših ranjenika i tifusara. Nijemci, legionari, ustaše, Talijani, četnici, glad i pjegavac — sve se to na ovoj planinskoj pustinji ustremilo da nas uništi.

Konačno, stigismo u Gornju Bijelu. Sad nam se čini da je malo lakše. Kao da je najgore već prošlo. Pri sređivanju bataljona, primijetih na ramenu komandira 3. čete, Dalibora Tikulina, osrednji džak. Ljutnuh se:

— Dok se svi ovako muče noseći ranjenike, ti skupljaš kojekakve prnje. Bacaј to:

— Druže komandante, nisu ovo prnje, već bijelo brašno.

— Našao sam ga gore, na vrhu Prenja.

— Ma šta pričaš — kakvo brašno na Prenju? . . .

On čuti, vadi na dlan malo bijelog praha — stvarno, brašno. Gledam u čudu i ne mogu doći k sebi — brašno na vrhu Prenja . . .

Naredih Tikulinu da nikom ništa ne govori, već da ovo podijeli po četama — za borce i ranjenike koje bataljon nosi.

U Bijeloj je dat odmor; bataljon sa ranjenicima raspoređen je po kućama. Čim se štab smjestio, Zora Tikulin nađe kotlić, oko kojeg ubrzo zaigra veseli plamen. U kotliću vri voda, a Zora u njega sipa ono nekoliko pregršti brašna.

Gledamo ovu idilu — našu razbarušenu domaćicu obasjanu vatrom, nad kotlom koji grgoće, kao davno zaboravljenu viziju.

No, surova stvarnost nije nas ni ovog puta mimoišla — još jednom nas je opomenula da ne tonemo u iluzije: umjesto brašna kuhali smo — gips. (U četama su odmah primijetili da ono što su dobili nije bilo brašno, pa nisu ni pokušali da od gipsa kuhaju kašu.)

Poslije dan-dva predaha, iz Gornje Bijele nastavili smo pokret noću. U svanuće bataljon je izbio u selo Borci, a zatim putem produžio prema selu Dolovi. Gledamo rasplinite obale Boračkog jezera, a uskoro uz nagibe planine Crne gore beskrajno poče da vijuga kolona 5. brigade, sa nosilima ranjenika. Opet penjanje i mučenje uz golo stijenje hercegovačkih planina, tako strmo da nam se činilo da ni gušter uz njih ne može izići.

Svi smo pod nosilima: komandant Vicko Krstulović na čelu članova štaba divizije, svi članovi štaba i politodjela 5. brigade, komande bataljona, sve starješine. Obilazimo smetove, preskačemo gromade stijena koje je nevjeme nabacalo na usku stazu, ponekog lipsalog konja ... Ulažu se zadnji atomi snage da se izvrši ovaj plemeniti zadatak.

Na prostoriji sela Kule i Grabovice opet smo predahnuli dan-dva. Konačno, u noći 24/25. marta iznemogli 3. bataljon izlazi na plato sela Zaborani, Bare i Luka — zadatak je izvršen. Pobijedili smo i neprijatelja i stihiju prirode. Pobijedila je gvozdena volja i visoka svijest boraca i starješina prožeta ljubavlju za drugove, za slobodu.

Nalazimo se na vratima Nevesinjskog polja. Oslobodili smo se besputnog terena, teških nosila i umiranja pod njima. Ovdje u ravnici očekujemo hljeb i odmor.

U NEVESINJSKOM POLJU

Odmor je relativna stvar — 5. brigada odmah dobija nov zadatak: borba s Talijanima i četnicima na području Nevesinjskog polja i Donjeg Zijeplja — prema Mostaru.

Znatno smanjen i iscrpljen, 3. bataljon je predanio 25. marta u selu Presjeka, a popodne 26. marta prebacio se u selo Pridvorci, gdje je ostao jedan dan na odmoru.

Prvi utisci sa ovog područja ne obećavaju da će se naše nade i očekivanja ispuniti — da će biti hljeba i odmora, već nas upozoravaju na teška iskušenja. Ubrzo nailaze prve nedaće: hrane nema. Većina sela je još odranije razorena i spaljena; ono malo što je ostalo ili je pod ustaškim ili pod četničkim jakim utjecajem. I dalje je jaka hladnoća koja silazi sa okolnih planina: Crne gore, Veleža i Crvanj-planine. Nemamo lijekova ni zavoja; i municije je ponestalo. Sve ovo nagovještava još teže dane.

28/29. marta 1. i 3. bataljon 5. brigade učestvovali su sa 3. dalmatinskom u napadu na četnike u Nevesinju. Naš bataljon je dobio zadatak da Nevesinje napadne sa sjeverozapadne strane, sjevernim padinama Malog Veleža i preko Gradine. Međutim, bataljon za ovu akciju nije bio ni vojnički ni politički pripremljen; na brzinu je uključen u predviđeni napad. Teren preko kojeg smo napadali bio nam je nepoznat, a uz to veoma pošumljen — gotovo neprohodan. Izgubili smo vezu i s lijevim i sa desnim susjedom. Tako je cijela noć izgubljena u lomljavi kroz gustu šumu i šipražje, a prešlo se jedva 2—3 km. Iako nije značajnije učestvovao u napadu na grad, bataljon je ipak imao dva teže ranjena borca. Usljed slabe organizacije napada i nepovezanosti jedinica, Nevesinje nije zauzeto i zadatak je samo djelimično izvršen.

Preko dana bataljon je ostao po čukama Malog Veleža, puškarajući se sa velike daljine sa četnicima. Pred noć vratio se na prostoriju sela Pridvorci, Hrušta. U štalama i kolibama zatekli smo veći broj ranjenika i tifusara.

Talijanska avijacija sa aerodroma u Mostaru, u grupama od po tri i više aviona, preko cijelog dana dolijeće u Nevesinjsko polje, a znajući za naše položaje i logore, pa gotovo i za svaku kuću ili staju u kojoj smo se nalazili, spušta se do iznad samih krovova, mitraljira i bombarduje. Rano izjutra 30. marta doletjela je grupa od tri aviona i iz niskog lijeta tukla staje i kolibe u kojima je ležalo na desetine ranjenika i tifusara. Zapalili su i dvije staje u kojima je izginulo i izgorjelo nekoliko ranjenika i tifusara. Neke smo uspjeli da spasimo iz staje koja je gorjela. Čujemo krike i jecaje ranjenika, koje i pored najbolje volje ne možemo spasti. Užasni prizori: živ drug u vatri gori, zove u pomoć, a ne možeš pomoći.

I ovce su u staji gorjele. Pri spasavanju zapaljenih ranjenika i tifusara borci su, prisiljeni velikom glađu, otkidali komade mesa sa spaljene stoke i jeli ga onako osmuđeno. Izgorjeloj stoci, od koje se nije imalo šta otkinuti, borci su nožem ili bajonetom provaljivali utrobu i izvlačili crijeva, kidali ih i trpali u torbice i džepove, da bi ih pri prvom zastanku na vatri malo zagrijali i pojeli. Od ovoga su nastajali teški bolovi u želucu, koji su postajali čak i toliko jaki da su oboljeli grizli usne u grčevima. Tako je došla i dizenterija. Ona je mnoge izbacila iz stroja i tako još više oslabila borbenu sposobnost bataljona.

1. aprila naš bataljon se prebacio u selo Lakat. U ovom selu sve je četničko: svi nas popreko gledaju. Svi muškarci (sem ponekog starca koji je ostao u selu, a i taj radi za njih) nalaze se u ovdašnjem zloglasnom četničkom bataljonu (naši ga nazivaju »ćoravi«).

U Laktu je 3. bataljon preživljavao teške časove. Pored otvorenog neprijateljstva stanovništva, ustremila se i velika hladnoća. Zbog nje smo se rasporedili po kućama i grijali pored vatri. Domaćini, izazivački, pred očima naših boraca peku hljeb, kuhaju krompir, pasulj, kupus, jedu pred nama, ali nas ne nude niti daju bilo što. I kad im od jela nešto ostane, sklanjaju i zatvaraju. Izazivaju i na druge načine.

Usljed slabe organizacije naše intendantske službe i nesnalžljivosti intendantskih organa u ovakvoj teškoj i komplikovanoj situaciji, poneki mlađi i neiskusniji borci sami bi noću u pojedinim kućama uzimali kruh i krompir i jeli. Domaćini bi ih odmah prijavljivali i optuživali kod štaba brigade i bataljona, naduvavajući i štetu i način na koji je učinjena. Znamo — ne smijemo ni zbog čega i ni na koji način dozvoliti da o nama govore kao o pljačkašima. Zato svi komandanti, štab brigade i politodjel upotrebljavaju svu svoju umješnost i iskustvo da kod boraca i jedinica podignu političku svijest, da spriječe samovolju pojedinaca. Preduzimaju se i najstrože zakonske mjere: vojni sud pri štabu brigade osuđuje trojicu iznemoglih boraca na strijeljanje, jer ih je velika glad natjerala da uzmu malo hrane iz nekih seljačkih kuća. Iako su bili vrlo mladi, neiskusni i nedorasli za ovakve natčovječanske napore, umirući poslali su posljednje riječi odanosti i pozdrave Titu i Partiji.

2. aprila bataljon je dobio zadatak da očisti prostoriju od sela Lakta do Donjeg Zijemlja od nekih četničkih grupica i da po izbijanju u Donje Zijemlje zaposjedne podesne položaje prema Bijelom Polju i Mostaru.

Po izbijanju bataljona na položaje Dobro Dublje i Zastolje našli smo se na debelom sniježnom pokrovu. Hladnoća je bila neizdržljiva. U predstraže smo isturili jedan vod, a glavninu zadržali u stajama i nekim seljačkim kućama.

4. aprila na položaju kod predstraže dogodio se nemio slučaj: našli smo 4 ili 5 boraca ogrnutih u šatorska krila ili tanku talijansku čebad, ukočene i smrznute s puškom u ruci, iza kamenjara gdje su potražili zaklon. Pokosila ih je nemila hladnoća Veleža i glad.

U noći 6/7. aprila predstraža je, kao i ranije, ložila vatru na položajima. Oko nje su se borci grijali, a pojedinci su od iznemoglosti zaspali. Četničke bande, obaviještene od svoje rodbine gdje se i u kakvom stanju nalaze naši borci, neprimjetno su se privukle položajima i iznenada, bombama i kamama, navalile na premorene i apatične borce. Tako je bataljonu i ovdje nanesen težak udarac: ubijeno je 6 ili 8 boraca.

Ti proljetni i crni dani na ovom području sporo su prolazili. Borci su prosto plakali od muke i očajanja. Poneke drugove i drugarice glad, zima i iznemoglost dovodili su do ludila. Svaki dan na ovom terenu donosio je sve veće psihičke i fizičke ne- daće. Niko više nije bio sposoban ni za kakav napor, a u iznemoglom tijelu ni duh nije ostao pošteđen.

S municijom je svakog dana bilo sve teže. Pretresali smo fišeklije i džepove poginulih i umrlih drugova da provjerimo da li je ostao koji metak. Naravno, to nije moglo da popravi situaciju. Ono metaka što bismo tu i tamo zaplijenili od četnika, također je bilo odviše malo da bi moglo da poboljša naš položaj.

Potpuno neočekivano četnici su 7/8. aprila pozvali štab našeg bataljona da dođe kod crkve u Donje Zijemlje na pregovore. Komesar bataljona Vladeta Selić i ja bili smo odlučno protiv ma kakvih pregovora s njima, jer smo znali da nema šta da se pregovara s tim neljudima. Pored toga, toliko su nam muke zadali za ovo nekoliko dana bavljenja na ovom terenu, da im to nismo mogli nikako da oprostimo, a još manje da pregovaramo. Međutim, protiv naše volje pomoćnik komesara Mile Zivković i moj zamenik Savo Perković stavili su glavu u torbu i na svoju ruku krenuli na pregovore. Izbrisali smo ih iz spiska živih. Na naše veliko iznenađenje, pošto su sa četnicima obavili neki beznačajan razgovor, vratili su se živi u bataljon.

Svakodnevní pokreti po vrletnom planinskom terenu, česta bombardovanja i mitraljiranja od strane talijanske i njemačke avijacije, sve češća uznemiravanja, zasjede i prepadi na naše patrole, kurire i pojedince od strane četnika — sve je to činilo izvanredno teškom borbu i život 3. bataljona. To su bile teškoće na koje nismo bili pripremljeni, a ni fizički i psihički nismo mogli izdržati. Ovdje su naše poteškoće dobile najteži oblik. Ne samo borba, već i čitav način života bio je praćen natčovečanskim naporima.

Noću 9/10. aprila, na položajima Donje Zijemlje, četnici su jačim snagama napali bataljon. Borba se vodila na bliskom odstojanju. Potisnuli su nas iz sela i nakon sat-dva borbe na-

nijeli nam gubitke od 6 do 8 poginulih i nekoliko ranjenih boraca. Izmiješali smo se s njima i uhvatili u koštac. Borba se vodila na život i smrt. Bilo je mrtvih s obje strane, ali su naši gubici bili osjetniji.

Dok se još ono malo preostalih boraca iz bataljona u krkljancu tuklo i davilo sa četnicima, teže je ranjen i komandant bataljona. Prvi bataljon, koji se nalazio lijevo od našeg, iz nepoznatih razloga nije se angažovao u borbi, već je napustio svoje položaje i bez pritiska odstupio preko Lakta.

Od 3. bataljona, odnosno njegove dvije čete sa oko 120 boraca, koliko je 3. marta iz Lovreća krenulo u IV ofanzivu, ostalo je poslije ove borbe samo tridesetak živih. Tako je ovaj bataljon mladića, zapravo dalmatinskih dječaka, 12. aprila 1943. godine ovdje između surovih planina Veleža, Crne Gore i Crvnja, u Nevesinjskom polju i formalno iščezao, jer su po odluci Vrhovnog štaba 9. dalmatinska divizija i njena 5. brigada, sa svojim bataljonima, rasformirani.

Tako su se borbe, ranjenici, glad, zima, dugi marševi i druge nedaće, a naročito ove u Nevesinjskom polju, sručili na mlade, neiskusne i slabo naoružane dalmatinske jedinice i slomili ih. Divizija je izgubila udarnu moć i prosto se istopila, a od nje je formirana samo 3. dalmatinska brigada koja je poslije dva mjeseca, na Sutjesci, također rasformirana. Tako je završen trnoviti put ove mlade, ali slavne partizanske jedinice koja je žrtvovala sebe za spas ranjenih drugova.

Ipak, zadatak je bio izvršen i po cijenu najtežih žrtava i stradanja mladih dalmatinskih boraca, pri čemu je i 3. bataljon 5. dalmatinske brigade dao sve što je mogao — i više od toga.

Obrad EGIC

U KOLONI SA RANJENICIMA

»Bila je to jedna od naših najslavnijih i ujedno od najčovečanskih bitaka — borba za ranjenike«.

TITO

Početkom 1943. godine prebačen sam na lečenje u Petrovac na hirurško odeljenje Centralne bolnice privremeno smeštene u zgradu nekadašnje bolnice na periferiji grada. U njoj sam zatekao stare poznanike — ranjenike iz 1. i 2. proleterske, i 4. crnogorske proleterske brigade, većinu bolničarki, upravnicu dr Zoru Goldšmit, političkog komesara Aleksiju Savić, borca 2. proleterske brigade. Uz njih sam se brzo snašao i uključio u život bolnice.

U to vreme u bolnici se pripremala priredba povodom godišnjice Lenjinove smrti. Svi ranjenici i osoblje bili su podeljeni u grupe. Po čitav dan po sobama su se vršile probe. Zajedno sa Milosavom Milosavljevićem, političkim komesarom jedne krajiške brigade, ranjenikom Danicom Milosavljević, bolničarkom Senkom Leković i političkim komesarom bolnica Aleksijom Savić, bio sam zadužen za pripremu proslave. Dobili smo zadatak da napišemo referat o Lenjinu. Ali naglo pristizanje velikog broja novih teških ranjenika umnogome je omelo naše pripreme. Dr Zora je bila prinuđena da pozove u pomoć doktore Papu i Olgu Dedijer da joj pomažu u operisanju velikog broja ranjenika. Pridošlice su nam pričale o teškim borbama koje su vodile naše brigade naročito oko Ključa i o prodiranju Nemaca prema Petrovcu. Broj poginulih na našoj strani i teške rane ovih ranjenika rečito su govorili o žestini borbe. Bilo nam je jasno da je počela nova neprijateljska ofanziva na naše jedinice i oslobođenu teritoriju.

Ljupče Zivković Spanac, politički komesar jednog bataljona 1. proleterske, koji je tih dana donet u petrovačku bolnicu, toliko je bio izranjavljen da prosto nije imao zdravog mesta na telu. Bio je to zaista hrabar čovek. Pošto je bio malog rasta, smatrao je da ga neprijateljsko zrno nikada neće pogoditi. Kada bi ga zahvatio borbeni zanos nije se obazirao na opomene starešina. Uvek je odgovarao: »Ne bojte se vi za mene, ovako malog fašisti me ne mogu pogoditi«. Na žalost, ipak su ga pogodili i on nam je na smrtnom času šapatom rekao: »Ipak me pogodiše, gadovi...«

Bio je omiljen kod svojih drugova i starešina. Svi su bili duboko potreseni njegovom smrću koja je toliko uznemirila bolničarku Mirjanu Kovandžić, Kragujevčanku, da je nesmotreno otvorila aparat za sterilizaciju, oparila se i umrla u najvećim mukama.

Ali svi ti događaji pa i tutnjava topova i odjeci borbi koje su se vodile svuda oko nas nisu izazivali kod ranjenika strah zbog približavanja neprijatelja. Svakodnevno smo slušali i čitali o napredovanju Crvene armije na istočnom frontu, o razbijanju Hitlerovih divizija i oslobađanju sovjetskih gradova. U »Borbi« je tih dana štampana mapa naše oslobođene teritorije. Čitava trećina Jugoslavije, a to će reći površina Svajcarske, bila je oslobođena — partizanska — i na njoj su delovali narodno-oslobodilački odbori, komande mesta i područja. Imali smo i AVNOJ kao narodno predstavništvo. Bili smo u punom smislu reči država. A tu novu državu štitili su i branili naši odredi, brigade, divizije i korpusi. U bolnici smo vrlo često diskutovali o tome pa nije bilo nimalo čudno što nas vesti o novoj nemačkoj ofanzivi nisu mnogo uznemiravale. Mirna atmosfera u bolnici osećala se sve do 26. ili 27. januara. U podne toga dana politički komesar bolnice drugarica Savić ušla je u sobu u kojoj sam ležao i naredila nam da se spremimo za pokret. Ovo naređenje nismo shvatili ozbiljno. Nastavili smo razgovor koji smo vodili oko sukoba između bolesnika Petra Vukosavijevića i ranjenika omladinca Mesuda Hašimbegovića. Naime, Petar je pisao neke pesme i posvećivao ih rukovodiocima bolnice, a Hašimbegović, inteligentan i darovit srednjoškolac iz Sarajeva, kroz stih i karikaturu ismevao ga je zbog toga. Nacrtao ga je pored kazana sa jelom. Petar se naljutio i požalio, pa smo pozvali pesnika Vukajla Kukulja, takođe ranjenika, da kao čovek koji se razume u umetnost da svoj sud o tome. U stvari, mi smo se zabavljali i nismo hteli da prekinemo raspravu, pogotovu što je Kukulja,

ozbiljan čovek i umetnik, podržavao mladog Mesuda. Vreme je proticalo a mi se nismo pripremili. Drugarica Aleksija Savić se ozbiljno naljutila. Prišla je da mi pomogne i tiho mi saopštila da je situacija na frontovima vrlo ozbiljna i da se sa evakuacijom ranjenika mora žuriti ali bez panike i pometnje.

Brzo sam se spremio. Drugovi su me ubacili u kamion. Nije bilo vremena ni da se pozdravim sa onima koji su ostali u bolnici. Motor je bio upaljen i ja sam se poslednji popeo. Cim smo izašli na put prema Oštrelju i Drvaru naišli smo na reku izbeglica — žena, dece i staraca koji su gonili stoku i nosili stvari. To su bile izbeglice iz Like, Banije i sa Korduna. Njima se priključivalo i stanovništvo Bosanske krajine. Naš šofer je teškom mukom izašao na put, a kad se uključio u kolonu morao je da se kreće brzinom kojom se kretala kolona. S obe strane puta bio je dubok sneg. Niko nije mogao da skrene u stranu da bi propustio kamion, niti je kamion mogao zaobići te ljude. Vozač je počeo da se ljuti i grdi. Morali smo da ga umirujemo, da mu objašnjavamo kako su te izbeglice naše partizanske porodice i da se moramo brinuti o njihovoj bezbednosti isto kao i o našoj. Ubeđivali smo ga kako nije potrebno da se žuri zbog nas. Kamion je prosto mileo i često zastajao, a mi, slabo obučeni u otvorenom kamionu, cvokotali smo na slami iako smo kao sardine ležali jedan do drugog. Nismo smeli ni da pomislimo na hladnoću gledajući taj svet oko nas kako gazi samo u čarapama po zaleđenom snegu. Mraz je bio neizdrživ. Hladnoća se prosto uvlačila u kosti iako je dan bio vedar i sunčan. Kolona izbeglica je milela prema Oštrelju. Milela je i kad su se nad Petrovačkim poljem pojavili avioni. Samo retki pojedinci su se izdvojili iz kolone i probijajući se kroz sneg pokušali da nađu zaklon. Ostali su i dalje išli mirno kao da ništa ne primećuju. Mi smo nagovarali šofera da stane i da se sa bolničarkama ukloni iz kamiona. Piloti verovatno nisu ni primetili našu kolonu. Čim su izručili svoj smrtonosni tovar na Petrovac odleteli su prema severu, a mi smo produžili sa kolonom.

Pred mrak smo stigli na Oštrelj gde je bilo toliko sveta da tako reći nije bilo slobodnog prostora da nas skinu s kamiona. Svuda okolo čuli su se oštri razgovori, vika, plač i cika promrzle dece, jauk žena, cika svinja, blejanje ovaca, rika goveda. Oko vatri koje su svuda nicale izbeglice su spremale večeru. Komanda mesta organizovala je kuvanje čaja izbeglicama. Bolničarke, verovatno da bi nas zavarale i da ne bismo mislili na hladnoću, počele su sa previjanjem. Previjale su i

ranjene izbeglice. Pošto nisu imale dovoljno sanitetskog materijala za sve, cepale su svoj veš i odeću. Gledajući muke neprevijene dece neki ranjenici su odvijali sa svojih rana čiste delove zavoja i pružali ih bolničarkama. Videvši ranu na jednoj devojčici koju nisu imali čime da previju, jedan ranjeni borac iz 1. proleterske pocepao je sa sebe košulju i pružio bolničarki.

U tom, iako je već padao mrak, iznenada, kao iz zasede pojavi se avion nad Oštreljom. Poče da baca bombe i mitraljira. Na sve strane odjeknuše jauci i zapomaganje. Belinu snegom pokrivenog Oštrelja prošaraše tamne mrlje i leševi ljudi i stoke. Dok su iz aviona štekali rafali mitraljeza i eksplodirale bombe, pogled mi se zaustavi na ženi koja je stajala kraj pruge i užasnutim pogledom pratila avion. Jednom rukom čvrsto je privijala uza se petogodišnju crnpu rastu devojčicu dok je drugom pritiskala na grudi mlađe dete. U jednom momentu devojčica se preturi sa crnom mrljom na čelu. Mlada žena prodorno jauknu i podiže pesnicu uvis pa i ona poče da se tetura uz jezovit vrisak drugog deteta koje se korpcalo u njenom naručju. Dečji vrisak parao je uši i kad su ga naše drugarice izvukle iz zagrljaja mrtve majke. Toliko je plakalo da je i nama izazvalo suze. Od ovog mitraljiranja ponovo je ranjeno nekoliko ranjenika, a dvojica su poginula. Ranjene su i neke izbeglice. Mnogi su u gužvi pogaženi i izranjavljeni. Naše bolničarke su još za vreme bombardovanja pojurile da prikupe i previju ranjenike.

Ovaj napad aviona na goloruki narod i decu izazvao je kod svih ranjenika još veće ogorčenje i mržnju protiv deceubica. To ogorčenje još više nas je sjedinjavalo sa ljudima iz zbegu, našim narodom, zbrisalo granicu između vojske i pozadine, brisalo granice verske i nacionalne pripadnosti. Postojale su samo dve strane. Na jednoj Nemci, Italijani i oni koji ih pomažu u ubijanju nedužne dece, nemoćnih žena, staraca i ranjenih boraca, i na drugoj oni koji se bore da zaštite i spasu bespomoćne od budućih pokora.

Posle kraćeg odmora i okrepljenja krenula je kolona izbeglica planinskim putem preko Oštrelja u Drvar. Po jakom mrazu od kojeg je i drveće pucalo išle su žene sa decom u naručju i zavežljajima na leđima, terajući pred sobom preostala goveda, ovce ili svinje. Mi ranjenici i dalje smo očekivali »voz« jer nas je komandant mesta uveravao da će brzo stići. Najzad je stigla mala lokomotiva sa nekoliko vagončića. Utovarili su nas i dovezli do jednog sela na sredokračići između Oštrelja i Drvara. Tu su nas smestili po seoskim kućama. Domaćini su nas

primili srdačno. Svi ukućani odreda nastojali su da nam na neki način pomognu i olakšaju bolove. Prosto su bili nesrećni ako bismo im nešto odbili. Ostala mi je u sećanju 10-godišnja domaćinova devojčiča koja je drugu, ranjenom u obe ruke, donela posudu da mokri. Plakala je što smo je isterali iz sobe i prišli da mu pomognemo. Svi su probdeli celu noć oko nas i ne pomišljajući na odmor.

Rano u zoru stigle su omladinke, stavile nas na nosila i ponele gazeći duboki sneg uz planinu Klekovaču. Prenele su nas do bolnice u Otaševcu. Sad više ne mogu da se setim koliko je bilo nas koje je trebalo preneti — 10, 15 ili 20. Kao što ne mogu da se prisetim ni koliko je i njih bilo. Ostalo mi je u sećanju samo to pod kakvim su nas teškim uslovima te devojke prebacivale. Nosile su nas na ramenima verovatno 8—12 kilometara, uz planinu, probijajući se po kamenu kroz šumu, sneg, duboke provalije i smetove. Sve su bile vrlo oskudno obučene, neke i formalno bose, bez opanaka, u starim čarapama i krpama. Pa i pored toga su usput pevale, šalile se i smejale. Nastojale su da nas zabave i da nam ublaže bolove. Ako bi se neka od njih okliznula i posrnula pod nosilima ispustivši ranjenika, ostale bi je korile zbog nepažnje. Pošto su nas donele i smestile u bolnicu, sa svima su se srdačno oprostile i u koloni, pevajući vratile se niz planinu.

U Otaševcu smo ostali nekoliko dana, jer je ubrzo jedne noći došao kurir iz Drvara i doneo upravniku strogo poverljivo naređenje od Milića Maksimovića, zamenika političkog komesara Centralne bolnice, da se još u toku noći izdvoje ranjenici i bolesnici koji mogu da se kreću i, prekim putem kroz planinu prebace sa opremom u selo Prekaju. Ostalim ranjenicima nije se smelo ništa govoriti. Upravnik i politički komesar izdvojili su nas oko 20 i uz pratnju bolničarki i naoružanih boraca uputili u Prekaju.

Tek u bolnicama smo počeli da shvatamo ozbiljno ovu neprijateljsku ofanzivu. Dotle, i pored bombardovanja Bihaća i bolnice u Petrovcu, kolona izbeglica na putevima i sveg drugog što smo doživeli i čuli od evakuacije iz Petrovca, kao i nepovoljnih vesti koje smo dobijali sa frontova (naše jedinice bile su se povukle i iz Bihaća) shvatili smo sve olako — kao neku lokalnu ofanzivicu na kakve smo već bili navikli. Pretpostavljali smo da će naše brigade i ovu ofanzivu brzo razbiti, kao od šale. Čak je po našem dolasku u Otaševac uprava bolnice počela da

pregrađuje neke veće prostorije da bi se ranjenici osećali ugodnije. Da bismo se malo našalili sa našim političkim komesarom, počeli smo da pronosimo glasove kako on to čini da bi se do-dvorio mladoj bolničarki koja je stigla sa nama iz Petrovca, jer je ona na jednoj konferenciji govorila da su velike prostorije neudobne za teške ranjenike.

Probijajući se kroz sneg uz pomoć bolničarki i drugova iz obezbeđenja stigli smo još istog dana u bolnicu u selu Prekaji. Odmah su nas pregledali, rasporedili po grupama i smestili u neku seosku kuću. Selo je bilo puno ranjenika, a novi su neprekidno pristizali iz bolnica i jedinica iz Like, sa Korduna, Banije, Grmeča, iz srednje Bosne i Bosanske krajine. I pored tolikog broja ranjenika, bolničkog osoblja i ljudi koji su donosili ranjenike, u selu nije bilo gužve. Sve se to odvijalo organizovano. Kako je koja grupa ili bolnica stizala, odmah su određeni lekari i rukovodioci obavljali preglede. Ranjenici i bolesnici raspoređivani su po grupama gde su ih rukovodioci grupa opet raspoređivali u ešeione, bataljone, čete. Bolnica je dobila vojničku formaciju. U štabove grupa, ešelona i bataljona, pa i u komande četa postavljeni su odabrani vojnički i politički rukovodioci. Komande su odmah prihvatale ranjenike i bolesnike, smestale ih u određene kuće u selu u kojima su se odmarali i dobijali hranu. O lečenju se nije ni moglo misliti u ovakvoj situaciji.

Evakuacija ranjenika se obavljala pod rukovodstvom šefa saniteta Vrhovnog štaba dr Gojka Nikoliša. Pod njegovom komandom vršio se pokret bolnica od Prekaja prema jugu u pravcu nastupanja naših jedinica.

Ne sećam se tačno datuma kad smo krenuli iz Prekaje, ali mi se čini da smo u tom selu, smrzavajući se bez vatre, proveli dve noći i jedan dan, a onda rano izjutra krenula je velika kolona nosila, kola, konjanika, pešaka-ranjenika i bolesnika. Većina je zajedno sa lekarima i bolničarkama išla pešice. Pošlo se organizovano po ešelonima i četama. Ali se taj red brzo pokvario pošto je uz bolnicu krenuo i zbeg pa su se oko kola sa ranjenicima tiskali ranjenici-pešaci. Lekari i bolničarke, zatim žene i deca iz zbega i pokušavali da stave na kola svoje stvari i usput se malo naslone i pridrže za kola. Kola su ličila na rojeve oko kojih se guralo, gužvalo, gundalo, cikalo. Žene su vriskale, deca pištala. Ta gužva izglednelih i iznemoglih usporavala je pokret. Niko nije bio u stanju da raščisti tu gužvu, da otera od kola promrzle žene s decom. Ako je neko i pokušao, one su se

još čvršće pribijale uz bolnicu verovatno očekujući da će usput, pored ranjenika, i one dobiti nešto za jelo, da će biti smeštene pod krov i zaštićene od fašista. Zato su komande četa išle na začelju i prikupljale zaostale da ne bi u toj pustinji između Prekaja i Glamoča pali u ruke četničkim bandama.

Prvog dana pokreta prelazilo se preko krševitog terena, bez puta i staze. Išle se preko kamenjara i uvala pokrivenih zamrznutim snegom. Devojke i žene sa nosilima klizale su se i posrtale pod teretom, a ponekad i ispuštale nosila sa ramena. Po tom bespuću i konji sa ranjenim jahačima spoticali su se i posrtali, a često i padali, dok su kola prosto skakala s kamena na kamen i tresla ranjenike kao na situ. Ali su ranjenici ćutke. stežući zube podnosili bolove. Tako izmučeni, promrzli i gladni (ogrnuti jorganima i guberima ranjenici se nisu mnogo razlikovali od zbega s kojim su se bili izmešali) stigli smo do prvog konačišta, čini mi se u selu Vaganu. Konačarska ekipa stigla je nešto ranije, pripremila hranu i obezbedila prostorije za prenoćište. Drugarice iz ekipe izribale su i isparile vrelom vodom sve drvene delove. Ali mesta nije bilo dovoljno za sve ranjenike, pošto su žene sa decom iz zbega stigle pre ranjenika i zauzele mesta po kućama. Politički komesar Centralne bolnice, Milan Stanić, naredio je da se žene iz zbega ne diraju i po sobama je rasporedio samo najteže ranjenike i bolesnike. Za ostale su nameštene ležišta po stajama ili u zavetrini kraj vatre. Tako je veliki broj ljudi prodremao čitavu noć, a mnogi nisu ni čaj dobili. Niko zbog toga nije pravio pitanje jer su njihovi ležaji i topla večera bili ustupljeni prozebloj deci iz zbega. Sutradan, posle toplog čaja, nastavili smo put kao i prethodnog dana i nekako se dokotrljali do Glamoča. Tu je prema obećanju komande ešelona i lekara, trebalo dobro da se odmorimo. Ali kad smo stigli, saopšteno nam je da je Vrhovni štab naredio ubrzanje evakuacije zbog pritiska neprijateljskih jedinica na dolinu kroz koju je trebalo da prođemo.

Da bi se ubrzao pokret, u Glamoču su održani sastanci sa komandama ešelona, četa i ranjeničkih vodova, zatim sa članovima Partije i Skoja; održane su i konferencije sa svim ranjenicima i bolesnicima, osobljem i lekarima, zatim sa nosačima, konjevocima i vozarima. Govorilo se o vojnoj situaciji na frontovima i teškim gubicima koje trpe naše brigade na položajima, zadržavajući neprijatelja dok bolnica ne prođe. Tražilo se od svih da ulože sve snage i ubrzaju pokret. A naše kolone su prosto milele. Dešavalo se da kola stanu i zakrče put. Tada nastaje ko-

mešanje, zapitkivanje, stižu naređenja da se kreće, ali kolona i dalje stoji. Čuje se vika, grdnja, pretnja, ali sve uzalud. Kola ne kreću. I ja sam se nalazio blizu jednih takvih kola. Pogledam, ranjenik bez obe noge, muči se i batrga da se popne u kola uz pomoć bolničarke. Onda doznajemo da je čoveka priteralo i kola su morala da zastanu. Tako jedan, drugi, treći. A put uzan, svud okolo kamen i snežni nanosi. Ne mogu se običi, i čitava kolona mora da čeka.

Ni sa konačišta se ujutro nije uvek kretalo na vreme. Negde nije bilo dovoljno sudova da se svima odjednom podeli doručak i vruć čaj, negde lekari i bolničarke nisu stigli da pregledaju i previju sve ranjenike, mada su često i po čitavu noć previjali, a ujutro, bez odmora nastavljali pokret pešice, ne stigavši ni da jedu.

Sutradan se pokazalo u kolikoj su meri sastanci bili korisni. Još pre svanuća svi ranjenici su krenuli iz Glamoča. Bili smo zadovoljni i požurivali smo usput jedni druge. Ali nismo daleko odmakli. Još se ni magla nije podigla, a nad nama su zazujali avioni. U prvo vreme nismo obraćali pažnju na zvuk motora. Činilo nam se da će otići na drugu stranu. Onda se jedan pojavio iznad nas, zaštekali su mitraljezi, odjeknule eksplozije bombi. Kolona se razbila na sve strane. Ko god je mogao — tražio je zaklon. Ali uzalud. Neprijatelj nas je zatekao u pustom polju bez drveća. Pešaci su se zaklanjali po vrtačama, kraj stena, a ranjenici-jahači silazili su sa konja i legali kraj njih. Ko nije mogao da siđe s konja prilegnuo je samo čvršće konju uz leđa. Teški ranjenici ostali su na nosilima i kolima na otvorenom putu. Avion je leteo nisko i na svaku grupu bacaو sitne bombe, zatim se vraćao i mitraljirao konje i pojedince koji su trčali i tražili zaklon. Preplašena stoka jurila je bez goniča i vukla kola sa ranjenicima. Kola su se zakačinjala jedna za druga, prevrtala, gazila ranjenike, a fašisti su u toj gužvi neprestano prosipali bombe. U jednom trenutku našao sam se sam kraj puta. Pokrio sam lice rukama pred zasenjujućom svetlošću očekujući da poletim u vazduh. Nisam osetio strah od smrti, samo me je poduzimala jeza i probijao znoj pri pomisli da mogu biti ranjen u noge. Prošao sam bez ikakvih povreda. Avionske bombe raznele su volovsku zapregu zajedno sa osam ranjenika. Poginuli su i neki ranjenici izvan druma, a neki su ponovo ranjeni.

Čim se avion udaljio pokret je nastavljen. Samo su lekari i bolničarke zastali da previju ranjenike i uključe ih u kolonu. Specijalne ekipe su pokopale poginule. Docnije, čim bi se pojavio avion naređivano je da svako ostane gde se zatekao. I mi smo zastajali, a avioni su dolazili i odlazili, zasipali nas bombama i proređivali dok su imali municije. Posle toga smo nastavljali pokret. Lekari i bolničarke preuzimali su svoj posao, a određene ekipe opet su sahranjivale poginule. Zato smo se raspitivali za svoje brigade i po bezbroj puta na dan ustajali na noge proveravajući da li možemo sami da se krećemo. Proračunavali smo za koliko dana ćemo moći da napustimo bolnicu. Svi smo želeli samo jedno — da se što pre vratimo u svoje čete. Ali najčešće su od svega toga ostajale samo želje. Pojedinci su pisali svojim drugovima i rukovodiocima u brigadama i molili da ih izvuku iz bolnice.

Dešavalo se da neko od ranjenika sretne nekoga iz štaba svoje brigade. Dugo bi ga molio i ubeđivao da ga povede sa sobom. Ti bi ga drugovi saslušali ali bi mu ipak posle savetovali da je za njega bolje da ostane u bolnici. To nam je padalo teško i nikako nismo mogli da shvatimo zbog čega nas naši rukovodioci iz jedinica ne primaju u brigade. Svi su nam odreda govorili da je za nas ranjenike za sada ipak najbolje da ostanemo u Centralnoj bolnici, da smo tu sigurniji nego u brigadi koja mora da vrši svakodnevne pokrete i da vodi borbu sa neprijateljem. Uzgred su nam napominjali da je ta bolnica za sada naša vojna jedinica i da od nas samih zavisi život u njoj, stanje i uslovi lečenja, evakuacija i ishrana ranjenika u pokretu itd. Takve napomene su nas ljutile jer ni mi sami nismo imali drugačije shvatanje. Pa sve poslove u bolnici, čak i u ovom pokretu, osim lekarskih i bolničarskih — obavljali su ranjenici, bolesnici i invalidi! Svi desetari, vodnici, komandiri, komandanti, intendanti, ekonomi i politički komesari, partijski rukovodioci od voda do štaba grupe bolnica bili su ranjenici i bolesnici. Doduše, Centralna bolnica sa tolikim ranjenicima i osobljem predstavljala je u ovom pokretu ozbiljan problem za čitavo naše vojno i političko rukovodstvo, pa i za druga Tita lično. Dr Gojko Nikoliš, u svom izveštaju Vrhovnom štabu od 11. februara, pisao je da se od Glamoča prema Livnu nalazi u pokretu 600 ranjenika, u Glamočkom polju 380, na putu od Mliništa oko 450 i sa pravca Prekaje 900, što je znatno premašivalo broj od 1.000 ranjenika, koliko se računalo da ih treba evakuisati. Ranjenici su

bili podeljeni u tri grupe ešelona: prva 500, druga 460, treća 350, što iznosi ukupno 1.310 ranjenika.

»Dok se prva polovina kreće u potpunom poretku sa potpunim rukovodstvom (komandanti grupa i ešelona, politički komesari i delegati, intendanti i ekonomski) dotle se druga polovina kreće još uvek stihijno, ranjenici su nedovoljno obezbeđeni u pogledu smeštaja, ishrane, brzog prevoza i sanitetske službe. Velike patnje pretrpeli su na putu Oštrelj—Mlinište—Glamoč.«

Dok se prva polovina kretala pravcem Martin-Brod — Drvar — Prekaja — Glamoč, druga je išla prugom Oštrelj — Mlinište, gde su bili izloženi ogromnim nedaćama. Pa i pored svih nepovoljnosti nijedan ranjenik nije izostao, još manje da je pao u ruke neprijatelja.

Teških ranjenika na nosilima je bilo oko 700. Zato je od saniteta VŠ bilo predloženo da se ranjenici razvrstaju u grupe, čime bi se ubrzao pokret ranjenika, jer bi konjanici i pešaci mogli samostalno da se kreću, a sva pomoć i sredstva za prenošenje teških ranjenika bi se koncentrisala na jednu grupu (teških ranjenika), što bi smanjilo gužvu i gomilanje ljudstva po putevima i izlaganje bombardovanju neprijateljskih aviona. Pošto je u izveštaju naveo i veliku nestašicu sanitetskog materijala, zbog čega u pojedinim ešelonima ranjenici nisu previjani po 5—6 dana, Vrhovni štab je brzo intervenisao upućivanjem pomoći u ljudstvu za organizaciju transporta ranjenika. Ta je pomoć došla do izražaja već u Livnu gde je bila stigla prva grupa ranjeničkog ešelona.

»Ovde je stavljeno sve u pokret — piše Aleksandar Ranković drugu Titu — da se ranjenicima na prolazu kroz Livno pruži što veća pomoć u hrani, toplom čaju i kafi. Svi, i CK Skoja, naši instruktori, mesne vojne i civilne vlasti, partijska organizacija, svi su na nogama i pomažu. Ranjenici, iako u ovoj grupi ešelona ima dosta teških pevaju kroz Livno i kliču: Živeo naš vrhovni komandant drug Tito.

Najteže je pitanje kod zaraznih bolesnika. Predlog druga Gojka je razumljiv i s jedne strane opravdan. Ali ja se kolebam i ne mogu sam da se odlučim, jer nisam sasvim siguran da će biti obezbeđeni od neprijateljskog besa.«

Drug Tito je 12. februara 1943. u pismu Rankoviću dao iscrpna uputstva o daljem postuoku sa ranjenicima i izbeglicama, insistirajući da se pokret ranjenika ne forsira ka Prozoru, jer su se tamo očekivale borbe, a sanitetski materijal da se prikuplja »ne rekvizicijom već dobrovoljnim davanjem«.

Za ranjenike je odvajano sve što je stajalo na raspolaganju u Vrhovnom štabu i štabovima divizija. Mi, ranjenici, nismo o tome ništa znali. Kretali smo se sami, bez oružja i oružane pratnje, a svuda oko nas je tutnjalo, vodile se borbe. Od Livna smo osetili veliko poboljšanje u pokretu bolnice. To je bio rezultat

angažovanja drugova Tita i Rankovića oko naše evakuacije. Na putu od Livna svaku noć smo proveli pod krovom i dobijali hranu, topli čaj ili kafu, što nije bilo nimalo jednostavno organizovati jer se prolazilo kroz popaljena i porušena naselja. Za vreme zastanaka ranjenici su i previjani. Vreme dolaska, zadržavanja i polaska svake grupe iz naselja moralo se tačno proračunati. Nastojalo se da se svi pridržavaju toga kolikogod je bilo moguće. Na taj način se omogućilo svim ranjenicima i bolesnicima da se odmore. Mnogo ljudi i žena bilo je angažovano oko prebacivanja nesposobnih za pokret. Bilo je tu i mnogo instrumenata, sanitetskog materijala, posteljine, posuđa, namirnica. Omladinke su nosile ranjenike, gonile stoku koja je vukla kola, vodile konje pod ranjenicima i nosile na leđima sanitetski materijal. Za sve je trebalo obezbediti ishranu i prenočište i sve ih uklopiti u kolonu za vreme pokreta, odmora i raspodele hrane da se ne bi stvarala gužva.

Ranjenička kolona je tekla neprekidno. Nigde joj nije bilo kraja — kao da je izvirala. Broj ranjenika i bolesnika stalno je rastao i pored toga što su svakodnevno mnogi »prezdraveli« odlazili u svoje brigade. Neprijatelj je vršio stalno pritisak u pravcu kretanja kolone. Brigade su uz velike gubitke zadržavale neprijatelja. U bolnicu su stizale naredbe: »Ubrzajte pokret ranjenika«. Štabovi grupa i ešelona čitali su te naredbe ranjenicima i tražili od njih da se žure, jer se vojna situacija stalno pogoršavala. Vrhovni štab je 23. februara naredio da se sledećeg dana u svanuće nijedan ranjenik ne sme zateći u Livanjskom i Duvanjskom polju.

— Ja ću ići pešice! ... Ja mogu na kola!... Ja na konja — čulo se među ranjenicima posle ovog naređenja.

Mnogi, koji su se dotle vozili u kolima ili jahali konje, krenuli su pešice; oni sa nosila prešli su na kola ili konje. Naređenje Vrhovnog štaba izvršeno je u potpunosti. Svi ranjenici i bolesnici našli su se do određenog dana na prostoru oko Sćita gde su bile i naše brigade.

Borbe su se vodile oko Prozora i Konjica. Jedinice 2. proleterske divizije oslobodile su, u toku napada 16. i 17. februara, Drežnicu i Grabovicu, a 1. proleterska zauzela je 18. februara Ivan-sedlo i sva neprijateljska uporišta na pruži od Tarčina do Konjica, 3. divizija je 16. februara oslobodila Prozor, a 20. februara uništila neprijatelja u Rami. U Jablanici je 4. proleterska brigada 22. februara zaplenila veliku količinu opreme i naoružanja i zarobila 800 Italijana. Stvoreni su povoljni uslovi za

prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. Ali, moralo se čekati na bolnice. Neprijatelj je to iskoristio, koncentrisao velike snage i izvršio protivnapad na naše jedinice. Nastale su ogorčene borbe, naročito oko Konjica.

EVAKUACIJA TIFUSARA

Čitava kotlina u kojoj smo zastali tutnjila je. Pucnji topova, brujanje aviona, eksplozije bombi, kлокotanje mitraljeza — sve se slilo u jedan stravičan tutanj. Zemlja se tresla. Sa položaja su pridolazili novi ranjenici. Od njih smo saznali da fašisti besno nasrću na naše položaje nastojeći da se dokopaju puta kojim je trebalo da prođe bolnica. Pritiskala nas je nezvesnost i mučilo pitanje da li će naše brigade uspeti da odbace neprijatelja i omoguće prolaz bolnici.

Tek tu, kod Sćita, doznao sam da su s nama na jug krenuli i tifusari. Dugo se govorilo da su ostavljeni u Bosanskoj krajini. Veoma me je obradovala vest da su još živi drugovi koji su upućeni na rad među tifusare. Mnogi od njih, a među njima i Mica Zeković, Dušan Đurić, Miša Jovanović, Mira Ivanović, Mitar Piletić, Stanko Martinović, zarobljenik dr Bušatlić, bili su na moj predlog upućeni na rad u Jasikovac. Upravnik bolnice tifusara Stanko Martinović pričao mi je da su u prvo vreme bili u nedoumici da li da se tifusari uopšte pokreću sa Glavnom operativnom grupom, zbog opasnosti koju su predstavljali za vojsku i stanovništvo. Dr Nikoliš je predlagao da se tifusari ostave u Bosni i da se odrede potrebne jedinice za obezbeđenje, jer bi njihovo pokretanje predstavljalo »... opasnost koja bi imala katastrofalne posledice po celokupnu vojsku i narod«. Drug Tito je 11. februara izdao naređenje da se tifusari evakuišu sa ostalim ranjenicima i bolesnicima prema Hercegovini. Istog dana otpočela je priprema i prebacivanje tifusara iz bolnice Jasikovac u kojoj ih je bilo 565. Već sutradan se pokazala od kakvog je značaja bila ova odluka.

12. februara, rano izjutra, ustremilo se 12 nemačkih aviona na zgrade bolnice u Jasikovcu. Uz jeziv fijuk, »štuke« su prosipale bombe na zgradu i mitraljirale najbližu okolinu. Istovariši smrtonosni tovar nemački pirati bi odlazili po novi, ponovo se vraćali, zasipali bombama i mitraljeskim rafalima bolničke zgrade. Toga dana vraćali su se nekoliko puta. Sutradan su produžili sa bombardovanjem i mitraljiranjem bolnice dok je nisu

potpuno razrušile. Od bombardovanja je poginuo jedan bolesnik sa bolničarkom, jer su svi bolesnici bili pre toga izneti iz bolnice.

Pošto je dobio naređenje za evakuaciju tifusara, komandant Prvog bosanskog korpusa NOVJ, Košta Nad, odmah je pozvao dr Vasu Butozana, sanitetskog referenta korpusa i upoznao ga sa naređenjem Vrhovnog štaba o evakuaciji tifusara iz Jasikovca i naredio mu da odmah organizuje prebacivanje tifusara. Odredio je odgovorne ljude i vojnu jedinicu koja će pomoći evakuaciju bolesnika. Pri tom je podvukao da se evakuacija mora izvršiti tako da sledećeg dana nijedan bolesnik ne sme da se zatekne u zgradi bolnice pošto postoji opasnost od fašističkog bombardovanja.

Određeni drugovi odmah su se uputili u Jasikovac i uz pomoć uprave i osoblja bolnice otpočeli sa prebacivanjem bolesnika i opreme prema Glamoču. Bolesnici su tovareni u vagone šumske železnice i prebacivani prugom do Mliništa, a odatle sankama dalje ka Glamoču. Pošto svi bolesnici nisu mogli odjednom da krenu prvom »kompozicijom«, ostali su izneti iz bolnice i sklonjeni dublje u šumu. Zato fašističke bombe iz aviona nisu ni pogodile cilj —• bolesne tifusare.

Na žalost, iako su se naši teško bolesni drugovi spasli bombi, mnogi od njih nastradali su od zime i snega. 13 je umrlo od hladnoće, nekima su promrzle noge, ruke i drugi delovi tela, a neke je zahvatila gas-gangrena. Nedovoljno obučeni i obučeni, pod slabim pokrivačima, morali su da leže ceo dan na snegu i mrazu. Dok su očekivali voz nemački avioni su ih otkrili i bombardovali. Tom prilikom, pored ostalih, poginuo je i dr Zunković. Čim su za to saznali drugovi iz Vrhovnog štaba uputili su pomoć za evakuaciju tifusara i odredili komisiju da ispita čijom krivicom su ti bolesnici nastradali.

Prebacivanje tifusara od Mliništa, a pogotovu od Glamoča, bilo je mnogo bolje organizovano jer su osoblju i rukovodstvu bolnice pomagali članovi Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (dr Herbert Kraus i dr Miroslav Slezinger). U ovu bolnicu su prebačeni svi tifusari i iz brigadnih bolnica i direktno iz jedinica. Broj bolesnika je stalno rastao pa je sanitetski referent Vrhovnog štaba uputio kao ispomoć u radu dr Radoja Mijuškovića, dr Stefi Stajnera i dr Radonjića.

Ishrana bolesnika bila je mnogo bolje organizovana, obroci su povećani, a pokret je izvođen tako da su bolesnici svaku noć provodili pod krovom. Smrtnost je bila smanjena.

Da bi zaštitile vojsku i stanovništvo od zaraze, ispred kolona tifusara išle su konačarska i higijeničarska ekipa sa dr Štajnerom na čelu. Uz pomoć drugova iz komande mesta i narodnooslobodilačkih odbora određivana su mesta za konačište i odabirane zgrade pri kraju naselja. Ukućani su iseljavani, prostorije čišćene i provetravane, svi drveni delovi pareni vrelom vodom i ribani. Unošena je sveža slama za ležišta. Stanovništvu nije dozvoljavan dodir sa bolesnicima. Posle odlaska određene ekipe su čistile prostorije, spaljivale slamu i ponovo parile drvenariju. Posebne ekipe bolničkog osoblja išle su na začelju kolone, prikupljale zaostale bolesnike i sahranjivale one koji bi umirali u putu.

Da bi se sprečilo dalje širenje zaraze organizovano je parenje veša, odeće i posteljine bolesnika i osoblja. Ove mere doprinele su naglom smanjenju smrtnosti naročito na putu od sela Vidimlije, odakle je i počela organizovana evakuacija tifusara pa sve do Sćita pred Prozorom.

Niko od bolesnika nije ostavljen, niti je pao neprijatelju u ruke, mada je začelje stalno bilo na domaku fašističkih trupa.

Tako okupljeni — nas nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika zajedno sa osobljem bolnice, nosiocima nosila, konjevoćima i gonićima stoke, sa velikim brojem konja i kola — pratili smo borbu koju su vodile naše jedinice protiv nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga u Prozorskoj kotlini da bi nas zaštitile od fašističkog besa. Bili smo uvereni da će ih naše jedinice razbiti i omogućiti nam da nastavimo pokret prema planu vrhovnog komandanta.

»BITKA ZA RANJENIKE«

Sećanja na dane u okolini Sćita su nezaboravna. U bolnici je vladalo vedro raspoloženje. Na sve događaje oko sebe gledali smo prilično optimistički. Verovatno je na nas uticalo saznanje da se u blizini nalaze naše brigade. Svako je u tome video mogućnost da se oslobodi bolnice i prebaci u svoju četu, makar bez znanja lekara i uprave bolnice pa i bez saglasnosti drugova iz štaba brigade kojoj je pripadao. Tu smo se našli i sa drugovima iz svojih brigada koji su pristizali kao ranjenici sa položaja. Oni su nam donosili vesti o opštoj bojnoj situaciji na položajima, o drugovima i poznanicima iz naših četa i bataljona. Pričali su nam kako Nemci i Italijani, a naročito njihove sluge — ustaše

i četnici — jurišaju na naše položaje kao besni psi, a naši ih dočekuju i smiruju zauvek.

Imali smo tačan pregled događaja na našim frontovima, znali broj ubijenih fašističkih vojnika, zaplenjenog oružja, municije i dr. Može se zamisliti naša radost dok smo slušali drugove koji su pričali kako su mitraljezima oborili dva aviona i zarobili posadu koja je iskočila padobranom i pokušala da pobegne. Uхватili su je omladinci i omladinke toga kraja, vezali i doveli u komandu mesta. A onda su ti, koji su onako podmuklo napali i pobili na Oštrelju, 28. januara, onu promrzlu gomilu dece, žena, staraca i ranjenika, bedno svaljivali krivicu jedan na drugog i na svog Hitlera.

Svakodnevne informacije o stanju na našim položajima i na istočnom frontu povoljno su uticale na raspoloženje u bolnici. Izdavane su i zidne novine. Sanitetski odsek Vrhovnog štaba izdao je list »Ranjeni partizan«. Dr Nikoliš je sve vreme uglavnom provodio sa ranjenicima i često govorio o situaciji i problemima bolnice. Komande grupa, ešelona, bataljona i četa iskoristile su ovaj zastoj za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, zatim sastanaka osoblja i konferenciju ranjenika i bolesnika. Pretresalo se ponašanje drugova u pokretu. Izvršena je preraspodela rukovodstva, lekara i osoblja, popunjavana upražnjena mesta. Organizovani su lekarski pregledi i naknadno razvrstavanje ranjenika i bolesnika u grupe, ešelone i čete. Lekari i bolničari vršili su neophodne operacije i previjanja. Obavljeno je parenje, pranje i krpljenje odeće i obuće. Organizovana je opravka starih i izgradnja novih nosila. Kulturni odbor je spremao, a koliko se sećam i održao, jednu priredbu. Sve su to obavljali, uglavnom, sami ranjenici uz sudelovanje osoblja bolnice, lekara i bolničarki.

Održavani su i vojni časovi sa pokretnim ranjenicima i bolesnicima. Jednom rečju, svi ranjenici i bolesnici, kao i osoblje, nalazili su se stalno u mobilnom stanju. Vršeći pripreme nestrpljivo su očekivali naređenje za pokret.

Broj ranjenika je iz dana u dan opadao i pored toga što su sa položaja svakodnevno donošeni novi a lekari bili škrti u izdavanju otpusnih lista. Mnogi su bez ičije dozvole odlazili u svoje jedinice. Dr Nikoliš nije mogao gotovo ništa da uradi. Gomila ljudi ga je stalno opsedala u nadi da će on biti popustljiviji od svojih kolega i izdati im otpusnice. Komande grupa morale su svakodnevno više puta da se sastaju da određuju

zamenu članovima komande i drugim funkcionerima koji su toga dana odlazili iz bolnice. Niko se zbog toga nije ljutio pošto je većina od nas samo čekala zgodnu priliku da izađe sa svojim razlozima pred dr Gojka Nikoliša i izmoli dozvolu za odlazak u brigadu.

Takvo je bilo stanje u Centralnoj bolnici kad je 27. februara stiglo naređenje Vrhovnog štaba da se izdvoje svi teški ranjenici i pripreme za pokret. Iznenadilo nas je da teški ranjenici treba da krenu ne sa jedinicama prema jugoistoku nego natrag, u selo Prekaju u Bosanskoj krajini. To nas je zabrinulo. Samo pre četiri dana iz Vrhovnog štaba je naređeno da se svi ranjenici najhitnije evakuišu iz Livanjskog i Duvanjskog polja zbog nadiranja Nemaca od Kupresa i Bugojna, a sada, tek što smo donekle izmakli opasnosti i približili se našim jedinicama, moramo ponovo u taj ugroženi kraj, daleko od naših divizija!? Počeli smo polako da shvatamo da su naše jedinice zapale u tešku situaciju. Kasnije smo sve saznali.

Iako nismo želeli da se udaljimo od svojih brigada, morali smo da izvršavamo naređenja svojih komandanata, bez obzira na lična osećanja i mišljenja. Odmah smo otpočeli sa pripremanjem za pokret. Izdvojeni su svi teški ranjenici i raspoređeni u grupe. U jednoj su bili ranjenici za nosila, a u drugoj oni koji su mogli da jašu na konjima.

28. februara izjutra sve je bilo spremno; ranjenici su ranije probuđeni, dat im je doručak. Očekivao se samo znak za polazak. Uto je stiglo naređenje Vrhovnog štaba da se pokret odlaže i da ranjenici ostanu gde su do daljeg naređenja. Svima nam je laknulo. U ešelonima se promenilo raspoloženje. Počeli smo da se šalimo i pevušimo. Bolničarke i higijeničari takođe. Zakazani su skojevski i partijski sastanci i četne konferencije da bi se proanaliziralo kako je izvršeno izdvajanje teških ranjenika i kako su izvršene ostale pripreme za pokret. Sve je u logoru brujalo od živosti. Na žalost, ta veselost nije dugo trajala. Negde oko dva sata, kao grom iz vedra neba, stiglo je novo naređenje: »Teški ranjenici da se sprema za pokret«, ali ne prema jugoistoku sa jedinicama, niti za Prekaju u Bosansku krajinu, već pored Bosanskog Grahova, negde za Liku.

Najednom se sve umirilo. Otkazani su svi sastanci, prekinuti svi poslovi sem priprema za pokret. Radilo se ćutke. Svi smo naslućivali težak položaj naših brigada i divizija. Niko nije više izražavao svoje želje i namere. Izvršavali smo savesno sve

postavljene zadatke i naređenja. Za nepun sat svi teški ranjenici ponovo su bili pripremljeni za pokret. Ali nakon viščasovnog iščekivanja, popodne je opet stiglo saopštenje da se pokret odlaže do daljeg naređenja. Međutim, svuda oko nas, u brdima, odjekivale su eksplozije, klokotali mitraljezi. Naše brigade vodile su ogorčene borbe. Ginuli su i ranjavani mnogi naši drugovi. I to samo zbog nas, ranjenika. Sve veći broj ranjenika, bolesnika i invalida, pa i lekara i bolničarki i ostalog osoblja, počeo je da odlazi u potragu za »svojom« borbenom jedinicom. Većina njih, koji su mogli na neki način da se kreću, makar i na konju, bez obzira na stanje rane i bolesti, posle saopštenja o obustavi pokreta ranjenika, zahtevala je od lekara i komande da ih otpuste iz bolnice. Mnogi su odlazili i bez dozvole. Pojedinci su ustajali sa nosila iako su im noge bile polomljene. Krv im je probijala kroz zavoje, a oni su, prigušujući bolove, uveravali lekara da su sposobni za pokret. Mnogima su suze navirale na oči dok su im lekari objašnjavali stanje rana i posledice koje bi nastupile usled kretanja. I pored toga, mnogi su samovoljno napustili bolnicu, a s njima i veliki broj »starih bolničarki« iz brigada.

Zabrinutost, a donekle i strah među ranjenicima, pojačavale su i razne nepovoljne vesti koje su pristizale sa položaja. Komande su odabrale i naoružale izvestan broj ranjenika i bolesnika, formirale vodove i odeljenja za obezbeđenje i odbranu bolnice na bivaku i u pokretu, popisale sve oružje i bombe koje su posedovali ranjenici i bolesnici i naredile da ga drže u pripravnosti.

Za sve vreme dok su naše jedinice vodile ogorčene borbe za ranjenike, drug Tito je naređivao štabovima i direktno poručivao borcima da ni po koju cenu ne smeju propustiti fašiste u Prozorsku dolinu u kojoj su se nalazili ranjenici.

5. marta stiglo je naređenje Vrhovnog štaba da se svi pripremimo za pokret u centralnu Bosnu, a samo nekoliko sati kasnije usledilo je drugo, u kome je stajalo da će svi ranjenici i bolesnici biti prebačeni u Hercegovinu, kuda su nastupale naše brigade. Ovo poslednje izazvalo je takvo uzbuđenje u logoru da su ranjenici počeli da se dižu sa nosila, bacaju kape uvis, uzviču »Živeo drug Tito«, »Živeo Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije«, »Živeo Vrhovni štab«. Odjekivali su pesme i smeh. Svi su počeli da se spremaju za pokret kao da su se bojali da će se pravac pokreta izmeniti ako se blagovremeno ne

krene. Mnogi teški ranjenici silazili su sa kola i konja da bi svoje mesto ustupili još težim, da bi se što pre krenulo, a oni su pošli pomoću štaka i rakiji iako su im politički rukovodioci i lekari to zabranjivali. Ovo oduševljenje nosilo je ranjenike u pokretu cele noći.

Kada smo prolazili pored delova 4. crnogorske brigade, koja je vodila borbe s Nemcima nedaleko od mesta pored kojeg smo upravo prolazili, svi smo zaželeli da im se na neki način odužimo i zahvalimo jer nam je bilo poznato kakva su herojstva toga dana činili Crnogorci samo da bi zadržali Nemce i koliko ih je zbog toga izginulo. Culi smo kako je zamenik političkog komesara jedne čete, omladinka Vukosava Mićunović, obilazila preostale borce na položajima, pošto im je izginula cela komanda čete, i govorila im: »Drugovi, izginućemo ali položaje ne smijemo napustiti... Samo preko nas mrtvih Nijemci mogu doći do ranjenika«; i kako je komandant 2. bataljona 4. crnogorske, Niko Strugar, dobivši naređenje od druga Tita da položaje ne smeju napustiti dok ne prođe i poslednji ranjenik, poslao zajedno sa svojim borcima odgovor: »Nećemo pustiti neprijatelja pa makar svi izginuli«.

Prolazeći pored tih boraca užurbali bismo se i ispravljali kao na smotri, trudeći se da što manje ramljemo, da bismo izgledali što vojničkije. Iako je bio mrkli mrak mahali smo im. Sve se to odvijalo ćutke jer se pored položaja moralo prolaziti u tišini. Suze su nam tekle od neke miline; brzo smo ih brisali kao da ih je neko u mraku mogao videti. Pojedinci su istrčavali iz kolone, grlili i ljubili borce i ćutke se opet vraćali u kolonu. Ovakvi postupci naših drugova nisu zbunjivali borce. Poneki od njih upadali su među nas, raspitivali se iz kojih smo brigada, grlili nas i zaželeli nam srećan put.

Bio je to susret koji nam je dao novu snagu i elan. Divno je to naše ratno drugarstvo i bratstvo!

Ovaj tempo u pokretu od Sćita zadržali smo sve do Neretve. Ne zaustavljajući se nigde žurili smo da što pre pređemo reku i tako izbegnemo da nam Nemci preseku put. Odmarali smo se samo prvi deo noći, zbog čega se nismo mnogo udaljavali od puta. Nismo iščekivali ni kamione niti druga prevozna sredstva. Čak smo i kroz Prozor prošli ne zadržavajući se ni sata da bismo izbegli napade aviona koji su nas stalno mitraljirali, mahom na povratku sa bombardovanja položaja naših brigada.. Ti položaji sada i nisu bili daleko od puta kojim smo se kretali.

I pored toga jedan ešelon konjičke grupe, s kojim sam se i ja kretao, zamalo što nije nastradao u selu Sčipe u kome smo konačili, a gde smo stigli kasno u noć. Odmah smo se bez večere razmestili na spavanje po kućama. Usled velikog umora i pozleđenih rana s jedne (meni je te noći b'ilo toliko teško da su dva puta pozivali Senku i Sofiju da mi daju injekcije), i stalnih pucnjava i eksplozija oko nas, s druge strane, malo ko je zaspao.

Čim je zabelela zora svi smo požurili da se što pre dohvatimo druma. Zahvatila nas je neka nervoza pa nikako nismo mogli da se skrasimo na jednom mestu. Baš zahvaljujući toj nervozi izbegli smo Nemicima koji su se toga jutro rano spustili s brda u ovo siromašno selo i zauzeli ga, ali kada su ga ranjenici već bili napustili. U selu se zatekao samo jedan drug koji je proveravao po kućama da nije ko zaostao. Pripucali su na njega i poslednju grupu ranjenika koja se već spuštala na drum. Ali niko nije bio ni ranjen ni poginuo.

Zureći tako prema Jablanici, nailazili smo na tragove borbe: uništena kola, i kamione, topovske kare i topove, mitraljeze i puške, prazne čaure, prosutu municiju i drugu ratnu opremu. Iz bistrice vode virile su zelene uniforme, leševi neprijateljskih vojnika, a pored njih uništeni vojni materijal. Na tim položajima naši drugovi su strašno potukli italijanske fašiste. To je bilo obeležje jednog poraza kakvo nikad niko od nas nije video. Zadržani, zaustavljali smo se da procenimo težinu fašističkog poraza. Zivo smo diskutovali ne obraćajući više pažnju kako idemo. Iznenada je do mene doprlo tiho naređenje: »Hajde u kolonu, požurite. Pazi kako ideš, doterajte se malo! Pred nama je drug Tito i Vrhovni štab. Proći ćemo pored njih«.

Trgao sam se i pojurio u kolonu čisteći odelo i nameštajući kapu. Slično su postupali i ostali ranjenici. Začas smo uspostavili red u koloni, trudeći se da izgledamo što pristojnije i što vojničkije pred vrhovnim komandantom. Čak smo pokušavali i da čvršće gazimo dok smo polako prolazili pored njega uzdignute glave i okrenutog pogleda prema dragom drugu i rukovodiocu. Nastojali smo da ga što duže gledamo i upijemo taj mili lik. A drug Tito je sa čiča-Jankom i još nekim članovima Vrhovnog štaba stajao ozbiljan pred nekim udubljenjem ili ulazom u pećinu, pokraj puta, otpozdravljao nam i posmatrao nas onakve kakvi smo bili — malo smo ličili na borce i ratnike iako smo se svim snagama upinjali da ostavimo kakav-takav vojnički utisak. Pre svega, malo ko od nas je imao oružje, to glavno obeležje borca, a svaki je nosio na leđima guber, šarenicu, jorgan ili ša-

torsko krilo, torbe i zavežljaje. Više smo ličili na zbeg nego na borcu.

Ja sam vukao jorgan, pisaću mašinu i veliku kožnu torbu sa partijskim i političkim materijalima, pričama Vukajla Kukulja i crtežima mladog slikara Hašimbegovića. Strašno sam se stideo što takav prolazim pored druga Tita, ali zar sam smeo da bacim te stvari kad nije bilo drugog ko bi ih poneo. Malo dalje od pećine, verovatno po naređenju druga Tita, presreli su nas kamioni i prevezli do Gračanice. Tu su nas istovarili i vratili se natrag po drugu partiju ranjenika. Dok smo sačekivali drugove i odmarali se pod drvećem na brežuljcima, naišli su avioni i počeli da bacaju bombe i mitraljiraju. Nedaleko od nas ležala je sakupljena municija zaplenjena od Italijana. Bombe su je pogodile i izazvale jaku eksploziju. Tada je neprijatelj otpočeo sistematsko bombardovanje terena. Bili smo prinuđeni da prekinemo odmor i krenemo opet pešice za Jablanicu. Usput smo se mešali sa borcima koji su se žurili na položaje. Oni su nam pokazivali topove i kamione zaplenjene od Italijana koji su ležali kraj puta i svedočili o žestini protekle borbe. U toku razgovora nešto je zatutnjalo iza naših leđa. Počeli smo zbunjeno da se okrećemo i tražimo mesto gde bismo se zaklonili. Ali, to su bili naši tenkovi takođe zaplenjeni od Italijana.

Našem zadovoljstvu i ponosu nije bilo kraja kad smo saznali za to. Kao deca piljili smo u tenkove koji su pored nas odlazili na zadatak. Prosto sam goreo od želje da dodirnem rukom jedan od njih, da ga pomilujem. Činilo mi se da tek sa tenkovima mi, partizani, postajemo savremeni ratnici i da će naši drugovi napraviti s njima čuda, prosto preokrenuti čitavu vojnu situaciju u našu korist.

Kroz Jablanicu naša kolona je morala da prođe bez ikakvog zadržavanja, pošto je u toku dana varošica bila teško bombardovana. Pričali su nam da je poginulo i ranjeno preko 50 vojnika i ranjenika.

Varošica je bila prilično porušena, a mnoge zgrade zapaljane, pa je sva okolina mirisala na izgoretinu. Na sve to nismo mogli mnogo obraćati pažnju jer su nas stalno požurivali prema prelazu da bismo još u toku noći prešli Neretvu. Prelaz je bio pored samog Dorušenog železničkog mosta. Naši inženjerci su izgradili provizoran most, koristeći delove bivšeg mosta. Pred prelazom smo zatekli gužvu. Vojska i ranjenici, izbeglice i zarobljenici, svako je žurio da što pre pređe preko reke. Mnogi rukovodioci morali su da se umešaju oko uspostavljanja reda.

Vrhovni štab odredio je za pomoć ranjenicima Krsta Popivodu, Sretena Zujovića, Boža Milačića i još neke. Ne znam da li "bih uopšte uspeo da pređem na drugu stranu da mi Krsto Popivoda nije dodelio dva Italijana koji su mi pomagali i nosili stvari. »Most« je bio strm i uzan, visoko iznad hučne reke. Sve je to izazivalo vrtoglavicu i strah, naročito po mraku. Mnogi su ga prešli bauljajući na rukama i kolenima. Posebne teškoće izazivalo je prenošenje teških ranjenika na nosilima. Taj posao su obavljali Italijani zarobljenici. Onako iscrpeni i nevični za napore, saplitali su se i posrtali, ispuštali nosila, vriskali od straha i psovali. Ništa lakši i bezopasniji nije bio ni izlazak s mosta koji je serpentinom išao uz obalu Neretve visoko uz brdo. Od ovih serpentina izdvajale su se mnoge stazice, pa su mnogi ranjenici, ne znajući koja je prava, zalutali. Zalutao sam i ja i našao se daleko, na suprotnoj strani od pravca pokreta. Osvestio sam se tek kad je neka svetlost zableštala preda mnom. Tek tada sam primetio da sam sam. Uplašen tiho sam dozivao »drugovi, drugovi!« Imao sam sreću. Naišao sam na patrolu koja mi je objasnila da sam krenuo prema položajima odakle se pojavljuje ona svetlost. Pokazali su mi pravac kretanja ranjenika i ja sam se vratio. U tom lutanju prošla mi je čitava noć. Na pravi put izašao sam tek u svitanje. Umoran i promrzao zastao sam kraj jedne vatre da se ogrejem. To su bili borci iz Dalmatinske brigade. Usrdno su me primili, ustupili mi najbolje mesto kraj vatre, a jedna drugarica mi je skuvala čaj. Slušao sam njihove razgovore. Jedan je pričao kako su naši tenkisti iznenadili četnike u Jablanici. Misleći da im Italijani idu u pomoć, istrčali su radosno u susret svojim saveznicima. Iskupila se velika gomila. Čak se jedan bradonja spremao da drži govor. Naši tenkisti su se pravili nevešti dok se nisu lepo namestili, a onda su zasuli izdajnike vatrom iz mitraljeza. Drugi borac je pričao kako je jedna stara Banijka odgovorila drugu Titu kad ju je zamolio da se skloni i propusti borce da pređu preko mosta. Tito je sa Pratećim bataljonom trebalo da pređe preko Neretve. Kako je na prelazu bila velika gužva koju su uvećavale izbeglice, drug Tito je pokušao da interveniše da propuste vojsku. »Majko, pričekaj malo dok prođu borci« obratio se on ženi, a ona ga je pogledala i ironično upitala:

— Borci? I ti si mi borac! Ako si borac gde ti je puška?

Drug Tito se samo nasmešio. Umešali su se i neki drugovi iz Pratećeg bataljona i pomogli da se raščisti prelaz, dok su neki iz okoline objasnili baki ko je bio taj borac bez puške.

SUDBINA GRUPE RANJENIKA DR BELJAKOVA

Za 6. mart 1943. godine u toku borbi oko prelaza Neretve, borbeni znaci naših jedinica bili su — »ranjenik — spasen«. Toga jutra, kada sam se posle kraćeg lutanja priključio ranjeničkoj koloni i zajedno sa ostalima peo se uz brdo prema selu Krstaču, opet smo ugledali druga Tita. Polako smo se kretali, kad odjednom odjeknuše topovski pucnji, a nad nama zafijukaše granate. Pojurismo na sve strane, a na stazi ostadoše samo invalidi bez noge. Kretali su se pomoću štaka i nisu mogli da skreću s puta zbog stenja. Odnekud dopre glas: »Ne bojte se, drugovi, vi ste u mrtvom uglu, možete slobodno da nastavite put, granate vam ne mogu ništa«. Svi smo se okrenuli da vidimo ko nas to savetuje. S desne strane puta, pred jednom kućicom, spazili smo druga Tita i još neke drugove iz Vrhovnog štaba koji su nam rukom pokazivali odakle tuku topovi. Kad sam ga prepoznao obuze me radost. Oko mene su odjeknuli povici — »Živeo drug Tito, Živela Komunistička partija«. Ovaj susret dao nam je snage za dalji pokret. Pa ni ja više nisam uspevao da pristignem Branku Bakočević, Mirka Lučića, Murisa Majanovića i druge invalide bez jedne noge. Oni su se brzo odbacivali na štakama uz brdo.

Prelaz ranjeničkih ešelona preko Neretve trajao je od 8. do 12. marta 1943. godine, kada su svi ranjenici i bolesnici osvanuli u Krstaču i okolnim selima. Istina, jedan manji broj teških ranjenika i tifusara ostao je posle prebacivanja još dva dana i dve noći u pećinama pored reke dok nije bio obezbeđen dovoljan broj ljudi za prenos i mesto za njihov smeštaj. Zatim su i oni prebačeni dalje.

U Krstaču, malom hercegovačkom selu od desetak kućica, na kupastom ogranku planine Prenja, napravljen je predah. Tifusari su bili nešto dalje, u selu Dobrogošću. U tim selima trebalo je da se ranjenici i bolesnici malo odmore posle napornog pokreta. Tu je trebalo da se prikupe vodovi, čete i ešeloni, da se prebroje i ustanovi koliko ih je prešlo Neretvu i koliko je iz kog voda, čete, ešelona, ranjeničke grupe — ranjenika, bolesnika, bolničarki, lekara i komandnog osoblja poginulo ili nestalo u pokretu od Bosanske krajine.

Zastali smo, iako nije bilo dovoljno zgrada za smeštaj. Još je bila zima. U kuće su smešteni samo teški ranjenici. U Krstaču je tada (prema dokumentima koja sam proučavao) boravilo oko 1.500 ranjenika i bolesnika sa osobljem, jer su za

nama pristigli i ranjenici i bolesnici 9. dalmatinske divizije i drugih jedinica. Ovde smo doznali da su usled teške situacije naših jedinica u Livnu i Duvnu, a po naređenju Vrhovnog štaba, bolnice ovih jedinica krenule drugim pravcem, za planinu Ljubušu. Za organizovanje evakuacije ovih ranjenika štab 9. dalmatinske divizije odredio je svog referenta saniteta dr Vladimira Beljakova i političkog komesara divizijske bolnice Paška Mijana. Oni su upravo preduzeli evakuaciju ovog dela ranjenika i bolesnika od Mandinog Sela kod Duvna. (Dr Beljakov smatra da je po selima oko Livna i Duvna bilo oko 850 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice, zajedno sa onima koji su izostali od Centralne bolnice. Od toga je bilo oko 200 teških, koje su morali prenositi na nosilima.)

Prilikom određivanja rukovodstva ranjeničkih grupa i odeljenja, dr Beljakovu i Mijanu pomagali su politički komesar i komandant 9. divizije. Za rukovodioca prve grupe lakših ranjenika određen je dr Ivo Kralj, lekar 7. divizije, koji je kao tifusni rekonvalescent zaostao kod Duvna; za rukovodioca druge grupe lakših ranjenika određen je upravnik bolnice 9. divizije dr Krsta Rudan. Oni su izdvojili pokretne ranjenike i bolesnike i odmah izvršili pokret. Grupa dr Ive Kralja krenula je za Ljubušu, a dr Rudana u selo Lipe.

Dr Gerasimov je sa jednom grupom partizana, odgovornih za pokret, upućen kao prethodnica u selo Zlopolje da bi pripremio prihvatanje i smeštaj teških ranjenika, dok su dr Beljakov, Paško Mijan i inž. Ključevski organizovali izgradnju nosila. Uglučane motke uvlačene su u vreće i vezivane. Kako su koja, nosila bila gotova, ljudi određeni za nosioce odmah bi stavljali na njih nepokretne ranjenike i kretali prema Zlopolju. U toku noći izrađeno je 200 ovakvih nosila i evakuisani su, ne samo teški ranjenici iz Mandinog Sela i 9. divizije već i 15 teško bolesnih tifusara, mahom drugarica koje su bile ostavljene kao beznađežni slučajevi u obližnjem selu.

U svitanje je krenuo i poslednji ranjenik koga su dr Beljakov i ostali rukovodioci bolnice nosili na smenu. Nošenje ranjenika po vejavici i preko krševa bilo je vrlo naporno. Ljudi su često padali pod teretom. Dr Beljakov je pričao da je jedan od nosača usled strašnog napora i zime počeo histerično da viče: »Ne mogu više ne mogu više, ne mo-o-gu«, a zatim je počeo da plače. Iz straha da histerija ne zahvati i ostale nosače dr Beljakov je morao ovome da pripreti revolverom i prisili ga da

produži put. U putu su naišli na dvojica napuštena nosila sa ranjenicima, te su ovi izmoreni nosači morali i njih da preuzmu. A u selu Lipe zatekli su političkog komesara i dr Gerasimova sa oko 50 teških ranjenika koje su nosači seljaci napustili. (U putu od Mandinog Sela do sela Lipe umrlo je šest ranjenika od hladnoće.)

Zbog bekstva ovih 200 nosača otežana je dalja evakuacija. Štab divizije morao je da dodeli i neke borce za nosioce, ali nije mogao da odvoji toliki broj ljudi da se svi ranjenici odjednom pokrenu. Zbog toga su samo teški ranjenici iz Centralne bolnice preneti u selo Zlopolje na planini Ljubuši a teške ranjenike i bolesnike 9. divizije prebacila je bolničarska četa 3. dalmatinske brigade i sanitetsko osoblje vraćajući se tri puta preko planine Vran i Cvrsnice u selo Soviće. Za vreme pokreta »štuke« su ih više puta bombardovale. Iz Sovića ranjenici su prebačeni bliže Neretvi u selo Doljani. »Celu noć i sutradan nošeni su ranjenici po užasnoj stazi, preko jaruga i brda« — pisao je dr Beljakov 0 ovom pokretu.

Dr Beljakov i Paško Mijan organizovali su evakuaciju gotovo 1.000 ranjenika i bolesnika koji su se okupili u Zlopolju, među njima se oko 120 moralo nositi na nosilima. Sa bolnicom su bili dečiji domovi iz Livna i Drvara, glumačka grupa, zatim žene i deca iz zbegu. Naređeno je svima koji su mogli da idu da se svrstaju u kolone. Pored stotinu novopridošlih boraca koji su bili dodeljeni za nošenje ranjenika pozvani su i drugi, zdraviji, da se prijave dobrovoljno kao nosači. Preostali pešaci pošto su upoznati sa vojnom situacijom i organizovani u kolone, upućeni su sa lakšim ranjenicima prema selu Sovićima još u toku noći. Za pešacima krenula je kolona nosilaca sa oko 80 ranjenika na nosilima. Tako je u roku od 2 sata krenula čitava bolnica, osim 40 ranjenika za koje nije bilo nosilaca sa kojima je ostao 1 izvestan broj bolničkog osoblja. Za nošenje ovih preostalih ranjenika štab 9. divizije je poslao čitav 2. bataljon 4. dalmatinske brigade.

Dok su se borci odmarali i čekali na ranjenike da završe s ručkom iz štaba divizije stigao je kurir sa naređenjem da se evakuacija obustavi, ranjenici vrata u Zlopolje, a borci ubrzanim maršem vrata u sastav svoje brigade. Nastala je pometnja. Ranjenici su bili rastureni na sve strane — u selu, po putu. Kako je koja grupa čula naređenje, tumačila ga je na svoj način pa

je ostavljala ranjenike gde se zatekla. Ranjenici su grdili komandante što ih po ovakvom nevremenu maltretiraju itd. Dr Beljakov i Mijan pojurili su sa nekim bolničarkama i rukovodiocima niz put da prikupe ostavljene ranjenike. Dok su oni lutali, nad selom se pojavio avion. Odjeknula je eksplozija bombi i klotanje mitraljeza. Ono što ih je najviše zbunilo bilo je štekatanje nemačkih »šaraca« u selu. Takvo oružje niko u bolnici nije imao. Dok su se oni zgledali u čudu i dogovarali šta da preduzmu — da li da kreću u Zlopolje ili da se sklanjaju — iz bolnice je stigao jedan bolničar vičući: »Nemci, Nemci u selu«. Ispričao im je kako su, primetivši Nemce, svi koji su mogli pobjegli iz bolnice, ostavivši nepokretne ranjenike i bolesnike. Mijan je prikupio pojedince koji su imali puške i krenuo prema selu, dok je dr Beljakov s bolničkim osobljem sklanjao teže ranjenike u obližnju šumicu. Uto je stigao jedan bataljon partizana i uputio se prema selu. Nemci i ustaše, ne stigavši da naprave pustoš, povukli su se bez otpora. U prvom naletu ubili su 9 teških ranjenika, desetog su izmrcvarili i lekar ga je zatekao u smrtničkom ropcu; 6 ranjenika su ponovo izranjavili a zarobili su 40 žena i dece iz zbega, inženjera Ključevskog, dr Petreka i dr Krstića, neke bolničarke koje su se zatekle pored ranjenika i oko desetinu novodošlih partizana; 36 teških ranjenika uspelo je da se sakrije, a Nemci u žurbi nisu ih pronašli.

Posle ovog napada ponovo je organizovano prenošenje preostalih ranjenika. U prvom pokretu poneto je oko 40, a ostalih 14 smešteno je u jednu kuću kraj sela. Pored njih su ostavljene samo dve bolničarke jer je bilo predviđeno da se nosioci iz prve grupe, pošto prenesu svoje ranjenike do prvog odmorišta udaljenog 3—4 km, vrate po ove preostale. Ali u povratku, nedaleko od naselja, naišli su na ranjenu bolničarku koju su ostavili u naselju kod ranjenika. Ispričala im je kako su ubrzo posle njihovog odlaska upale ustaše u zaselak. Kasno su ih primetili. Videvši ih ranjenici su naredili drugaricama da se spasavaju. Međutim, jedna od njih, mlada Crnogorka, odgovorila im je da će radije poginuti sa svojim drugovima nego da ih ostavi. Kad su to čuli, ranjenici su nekako nagovorili drugu bolničarku da beži. No kako je ona posle dužeg kolebanja krenula u poslednjem momentu, ustaše su je primetile i pripucale. Lakše ranjena, trčala je dogod nije pala usled izliva krvi. Partizani su u zaseoku pronašli svu četrnaesticu ranjenika zajedno sa mladom bolničarkom Crnogorkom ubijene i zverski iskasapijene noževima.

Posle ovog je nastavljena evakuacija ranjenika i bolesnika 9. dalmatinske divizije za Jablanicu i preko Neretve do Krstača gde su priključeni Centralnoj bolnici.

IZ OBRUČA PREKO VRLETI

U Krstaču smo se odmarali samo nekoliko dana. Kako je izgledao taj odmor može se pretpostaviti. U desetak seoskih brdskih kućica trebalo je smestiti više od 1.500 ranjenika i bolesnika zajedno s osobljem bolnice. U kućama se jedva našlo mesta za teške ranjenike. Većina se smestila po pomoćnim prostorijama — stajama, pod nastrešnicama, pa čak i u svinjcima i kokošarnicama. Neki su ležali pod stenama, a mnogi i pod vedrim nebom, kraj vatre koja se danju nije smela dimiti, a noću svetleti da ne bi bila meta neprijateljskim avionima i artiljeriji. Za pravo čudo hrana se redovno dobijala. Pa ni na kvalitet se nismo mogli požaliti. Ali avioni su nam dosađivali i danju i noću. Prosto nismo mogli glavu da dignemo. Preletali su preko nas, slušali smo i gledali kako ispuštaju bombe na položaje naših jedinica. Mrcvarili su nas.

14. marta, u sam mrak, kad smo se tome najmanje nadali, sjurilo se nad Krstacem jedna za drugom deset »štuka«. Zavičajući grozno, zasule su bombama ono desetak kućica. Primitivši prve avione, ranjenici su jurnuli u kamenjar. Bolničarke i lekari vukli su nepokretne ranjenike. I sami pokretni ranjenici pomagali su i sklanjali svoje nepokretne drugove. Gledao sam, zaklonjen ispod jedne stene, do koje je granice išla neustrašivost naših bolničarki. Dok su »štuke« pikirale i prosipale bombe, one su uletale u zgrade, izvlačile ranjenike ispod ruševina, odvlačile ih do kamenjara i pećina i vraćale se po druge. Jedna drugarica, ne mogavši da izvuče na vreme teško ranjenog borca, legla je na njega da bi ga zaštitila od bombi. Geleri su je zakačili i ona je poginula, ali je ranjenik ostao nepovređen. U spasavanju ranjenika naročito su se istakle Kozarčanka Resa Grahovac, Petrovčanke — Trivuna Spegar i Milica Grubiša, Šarajevka Danica Kabiljo i Užičanka Rosa Dmitrić. U ovom bombardovanju poginule su dve bolničarke i 13 teških ranjenika; 15 ranjenika je ponovo ranjeno. Od stanovništva niko nije nastradao jer se zbog nailaska četnika još ranije povuklo iz svojih domova, ali su im kuće srušene do temelja.

Ovo bombardovanje i velika požrtvovanost pojedinaca oko spasavanja ranjenika, tako reći ispod samih bombi, ostavili su na sve nas snažan utisak. Još od one noći u selu Šcipe, kad mi je lekar dva puta ubrizgavao neke injekcije, a Sofija i Senka silom gurale u usta šećer i mleko, osećao sam se skrhanim i nemoćnim, bezvoljnim — dozvoljavao sam da me guraju, vode i nose. Ništa mi se nije jelo, a pred očima mi je stalno lebdela neka izmaglica. Izgleda da sam imao lakšu formu tifusa. Ponekad me je to na kratko vreme popuštalo, ali kad smo stigli u Krstac ponovo sam pao u tešku krizu.

Sećam se dobro kako su me drugog dana po prelasku u Krstac posetili dr Gojko Nikoliš, Pavle Ilić, Vlada Dedijer i još neki. Ležao sam pod nekom stenom. Oni su došli da se dogovorimo o daljem pokretu bolnice, jer je u to vreme drug Ranković i mene odredio u grupu za evakuaciju ranjenika i bolesnika. Slušao sam ih i gledao kao pijan. Dok je Pavle Ilić izlagao vojnu situaciju i raspored naših jedinica i na osnovu toga predlagao pravce kretanja bolnice i mesta za odmor i okrepljenje ranjenika, ja sam pratio let neprijateljskih aviona i izvirivao da vidim gde padaju bombe. Prosto sam se obradovao kad se sastanak završio i ovi drugovi otišli. Čak sam se tada naljutio i na druga Rankovića što se toliko žurio da me rasporedi iako sam, kako mi se tad činilo, bio teško bolestan. Nisam mogao ni sam da se krećem, a kamoli da nekom pomažem u prebacivanju ranjenika. Posle njihovog odlaska nemački avioni su onako divljački zasuli bombama Krstac, pobili i izranjavili teške ranjenike i bolničarke, a četničke bande nedaleko od Krstača, u selu Dobrogošću, napale su bolnicu tifusara. I ko zna šta bi učinili sa tim bolesnicima da se komandant bolnice, Stanko Martinović i politički komesar Milica Zeković nisu snašli i organizovali odbranu.

Kako sam kasnije saznao, oni su videvši četnike zgrabili strojnice i potrčali prema njima pucajući i pozivajući osoblje i bolesnike da uzmu oružje i jurišaju s njima na četnike. Na njihov poziv potrčali su Mitar Piletić, Desa Bulatović, Radojka Čečar, Mira Ivanović, Milka Droca, Lazarka Vraneš i drugi. Pucajući i bacajući bombe naterali su četničke bande da se u naniči povuku preko Neretve, ne ranivši ni jednog bolesnika. Četnici su za sobom ostavili velike količine namirnica. Mnogi su se tom prilikom podavili u Neretvi. Tako je spaseno oko 1.100 bolesnika. Četnici su ponovili napad. Ovog puta uspeali su da zarobe i ubiju 10 bolesnika, mada su i u ovoj bolnici bolni-

čarke pokazale veliko požrtvovanje. Dvanaestogodišnja omladinka, Kordunka Mara Mudrić, nije htela da napusti svojih 12 bolesnika za vreme napada. Plačući govorila im je: »Neću vas napustiti makar me ubili«. Ostala je uz njih sve dok nisu stigli drugovi da ih ponesu.

Dok sam slušao o svim tim događajima osećao sam kako mi se vraća snaga, pa sam počeo da obilazim drugove, da se interesujem o stanju na položajima i daljoj evakuaciji bolnice. Doznao sam da smo još u teškoj situaciji ne samo zbog pritiska neprijatelja već i zbog blizine tifusara. Tu, na Krstaču, na tom uskom prostoru izmešali su se i ranjenici i borci i tifusari. Na taj način ne samo što smo dovedeni u opasnost mi, ranjenici, već i naše jedinice koje su pomagale u prenošenju ranjenika i štatile nas od neprijatelja. Do Neretve se bolnica sa tifusarima kretala na određenom razmaku na začelju kolone i nije imala dodira ni sa borcima iz borbenih jedinica ni sa ranjenicima i bolesnicima iz drugih bolnica. Ali, po prelasku Neretve, zbog nadiranja neprijatelja, i tifusari su morali da požure. Pošto nije bilo drugog puta ni mesta za njihov smeštaj, morali su i oni da prođu kroz Krstac.

*

Kao što se vidi, ranjenici i bolesnici su evakuisani i uz velike teškoće i žrtve preneti preko Neretve. Ali tek su predstojali napori: 4.000 ranjenika i bolesnika trebalo je prebaciti po snegu i kamenjaru preko strme planine Prenja. Od toga broja, 1.500 je moralo da jaše na konjima ili da se nosi na nosilima. Pošto se prolazilo kroz puste i slabo naseljene krajeve kroz koje su već prošli četnici i razjurili ili pobili stanovništvo, ranjenike su morali da nose jedino zarobljeni Italijani, pa se i evakuacija sporo odvijala. Vrhovni štab je prebacio celu 8. brigadu 7. banijske divizije da ubrza evakuaciju.

Veliki broj ranjenika i bolesnika, pa i invalida s jednom nogom, krenuo je pešice uz snežni Prenj. Oslanjajući se o bolničarke ili svoje drugove ranjenike, pomažući se štakama ili motkama, kretali su se uz veliki napor, zastajali da se odmore i opet produžavali dalje. Kao i sada da gledam: Branka Bakočevića, Ranka Stepanovića, Doka Rokvića, Milana Sobotu, Mirka Lučića, Murisa Majanovića i Brka Ivanovića kako skakuću po smrznutom snegu, odbacuju se štakama, a one skliznu; padaju,

dižu se i uporno nastavljaju pokret samo da bi olakšali i ubrzali prebacivanje onih koji nisu mogli ni na koji način da se kreću sami. I pored toga, još je ostajao veliki broj onih koje je trebalo prebaciti na konjima ili nosilima. Isuviše sporo se vršila evakuacija.

13. marta još se u selu Lugu i u tunelu kod Neretve nalazilo oko 170 ranjenika i 200 tifusara koje je trebalo prebaciti na nosilima. A nosilaca i konja nije bilo dovoljno. Ranjenici su prenošeni do prvog odmorišta gde su ostavljani da se nahrane i odmore, a nosioci su se vraćali sa konjima po drugu partiju. I svaki put je bilo sve manje nosača i konja. Mnogi su usput padali od umora, a neki su se i izgubili. Zato je drug Tito naredio da cela 9. dalmatinska divizija pomogne oko evakuacije. Uz njih je uputio jednu grupu rukovodilaca i komunista. Vicko Krstulović, komandant 9. divizije, naredio je da se pored boraca upotrebe i svi konji. Municija, oružje i drugi materijal skinuti su s konja. Oduzeti su svi konji štabovima pa čak i kurirski.

Ekioa Vrhovnog štaba je za vreme zastoja u Krstaču sve ranjenike i bolesnike ponovo organizovala u bataljone i ešelone, odredila im komande, lekare, bolničarke i tako predavala operativnim jedinicama da ih prebacuju i štite od neprijatelja. Ovakva organizacija je umnogome olakšala evakuaciju. U pokretu od Krstača fašisti su nas neprekidno napadali, tukli artiljerijom, bombardovali avionima, ili su nas presretali četnici. Grupu u kojoj sam se nalazio i ja napala su rano izjutra na Javorcu četiri neprijateljska aviona. Nadletali su stazicu kojom smo prolazili i bacali manje bombe povezane lancima i žicom. Te bombe su kosile sve što se nalazilo na zemlji. Kada im je ponestalo bombi avioni su se spuštali nisko i tukli mitraljezima pa su zrna samo sevala po kamenjaru, obarala, prosto presecala svakog koga su zakačili. Od toga je ljude zahvatio takav užas i panika da su iskakali iz zaklona i tražili sigurnija mesta i tek tako postajali meta avionima.

Kad su avioni odleteli i mi krenuli dalje, za nama su ostali poginuli i ranjeni drugovi. Načelnik štaba 9. divizije Ljubiša Urošević, bojeći se ponovnog dolaska aviona, naređivao nam je da se što pre dohvatimo šume, a samo bolničarke i lekari da ostanu i previju ranjene. Posmatrao sam toga čoveka koga sam vrlo dobro poznao. Oči su mu bile pune suza dok nas je požurivao da se što pre udaljimo sa tog golog brdašca. Mnogi se još nisu ni dohvatili šume, a avioni su ponovo zazujali, nadleteli Javorak i prosuli bombe po koloni koja se videla kao na dlanu.

Zbog toga se kolona kretala odavde preko šumovitih predela. Išli smo ograncima Prenja prema Konjicu, 5 do 6 kilometara od ovog grada, iako su naše brigade vodile oko njega oštre borbe s Nemcima. Od snažnih detonacija do nas su dopirali samo ravnomerni potmulji odjeci.

Sa strahom sam se pitao da li će naši drugovi sa nedovoljno municije uspeti da zadrže Nemce dok ne prođu ranjenici, ili će morati da se povuku i prepuste ove staze Nemcima da nas posle toliko žrtava zarobe!? Iz razmišljanja su me trgle eksplozije granata koje su počele da padaju ispred nas. Nemci su neprekidno pokušavali da dopru do ranjeničke kolone, da je zarobe i unište, pa kad im to nije uspelo, poslali su avione i zasipali je bombama i mitraljeskim rafalima. Pošto ni time nisu uspeli da nas unište ni zaustave, otkrili su planinsku stazu kojom smo se pod tako teškim uslovima probijali preko urvina i stenja po snegu i mrazu. Iz Konjica su gađali deo staze na k. 1152 sa koje se nije moglo skrenuti ni levo zbog provalije, ni desno zbog okomitih stena. Taj prostor na dužini 300—400 metara tukli su gustom baražnom vatrom iz topova.

Oko ove dubodoline smrti, na ogranku Prenja, počeli su se gomilati i okupljati ranjenici i bolesnici-pešaci, zatim konjanici i nosila pa i borci i zbeg, očekujući da prestane pucnjava pa da u brzom naletu prođu liniju smrti. Kako artiljerija nije prestajala da tuče, neki smeliji ranjenici-pešaci, a i borci sa nosilima, krenuli su kroz kišu granata i u velikom rastojanju počeli da prolaze. Izgleda da su ih iz Konjica osmotrili i granate su učestale, i onda jedna, a zatim druga pa treća nosila poleteše uvis. Odjeknuše jauci. Delovi ljudskih tela visili su po drveću i bojili krvlju sneg svuda oko nas. Opet je kolona zastala, a kako granate nisu prestajale, opet su neki ranjenici, konjanici i nosači s nosilima krenuli i opet su poleteli delovi ljudskog tela. Bolničarke i borci trčali su i pod granatama izvlačili ranjene. I ponovo su se oko te uvale smrti okupljale gomile ranjenika i bolesnika. Pristizale su nove grupe i zastajale pred prostorom koji je tukla nemačka artiljerija. Stajale su kao pred nekim zidom očekujući da prestane paljba.

Kad je granulo sunce, ranjenicima kao da se više nije žurilo. Uto se začuše zvuči aviona iznad nas. Njih 15 ustremilo se jedan za drugim na okuoljene ranjenike. Začas se zamračio vrh Prenja od bombi, uzburkanog snega, dima. Vazduh se prolamao od silnih eksplozija, jauka i vriska izranjavljenog naroda.

Ranjena deca iz zbega cičala su da se čoveku srce kidalo. Kada su avioni otišli i dim se podigao, taj prostor je bio prekriven ranjenicima i mrtvima. Borci i bolničarke su prvo izvlačili i sklanjali ranjenike, a zatim su uklonjeni i mrtvi da bismo mogli da nastavimo put i pored toga što su granate i dalje tukle taj prostor. Sa začelja je stalno pristizalo naređenje da se žuri jer su se Nemci čamcima prebacivali preko Neretve.

I pokret se nastavio. Ranjenici su prelazili tučeni prostor u rastojanju. Da nosila ne bi stvarala veliku metu neprijatelju, Dalmatinci i Banijski prenosili su na leđima nepokretne drugove preko tog brisanog prostora. Mnoge od njih pogadale su granate, neki su opet padali mrtvi od iscrpenosti i umirali pod ranjenim drugom. Da bi se ubrzao pokret, da ne bi ostao nijedan drug ili drugarica, ranjenike su prenosili i borci i komandiri, i politički komesari i komandanti bataljona, pa i komandanti brigada.

Pored prenošenja ranjenika, borci 7. banijske i 9. dalmatinske divizije morali su da se brinu i za njihovo obezbeđenje i da drže položaje na visovima oko pravca kojim su se kretali ranjenici. U vrlo živom mi je sećanju kako je komandant 7. banijske divizije, Pavle Jakšić, lično izviđao oko onog dela koji je tukla artiljerija da bi pronašao put kuda bi se moglo proći izvan njenog domašaja i kad je posle bombardovanja izdao naređenje da se neka odeljenja boraca zabace dublje prema zapadu i presretnu četnike koji su se obično posle bombardovanja pojavljivali i napadali bolnicu. Zahvaljujući tim obezbeđenjima i budnosti štabova, neprijatelj se na ovom sektoru nigde nije približio bolnici. Ali kad smo se posle tolikih muka i gubitaka najzad spustili sa snežnog Prenja do Brezne, klizajući se i kontrolajući niz brdo, u pitomu dolinu Idbara gde je trebalo da se malo odmorimo i ogrejemo na suncu, na nas su sa svih strana zapucali četnici. Samo nas ovde nisu iznenadili. Niko od ranjenika, čak ni teških, nije se zadržao u dolini. Svi smo bili u retkim šumarcima na kosama i sa oružjem u ruci. Kad su se pojavili lešinari dočekali smo ih bombama i puščanom paljbom. Sa kakvim su ih samo ogorčenjem gađali stari doktor Jošan Bulajić, pa Boža Ivanović, Mirko Lučić i neke bolničarke. Zapraštale su i ranjeničke puške i četnici su se brže-bolje povukli odakle su i došli.

Četnici su još jednom u Idbaru pokušali da se približe bolnici i ponovo su bili odbijeni. Prilikom ovog puškaranja poginula su dva ranjenika, a trojica su ponovo ranjena. Zbog

svega toga nismo se smeli dugo zadržavati na tom mestu pa smo produžili dalje. U Gornjoj Bijeloj četnici su napali ranjeničku kolonu i zarobili 9 ranjenika i bolničarku Krinku Tomanović. Prilikom sprovođenja, koristeći mrak, bolničarka Tomanović i jedan ranjenik, iako bez noge uspeali su da pobjegnu. Bolničarka Tomanović je povelala i konja sa sanitetskim materijalom. Oni su obavestili partizane pa je poslat jedan bataljon 7. krajiške brigade koji je razjurio četnike i oslobodio ranjenike. Usput je prikupio sve zaostale ranjenike i bolesnike. Ovi hrabri Krajišnici preneli su na leđima svoje ranjene drugove do bolničke kolone.

Na putu od Krstača do Boračkog jezera, i pored sve pažnje, izmešali su se ranjenici sa bolesnicima od pegavca. Stoga su od Boračkog jezera preduzete hitne mere za izdvajanje i smeštaj tih bolesnika u selima Ribari i Glavatičevo. Broj bolesnika od tifusa stalno je rastao. Tifusari su bili smešteni i lečeni po posebnim kućama. Da se epidemija ne bi dalje širila preduzete su obimnije higijenske mere. U jednoj kući kod mosta na Neretvi u Glavatičevu uređena je suva komora za parenje veša i odela. Niko nije mogao da pređe na drugu stranu reke ako prethodno nije opario veš i odelo. Posebna straža na mostu propuštala je samo one koji bi pokazali dozvolu potpisanu od šefa ekipe za parenje dr Štefija Štajnera. Ova mera bila je primenjena na sve borbe i rukovodioce, ranjenike i bolesnike, pa i na stanovništvo. Sprovodila se bez izuzetka, pa je dolazilo i do nesporazuma i žalbi, pogotovo kad je jednom prilikom izgorelo u suvoj komori 120 pari odela. Ali dr Nikoliš nije popuštao. A kako bi i smeo da popusti kad je u selu Ribari bilo oko 1.200 tifusara od kojih je svakodnevno umiralo 15 do 17. Pored boraca umirale su i bolničarke i drugo bolničko osoblje. Umrli su i lekari Radoje Mijušković i Radonjić, zatim zarobljeni lekar Italijan dr Bijacoli (sin nekog čuvenog lekara iz Bolonje, koji je veoma zavoleo partizane i stalno ponavljao da će, kada se rat završi oputovati u Italiju da odatle dovede ženu i decu da bi se stalno nastanio u Jugoslaviji, ali mu se želja, nije ostvarila).

Naši tifusari u selu Ribari boravili su pod vrlo teškim uslovima. U selu je bilo samo desetak kuća, pa je većina ležala napolju pod drvećem. Grejali su se oko vatre. Mesec mart, u planini kraj Neretve, još je značio zimu. Lekova nije bilo gotovo nikakvih, pa ni dovoljno hrane. Bolesnici su umirali, maltene, neprimetno. Tek kad bi neko primetio kako im po telu

mile vaši, bio je znak da je i taj bolesnik prestao da živi. Ta mi je slika, koju sam video u selu Ribarima kad smo jednog dana posle sastanka u Sanitetskom odseku sa dr Nikolišem obilazili tifusare, ostala duboko urezana u sećanje.

A broj tifusara je stalno rastao. Tifus je zahvatio sve borce 7. banijske i 9. dalmatinske brigade koji su učestvovali u prebacivanju ranjenika i bolesnika. Doktor Nikoliš nije hteo da veruje u to te je otišao lično u 7. diviziju i na licu mesta utvrdio da je 31. matra samo iz 7. brigade 7. divizije upućeno 34 tifusnih bolesnika u divizijsku bolnicu. Na putu do bolnice četvorica su umrla iako su prebacivana konjima.

Sutradan se okupilo još 68 bolesnika. Slično se odigralo i sa borcima 8. i 16. brigade 7. divizije. Dr Nikoliš je posle pregleda obavestio Vrhovni štab da su jedinice 7. divizije vojnički neupotrebljive za ma kakav zadatak najmanje tri nedelje.

Samo u brigadnim ambulantomama i divizijskoj bolnici bilo je oko 350 bolesnika od tifusa. Ništa bolja situacija nije bila ni sa brigadama 9. divizije, mada se bolnica ove divizije izdvojila od Centralne bolnice na Boračkom jezeru i povela sa sobom samo pokretne ranjenike i bolesnike. Samo posle desetak dana u ovoj bolnici bilo je preko 150 tifusara. Po selima nije bilo dovoljno mesta da se svi bolesnici smeste pod krov. Uza sve to i njih su, dok su se nalazili u Kifinom Selu, nadletali i bombardovali fašistički avioni. Poginulo je 11 tifusara, a 15 ih je teško ranjeno. Zbog toga je bolnica prebačena u selo Plužine. U ovom selu nisu se čestito ni odmorili, a već su dobili naređenje da se zbog nadiranja neprijatelja prebace u Ulog. Pokret se morao vršiti po strahovitom nevremenu. Doktor Beljakov je uputio kurira u štab s molbom da se pokret odloži jer su meštani govorili da po takvom nevremenu ni zdrav čovek ne može preći preko Morina. Iz štaba je dobio odgovor da se pokret mora izvršiti po svaku cenu i to što pre.

Bolnica je krenula istog dana. Preko 80 tifusara poneto je na nosilima.

»Po dubokom snegu — kaže dr Beljakov — ljudi su se borili protiv vetra i hladnoće. Vetar nije davao napred, a sneg je leteo u oči. Mnogi su zaostajali. Febrilni su se dosta dobro držali, dok bolesnici bez temperature su malaksali. Bilo je mnogo čudnih slučajeva: jedan tifusar sa preko 40° vatre, bos, sitnim, malim koracima prevaleo je

34 kilometra sve do Uloga i ostao živ i zdrav. Mnogi su išli samo u košuljama. Mnogi su vezali na noge neke krpe jer nisu imali obuće, a nekoliko njih bilo je potpuno golo.

Predveče je stigla kolona sa teškim ranjenicima. Jednog druga su doneli mrtvog. Komesar mi je pričao kako niko nije hteo da krene iz Plužina i on je prikupio bolničare, postavio ih oko kuće i naredio da pucaju u zrak; inscenirao je napad četnika. Samo na taj način je mogao pokrenuti bolnicu«.

Za prebacivanje ovih bolesnika i ranjenika imali su oko 12—14 konja i 5 kola i saonica. Do Uloga su nailazili na polusmrznute (koje su odmah tovarili u kola) i mrtve (koje su ostavljali da bi ih pokopala jedna četa iz 7. divizije koja je sa Morina produžila u Plužine da pokopa leševe).

Na žalost, to nije bio i kraj bitke za ranjene i bolesne.

Vita CVETKOVIC

S A D R Ž A J

<i>Teodosije Parezanović:</i>	Sirana	
OD PETROVOG POLJA DO BORAČKOG JEZERA — —	7	
<i>Spiro Lagator:</i>		
BEZ PREDAHA — — _ — _ _ _ _ — _ _	17	
<i>Milosaš Bojić:</i>		
KOPNE SNEGOVI — — — — — — — — — —	26	
<i>Milonja Stijović:</i>		
ODLOMCI IZ DNEVNIKA _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	56	
<i>Milovan Samardžija:</i>		
SA 1. BATALJONOM 3. KRAJIŠKE BRIGADE — — —	71	
<i>Milan Bosnia:</i>		
ČETVRTI BATALJON 3. KRAJIŠKE BRIGADE _ _ _	77	
<i>Koča Jončić:</i>		
POSLEDNJA NOC U JABLANICI _ _ _ _ _ _ _	86	
<i>Mihailo Zugić:</i>		
DRUGI BATALJON 3. SANDŽACKE BRIGADE — — _	93	
<i>Đuro Bajčić:</i>		
GLAD I SVIJEST _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	109	
<i>Dr Moni Levi:</i>		
SA 7. KRAJIŠKOM KA NERETVI _ _ _ _ _ _ _	121	
<i>Radomir Burić:</i>		
KRVAVA PRITINA _ _ — — — _ — — — _	129	
<i>Jevrem Popović Ješa:</i>		
SA 4. BATALJONOM 2. PROLETERSKE BRIGADE — —	159	

	Strana
<i>Jovo Mihaljević:</i> SA 1. BATALJONOM 4. (CRNOGORSKE) BRIGADE — —	166
<i>Raško Vukosavović:</i> TREĆA CETA 1. BATALJONA 4. BRIGADE — — — —	183
<i>Milutin Pejanović:</i> DRUGI BATALJON 4. BRIGADE _ _ _ _ _	194
<i>Joveta Bobičić:</i> SA 3. BATALJONOM 4. BRIGADE —_ — — __	204
<i>Dragutin S. Filipović:</i> IZ DNEVNIKA _ — — — _ — _ — — — _	217
<i>Veselin Bilanović:</i> KAKO JE SAŠA POSTAO SKOJEVAC _ _ _ _ _	226
<i>Miće Đurović:</i> SA 3. ČETOM 3. BATALJONA 4. BRIGADE — — — —	239
<i>Vukašin Brajović i Nikica Janković:</i> BRDSKA BATERIJA 2. PROLETERSKE DIVIZIJE — —	246
<i>Mile Radović:</i> DRUGA CETA 5. BATALJONA 4. BRIGADE — — _ —	254
<i>Vladimir Toman:</i> SA 2. DALMATINSKOM OD LIVNA DO FOCE — — —	264
<i>Ivan Špika'</i> SA 3. BATALJONOM 2. DALMATINSKE BRIGADE — —	268
<i>Dr Izidor Levi:</i> SA CENTRALNOM BOLNICOM _ _ _ _ _	275
<i>Novo Matunović:</i> ZIJAMETSKI BATALJON 5. (CRNOGORSKE) BRIGADE	282
<i>Vlado Šegrt:</i> »PROZOR MORA PASTI« _ — — _ — — — —	288
<i>Sveto Kovačević:</i> OD UNE DO NERETVE _ — _ — _ — — — —	305

	Strana
<i>Cedo Kapor:</i>	
SUSRETI NA NERETVI — — — — —	319
<i>Milenko Sotra:</i>	
STUDENA JE NERETVA — — — — —	330
<i>Stevan Bjedov:</i>	
SA 1. DALMATINSKOM U NAPADU NA PROZOR — —	350
<i>Bogdan Stupar:</i>	
OD TURBETA DO GOLIJE — — — — —	355
<i>Branko Forlić:</i>	
U OKUCI NERETVE — — — — —	362
<i>Vlatko Lazarević:</i>	
OD BIHAĆA DO NEVESINJA — — — — —	367
<i>Savo Novaković:</i>	
EVAKUACIJA TIFUSARA I RANJENIKA — — — —	429
<i>Slavko Borojević:</i>	
OD GLAMOČA DO PRENJA — — — — —	438
<i>Rade Grmuša:</i>	
DO POSLJEDNJEG DAHA — — — — —	445
<i>Obrad Egić:</i>	
TREĆI BATALJON 5. DALMATINSKE BRIGADE — —	453
<i>Vita Cvetković:</i>	
U KOLONI SA RANJENICIMA — — — — —	471

N E R E T V A

KNJIGA TREĆA

Lektori

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Radmila Brajović,
Veljko Aleksić, Blagoje Svorcan*

Korektori

*Biljana Đorđević, Vera Radulović, Vera Đurić,
Gordana Rosi, Nada Vesić*

Štampanje završeno
oktobra 1965.

Tiraž 10.000